

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

Türkoloji dilçilik

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

Türkoloji dilçilik

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun “Seçilmiş əsərləri” toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Türkoloji dilçilik. Bakı, 2019, 488 səh.

ISBN 9 789952 835939

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadqurbanov.az

TÜRK dünyasının geniş və dərindən tədqiqata cəlb olunması müasir elmin ən aktual problemlərindəndir. Məlum həqiqətdir ki, indiyə qədər çoxsaylı qədim türk qəbilə və tayfalarının, inkişaf etmiş sivilizasiyalı və tərəqqi tarixi, onların yayılıb məskunlaşdıqları ərazilər, bunların səbəbləri, yolları hələ ətraflı öyrənilməmişdir. Bu böyük problemlə əlaqəli yüzlərlə irili-xırdalı xüsusi mövzular öz bacarıqlı tədqiqatçılarını və elmi şərhini gözləyir.

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK adlanan bu kitabda əvvəlcə ümumi türkologiyada türkoloji dilçiliyin yeri və onun vəzifələri müəyyənləşdirilir. Bundan sonra türk dillərinin dünya dilləri arasında mövqeyi məsələsinə toxunulur; türk dillərinə dair uzaq keçmişdən tutmuş hazırkı dövrə kimi irəli sürülən təsniflərin təhlili verilir və canlı türk dilləri qruplaşdırılır. Əsərdə müasir türk dillərinin tədqiqi istiqamətləri də nəzərdən keçirilir, qədim türk yazılı abidələri və onların tarixinə, öyrənilmə vəziyyətinə münasibət bildirilir. Kitabın sonunda bir sıra müasir zəruri türkoloji problemlər şərh olunur, elmi mülahizələr irəli sürülür.

KİTABIN başlıca məqsədi türkoloji dilçiliyin nailiyyətləri haqqında ümumiləşmiş yığcam elmi informasiya yaratmaq və gələcəkdə tədqiqinə zəruri ehtiyac duyulan sahələrin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək etməkdən ibarətdir.

I BÖLMƏ

**TÜRKOLOJİ
DİLÇİLİK VƏ ONUN
VƏZİFƏLƏRİ**

Türkoloji dilçilik problemləri ilə bağlı bir sıra məsələləri, o cümlədən “türkoloji dilçilik anlayışı”nın, onun ümumi türkologiyada yeri və məqsədinin müəyyən mənada açığlanmasına xüsusi ehtiyac vardır. İndiyə kimi məsələlərə elmi ədəbiyyatda müxtəlif mövqelərdən yanaşıldığı üçün bəzi sahələrdə tam fikir aydınlığı, dəqiqliyi görünmür. Dəqiqlik isə hər yerdə olduğu kimi, burada da zərurət təşkil edir.

1.1. ÜMUMİ TÜRKOLOGİYA VƏ YA TÜRKŞÜNASLIQ

Elmi ədəbiyyatda “türkologiya” anlayışı çox geniş mənada işlənir. Türkologiya dedikdə bu və ya başqa bir problem, ümumən türk dünyasına, türk həyatına aid hər növ problemlərdən bəhs olunur. Burada ümumtürk anlayışı, onun mənşəyi, yaranmış türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi, mədəniyyəti, folkloru, ədəbiyyatı, incəsənəti, dili və sair öyrənilir. Belə son dərəcə geniş tədqiqat obyektinə malik olan türkologiya türk xalqları və türk dillərinə dair ümumi elm sahəsi olub, ümumi türkologiya və ya ümumi türkşünaslıqdır.

Türkşünaslığın – ümumi türkologiyanın tarixi uzaq keçmişdən başlayır. Bunun əsas səbəblərindən biri türk xalqlarının dünyaya geniş yayılması, inkişaf etməsi və

güclü dövlətlər yaratması ilə bağlıdır. Əsrlərcə türklərin bu ictimai, siyasi və digər fəaliyyət və keyfiyyətləri dünya elmi ictimaiyyətinin marağına səbəb olmuş, onların diqqətini cəlb etmişdir.

Tarixən yaranmış müxtəlif dilli əsərlərdən məlum olur ki, türk xalqlarının hərtərəfli elmi tədqiqi ilə həm əcnəbilər, həm də türk xalqlarının öz alimləri, ziyalıları məşğul olmuşlar. Hazırda da Qərbin və Şərfin ən görkəmli tədqiqatçıları türk dünyasının araşdırılması, öyrənilməsi ilə məşğuldurlar.

Qədim dövrlərdən başlayaraq əldə edilmiş zəngin türkoloji tədqiqatlar məzmununa, mündəricisinə görə rəngarəng və mövzuca çox əhatəlidir. Bu tədqiqatlar geniş mənada azərbaycanşünaslıq, başqırdşünaslıq, çuvaşşünaslıq, tatarşünaslıq, türkşünaslıq və sairədən ibarətdir.

Ümumi türkologiyanın məcmusu olan bütün axtarış və tədqiqatlar əsasında ümumtürk filologiyası, ümumtürk tarixi, ümumtürk mədəniyyəti, ümumtürk incəsənəti və sair sahələrə dair yüzlərcə nəzəri baxışlar, mülahizələr meydana çıxmış və konkret elm sahələri formalaşmışdır. Belə sahələrdən biri də türkoloji dilçilikdir ki, bu da dünya dilçiliyində xüsusi yerə malik olub, onun yüksək inkişaf etmiş elmi qollarındandır.

1.2. ÜMUMİ TÜRKOLOGİYA VƏ DİLÇİLİK

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dilçilik ümumi türkologiyanın məzmununda xüsusi yer tutur. Türkoloji dilçilik geniş xarakterli olub, ümumi türkoloji dilçilik anlayışını

ifadə edir. Ümumi türkoloji dilçiliyin tərkibi isə türk dillərini öyrənən milli dilçiliklərdən, o cümlədən milli Azərbaycan, qazax, qırğız, özbək, türk, türkmən və sair milli dilçiliklərdən ibarətdir.

Türkoloji dilçiliyin tarixinin qədim olmasına baxmayaraq, bu sahədə həll edilməmiş irili-xırdalı problemlər az deyildir. Buna görə də onun qarşısında bir çox ciddi vəzifələr durmaqdadır. Bunlardan bəzilərinə nəzər yetirək.

Məlum olduğu kimi, indiyə qədər türk dillərinin dünya dilləri sistemində, dil ailələri cərgəsində yeri barədə ümumqəbul hesab edilən vahid fikir yoxdur. Türk dilləri müstəqil “dil ailəsi”, yaxud “dil qrupu” adlandırılır. Bu dilləri bəzi tədqiqatçılar Ural-Altay dilləri ailəsinə, bəziləri isə son zamanlar Altay dilləri ailəsinə daxil edirlər. Həmin əsərlərdə monqol, tunqus və mancur dilləri ilə münasibət müxtəlif bölgülərlə göstərilir və s. Yüzlərlə elmi-tədqiqat işinin bu problemə həsr olunmasına baxmayaraq, tam qənaətləndirici nəzəriyyə hələ də formalaşmamışdır. Problemin elmi həlli isə türkoloji dilçilik üçün olduqca zəruridir.

Hər bir elmin, onun sahələrinin tarixinin izlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixən tədqiq olunmuşların ümumiləşdirilməsi yeni-yeni məqsədlərin, vəzifələrin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan zəngin yol keçmiş türkoloji dilçiliyin tarixinin yaradılması dövrün ən başlıca filoloji məsələlərindən biri hesab oluna bilər. Türkoloji dilçiliyin tədqiqini əsasən iki istiqamətdə axtarmaq, öyrənmək olar. Birincisi, bütün tədqiqatları xronoloji ardıcılıqla izləmək, ikincisi isə ayrı-ayrı dilçilik problemlərini götürüb onların təhlilini vermək. Məsələn,

fonetikanın tarixi, qrammatikanın tarixi və s. İşin hansı istiqamətlə aparılmasından asılı olamayaraq, həm ümumi, həm də xüsusi dilçilik tarixində nələrin əldə edildiyini ortaya çıxarmaq əsas məqsəd kimi qarşıda durmalıdır.

Türkoloji dilçilikdə dillərin müqayisəli öyrənilməsinə dair diqqəti cəlb edən ənənə mövcuddur. Lakin bu sahədəki elmi-tədqiqat işləri indiyə kimi daha çox əcnəbi dillərdə aparılmışdır. Müasir dövrdə problemin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsində milli kadrların tədqiqatlarına böyük ehtiyac hiss olunur. Çünki başqasının görmədiyini, hiss etmədiyini milli kadrlar daha tez müşahidə edib təhlilini verə bilir. Bunu tarixi təcrübələr də aydın sübut edir. Müasir türkdilli xalqlar, təbii olaraq eyni zamanda deyil, ayrı-ayrı dövrlərdə, ictimai-siyasi şəraitdə müxtəlif yollarla millət kimi formalaşmışlar. Hər bir xalqın tarixi ilə üzvi surətdə bağlı onun dili də yaranıb inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Çoxsaylı türk dillərinin yaranmasına, ədəbi dil kimi formalaşmasına dair elmi mülahizə və görüşlər az deyildir. Lakin dil tarixi sahəsində dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı olan məsələlər hələ çoxdur. Elə bu məqsədlə Azərbaycan dilinin tarixinə dair yazılmışlara nəzər salsaq, orada hamını elmi şəkildə qane etməyən cəhətlərlə rəsrləşmək olur ki, bunlar da öz dəqiqləşmiş, inandırıcı həllini gözləyir.

Ədəbi dillərin, o cümlədən türk dillərinin zənginləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi başlıca müasir ictimai problemlərdəndir. Məlumdur ki, dil obyektiv şəkildə inkişaf edir. Onun inkişafını sürətləndirmək və ya ləngitmək olar. Lakin bu proseslər – dilin inkişaf sürəti ayrı-ayrı şəxslərin arzu və iradəsi əsasında deyil, dilin sahibi olan cəmiyyətin – xalqın

inkişafı ilə bağlı baş verir. Buna görə də bir dilin inkişafını yalnız xalqın inkişafı fonunda düzgün və aydın görmək olur.

Ədəbi dilin inkişaf etidilməsində ziyalılardan dilçilər üzərinə daha çox vəzifələr düşür. Bu məsul işdə dilçi dəqiqliyi, həssaslığı və dilçi təfəkkürü ən vacib şərtlərdəndir. Məlumdur ki, hər bir dil hadisə və proseslərinin öz sərhədi, səciyyəvi xüsusiyyətləri olur. Dilçi bunları müəyyən etməyi, linqvistik mövqedən qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Dilçi dilin inkişafı gedisinə təsir etmək mövqeyini seçdikdə, vacib məsələlərin müzakirələrinə girişməli, cəsarətlə fikir söyləməlidir. Dillə məşğul olan hər alim dilin vəziyyətini bilməli, onun *“nəbzini tutmalı”* və istiqamətverici tövsiyələr irəli sürməlidir. Dilçi ancaq seyrçi olsa, o öz məsuliyyətli vəzifəsini tələb olunan səviyyədə yerinə yetirib xalqına lazımınca xidmət göstərə bilməz. Dilçi də xalqının mədəni xidmətçisidir.

Müşahidələrdən aydın olur ki, müasir türk dillərində termin müxtəlifliyi, dolaşıqlığı hökm sürməkdədir. Buna görə də terminlər sisteminin qaydaya salınması vacib məsələlərdəndir. Belə bir təbii arzu baş qaldırır ki, müasir elmi, texniki, iqtisadi, siyasi, mədəni tərəqqi ilə bağlı *terminlər ümumtürk istiqamətində* yaradılıb işlədilsin, termin yaratmaqda milli türk dillərinin öz daxili imkanları əsas götürülsün. Terminlər sisteminin bu yolla inkişaf etdirilməsi nəticəsində türk dilləri arasında əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə, bu dillərdən praktik istifadə dairəsinin genişlənməsinə, xalqlararası anlaşmanın asanlaşmasına nail olmaq mümkündür. Bu sahədə səylərin artması əsasında *“türk dil mərkəzi”* də yaratmaq olar ki, bu da təkcə

termin deyil, başqa bir sıra məsələlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edən *dil və nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinin* zamanəmizdə əhəmiyyəti az deyildir. Danışanın müəyyən edilmiş dil normalarına dair linqvistik biliyinin tamlığı və bununla yanaşı, doğma dilə məhəbbət hissənin olması mədəni nitqin əsasını təşkil edir. Türkdilli xalqlarda onomastik mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi daha vacib məsələlərdəndir. Bu sahədə şəxs və yer adlarının vahid prinsiplərə əsasən müəyyənləşdirilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Başqa elm sahələri kimi, dilçilik də xalqın inkişafına xidmət edir. Dilçilik biliklərinin faydası xalqın ictimai-filoloji cəhətdən təkmilləşdirilməsində özünü göstərir. Buna görə də dilçi alimlərin məqsədi dilə məxsus qayda-qanunları, sirləri, həqiqətləri kəşf etmək və əldə olunan elmi nəticələri cəmiyyətin xidmətinə verməkdən ibarətdir. Nəzəri linqvistik biliklərin cəmiyyətə çatdırılmasının əsas yolu geniş oxucu kütləsinin oxuyub anlaya biləcəyi kitabların yazılmasıdır.

Türkoloji dilçilikdə bu başlıca vəzifənin həyata keçirilməsi üçün linqvistik elmi təbliğatın gücləndirilməsi ön plana çəkilərək hər bir dilə, yaxud bu və ya digər konkret dil məsələsinə həsr olunmuş yığcam əsərlərin çapına nail olmaq gərəkdir. İlk növbədə türkdilli dövlətlərdən Azərbaycan dilinə, qazax dilinə, qırğız dilinə, türk dilinə və türkmən dilinə dair kiçikhəcmli, lakin dillər haqqında qənaətləndirici məlumat verən seriya kitabçaların tezliklə kütlələrə çatdırılmasına diqqət yetirilməlidir. Bu, zamanın ən başlıca tələbidir.

1.3. TÜRK DİLLƏRİNİN DÜNYA DİLLƏRİ ARASINDA MÖVQEYİ

Türk dillərinin mövqeyini aydın şəkildə bilmək üçün, şübhəsiz ki, dünya dillərini, onların qitələrdəki yerini, miqdarına, müəyyən əlamətlərə görə qruplarını xatırlamaq yerinə düşər.

1.4. DÜNYA DİLLƏRİ VƏ ONLARIN BÖLGÜSÜ

Müasir elmin başlıca və çətin problemlərindən biri dünya-da mövcud olan dillərin nə dərəcədə istifadə edilmələrindən və ya yayılmasından asılı olmayaraq, hər bir dili, onun dialektlərini araşdırmaq, onlardakı fərqli, yaxın və ümumi cəhətləri aşkar edib, dünya dillərinin miqdarı dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Bu haqda humanitar elm aləmində çox müxtəlif fikirlər, görüşlər meydana çıxmışdır. Lakin bununla belə, ümumməqbul hesab edilən mülahizələr hələ yox dərəcəsindədir.

1.5. DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ

Maddi dünyamız hər cəhətdən olduğu kimi, dil sahəsində də son dərəcə zəngin və rəngarəngdir. Planetimizdə yaşanan 5 milyard 243 milyon əhali¹ təxminən 6000 müxtəlif dildən istifadə edir. Bu dillərin miqdarı, təbii olaraq, ayrı-ayrı qitələrdə müxtəlifdir. Belə ki, bəzisində az, bəzisində isə çox dil işlənir. Dillərin miqdarına görə qitələr aşağıdakı ardıcılıqla sıra təşkil edir:

¹ 1989-cu ilin qeydə alınması əsasında.

1. Asiya qitəsinin dilləri;
2. Afrika qitəsinin dilləri;
3. Amerika qitəsinin dilləri;
4. Avropa qitəsinin dilləri;
5. Avstraliya qitəsinin dilləri.

Dünya dilləri dedikdə hazırda qüvvədə olan dillərlə bərabər vaxtı ilə ünsiyyət vasitəsi olmuş, lakin indi öz rolunu itirmiş dillər də nəzərdə tutulur. Bu cəhət əsas götürülərək bütün dünya dilləri iki yerə bölünür: **ölü dillər** və **canlı dillər**.

Müəyyən tarixi dövrdə xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etmiş və tədricən unudulub sıradan çıxmış dillər **ölü dil** adlanır. Məsələn: *sanskrit, pali, praktik, pəhləvi, soqdiy, Xarəzm, qədim slavyan, prus, Ostqot, vestqot, hett, toxar, akkad, uqarit, aramey, Finikiya, elam, latın, etrusk* və s.

Dilin “ölməsi” xalqın taleyi ilə bağlı olur. Belə ki, qəbilə, tayfa, xalq müəyyən səbəbdən assimilyasiyaya uğrayarkən onun dili də sıxışdırılır və çox hallarda ölü dillər cərgəsinə keçir.

Hazırda “ölü” adlandırılan dillərdə danışmış bir çox qədim xalqların nəslə tamamilə kəsilib sıradan çıxmışdır. Məsələn, *latın dilində* danışan xalqın nəslinə ancaq indiki italyanların, fransızların, rumınların, ispanların və b. tərkibində rast gəlmək mümkündür. Qədim qıpçaq və peçeneqlərin nəslə müasir qazaxların, qumuqların, noqayların, qaraimlərin, qaraqalpaqların və başqa bir sıra türkdilli xalqların tərkibində qaynayıb-qarışmışdır. Qədim etruskların (tursakaların) nəslə isə müasir italyanların tərkibində ərimişdir. Etruskların – *tursakaların türk oylu olduğu haqda bir sıra elmi mülahizələr mövcuddur*.

1-ci şəkil¹

Etruskların türk mənşəli olduğuna dair onlarca Qərbi Avropa alimi, tarixçisi fikir söyləmişdir. Türk etruskoloqu Adilə Ayda bu sahədə 24 il axtarış aparmış, mövcud ədəbiyyatları araşdırmış, bir çox maraqlı dəlillərlə etruskların qədim türk olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. Onun gətirdiyi elmi dəlillər həqiqətə uyğun olduğu üçün inandırıcıdır.

Etrusklar prototürklərdir, yəni qədim türklərdir. Etrusklar **tur** və **sakaların** birləşməsindən meydana gəlmişdir. Uzaq keçmişdə sakalar Orta Asiyadan köçüb indiki İtaliyanın ərazisinə qədər getmişlər. Sonradan turlar oraya gəlmiş, bu iki etnik türklərin qovuşması nəticəsində **tursakalar milləti** formalaşmışdır.

Tursakalar – etrusklar – böyük millət olmuş etruskların dili etnik xüsusiyyətlərinə görə nə latın, nə də digər hind-Avropa dillərinə uyğun gəlirdi. Buna əsasən də həmin dil hind-Avropa dilləri ailəsinə aid edilmir.

¹ Adile Ayda. Etruskler (Tursakalar) Türk idiler. Ankara, 1992.

1.6. DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ

Təsniflər haqqında. Elm aləmində hər bir obyektin tədqiqi və təhlilində müxtəlif növ vasitələrə müraciət olunduğu müşahidə edilir. Dillərin öyrənilməsində istifadə olunan belə *başlıca vasitələrdən biri* dünya dillərinin qruplaşdırılması və onun əsasında təsnif olunmasıdır.

Dillərin təsnifinin məqsədi bütün dünya dillərini qruplaşdırmaq, onların mənimsənilməsini asanlaşdırmaq, hər bir dilin dünya dilləri sistemində yerini dəqiqləşdirmək və sairdən ibarətdir. Dünya dillərinə aid qruplaşdırma və nəticələrə dair ümumiləşdirmələr aparılması dillərin hərtərəfli tədqiqi üçün geniş imkanlar yaradır. Buna görədir ki, dillərin öyrənilməsində təsniflərdən – bölgülərdən tarixən geniş istifadə olunmuşdur.

Dilçilik elmində “dillərin təsnifi” ideyasının tarixi çox qədimdir. İnsanlar ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı öz-özə dillərlə qarşılaşdıqca onlardakı yaxın və fərqli cəhətlər ciddi marağa səbəb olmuşdur. Buradan da dillərdə “fərqlər” axtarmaq, “qohumluq” izinə düşmək meyilləri meydana gəlmişdir. Bütün bunlara bağlı dillərin təsnifi ideyası hələ qədim və klassik dilçilikdə özünə geniş yer tapmışdır.

Qədim Şərq dilçiliyində XI əsrin məşhur filoloqu Mahmud Kaşğarlı ilk dəfə olaraq türk dillərinin təsnifini vermişdir. O, türk dillərini mənşəyinə görə də qruplaşdırmağı zəruri hesab etmişdir.

Dünya dillərinin təsnifi təcrübəsi bir daha göstərmişdir ki, bütün dillərin dərinədən, ətraflı və sistemli şəkildə

öyrənilməsində təsnif xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bunların dəqiqləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi daima dilçiliyin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dillərin təsnifi prinsipləri. Dünya dilləri olduqca zəngin tərkibə, müxtəlif quruluşa və geniş ifadə imkanlarına malikdir. Dillərin yaranma və inkişaf tarixləri də çox maraq doğuran sahələrdir.

Dünya dilləri qruplaşdırılıb təsnif olunarkən onların məyyən əlamətləri – *yaranması, yayılması, inkişaf etməsi, istifadə olunması, mənşə ümumiliyi, ədəbi səviyyəsi, qrammatik uyğunluğu* və sair bu kimi cəhətləri nəzərə alınır. Belə əlamətlər, səciyyəvi cəhətlər dillərin təsnifi prinsiplərini yaradır. Məsələn, dillərin mənşə ümumiliyi prinsipi, dil tiplərinin qrammatik uyğunluğu prinsipi və s. Bunlarla yanaşı, daha bir sıra prinsip də meydana gəlmişdir: dillərin xarakteroloji prinsipi, statistik xarakteristika prinsipi və s.

Xarakteroloji prinsipə görə tədqiqatçılar öyrənilən dilin özünəməxsusluğu, onun xarakterik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə çalışmışlar.¹ Bu prinsiplə dilin ümumi sisteminə ayrı-ayrı dil hadisələrinin rolunu müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə bir cəhət onun nöqsanıdır.

Statistik xarakteristika prinsipi əsasında E.Sepir dilləri öyrənərkən çoxpilləli təsnifat tərtib etmişdir. Həmin təsnifə əsasən dillər köklü, düzəltmə, qarışıq-relyativ, təmiz relyativ qruplara bölünmüşdür.

Müxtəlif dillərin öyrənilməsi tarixində müəyyən prinsiplər əsasında bir sıra təsnif meydana çıxmışdır. Bunların

¹ В.Скаличка. О современном состоянии типологии: Новое в лингвистике: III выпуск, 1963.

bəziləri az miqdarda dili, bəziləri isə çox dili əhatə etmişdir. Həmçinin dilləri qruplaşdırarkən bəzi təsniflər geniş yayıla bilməmiş, məhdud dairədə istifadə olunmuşdur. Dillərin qruplaşdırılmasına dair aşağıdakı təsniflər yaranma tarixinə, məzmun və mündəricəsinə görə diqqəti daha çox cəlb edir:

1. Coğrafi təsnif,
2. Tipoloji təsnif,
3. Stadial təsnif,
4. Funksional təsnif,
5. Genealoji təsnif.

Bu təsniflər məqsəd və vəzifələrinə görə bir-birindən fərqlənir və bunların hər biri ayrı-ayrı elmi *prinsip və metodlara* əsaslanır.

1.6.1. Dillərin coğrafi təsnifi

Dilçilik elmində coğrafi təsnif areal təsnif də adlanır. Bu təsnifdə areal-coğrafi əlamətlər əsas götürülür, müəyyən qütbə, qitəyə, yaxud ölkə və bölgədə hansı dillərin yerləşdiyi müəyyənləşdirilir. Məsələn, Qərbi dilləri, Afrika dilləri, Qafqaz dilləri və s.

Bu bölgünün tələblərinə uyğun olaraq qohum dillərin qütblərə görə təsnifi də verilə bilər. Məsələn, qərbi slavyan, şərq slavyan dilləri və s.

Dillərin coğrafi təsnifi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya *dillərinin xəritəsi və atlaslar* bu təsnifin prinsipləri əsasında hazırlanır.

Yaranmış lingvistik xəritəşünaslıqda ancaq xəritə, atlas tərtibi deyil, burada dillərin öyrənilməsi üsullarından

və digər məsələlərdən də bəhs olunur. Dünya dilçiliyində linqvistik, xəritəşünaslıq geniş inkişaf etmişdir. Ümumi linqvistik xəritələrlə yanaşı, indiyə kimi linqvistik atlasların bir sıra növləri meydana çıxmışdır:

1. Milli dil atlasları.
2. Dil ittifaqları.
3. Problem atlasları.
4. Ərazi atlasları.
5. Dil anlayışları atlasları və s.

Dil xəritəsi dünyanın etnik xəritəsi ilə bağlıdır. Çox halda bunlar bir-birinə uyğun gəlir. Lakin bəzən dil və etnik cəhətdən uyğun gəlməyən hallar da olur.

Coğrafi təsnifdə dilçilik elminin areal metodundan istifadə olunur. Bunun vasitəsilə makro və mikro obyektlər dil baxımından xarakterizə edilir.

Coğrafi təsnifin prinsipləri əsasında türk dillərinin coğrafiyasını daha da dəqiqləşdirib, elmi əsasda linqvistik xəritəsini yaratmaq müasir türkoloji dilçilikdə xüsusi aktualıq təşkil edir.

1.6.2. Dillərin tipoloji təsnifi

Dilçilikdə geniş yayılmış bölgülərdən biri tipoloji təsnifdir. Bu təsnifin əsasını dil tipləri təşkil edir. Burada dillər tipinə görə qruplaşdırılır.

Dil tipi nədir və o, necə müəyyənləşdirilir? Dünya dillərinin struktur xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq *dil tipi* müəyyən edilir. Burada dilin fonetik sisteminə, lüğət tərkibinə və qrammatik quruluşuna aid əlamətlər tutuşdurulur,

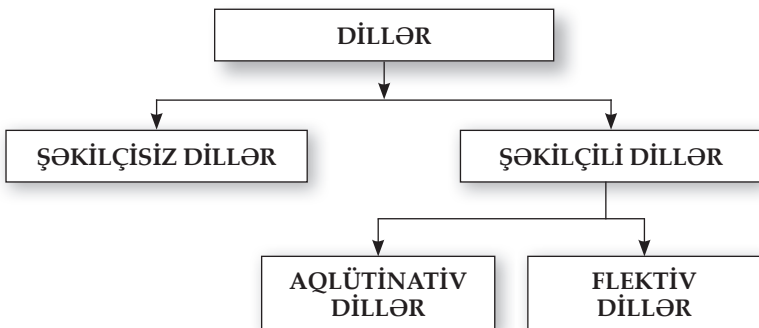
ümumi və fərqli cəhətlər aşkar edilir. Belə bölgüdə başqa komponentlərə nisbətən qrammatika hissəsi daha müna-sib hesab edilir, morfoloji və sintaktik əlamətlər əsas ob-yekt kimi götürülür.

Tipoloji təsnifdə *dillərin müasir vəziyyəti* nəzərə alınır. Burada *müqayisəli və qarşılaşdırma* metodlarından istifadə olunur. Dillərin bu növ təsnifi fonetik-tipoloji, leksik-tipo-loji, morfoloji-tipoloji prinsiplər əsasında qurulur.

Tipoloji təsnif dillərin morfoloji tipologiyası əsa-sında təşəkkül tapmışdır. Tədqiqatçılar dil tiplərini an-caq morfoloji əlamətlərə görə müəyyənləşdirirlər. Elə buna görə də ilk zamanlar bu təsnif morfoloji təsnif adlanmışdır.

Morfoloji tipologiyada dillərin morfoloji quruluşunun oxşar və fərqli cəhətləri (kökün, şəkilçinin əlamətləri) nəzərə alınır.

Morfoloji tipologiyada sözün quruluşu əsas götürü-lərək dillər aşağıdakı kimi bölünür:

Sintaktik tipologiyada söz birləşmələri, cümlə quruluşu, sintaktik əlaqələrin xüsusiyyətləri izlənilir və tipoloji mövqedən xarakterizə edilir.

Tipoloji təsnif XIX əsrin əvvəllərində meydana çıxaraq, xüsusi formalaşma və təkmilləşmə yolu keçmişdir. Bu təsnifin əsası Fridrix Şlegel (1772–1829) tərəfindən qoyulmuşdur. O, 1808-ci ildə çap etdirdiyi “Hindlilərin dili və müdrikliyi” əsərində *sanskrit* dilini aşağıdakı dil qrupları ilə müqayisə etmişdir:

1. Yunan dili,
2. Latın dili,
- 3. Türk dilləri.**

Bu üç dil qrupunun materialları əsasında o, belə bir qənaətə gəlmiş ki, müqayisə olunan yuxarıdakı dillər iki tip təşkil edir:

1. Flektiv dillər,
2. Aqlütinativ dillər.

F.Şlegel bu dil tiplərini səciyyələndirməyə səy etmiş və kökün dəyişib-dəyişməməsini meyar götürərək flektiv dilləri (kök dəyişdiyi üçün) zəngin və möhkəm, aqlütinativ dilləri isə “kasıb, zəif və süni” dillər hesab etmişdir. Elmi baxımdan F.Şlegelin mülahizəsi tamamilə həqiqətəuyğun deyildir.

Dövrünün alimləri tərəfindən F.Şlegelin təsnifi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Onun mübahisələrdə iştirak edən qardaşı Avqust Şlegel (1767–1845) “Provansal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər” (1818) əsərində qardaşının göstərdiyi iki dil tipindən əlavə üçüncü dil tipini (*amorfi dilləri*) müəyyənləşdirmişdir. Həmçinin flektiv dillərin iki növüdə – *analitik və sintetik* olduğunu izah etmişdir.

Vilhelm Humboldt (1767–1835) morfoloji təsnifə münasibət bildirərək amorf dil tipini dəqiqləşdirərək onu *köksözlü dillər* adlandırmışdır. O, flektiv, aqlütinativ, köksözlü dil tipləri ilə yanaşı dördüncüsünü – *inkorporlaşan dillər* tipini aşkar etmişdir. Adları çəkilən müəlliflər dil tiplərini müəyyənləşdirərkən dillərin tarixini yox, onların hazırkı vəziyyətlərini nəzərə almışlar. Lakin Avqust Şleyxer *dillərin inkişafını* əsas götürmüş və üç dil tipinin *köksözlüdən aqlütinativə* və oradan *flektivə* doğru inkişaf etdiyini söyləmişdir. Onun dillərin inkişafını köksözlüdən başlaması müddəasının elmi əsası yoxdur. Çünki müasir köksözlü dillər heç də flektivdən geri qalmır. Bundan başqa, bir sıra dillər təkhecalılığa doğru inkişaf etməkdədir. Belə bir xüsusiyyət müasir ingilis ədəbi dilində müşahidə olunmaqdadır. Bundan başqa, bəzi dillərdə, o cümlədən türk dillərində şəkilçilərin get-gedə ixtisar edilməsi özünü göstərir. Məsələn, “Bu gün külək yoxdur” cümləsi müasir türkcədə “Bu gün rüzgar yok” formasında işlədilir ki, burada *-dır* şəkilçisi ixtisar edilmişdir.

XX əsrin I yarısında Avqust Şleyxerin yuxarıdakı bölgüsünə başqa istiqamətdən yanaşanlar da olmuşdur. İnglis alimi Maks Müller köksözlü dilləri “ailə dili”, aqlütinativ dilləri “köçəri həyat keçirənlərin” dili, flektivi isə “siyasəti – dövlət quruluşu olan” dil hesab etmişdir. Əslində, belə mülahizələr sadəcə olaraq uydurmadan başqa bir şey deyildir. Çünki tarix göstərir ki, hər üç dil tipindən istifadə edən xalqlar siyasət aləmində əsaslı müddəalar irəli sürmüş və qüvvətli dövlətlər yaratmışlar.

Dilçilikdə yuxarıda bəhs olunan bölgülərdən başqa XIX əsrin sonunda (F.Misteli) və XX əsrin əvvəlində (N.Fink) bir sıra tipoloji təsnif irəli sürülmüşdür. Müxtəlif bölgülərdə dillərin 4, 8 və 21 tipi olduğu göstərilmişdir.¹ Bütün təsniflərdə mövqe eyni olmuş, dilin qrammatik quruluşunun əlamətləri əsas meyar götürülmüşdür. Müasir dilçilikdə dünya dillərini dörd tipdə qruplaşdırmaq konsepsiyası daha geniş yayılmışdır. Bu təsnifə görə dünya dilləri aşağıdakı əsas tiplərə bölünür:

1. Köksözlü dillər.
2. Aqlütinativ dillər.
3. Flektiv dillər.
4. İnkorporlaşan dillər.

Bu dil tipləri özlərinə məxsus səciyyəvi cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir.

Köksözlü dillər

Şəkilçiləşməyən dillərə monosillabik (təkhecalı), yaxud köksözlü dillər deyilir. Elmi ədəbiyyatda bu tip dillərin “amorf dillər” adlandırılmasına da rast gəlinir. “Amorf” terminindən istifadə edilməsi bəzən mübahisə doğurur, onun düzgün olmadığı göstərilir. Əslində “amorf” dedikdə bir sıra başqa terminlər kimi, öz həqiqi mənasında deyil, şərti olaraq işlənir və formadüzəldən ünsürlərin olmaması nəzərdə tutulur.²

¹ Бах: П.С. Кузнецов. Морфологическая классификация языков. М., 1954.

² Amorf – (a + morphos) yunan mənşəlidir: “Morf” forma deməkdir, “a” isə inkarlıq bildirir: Bütövlükdə *amorf* “formasız” deməkdir: Dilçilikdə bu terminə “köksözlü dillər” termininin qarşılığı kimi istifadə olunur: Бах: Словарь иностранных слов. М., 1988, səh. 33.

Köksözlü dillər bir sıra xüsusiyyətləri ilə başqalarından fərqlənir.

1. Lüğət tərkibini təşkil edən leksemlər birhecalı kökdən ibarətdir. Bu tip dillərdə, əsasən, kök morfemlər mövcuddur.
2. Köksözlü dillərdə heç bir söz cümlə daxilində, nitq prosesində dəyişmir.
3. İntonasiya və vurğu həlledici rol oynayır. Bu vasitələr, elə bil, “sözdüzəltməyə” xidmət edir.
4. Sözlərin sırası məna ilə bağlı olur. Müəyyən söz başqa sözün önündə və sonunda işlənməklə yeni-yeni mənalardan ifadə olunmasına xidmət edir.
5. Sözlər arasında əlaqə yaratmaq üçün bəzən əsas söz (kök) öz həqiqi mənasından uzaqlaşaraq köməkçi söz vəzifəsini ifadə edir.
6. Bəzən mətndən asılı olaraq eyni bir söz həm əşya, həm əlamət, həm də hərəkəti bildirir. Deməli, əşya, hərəkət, hadisə və s. bildirən sözlər bir-birindən zahirən əlamətlərinə görə fərqlənmir. Elə buna görə də dilçilər bu dillərdə nitq hissələrinin olmadığını söyləyirlər.¹

Müasir dövrdə köksözlü dillərin bütün xüsusiyyətlərinə tamamilə uyğun gələn dil yoxdur. Bu xüsusiyyətlərin hamısını eyni bir dildə tapmaq mümkün deyildir. Bunları bu və ya digər şəkildə ayrı-ayrı dillərdə, xüsusilə Cənub-Şərqi Asiyada mövcud olan qədim (klassik) çin dilində, tai dilində, müəyyən dərəcədə Hind-Çindəki Vyetnam dilin-

¹ Вах. П.С.Кузнецов. Морфологическая классификация языков. Москва, 1954, səh. 14.

də, Qərbi Afrikada istifadə olunan bəzi dillərdə müşahidə etmək olur. Məsələn, çin dilində köksözlü dillərin bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

Çin dilində “xao” sözü ifadə və cümlədəki yerinə və digər xüsusiyyətlərinə görə bir sıra mənalar ifadə edir:

1. “Xao jen” dedikdə “yaxşı adam”,
2. “Siyu xao” dedikdə “yaxşılıq etmək”,
3. “Dzio xao” dedikdə “qədim dostluq”,
4. “Xao daçvix” isə “çox əziz” mənasını ifadə edir.¹ Bu sözlər eyni zamanda digər mənaların da ifadə olunmasında iştirak edir.

Aqlütinativ dillər

Aqlütinativ² dillər köksözlü dillərdən öz morfoloji quruluşuna görə fərqlənir. Bu dillərdə həm forma yaradan, həm də söz düzəldən ünsürlər vardır. Buna görə də söz kökünə şəkilçi əlavə edib yeni söz yaratmaq və forma dəyişdirmək mümkün olur.

Aqlütinativ dillərin aşağıdakı xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir:

1. Başqa dillərə nisbətən aqlütinativ dillərdə şəkilçilər sözün kökünə çox *möhkəm bağlı* olmur. Buna görə də söz öz tərkib hissələrinə asanlıqla bölünür.

Aqlütinativ dillərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilinə mənsub aşağıdakı sözlərdə nəzərdən keçir-

¹ Вак. А.С.Чикобава. Введение в языкознание. М., 1953 сәh. 183.

² Aqlütinativ – *agglutinare* latın sözüdür. Mənası “bitişdirmək” deməkdir.

mək olar. Məsələn, “yazıcıların”, “aparılmış”, “zərərsizləşdirmək” sözlərində kök asanlıqla müəyyənləşdirilir və buna qoşulan şəkilçilərin hər birinin funksiyası konkret şəkildə aşkar edilir:

- 1) yazmaq (kök) *-ı* (isim düzəldən şəkilçi), *-çı* (isim düzəldən şəkilçi), *-lar* (cəm şəkilçisi), *-ın* (yiyəlik hal şəkilçisi).
- 2) apar (kök) *-ıl* (məchul növ şəkilçisi), *-mış* (nəqli keçmiş zaman şəkilçisi).
- 3) zərər (kök) *-siz* (sifət düzəldən şəkilçi), *-ləş* (feil düzəldən şəkilçi), *-dir* (təsirli feil yaradan şəkilçi), *-mək* (məsdər şəkilçisi).

Göründüyü kimi, sanki kök və şəkilçilər süni olaraq bir-birinə yapışdırılmışdır, onları asanlıqla ayırmaq olur.

2. Aqlütinativ dillərdə müəyyən qrammatik məna bu və ya başqa sözdə hansı şəkilçi vasitəsilə ifadə olunursa, digər sözlərdə də həmin şəkilçi ilə ifadə edilir. Lakin başqa dillərdə məsələ belə deyildir. Bunu Azərbaycan dilində (aqlütinativ dil) və rus dilində (flektiv dil) cəmlilik anlayışını ifadə etmək üçün işlənən şəkilçilərə nəzər yetirdikdə aydın görmək olur.

Azərbaycan dilində

kitab	- lar
kitab	- lar - da
traktor	- lar
tələbə	-lər
dəniz	-lər

Rus dilində

книги
в книгах
тракторы
студентов
моря və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində cəmlilik anlayışı hər yerdə eyni şəkilçilərlə, yəni *-lar* və *-lər* ilə, rus dilində isə müxtəlif şəkilçilərlə ifadə edilmişdir.

3. Aqlütinativ dillərdə şəkilçilər bir sözdə eyni zamanda ancaq bir vəzifə ifadə edir. Lakin flektiv dillərdə, o cümlədən rus dilində bir şəkilçi bəzən eyni zamanda iki vəzifəni yerinə yetirir.

Azərbaycan dilində

məktəblər

lövhələr

Rus dilində

школы

доски və s.

Bu misallarda Azərbaycan dilindəki sözlərdə *-lər* vasitəsilə ancaq cəmlilik anlayışı ifadə olunur. Lakin rus sözlərində “i” və “ı” vasitəsilə eyni zamanda həm adlıq hal, həm də cəmlilik ifadə edilir.¹

Aqlütinativ dil tipinə aşağıdakı dillər daxildir: **türk dilləri**, *fin dilləri*, *uqor dilləri*, *Qafqaz (iber) dilləri*, *dravid dilləri*, *İndoneziya dilləri*, *bantu dilləri* və s.

Flektiv dillər

Flektiv² dillər də şəkilçilidir. Bu cəhətə görə köksözlü dillərdən fərqlənir. Lakin flektiv dillər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə şəkilçili olan aqlütinativ dillərdən də seçilir.

Tipoloji bölgüyə görə *rus*, *alman*, *ingilis*, *latın*, *hind*, *ərəb*, *yəhudi* və s. flektiv dillərə aiddir.

¹ Bax: P.S.Kuznetsovun adını çəkdiyimiz əsəri, s.17.

² Flektiv – latınca *flexio* sözündəndir. Mənası “əyilmək, başqasına keçmək (dəyişmək)” deməkdir.

Flektiv dillərin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri mövcuddur:

1. Şəkilçilər bir-biri ilə və köklə möhkəm bağlı olur. Bu dillərdə çox zaman şəkilçiləri kökdən ayırmaq mümkün deyildir.
2. Başqa dillərə nisbətən flektiv dillərdə daxili fleksiya, yəni qrammatik forma yaratmaq üçün söz köklərində səslərin dəyişməsi halları daha qüvvətlidir. Bunu aqlütinativ dillərlə müqayisədə aydın görmək olur. Məsələn, rus dilində “dost”, alman dilində “qardaş” sözlərini götürək və bunların tək və cəm formalarına fikir verək.

Flektiv dillərdə

Rus dilində

Друг	→ tək ←
Друзья	→ cəm ←

Aqlütinativ dillərdə

Azərbaycan dilində

dost
dostlar

Alman dilində

Bruder	→ tək ←	qardaş
Brüder	→ cəm ←	qardaşlar

İngilis dilində

Foot	→ tək ←	ayaq
Feet	→ cəm ←	ayaqlar
Man	→ tək ←	adam
Men	→ cəm ←	adamlar

Misallardan göründüyü kimi, rus dilindəki “dostlar”, alman dilindəki “qardaşlar”, ingilis dilindəki “ayaqlar” və “adamlar” sözləri daxili fleksiya əsasında dəyişib yeni qrammatik forma əmələ gətirir.

Fleksiya sami dillərdə, o cümlədən ərəb və yəhudi dillərində daha xüsusi rola malikdir.

3. Bir sözdüzəldici və ya sözdəyişdirici şəkilçi bir neçə qrammatik funksiyaya malik olur. Məsələn, rus dilində bəzi sifətlərdə şəkilçilər eyni zamanda hal, kəmiyyət və cins kateqoriyalarını da bildirir.
4. Bir şəkilçi bəzən bir neçə qrammatik kateqoriyanı yaratmağa xidmət edir. Məsələn, rus dilində **-ka** şəkilçisi – kiçiltmə – əzizləmə (*иванушка, мальчишка, ягодка, ручка* və s.), qadın cinsi (*соседка, санитарка, активистка* və s.) və ümumi əlamət (*вечерка, неотложка, погонка* və s.) mənalarını bildirir.¹

Bu xüsusiyyətlərin sayını artırmaq da mümkündür. Buraya sözlərdə sıfırdərəcəli şəkilçilərin olması, söz əsaslarının müstəqil işləyə bilməməsi və s. daxildir.

Flektiv dillərin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyildir. Buna görə də flektiv dillərin özləri də iki yerə bölünür:

1. sintetik flektiv dillər;
 2. analitik flektiv dillər.
1. **Sintetik-flektiv dillərin** başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilində sözlər arasındakı əlaqəni – söz cərgəsini müstəqil söz yox, köməkçi sözlər də yaradır. Bu cür dillərdə hal kateqoriyası özünü göstərir. Burada qədim yazılı hind-Avropa dillərinə mənsub edilən *sanskrit, yunan, latın, qədim slavyan dilləri*, habelə *müasir rus dili* daxildir.

¹ Бах: Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М., 1975, səh. 197-198.

2. *Analitik-flektiv dillərin* başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilində sözlər arasındakı əlaqəni müstəqil söz yox, köməkçi sözlər və söz cərgəsi yaradır. Bu cür dillərdə ya tamamilə hal kateqoriyası özünü göstərmir, ya da bəzən onun müəyyən əlamətləri nəzərə çarpır. Buraya müasir Hind-Avropa dillərindən *fransız, italyan və ingilis* dilləri, *slavyan* dillərindən isə *bolqar* dili daxildir.

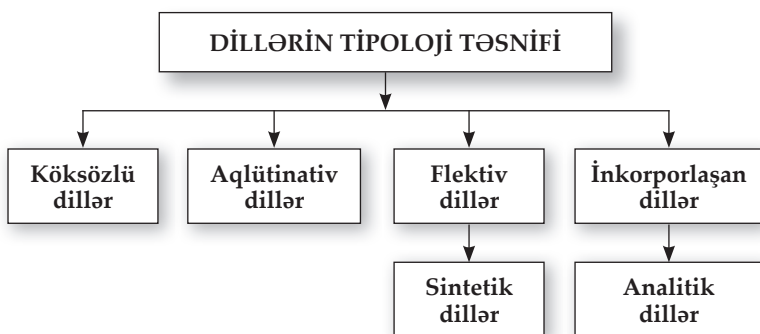
İnkorporlaşan dillər

İnkorporlaşan¹ dillərin başlıca struktur xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir neçə sözün az və ya çox dərəcədə bir söz birləşməsi tərkibində morfoloji bitişməsi nəticəsində cümlə əmələ gəlir. Başqa şəkildə demiş olsaq, bizim işlətdiyimiz cümlələrin hər biri inkorporlaşan dillərdə bir mürəkkəb sözə ifadə olunur. Məsələn, dilimizdəki “Mən gəldim ki, bunu ona verim” cümləsi Şimali Amerika hindlərinin çinuk dilində bir sözlə, yəni i-n-i-a-l-u-d-am sözünə uyğun gəlir. Alimlər müəyyən etmişlər ki, bu sözdəki ayrı-ayrı sözlər bu və ya başqa anlayışı və sözü bildirir.² Yaxud, asteklərin dilində nakatl – “ət”, kva – “yemək”, ni – “mən” deməkdir. “Mən ət yeyirəm” dedikdə sözlər birləşərək “ninakakva” kimi tələffüz olunur ki, bu da “söz-cümlə” şəklini alır. Burada dil vahidini söz və cümləyə ayırmaq olmur.

¹ Latınca “*incorporatio*” sözündən olub mənası “birləşmək, öz tərkibinə daxil etmək” deməkdir.

² Bax: A.S.Kuznetsovun adını çəkdiyimiz kitabı, səh.23.

İncorporlaşan dillərə Amerika hindilərinin bir sıra dilləri, Asiya dillərindən olan çukot, koryak, alaut, eski-mos, kamçadal və s. dilləri aid etmək olar.

Dil inkişaf edən hadisədir. Buna görə də dünya dillərinə dair bu dörd dil tipinə məxsus olan dillər əbədi olaraq eyni dil tipində qalmayıb, dəyişərək başqasına keçə bilər. Bunu tarixi faktlar da göstərir. Belə ki, vaxtı ilə çin dili şəkildəki dil tipi olmuş, uzun inkişaf yolu nəticəsində köksözlü dillərə yaxınlaşmışdır.

Dünya dillərinin qruplaşdırılması və öyrənilməsində tipoloji təsnif müəyyən dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Lakin bununla bərabər onun bir sıra çatışmazlıqları da vardır:

1. Tipoloji təsnif vasitəsilə aqlütinativ və flektiv dillərin sərhədini tam müəyyənləşdirmək olmur. Məlumdur ki, hər iki dil tipində bir-birinə oxşar hadisələr az deyildir. Bunların hansı dilə məxsus olduğu dəqiq göstərilir.
2. Tipoloji təsnifdə bütün dünya dilləri əhatə edilmir. Bu bölgüdə az miqdar dildən bəhs olunur. Elm aləmində geniş şərh olunmamış dillər burada az əksini tapmır. Belə bir cəhət tipoloji təsnifin natamamlığını göstərir.

1.6.3. Dillərin stadial təsnifi

Bu təsnifə görə, dillərin inkişafı mərhələlərlə götürülür və bunlar üzrə qruplaşdırmalar aparılır. Mərhələli – stadial təsnifin rüşeymləri XIX əsrdə Avqust Şleyxerin morfoloji təsnifində mövcud olmuşdur.

Nikolay Marr Avqust Şleyxerin təsnifinin ideya istiqamətini götürüb, onun əsasında 1928-ci ildə mərhələli şəkildə yeni təsnif irəli sürmüşdür.

Stadial təsnif dillərin “ilkin ünsürlər”inə əsaslanır. Marra görə, guya bütün dünya dilləri dörd ünsürdən (**sal, ber, roş, yon**) əmələ gəlmişdir. Onun fikrincə, dillər bu eyni materialdan – ünsürlərdən törədiyi üçün onların təsnifi inkişafı ilə bağlı olmalıdır. Marr dillərin inkişafının dörd mərhələdən ibarət olduğunu göstərir və buna uyğun da dilləri qruplaşdırır.

Nikolay Marr dilləri aşağıdakı kimi təsnif edirdi.

I qrupa aid dillər:

1. Çin dili;
2. Bəzi Afrika dilləri.

II qrupa aid dillər:

1. Fin-uqor dilləri;
2. Türk dilləri;
3. Monqol dilləri.

III qrupa aid dillər:

1. Yafəs dilləri;
2. Hami dilləri.

IV qrupa aid dillər:

1. Sami dilləri;
2. Hind-Avropa dilləri.

Bunlardan birinci qrupu təşkil edən dillər ilk mərhələyə aid olduğu üçün ibtidai dillər, dördüncü qrupa məxsus dillər isə ən yüksək inkişaf etmiş dillər hesab olunur.

Dünya dillərini bu qaydada təsnif etmək elmi cəhətdən doğru deyildir. Müasir çin dili dördüncü qrupdakı dillərin heç birindən geri qalmır. Hazırda BMT-də rəsmi dillərdən biridir. Eləcə də üçüncü qrupa daxil edilən dillər, o cümlədən **türk dilləri** özünün ahəngdarlığı, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, ifadə forma və vasitələri ilə dünyanın ən zəngin dilləri sırasındadır.

1.6.4. Dillərin funksional təsnifi

Dünya dillərinin qruplaşdırılmasında istifadə edilən təsniflərdən biri də funksional bölgüdür. Bu bölgü dilçilikdə "sosial" termini ilə də ifadə edilir. Funksional (sosial) təsnifdə bir sıra prinsipdən istifadə olunur. Bunlardan dillərin işlənmə dairəsi və dillərin ədəbi dərəcəsi prinsipləri əsas yer tutur.

İşlənmə dairəsinə görə dünya dilləri iki yerə bölünür:

1. Danışanların miqdarına görə;
2. Eyni dilin bir neçə ölkədə ana dili kimi istifadə olunmasına görə.

Konkret bir dildən istifadə edənlərin miqdarına görə dillər iki yerə bölünür: danışanların miqdarı milyard və milyonlarla olan dillər; danışanların sayı minlərlə və yüzlərlə adamdan ibarət olan dillər.

Dünyada danışanların say çoxluğuna görə bir sıra dillər bütün dillərdən fərqlənir. Çin dilində danışanların miqdarı say çoxluğuna görə dünya dilləri arasında birinci yerdə durur. Son illərin məlumatlarına görə, Çində 1 milyard 103 milyon əhali yaşayır və bunların 99 faizi çin dilindən istifadə edir. Dünya dillərindən ingilis dilində 270, ispan dilində 150, rus dilində 150, yapon dilində 100, alman dilində 65, fransız dilində 60 milyon danışan vardır.

Dünya dilləri istifadə olunma arealına görə müxtəlifdir. Elə dil vardır ki, ondan ancaq bir ölkədə, lakin elə dillər də mövcuddur ki, bir neçə ölkədə istifadə olunur. Müasir ingilis dili İngiltərədə və ABŞ-da ana dili kimi işlənir. Alman dili Almaniya və Avstraliyada istifadə olunur. İspan dili İspaniyada, Mərkəzi və Cənubi Amerikada, Şimali Afrikada yaşayan xalqların ana dili kimi istifadə edilir. Portəkiz dili Braziliyada, Portəkizdə və başqa bir sıra ölkələrdə yayılıb ana dili rolundadır. Bu vəziyyətdə olan daha bir sıra dillər vardır.

Mövcud dillərin əksəriyyəti isə ancaq bir xalq, tayfa və qəbilə daxilində ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir.

Dünya dilləri ədəbi dərəcəsinə görə iki qrupa bölünür: ədəbi dillər və qeyri-ədəbi dillər. Hər xalqın öz ədəbi dili olduğu kimi, dünyada bir ədəbi dildən bir neçə xalqın istifadə etməsi təcrübəsi də mövcuddur. Məsələn, ərəb xalqları bir ədəbi dil – **ərəb ədəbi dilini** işlədirlər.

Ədəbi dil formasının müəyyənləşdirilməsində yazı da əsas meyar götürülür. Buna əsasən dillər yazısı olan və yazısı olmayan qruplara bölünür. Dünya dillərindən, təxminən, 260-a qədəri yazıya malikdir. Bunlardan 250-si əlifbadan, qalanı isə heroqlif və şəkli yazıdan istifadə edir.

Dünyanın, əsasən, azsaylı xalqlarının əksəriyyəti yazıya malik deyildir. Məsələn, Amerikadakı yerli xalqların – hindilərin bir-ikisindən başqa yerdə qalanlarda (700-dən çox dildə) yazı meydana gəlməmişdir. Ona görə də həmin dillər lazımi səviyyədə ədəbi istiqamətdə inkişafa nail ola bilmir.

1.6.5. Dillərin genealoji təsnifi

Dillərin mənşə ümumiliyinə görə qruplaşdırılmasına genealoji¹ bölgü deyilir. Bu təsnifdə dillərin ancaq müasir vəziyyəti lazımi əsas vermir. Burada dillərin genetik birliyi, tarixi, bunların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti nəzərə alınıb, onların qohumluğu² müəyyənləşdirilir.

Qohum dil anlamı. Material ümumiliyinə, ortaqlığına malik olan dillər qohum hesab edilir. Belə dillər bir kökə – qədim bir dilə mənsub olur. Dillərin qohumluğu onların bütün komponentlərində özünü göstərir.

Dil qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi. Dillərin qohumluğu, onların fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik oxşar və yaxın əlamətləri əsasında sübut olunması ətraflı müşahidə, dəqiq yoxlama və ciddi axtarış tələb edir.

Dillərin qohumluğu müəyyən edilərkən istər lüğət tərkibində, istərsə də qrammatik quruluşda olan hər cür oxşarlıq dillərin qohumluğunu müəyyən edən amil sayılır. Məsələn, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən kitab, katib, müharibə, müəllim, sahib, adam, səma, kai-

¹ Genealoji – yunanca *genealogiya* sözündəndir: Bu sözdəki gen (*genos*) hissəsi “mənşə (əmələgəlmə)” deməkdir.

² Qohum termini biologiyadan götürülüb, şərti mənada işlənir.

nat, idrak, şüur, təfəkkür, alim və s. kimi yüzlərcə belə sözlər fars və ərəb dillərində də işlənir. Yaxud, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda işlənən **-na** (*naxoş, namərd, nainsaf* və s.), **-bi** (*biheybət, biqeyrət* və s.) şəkilçilər fars dilində, **-ist** (*kapitalist, sosialist* və s.), **-izm** (*tarixizm, feodalizm* və s.) şəkilçilər isə rus dilində az işlənilmir.

Bütün bu leksik və morfoloji yaxınlıq Azərbaycan dilinin nə fars dili ilə, nə də rus dili ilə qohum olmasını əsaslandırır. Çünki bu misallardakı söz və şəkilçilər qohumluq əlaməti deyildir. Bunlar bizim dilə yad dillərdən gəlmişdir.

Dillərin qohumluğu müəyyən edilərkən belə təsadüfi halları deyil, dilin özünə məxsus olan xüsusiyyətlərini müqayisə etmək üçün onun qədim tarixinə nəzər salınır, oradan dilin özünə aid faktlar götürülür və başqa dillərlə müqayisə edilir. Buna görə də dil faktlarının müqayisəsi təsadüfi şəkildə yox, tarixilik nöqteyi-nəzərdən aparılır. Dil faktları müqayisə edilərkən nə qədər uzaq keçmişə müraciət edilsə, bir o qədər yaxşı nəticələr əldə etmək mümkün olur.

Dillərin genetik vəhdətə əsasən qruplaşdırılması təcrübəsinin tarixi uzaq keçmişlə bağlıdır. Hələ XI əsrdə Şərfin böyük filosofu kimi tanınan Mahmud Kaşğarlı müqayisə metodu əsasında bir sıra türk dilinin qohum olduğunu göstərmişdir.

XVI əsrdə dillərin qohumluğunun öyrənilməsi diqqət mərkəzinə keçmişdir. Dünya dillərini qohumluğa görə geniş şəkildə öyrənməyə və qruplaşdırmağa İosif Yustus Skaliker (1590–1609) xüsusi səy göstərmişdir. O, 1599-cu

İldə yazdığı “Avropa dillərinə dair mühakimə” adlı əsərində Avropa dillərində 11 “ana dil” olduğunu müəyyən etmiş və bunları da iki yerə bölmüşdür:

“Böyük” ana dillər:

1. Yunan dili;	3. German dili;
2. Latın dili;	4. Slavyan dili

“Kiçik” ana dillər:

1. Alban dili;	5. Tatar dili;
2. İrland dili;	6. Bask dili;
3. Breton dili;	7. Macar dili.
4. Fin dili;	

Skalikerin əsərində bu dillərin qohumluğu göstərilir. Onun fikrincə, bu ana dillərin hər biri müstəqil, əlaqəsi olmayan dil qruplarıdır. Bununla yanaşı, o, german dillərinin qohumluğunu açmış, alman dilinin yuxarı və aşağı dialektlərinə məxsus bir sıra əlamət və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirə bilmişdir.

XVII əsrdə dillərin daha geniş təsnifi Vilhelm Leybnits (1646–1716) tərəfindən verilmişdir. Leybnits müşahidə etdiyi dilləri iki böyük ailəyə bölmüşdür:

1. Aramey dilləri (sami dilləri).
2. Yafəs dilləri.

Müəllif Yasəf dillərini iki qrupa – *skif* və *kelt* qrupuna ayırır, onlara aid dilləri göstərmişdir.

Skif qrupuna aşağıdakı dillər aid edilmişdir:

1. fin dilləri; 3. monqol dilləri;
2. türk dilləri; 4. slavyan dilləri.

Göründüyü kimi, bu təsnifdə qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Belə ki, türk dillərinin qeyri dillərlə, o cümlədən slavyan dilləri ilə qohum olduğu göstərilmişdir.

XVIII əsrdə dillərin qohumluğuna dair istər birbaşa, istərsə də dolayısı ilə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Əsrin II yarısından başlayaraq bu problemin öyrənilməsinə diqqət artmışdır. Vilyam Çonz (1746–1794) sanskritcə əlyazmalarını izləmiş, oradakı bir çox sözün yunan və latın dillərində uyğun gəldiyini müəyyən etmiş, bu dillərin qohum olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

XX əsr bu problemin tarixində əhəmiyyətli mərhələ təşkil edir. Həmin əsrin əvvəllərindən dillərin qohumluğuna dair əsl işlər aparılmışdır. 1816-cı ildə Frans Bonn (1791–1867) sanskriti yunan, latın və qot dilləri ilə müqayisə etmişdir. Bu müqayisə tarixi istiqamətdə aparılaraq dilçilikdə tarixi-müqayisəli metoddan istifadənin əsası qoyulmuşdur. Rasmus Rask, Yakob Qrimm, Aleksandr Vostokov da tarixi-müqayisəli metoddan istifadə etmişlər.

Dillərin öyrənilməsində tarixi-müqayisəli metod çox faydalıdır. Bu metodda dillərin qohumluğu, onların əmələgəlmə və inkişafı yolları anadil (protodil) dövrünə məxsus səs, söz, şəkilçi və cümlələrə müəyyənləşdirilir, onların ən qədim şəkli bərpa edilir. Bu metod qohum dillərin eyni mənbədən törəndiyini aydınlaşdırmağa geniş imkan yaradır.

XX əsrin I yarısından başlayaraq dillərdə qohumluq axtarırları elmi şəkildə davam etdirilmişdir. Bu əsrdə bir çox dillər tədqiq olunmuş, mövcud bölüklərə əlavələr edilmişdir.

Genealoji bölgüyə görə, müəyyən qohum dillərin cəmi **dil ailəsi** təşkil edir. Dil ailəsi böyük və kiçik ola bilər. Böyük dil ailələrində çox dil əhatə olunur. Buna geniş dil ailəsi də deyilir. Az miqdarda dillərin qohumluğu əsasında müəyyənlanmış dil ailəsi kiçik dil ailəsi hesab edilir.

Bir ailəyə daxil edilən dillərin qohumluq dərəcəsi eyni olmur. Elə buna görə də dil ailələri yaxın və uzaq qohumluğa əsasən qruplara ayrılır. Dil qrupu içərisində fərqlənən dillər **yarımqruplar** şəklində müəyyənləşdirilir. Bunlar bir-birinə daha yaxın olur.

Dillərin genealoji bölgüsü elmi mahiyyətlidir. Bu bölgü morfoloji təsnifə nisbətən daha əhəmiyyətlidir. Genealoji təsnifin zəif və çatışmayan cəhətləri də vardır. İndiyə kimi bir sıra dillərin yeri, qohumluğu hələ dəqiqləşdirilməmiş qalmaqdadır.

1.7. DİL AİLƏLƏRİ

Dilçilikdə bütün dillərin qohumluğu kifayət dərəcədə öyrənilməmişdir. Buna görə də dillərin çox müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmasına, ailələrə bölünməsinə rast gəlmək olur.

Dilçilik tarixində genealoji təsnifə əsasən ənənəvi şəkildə dil ailə və qruplarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğundur.

- **HİND-AVROPA DİLLƏRİ AİLƏSİ**

1. Hind dilləri qrupu.
2. İran dilləri qrupu.
3. Slavyan dilləri qrupu.
4. Baltik dilləri qrupu.
5. German dilləri qrupu.
6. Roman dilləri qrupu.
7. Kelt dilləri qrupu.
8. Yunan dili qrupu.
9. Alban dili qrupu.
10. Erməni dili qrupu.
11. Nesit dili qrupu.
12. Toxar dili qrupu.

- **ALTAY DİLLƏRİ AİLƏSİ**

1. Türk dilləri qrupu.
2. Monqol dilləri qrupu.
3. Tunqus dilləri qrupu.
4. Mancur dilləri qrupu.
5. Koreya dili.
6. Yapon dili.

- **QAFQAZ DİLLƏRİ AİLƏSİ**

1. Kartvel (iber) dilləri qrupu.
2. Abxaz-adıgey dilləri qrupu.
3. Nax dilləri qrupu.
4. Dağıstan dilləri qrupu.

- **URAL DİLLƏRİ AİLƏSİ**
 1. Fin dilləri qrupu.
 2. Uqor dilləri qrupu.
 3. Samodi dilləri qrupu.

- **PALEOAZİ DİLLƏRİ AİLƏSİ**
 1. Çin-Tai dilləri qrupu.
 2. Tibet-Birma dilləri qrupu.

- **DRAVID DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **MUNDA DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **MON-KXMER DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **SAMİ-HAMİ DİLLƏRİ AİLƏSİ**
 1. Sami dilləri qrupu.
 2. Hami dilləri qrupu.

- **BANTU DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **BANTİOD DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **XAUSA-KOTSKO DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **MANDE DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **MANDE DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **SUDAN DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **QVİNEYA DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **NİLOT DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **KANURİ-TEDA DİLLƏRİ AİLƏSİ**
- **BUŞMEN-QOTTENQOT DİLLƏRİ**
- **AVSTRONEZ DİLLƏRİ AİLƏSİ**
 1. İndonez dilləri qrupu.
 2. Polinez dilləri qrupu.

3. Malanez dilləri qrupu.
4. Mikronez dilləri qrupu.

- **PAPUAS DİLLƏRİ AİLƏSİ**

- **AMERİKA DİLLƏRİ**

1. Şimali Amerika dilləri.
2. Mərkəzi Amerika dilləri.
3. Cənubi Amerika dilləri.

1.8. DİLLƏRİN TƏSNİFİ VƏZİYYƏTİ VƏ MÜASİR VƏZİFƏLƏR

Dünya dillərinin qruplaşdırılmasına, bölünməsinə dair yuxarıda qeyd olunan təsniflərdən əlavə dilçilik elmində daha bir sıra müxtəlif istiqamətli və müxtəlif məqsədli bölgülər də meydana çıxmışdır. Bu təsniflərin, demək olar ki, hər biri tam və mükəmməl təsnif səviyyəsinə malik deyildir.

Bütün təsniflər üçün çatışmayan vacib məsələ ki-fayət qədər zəruri prinsiplərin müəyyənləşdirilməməsidir. Məsələn, müasir dünya dilçiliyində çox geniş yayılmış təsniflərdən biri olan genealoji bölgüdə başlıca prinsip dillərin mənşə birliyi hesab olunur. Lakin bu prinsipin həllediciliyi heç də onun yeganə prinsip olması kimi qəbul edilməməlidir. Burada, bununla yanaşı, başqa prinsiplərin də köməyindən istifadə edilməlidir.

Zəruri prinsiplərin tam müəyyən edilməməsi nəticəsində dillərin genealoji təsnifində bir sıra uyğunsuzluqlara yol verilmişdir. Məsələn, hind-Avropa dilləri ailəsinə nəzər

yetirək. Burada Avropa dilləri dedikdə Avropa dillərinin hamısı əhatə olunmur. Bundan başqa hind-Avropa dilləri dedikdə hind dilləri ilə yanaşı İran dilləri də buraya aid edilir. Halbuki İran dilləri Avropada yox, Asiyadadır, özü də qohum və yaxın olmasına baxmayaraq, hind dillərinə mənsub olmayıb, səciyyəvi cəhətlərinə əsasən xüsusi qrup təşkil edir. Deməli, bu ad – termin elmi cəhətdən düzgün seçilməmişdir. “Qafqaz dilləri ailəsi” termini də qeyri-dəqiqdir. Əslində, Qafqaz dilləri dedikdə ilk andaca dillərin qohumluğu yox, həmin ərazidə istifadə olunan dillər təsəvvür edilir. “Hami-sami dilləri ailəsi” termini dini əfsanəvi anlam əsasında meydana gəlmişdir. Belə ki, Ham və Sam Nuh peyğəmbərin oğullarının adlarıdır.

Dillərin genealoji təsnifində vəziyyəti mürəkkəbləşdirən məsələlərdən biri tədqiqatçıların yerli-yersiz böyük dil ailələri qruplaşdırmaq meylinin olmasıdır. “Ural-Altay dilləri ailəsi”nə daxil edilən dillərin bir hissəsi digəri ilə heç qohum olmadığı halda bunlar əsassız birləşdirilib geniş bir ailə kimi qələmə verilmişdir. İndi bəzən Altay dillərinə daxil edilmiş dillərin qohumluğuna da şübhə ilə yanaşılır.

Dillərə dair təsniflərin əksəriyyətində termin dolaşıqlığına yol verilir. Genealoji təsnifdə “ailə” ilə “budaq” və “ailə” ilə “qrup” sözləri sinonim kimi işlənir. Eyni müəllif türk dillərini gah ailə, gah da qrup adlandırır. Halbuki bu terminlərin mənalarda, semantik tutumunda xeyli fərq vardır və bunların yerində işlədilməsi üçün xüsusi dəqiqlik tələb olunur.

Dünya dillərinə dair irəli sürülmüş təsniflərdə bir çox mübahisələr mövcuddur. Məsələn, genealoji təsnifdə dil

ailələrinin tərkibi məsələləri tez-tez mübahisə doğurur. Belə ki, hind-Avropa dilləri ailəsinə aid edilən hett-nesit dillərinin leksik tərkibi həmin dil ailəsinə uyğun gəlmir. Yaxud, Qafqaz dilləri ailəsinə daxil olunan dillərin qohumluğu çox zəif müşahidə edilir və s.

Dilçilikdə bəzən tipoloji təsnif eyni zamanda morfoloji təsnif kimi göstərilir. Əslində, morfoloji təsnif – morfoloji tipologiya ümumi tipologiyanın tərkib hissəsidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tipoloji təsnifdə dilin səs sistemi, leksik tərkib və qrammatik quruluşu nəzərə alınır. Lakin dil tipinin müəyyənləşdirilməsində morfoloji ünsürlər daha qabarıq halda özünü göstərir və həm də ilk tədqiqatlar bu sahə üzərində aparıldığı üçün “morfoloji təsnif” anlayışı meydana çıxmışdır. Bunları, yəni tipoloji və morfoloji anlayışları qarışdırmaq elmi cəhətdən düzgün hesab oluna bilməz.

Mövcud təsniflərin hamısı üçün çatışmayan bir cəhət də onların heç birində dünya dillərinin hamısının əhatə edilməməsidir. Bütün deyilənlərə əsasən dillərin təsnifinin indiki vəziyyəti məqbul hesab olunmur.

Dillərin təsnifi müasir dilçiliyin ən mürəkkəb problemlərindəndir. Bu sahədə bir sıra vacib vəzifələr qarşıda durur.

İlk növbədə mövcud elmi prinsiplərin daha da dəqiqləşdirilməsi və əlaqəli şəkildə yeni zəruri prinsiplərin müəyyənləşdirilməsinə nail olmaq gərəkdir. Bununla bərabər, dünya dillərinin dəqiq təsnifi üçün bütün dillərin öyrənilməsinə nail olmaq lazımdır. Məlumdur ki, 6000 dildən, təxminən, 600-ü az və ya çox dərəcədə elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Bir sıra dillərin quruluşu, qohumluğu,

tarixi kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır. Əslində dialekt olub, lakin dili xatırladan və ya müstəqil dil olub, dialekt kimi görünən dillər dəqiqləşdirilib bütün dünyadakı dillərlə birlikdə hərtərəfli öyrənildikdən sonra, yəqin ki, yeni bölgələr, yaxud mövcud bölgələrin prinsiplərinə uyğun onlarca dil ailələri, dil qrupları və yarımqrupları üzə çıxarıla bilər.

1.9. TÜRK DÜNYASI VƏ ONUN DİLLƏRİ

Bu problem bir sıra məsələlərlə bağlıdır. Ona görə də türk anlayışı, türkün inamı, xarakteri, türklərin yayıldığı yerlər, yaratdığı dövlətlər haqqında qısa biliklər əldə etməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Şübhəsiz ki, belə olan məlumatlar problemin ətraflı və düzgün aydınlaşdırılmasına yaxından kömək edir.

1.9.1. Türk anlayışı

“**Türk kimdir**” sualı əvvəlcə Avropa alimlərini, daha sonra bütün dünyanı maraqlandırmışdır. Türklərin bacarığı, şan-şöhrəti dostlarını da, düşmənlərini də daima heyran etmişdir. Zaman-zaman bir çox qeyrilərinin məhz “mən də türکم” deməsi heç də əbəs olmamışdır.

Türk adı. Müasir dünyamızda bütün türksoylu insanlar **türk** sözü ilə ifadə olunur. Lakin ən uzaq keçmişlərdə bu belə deyildi. O zamanlar qədim türk adamı **kun** → **hun** adlanırdı. Türklərin türk adlanması xüsusi tarixi yol keçmişdir.

“TÜRK” sözü müasir anlamına gələnə qədər həm forma, həm də məzmunca müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Ən qədim dövrlərdə “türk” sözü “törük” formasında işlənmiş, sonra dəyişib “türük” və daha sonralar isə “türk” şəklinə düşmüşdür.

TÖRÜK → TÜRÜK → TÜRK

“Türk” sözünün mənşəyindən bəhs edənlərin bəziləri bunun “törəmək” feilindən əmələ gəldiyi fikrini irəli sürürlər.

Qədim türk adamları “türk” sözünü, indiki anlamından fərqli olaraq, “güc”, yaxud “güclü” mənalarında işlətmişlər. Hun dövrlərində *türük hun*, *türük kun* dedikdə *qüvvətli hun*, *qüvvətli kun* mənası ifadə edilmişdir.

“Türk” sözü türk millətinin və dövlətinin adı kimi ilk dəfə VI əsrin II yarısında Göytürk İmperatorluğunda işlənmişdir. Bundan sonra imperatorluğa aid olan türksoylu qəbilələr də *türk* adlandırılmışdır.

Hazırkı dövrdə *türk* sözü konkret və ümumi olaraq iki başlıca mənada işlənir:

1. *Türk* sözü dar – konkret mənada Kiçik Asiyada – Anadoluda yaşayan türksoylu, osmanlı adı ilə məşhurlaşmış xalqın və onun dilinin rəsmi xüsusi adını bildirir. Məsələn: türk xalqı, türk milləti, türk dili. Türk milləti bu sözlə bağlı ölkənin, dövlətin də adını yaratmışdır. *Türkiyə dövləti*, *Türkiyə ölkəsi*, *Türkiyə Cümhuriyyəti*.
2. *Türk* sözü geniş – ümumi mənada bütün türksoylu xalqların, qrupların və onların dillərinin ortaq adını bildirir. Məsələn: *türk dövlətləri*, *türk millətləri*, *türk xalqları*, *türk tayfaları*, *türk qəbilələri*, *türk dilləri*.

Türk xalqlarının hər birinin özünə aid fərqli adı vardır. Eyni zamanda bu ad həmin xalqın dövlətinin və dilinin də rəsmi adı kimi işlənilir:

Azərbaycan xalqı	– <i>Azərbaycan dili</i>
Qazax xalqı	– <i>qazax dili</i>
Qırğız xalqı	– <i>qırğız dili</i>
Özbək xalqı	– <i>özbək dili</i>
Türk xalqı	– <i>türk dili</i>
Türkmən xalqı	– <i>türkmən dili</i> və s.

Bu dillərin hər biri müstəqil dil olub, mənşəcə Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupuna mənsubdur. Planetimizdə 260 milyondan çox türksoylu və dilli insan yaşayır.

Türkün xarakteri. Əsl türkləri xarakterizə edən bir sıra yüksək insani keyfiyyətlər, cəhətlər mövcuddur ki, onlarsız türk adamını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Türk adamı alicənab, rəhmli və ədalətliliyi ilə seçilir. Türk həmişə ədalət tərəfdarı olmuş, hər şeyi öz sadələşməyə çalışmışdır. Həqiqi türk doğruluğu, düzgünlüyü sevmiş və onu özü üçün ideal görmüşdür. Vətənsəvarlik, vətənə bağlılıq türkün xarakterində xüsusi yerə malikdir. Ata məhəbbətinin gücü ilə hər bir türk ata yurdunu – vətəni canından əziz tutur. İndi vətənpərvərlik, vətəni qorumaq, ona sadıq qalmaq türkün müqəddəs vəzifələri sırasında ön cərgədə durur.

Cəsarət və qorxmazlıq türk xarakterinin tərkib hissələrini təşkil edən amillərdəndir. Türk adamının cəsarəti, dönməzliyi onu həmişə qələbəyə aparmışdır. Çox gözəl deyilib: Türk ölür, amma əqidəsindən dönməz!

Türk dünyanın ağıllı millətlərindəndir. Türk təfəkkürü, məntiqi xüsusi gücə malik olmuşdur. Türkün hər bir ağıllı tədbiri həmişə ona qələbə müjdəsi gətirmişdir. Türkün ağıl gücünü dostu və düşməni də hiss etmişdir. Elə ona görədir ki, qeyriləri tərəfindən “türkün sonrakı ağılı məndə ola” ifadəsi meydana çıxmışdır.

Türkün mərdliyi və qonaqpərvərliyi də onun xarakterinin müsbət əlamətlərindəndir. Bu keyfiyyəti zaman-zaman qonşu xalqlar və əcnəbilər dəfələrlə xüsusi olaraq qeyd etmişlər. X əsrdə yaşamış ərəb İbn Fədlan səyahətnaməsində (“Er-Rihle”) yazır:

“**Oğuz** deyə tanınan bir türk qəbiləsinin yaşadığı yərə baş çəkdik...

Türkün adəti belədir... Bir türkün yurdundan tanımadığı bir kimsə keçib ona “mən sənə qonağınam, dəvələ-rindən, heyvanlarından və pulundan bu miqdara ehtiyacım var” desə, türk istədiklərini ona verir...”¹

Türk adamını xarakterizə edən müsbət keyfiyyətlər ancaq bunlar deyildir. Mövzudan çox kənara çıxmamaq üçün bura-da onlardan bir neçəsini göstərməklə kifayətlənməli olduq.

Türkün inamı. Bu mövzu ilə bağlı bir sıra mülahizələr vardır.

Qədim türkün inamı olmuşmu? Bu başdan yada salaq ki, dünyada inamsız heç bir xalq, millət yoxdur. Lakin inamlar sistemi xalqlarda müxtəlif forma və xarakter daşmışdır. Bəzi xalqlar totemçi olub, daşdan, ağacdən özünə süni inam əlaməti hazırlamış, ona sitayiş etmişlər.

¹ Refik Özdek. Türkler’in altın kitabı. Cilt I, İstanbul, 1990.

Qədim türklər bu deyilənlərdən uzaq olmuşlar. Bəzi tarixçilər türklərin ata, qurda və quşa inam göstərdiklərini bildirmişlər. Son türkoloji tədqiqatlarda belə fikirlərin əsassız olduğu sübuta yetirilmişdir.

Türklərin

ATA – QURDA – QUŞA

münasibəti

AT türkün məqsədinə çatmasında ən əlverişli vasitə rolunda olmuşdur. Bütün vuruşlar, qələbələr atsız mümkün deyildi. Buna görə də türklər atı sevmiş, onu bəsləmiş, inkişaf etdirmişdir. Bəzi türk boyları ata heykəl qoymuş, onun şəklini çəkirmişdir. Lakin bununla bərabər, türklər atı totem qəbul etməmişlər. At kəsib, at əti yeyən türk tayfaları olmuş, indi də at ətindən ləzzət alan türklər vardır.

QURD (canavar) türk həyatında tez-tez xatırlanan varlıqdır. Onun əlamətlərini qədim türklər simvol kimi götürmüşlər. “Elə bil canavardı”, “canavar kimi dağıtdı”, “canavar kimi parçaladı”, “canavar kimi yedi” və s. ifadələr qurdun xüsusiyyətləri ilə bağlı meydana çıxmışdır.

Tarixən türk əsgərlərinin cəsarətini, qüvvət və qüdrətini görənlər onları qurda bənzətmişlər. Bu bənzətmələr təkcə türklər tərəfindən deyil, əcnəbilər – yadlar, düşmənlər tərəfindən də söylənilmişdir.

QUŞ, xüsusilə qartal qədim türklər tərəfindən sevilmişdir. Qartal quşların ən qüvvətlisidir. Türklər qartaldan yüksəklik, bacarıq, hakimiyyət simvolu kimi istifadə etmişlər. Türk həmişə qartal kimi ənginliklərə uçmaq, yük-

səlmək arzusunda olmuşdur. Buna görə də bəzi abidələrdə, yazılarda qartal şəklindən istifadə olunmuşdur.

Deməli, at da, qurd da, quş da türk üçün totem deyil, vasitə və simvoldur. Bəs qədim türklərin inamı nə olmuşdur?

Məşhur türk tarixçisi RƏFİQ ÖZDEK türklərin üç növ inam sistemi olduğunu ümumiləşdirmişdir: bunlar “təbiət qüvvələri”, “ata müqəddəsliyi”, “göy Tanrı”dan ibarətdir.¹

1. Təbiət qüvvələrinə inanmaq. Qədim türklər dağların, dərələrin, göllərin, dənizlərin, səhraların, meşələrin, bulaqların, çayların ruha və gizli qüvvəyə malik olduğuna inanmışlar. Bununla yanaşı günəş, ay və ulduzda da ruh olduğunu təsəvvür etmişlər. Təbiət hadisələrindən göyün gurultusunda, ildırımın çaxmasında da ruhun olması inamına gəlmişlər.

2. Göy Tanrıya inanmaq. Qədim türklər Göy Tanrı dedikdə səma tanrısı mənasını nəzərdə tutmuşlar. Göy Tanrı – bütün göy üzüdür; göyü-yeri yaradandır. Bütün varlıqlar – bitkilər, insanlar, digər canlılar onun yaratdıqlarıdır. İstədiyi anda hər şeyə can verdiyi kimi, can da ala bilir və s.

Tanrıya – göyü-yeri yaradana inam indi də türklər arasında qüvvətli formada qalmaqdadır. Bununla bağlı onlarca ifadələr işlənir: *“Sənə ümidliyəm, ey yeri-göyü yaradan”, “Sənədir inamım yerin, göyün sahibi”, “Yeri-göyü yaradan Tanrı, sənə kömək olsun”, “Tanrı bunu bağışlamaz”, “Sənə yalvarıram, ey yeri-göyü yaradan, mənə kömək et!”*, *“Bir Tanrı, səni çağırıram”, “Adını mən verdim, yaşını Tanrı versin”* və s.

¹ Refiq Özdek. Türklərin altın kitabı. İstanbul, 1990. I cild, səh. 10-11.

3. Ata müqəddəsliyinə inanmaq. Qədim türklərin əsas inamlarından biri də ata müqəddəsliyi idi. Tarixən türklərdə ataya hörmət və sevgi çox qüvvətli olmuşdur. Atanın qeydinə qalmaq, öləndə onu təntənəli dəfn etmək və həmişə qəbrini qorumaq türk övladları üçün ən müqəddəs borc, ən şərəfli vəzifə sayılmışdı.

Tarixi faktorlardan – qazıntılardan aydın olur ki, qədim türklər ata-babalarını onlara məxsus qızıl və gümüş əşyaları, silahları, mindiyi atın yəhəri, yüyəni və hətta atın özü ilə birlikdə dəfn edirlərmiş. Qəbirlər gözəl və geniş hazırlanaraq üzərlərində abidələr qoyulmuş, yazılar həkk edilmişdir. Bu məzarların toxunulmazlığı daima qorunmuşdur. Onlara əl vuranlar məhv edilmişdir. Tarixən müqəddəs və zəngin türk qəbirlərinə soxulmaq nəticəsində ciddi vuruşlar, qırğınlar baş vermişdi. Neçə-neçə monqol, çin, bizans adamı bu səbəbdən türklər tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Ata müqəddəsliyinin izləri indi də ürəklərdə, nitqlərdə, ifadələrdə özünü saxlamaqdadır. *“Atamın qəbrindən böyük andım yoxdur”, “Atamın qəbrinə and içirəm”, “Atamın qəbri üçün”, “Atamın qəbri haqqı”, “Atamın ruhu haqqı”* və s. ifadələr türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan ədəbi nitqində geniş işlənilməkdədir.¹

Xeyirxah türk ata-babalarının, gözəl nurani şəxsiyyətlərin, xalqın böyük məhəbbətini qazananların bir çoxunun qəbirləri bəzi hallarda *ocağa, pirə, inam və ziyarət məbədinə*

¹ Türklərin ata müqəddəsliyini, qəbir toxunulmazlığını bizi tanıyan və əhatə edən hər bir xalq çox yaxşı bilir. Elə buna görə də qəddar düşmənimiz – yaxınlığımızdakı vicdansız qonşumuz ələ keçirdiyi Azərbaycan yaşayış məntəqələrində ilk dəfə qəbiristanlığa soxulub, qəbir daşlarını sındırır və qəbirləri söküb dağıdır. Bu, sadəcə olaraq, vəhşiliyin nəticəsidir. Tanrı onların cəzasını gec-tez verəcəkdir.

çevrilmişdir. Bütün bunlar ata müqəddəsliyindən, ata sevgisindən irəli gəlmişdir.

İnam insanların kamil yetişməsində, düzgün formalaşmasında əvəzsiz vasitədir. İnamsızlıq insanı məğlubiyyətə aparır. Kimə və nəyə inam qələbədir, gələcəkdir, xoş həyatdır.

Dini inam isə insan əqidəsinin saflaşmasında, düz yol seçməsində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Din insanları cəsarətli, səbirli və dözümlü olmağa çağırır. Dini inamı güclü olan hər bir kəs heç zaman xəta törətməz, həyatında bəd əməllərə yer verməz.

Dini biliklərdə deyilir ki, din Allah yoludur – Allahın əmr və göstərişlərini mələklər peyğəmbərlərə, peyğəmbərlər də insanlara çatdırır. Allah İslam dinini Cəbrayıl adlı mələk vasitəsilə Məhəmməd peyğəmbərə göndərmiş,¹ o da bunu insanlar arasında yaymış və İslama inananlar müsəlman hesab olunmuşlar.

Türkün dini. Müasir türk xalqlarının dini inamı İslamiyyətdir. Türk qəbilələri müxtəlif dövrdə İslamiyyətlə qarşılaşmış və İslam dinini qəbul etmişlər.² Həmin andan isə VII əsrin I yarısında yazılmış “**Quran**” türklərin də Müqəddəs Kitabı olmuşdur.

Azərbaycanda İslam dinini ərəblər yaymışlar. Azərbaycan torpağı Ərəb xilafətinin vilayətinə çevrilən dövrdən xalqımız müsəlmanlığı mənimsəmiş və İslam dininə bəyət edib, ehtiram göstərməyə başlamışdır. İslam dini türk dillərinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

¹ İslam ilmi hali. İstanbul, 1990, səh. 8.

² Anadolu türkləri IX əsrdə İslamiyyəti qəbul etmişlər.

1.9.2. Türk arealı

Türk coğrafiyası – türklərin yaşadıkları yerlər dünyanın olduqca böyük və geniş sahəsini əhatə etmişdir. Yer üzündə türklər qədər geniş yayılmış ikinci bir milləti təsəvvürə gətirmək çətindir. Dünyanın hər yerində türk insanları yurd salıb həyat sürmüşlər. İndi də müasir türk dünyası ucsuz-bucaqsız ümmana bənzəyir.

Türklərin ilk yurdu. Türk xalqlarının əcdadları – ulu babaları miladdan əvvəl bir neçə min il bundan öncə Orta Asiyada yaşamışlar. Türklərin beşiyi, məskunlaşma mərkəzi Altay dağlarının şimali və Yenisey çayının sahilləri olmuşdur. Həmin ərazilər, bölgələr bu gün də türk xalqlarına məxusdur.

Türksoylu xalqların bəziləri bu qədim türk yurdlarında öz mövqelərini möhkəmlətməş və oralara daha da bağlanmışlar.

Türklərin yayılması. Qədim türklərin bəzi soyları, qəbilə, tayfa və qrupları müxtəlif şərait, vəziyyət və səbəblərlə bağlı doğma yurdlarından ayrılıb dünyanın başqa-başqa yerlərinə üz tutmuşlar. Türklərin dünyaya yayılmasının bir neçə səbəbi vardır. Hər şeydən əvvəl bildirməliyik ki, türklərin başqa torpaqlara getməsi iqtisadi məsələlərlə əlaqədar meydana çıxmışdır. Türk əhalisi bir tərəfdən sürətlə artmış, çoxalıb öz yurduna sığışmamış, digər tərəfdən də mal-qara inkişaf etmişdir. Türklər bu ictimai və iqtisadi problemləri həll etmək üçün qonşu ölkələrə, daha münbit və geniş bölgələrlə bağlı get-gedə (xəritədə göstərildiyi kimi) yer üzünə yayılmışlar.

Türklərin dünyaya yayılmasının tarixi eradan əvvəl hun türklərindən başlamışdır. Türk adamları dörd istiqamətdə – dünyanın dörd qütbünə yayılmışlar. Onlar Şərqdə Sakit okeana qədər, Qərbdə Avropanın mərkəzlərinə, Şimalda Uzaq Sibirə, Cənubda Hindistana gedib çatmışlar. Türk boylarının başqa yerlərə yayılması müxtəlif dövrlərdə baş vermişdir.

Türklərin Qafqaz ərazilərinə gəlmələri onlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, Cənubi və Şimali Qafqaz bəzi türk tayfalarının başqa yerlərə, o cümlədən Kiçik Asiya və Avropaya keçməsində imkanlı bölgə, əlverişli yol olmuşdur.

Cənubi Qafqaza – Azərbaycan ərazisinə uzaq keçmişdə türk mənşəli bir çox tayfa və qrup gəlmiş, bunlardan bəziləri keçib getmiş, bəziləri isə daimi məskunlaşıb bu torpaqları özlərinə vətən etmişlər.¹

Azərbaycan ərazisində türklərin gəlişi miladdan əvvəl VII əsrdən başlanmışdır. İlk dəfə Azərbaycana **sakalar** (isteklər) gəlmişdir. Qədim sakalar bu bölgədə uzun illər yaşamışlar. Onlardan sonra buraya gələn türk mənşəli hesab edilən **albanlar** olmuşdur. Uzun sürən Alban hakimiyyəti midiyalılar devirmişlər.

II əsrdən Azərbaycan bölgəsinə **hun türkləri**, sonra **xəzərlər**, V əsrdə **sabirlər** və başqaları gəlmişlər.

VI–VII əsrlərdə **Göytürk** hakimiyyəti illərində (552–744) Orta Asiyadan bir sıra türk tayfaları Azərbaycana gəlmiş və burada yerləşib qalmışlar.

¹ Prof., Dr. Mehmet Saray. Azərbaycan Türkleri tarihi. İstanbul, 1993.

VIII əsrdə **oğuzların bir qolu** Azərbaycana gəlmişdir.¹ Səlcuqlar dövründən isə Azərbaycan tam türk ölkəsinə çevrilmişdir. Orta Asiyadakı türk ölkələri monqol istilasına məruz qalandan sonra da bəzi türk qrupları Azərbaycana köçüb burada məskunlaşmışlar.

Deməli, Azərbaycanda bir deyil, zaman-zaman bir neçə türk tayfa və qrupları yerləşmiş və onlar bugünkü Azərbaycan millətinin tərkibini təşkil etmişlər. Bu proseslərin beləcə yer üzünə yayılması, ayrı-ayrı tayfaların, xalqların formalaşması çoxsaylı müstəqil türk dillərinin tarixən yaranmasına, meydana çıxmasına başlıca səbəb olmuşdur.

Müasir türkdilli xalqlar Orta Asiyada (Qırğızıstanda, Özbəkistanda, Türkmənistanda), Qazaxıstanda, Uzaq Şərqdə, Çində, Qafqazda, Rusiyada, İranda, İraqda, Kiçik Asiyada – Türkiyədə yaşayırlar. Bundan başqa, ABŞ-da, Fransada, Almaniya, İngiltərədə, İtaliyada və digər ölkələrdə də xeyli türk xalqları yerli xalqlar arasında əhəlinin miqdarına görə ikinci yeri tutur.

Türklərin dövlətçiliyi. Dövlət ciddi intizam, qayda-qanun üzərində bərqərar olur. Dövlətçilik ən zəruri tələblərə əsaslanır. Qədim dövrlərdən başlamış türk xalqları yaşadıkları bölgələrdə möhkəm nizam-intizam yaratmağa xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Onlar dünya xalqları arasında güclü intizam sahibi kimi tanınmışlar. Elə buna görədir ki, bəzi mənbələrdə “türk” sözü “intizam” mənasında izah olunur.

¹ “Dədə Qorqud dastanı” oğuz tayfalarına məxsusdur. Həmin tayfalar müasir Azərbaycan, türk və türkmənlərin formalaşmasında özək xətt təşkil edərək, onların ulu babaları olmuşlar.

Türklər dünyanın 3 qitəsində – Asiya, Avropa və Afrikada 150-dən artıq siyasi quruluş yaratmışlar. Bu siyasi quruluşları imperatorluqlar, dövlətlər, bəyliklər, atabəyliklər, xanlıqlar, cümhuriyyətlər (respublikalar) təşkil edir. Bunların xüsusi adları (məs: Xəzər İmperatorluğu, Karluq dövləti, Səlcuqlu bəyliyi, Şam atabəyliyi, Peçenek xanlığı, Hatay Cümhuriyyəti və s.) başqa-başqa olsa da, məzmunca tam türk siyasi quruluşları idi.

Dünya tarixçiləri türk xalqlarının ilk siyasi quruluşunun **Böyük Hun İmperatorluğu** olduğunu göstərirlər. Bu fikrlə hələlik müəyyən mənada razılaşmaq olar. Lakin deməli ki, belə bir imperatorluq qurulana qədər, heç şübhəsiz, digər türk siyasi quruluşları olmamış deyildir. Bu cür böyük və güclü imperatorluq ancaq və ancaq mövcud zəngin təcrübələr nəticəsində formalaşa bilərdi. Bu barədə yenidən və dərinlən düşünməyə ciddi ehtiyac duyulur. Böyük Hun İmperatorluğu türklərin tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hun türklərinin dövlətçilik təcrübəsi və bacarığı bir sıra dövlətlər üçün örnək olmuşdur. Bu imperatorluq *“Böyük Hun İmperatorluğu”*, yaxud *“Asiya Hun İmperatorluğu”* adlanırdı. Miladdan əvvəl IV əsrdə qurulmuş Asiya Hun İmperatorluğu böyük sahəni – Xəzər dənizindən Sakit okeana qədər olan əraziləri əhatə edirdi.

48-ci ildə Böyük Hun İmperiyası dağılandan sonra eyni mənşəli müxtəlif adlı onlarca türk milləti formalaşmış və bununla yanaşı onların milli dilləri də meydana gəlmişdir. Türk dilinin yayılmasında eramızın IV və V əsrlərində (374–469) Qərbi Hun İmperatorluğunun (Avropa Hun İmperatorluğunun), IV əsrin sonundan 557-ci ilə qədər Ağ

Hun İmperatorluğunun böyük rolu olmuşdur. Hun türkləri dünyanın bir çox ölkələrində hökmdarlıq etmişlər.¹ Türk dövlətçiliyində Hun İmperatorluğundan sonra xüsusi rol **Göytürk İmperatorluğundur**. Birinci Göytürk İmperatorluğu VI əsrdə (552–582), ikiyə bölünmüş Şərqi və Qərbi Göytürk İmperatorluğu VI–VII əsrlərdə (582–630), ikinci Göytürk İmperatorluğu VII–VIII əsrlərdə (681–744) fəaliyyət göstərmişdir. Bu imperatorluq türklərin tarixində türk adını daşıyan ilk siyasi quruluşdur. “Göytürk” adındakı “göy” sözü səma, rəng, Tanrı mənalarını bildirən leksemdir. Bu xüsusi adda, şübhəsiz ki, daha çox “Allah türkü”, “Tanrı türkü” mənası nəzərdə tutulmuşdur.

Göytürklərin dövründə ümumtürk dünyasına yeni-yeni zəfər qapıları açılmışdır. Göytürk İmperatorluğu illərində dil və yazı məsələlərinə də xüsusi əhəmiyyət verilmiş, mövcud yazı ünsürləri əsasında təkmilləşmiş türk yazı sistemi yaradılmışdır.

Göytürklərin dili Azərbaycan dilinə də çox yaxın görünür. Burada sözlərin çoxu eyni forma və mənədadır. Məsələn, göytürk dilindəki bir cümləyə nəzər yetirək. “*Bir yılka tört yolu sunquştum*”. Bu cümlə Azərbaycan dilində belə səslənir: “*Bir ildə dörd yol (dəfə) süngüləşdim*”.²

Türk siyasi quruluşu tarixində Osmanlı İmperiyası (1299–1922) xüsusi mövqeyə malikdir. Osman Qazi tərəfindən XIII əsrdə qurulan bu siyasi quruluş müasir türk

¹ Miladdan sonra V əsrdə (434–453) məşhur cəngavər Attila zamanında Qərbi Hun İmperatorluğunda türk hakimiyyətinə daxil olan 35 xarici ölkə var idi.

² Misal Refiq Özdekin adıçəkilən əsərindən götürülmüşdür.

dünyasının ən böyük dövləti olan və 1923-cü yaradılan Türkiyə Cümhuriyyətinin bünövrəsini təşkil etmişdir. Osmanlı İmperiyası varlığı boyu türklərin müdafiəsi və inkişaf etməsində xüsusi rol oynamışdır.

Müasir dövrdə 7 müstəqil türk dövləti mövcuddur:

1. *Türkiyə Cümhuriyyəti* – paytaxtı Ankara şəhəri.
2. *Kıpr Türk Cümhuriyyəti* – paytaxtı Lefkoşa şəhəri.
3. *Azərbaycan Respublikası* – paytaxtı Bakı şəhəri.
4. *Qazaxıstan Respublikası* – paytaxtı Almatı şəhəri.
5. *Qırğızıstan Respublikası* – paytaxtı Bişkek şəhəri.
6. *Özbəkistan Respublikası* – paytaxtı Daşkənd şəhəri.
7. *Türkmənistan Respublikası* – paytaxtı Aşqabad şəhəri.

Tarixən qədim türk dövlətləri arasında bəzi nifaqlar baş vermiş və bunun nəticəsində ümumtürk aləminə ağır zərbələr dəymişdir. Hazırda müasir türk dövlətləri üçün ən başlıca cəhət ümumtürk birliyi və həmrəyliyidir. Bunsuz indi və gələcəkdə istənilən arzu və məqsədlərə lazımcına çatmaq qeyri-mümkün olar.

Azərbaycanın siyasi quruluşları da çox maraqlı formalarda mövcud olmuşdur.

XII əsrdə **Azərbaycan Atabəyliyi** dövləti (1136–1225) yaranmış və bu həm də Eldəgizlər dövləti də adlanmışdır.¹ Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaradıcısı Atabəy Şəmsəddin Eldəgiz olmuşdur.

XIV əsrdə Qaraqoyunlu dövləti (1380–1469) və Ağqoyunlu dövləti (1350–1502) qurulmuş və sonuncusu XVI əsrə kimi yaşamışdır.

¹ Geniş məlumat almaq üçün bax: akademik Ziya Bünyadov. *Azərbaycan Atabəyləri dövləti*. Bakı, 1988.

XVI əsrdə Ağqoyunlu dövləti əsasında Səfəvilər dövləti (1502–1514) yaradılmışdır. Buna görkəmli söz sənətkarı, bacarıqlı ictimai xadim Şah İsmayıl Xətai rəhbərlik etmişdir.

XVIII əsrdə (1747-ci ildən) Azərbaycan xanlıqları yaranmağa başlamışdır. Bu ilk xanlıqlar – *Şirvan, Şəki, Lənkəran, Qarabağ, Quba, Gəncə, Rəvan, Bakı* və sonrakılar – *İlisu, Naxçıvan* XIX əsrin müəyyən illərində fəaliyyətdə olmuş və nəhayət, 1804-cü ildən başlayaraq 1826-cı ilə qədər çar Rusiyası tərəfindən bir-bir işğal edilmişdir.

XX əsrdə Azərbaycan dövlətçiliyinin üç formada siyasi quruluşu yaranmışdır:

1. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti (1918–1921).
2. Azərbaycan SSR (1920–1991).
3. Azərbaycan Respublikası (1991).

Bütün türk dövlətlərində, heç şübhəsiz, əsas ünsiyyət vasitəsi öz doğma dilləri olmuşdur. Azərbaycanda da Azərbaycan dili dövlət dili kimi işlənilmişdir. Dövlət dili səviyyəsində istifadə edilən türk dilləri digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf edib zənginləşmişdir. Bunu müasir Azərbaycan dili, müasir özbək dili, müasir türk dili və sair dillərin nümunəsində açıq-aydın görmək olur. Deməli, hər hansı milli dilin inkişafında dövlət faktoru əsas qüvvələrdəndir.

Türklərin tarixi. Türklərin bir neçə min illik tarixi vardır.¹ Türk tarixinin 2500 ili faktiki olaraq yazılı abidə əsasında sübut olunur. Belə bir abidə Esik qəsəbəsində **“Qızıl paltarlı adam”** qəbrindən tapılan yazılı gümüş tavadır.

¹ Tarixçilərin əsərlərində türklərin meydana gəlmə tarixinə dair çox müxtəlif rəqəmlər göstərilir. Bu tarixi bəziləri 3 min, bəziləri 4 min, hətta 7 və 8 min illərlə bağlayırlar.

Türkoloqlar yazının (iki sətirdən ibarətdir) 2500 il bundan əvvələ aid olduğunu müəyyənləşdirmişlər.¹

Türklər meydana gəldikləri dövrdən minlərcə böyük zəfərlər qazanmış, onlarca ölkələri öz hökmranlıqlarına tabe etmişlər. Bütün türk boylarının keçib gəldikləri enişli-yoxuşlu həyat yolları, qəhrəmanlıqları, cəngavərlikləri, dövlətçilikləri, qərinələr boyu yaradıb formalaşdırdıqları gözəl adət-ənənələri və s. əsasında möhtəşəm və zəngin türk tarixi yaranmışdır. Bu böyük tarix zaman-zaman əli qələm tutan çoxlarını maraqlandırmış və onlarda tədqiqat meylinin, tədqiqat həvəsinin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Türk tarixinə dair indiyə qədər həm türksoylu alimlər, həm də əcnəbi türkoloqlar tərəfindən yüzlərlə elmi əsər meydana gəlmişdir. Bu əsərlərin bir çoxunda iki məsələ – türk cəmiyyətinin, türk ictimaiyyətinin tarixi ilə türk siyasi quruluşunun, türk dövlətçiliyinin tarixi fərqləndirilməmiş, bunlar bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Göstərilən problemlər, təbii olaraq, bir-biri ilə bağlıdır. Lakin millətin tarixi dedikdə, onu siyasi quruluşların tarixindən başlamaq heç cür doğru olmaz. Bəzi tarixçilər türklərin tarixinin Böyük Hun İmperatorluğundan başladığını göstərirlər. Şübhəsiz ki, türk formalaşmasaydı, onun dövlət quruluşu ola bilməzdi. Buna görə də türk tarixinin başlanğıcını uzaq keçmişdə, siyasi quruluşun yaranmasından çox-çox əvvəllərdə axtarmaq və aydınlaşdırmaq həqiqətə daha uyğun olar.

¹ Bu tava 1970-ci ildə Alma-Ata (indi Almatı) şəhərindən 50 kilometr uzaqda olan İssık-göl sahilindəki Esik qəsəbəsində açılan qəbirdən tapılmışdır. Məzar açılarkən onun türk şahzadəsinə (tekin) aid olduğu müəyyən olunmuşdur. Bu türk adamı qızıl tacı, qızıl paltarları və əşyaları ilə bərabər dəfn edilmişdir. Qəbirdə 4800 parça qızıl olduğu aşkar olunmuşdur.

Türklərin tarixini yazanlar arasında bir-birinin əksini təşkil edən iki istiqamət çox parlaq görünür:

1. Türklərin tarixini qərəzçilik mövqeyindən birtərəfli səhv və səthi göstərənlər.
2. Türklərin tarixini reallıq əsasında olduğu kimi obyektiv yazanlar.

Qərb türkoloqlarından bəziləri türk tarixinə birtərəfli yanaşaraq, bu möhtəşəm və şərəfli tarixi zorakılıq, amansızlıq tarixi kimi göstərməyə cəhd etmişlər. Belə qərəzçi, üzdənirəq tarixçilər bilməlidirlər ki, həqiqət həmişə həqiqiliyində qalır, onu saxtalaşdıranlar isə nifrət və hörmətsizlik qazanırlar.

Qərb aləminin tarixçilərindən türk həqiqətlərini olduğu kimi görüb təsvir edənlər də vardır. Fransız türkoloqu, tarixçi professor Jean ROUX “Türklərin tarixi” (“Historie des Turcs”) əsərində yazır: “Türklər tarixən hegemonluğu altına aldıkları millətlərin dilinə, dininə, mədəniyyətinə, milli mənləyinə və elminə toxunmamışlar”. Bu kimi çox gözəl insani keyfiyyətlər həmişə türkləri xarakterizə edən əlamətlər olmuşdur.

Türklərin tarixinin hərtərəfli və obyektiv öyrənilməsi yalnız türk dünyası üçün deyil, ümumdünya tarixinin tamamlanması üçün də çox əhəmiyyətlidir. Türk tarixinin türk gözü ilə izlənilib, türk təfəkkürünə uyğun təhlilinin verilməsi daha düzgün məntiqi nəticələr söyləməyə imkan verir. Çünki qərəzçilik türk təbiətinə yaddır, doğruluq, düzgünlük isə yarandığı gündən onun varlığının özülünü təşkil edir.

Ümumtürk tarixinin mükəmməl formada yaradılması bir çox ekstralinqvistik problemlərin açılması üçün də zə-

ruridir. Türk dillərinin mənşə və inkişafının, onların təsnif və elmi əsasda qruplaşdırılmasının daha da dəqiqləşdirilməsi kimi məsələlər, hər şeydən əvvəl, türklərin ümumi tarixinin obyektiv şəkildə yazılması ilə daha çox bağlıdır. Ona görə də mükəmməl, geniş, obyektiv ümumtürk tarixinin yaradılması, başqa sahələrdə olduğu kimi, dilçilikdə də səbirsizliklə gözlənilir.

Türklərin mədəniyyəti. Mədəniyyət inkişaf etmiş xalqların başlıca əlamətidir. Dünyada mədəniyyətə nail olmayan xalq tapılmaz. Lakin bəzi millətlər daha zəngin mədəniyyətə malik olmuşlar. Türklərin də maddi və mənəvi mədəniyyəti bu qəbildəndir.

Türklərin mədəniyyətinə şəər atıb onu yanlış şərh edənlər də olmuşdur. Türk mədəniyyətini qərəzçilik mövqeyindən izah edənlər türkləri köçəri adlandırmış və buna əsaslanıb “fikir” söyləmişlər.

“Köçəri” geniş anlayışdır. Köçəri xalqların hamısı eyni xarakter və xüsusiyyətlərə məxsus deyildir. Dünyada elə köçəri xalq olmuş ki, bir yerdən başqa sahəyə köçmüş, həmin bölgələrin maddi sərvətlərindən istifadə edib, oranı dağıtdıqdan sonra bir daha yerini dəyişmiş və sair. Belə köçərilər ayaq basdıqları bölgələrdə heç bir mədəni iz buraxmamışlar.

Türk köçünün bu deyilən anlamla qəti uyğunluğu yoxdur. Lap uzaq keçmişlərdə türklər köçüb gəldikləri yerlərdə müxtəlif inşaat materiallarından istifadə edərək evlər, imarətlər tikib kənd və şəhər quraraq həmin yaşayış məntəqələrində həyat sürməyin nümunələrini yaratmışlar.

Türk xalqları ilə maraqlanan əcnəbilərin, o cümlədən ərəb səyyahlarının əsərlərində türkün quruculuğu, maddi və mənəvi mədəniyyəti barədə əsaslı sübutlar və çoxlu faktlar vardır. 942-ci ildə ərəb səyyahı Əbu Düləf türk ellərində gördükləri barədə belə yazmışdı: *“Oğuzların yanına getdik... Bu Oğuz şəhərlərində evlər daşdan, ağacdan... tikilmişdi”*. Türklərin şəhərlisi, həyat sürəni də olmuşdur. Bunlar sənət, peşə və məşğuliyyətlə bağlı idi.

Qədim türklər məskunlaşdıqları ərazidə qoyunçuluq və maldarlıqla yanaşı təsərrüfatın digər növləri ilə də məşğul olmuşlar. Yer şumlamaq insan həyatı və yaşayışı fəaliyyətində xüsusi yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, atı əhliləşdirib ondan həm təsərrüfatda, həm də müdafiə və hücumlarda, vuruşlarda istifadə etmək türk aləmində böyük və əvəzsiz dönüşə səbəb olmuşdur.

Türklərin mədəniyyətinin qədimliyini və böyüklüyünü sübuta yetirən daha bir çox faktlar mövcuddur. Arxeoloji qazıntı və tapıntılar sübut edir ki, qədim türk xalqları metal istehsal etmişlər. Dəmirdən, qızıldan, gümüşdən əşya, qab-qacaq hazırlamış, müxtəlif növ silah düzəltmiş və bunların hər birini konkret sözlərlə adlandırmışlar.

Qədim türklər siyasi quruluşların təşkili sahəsində az iş görməmişlər. Türk dövlət quruculuğu təcrübəsi türkün siyasi mədəniyyətinin inkişafına, yüksəkliyinə parlaq sübutdur.

Türk xalqları ən qədim dövrlərdən zəngin şifahi və yazılı ədəbiyyata malik olmuşlar. Türk xalqları minlərlə bayatı, nağıl, dastan və s. yaratmışlar. Göy türklərin *“Ergenakon dastanı”*, qırğız türklərinin *“Manas dastanı”*, oğuzla-

rın “*Dədə Qorqud dastanı*” insanlıq tarixində öz keyfiyyətlərinə görə əvəzsiz bədii təfəkkür nümunələridir. Qədim və müasir türk qələminin məhsulu olan minlərcə yazılı bədii sənət əsərləri dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə daxil olub onun zənginləşməsində xüsusi rola malikdir. Bu nailiyyətlər milli türk dilləri əsasında əldə edilmişdir. Milli türk dillərinin bir çoxu öz mədəni, ədəbi formasını hələ uzaq keçmişdə yaratmışdır ki, bu da ümumtürk mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsirini göstərmişdir. Hazırda ümumtürk mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsi elm üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bir tərəfdən *türkoloji dilçiliyin bəzi zəruri məsələlərini dəqiqləşdirməyə*, digər tərəfdən də ümumi dilçiliyin “*dil və mədəniyyət*” probleminin daha geniş aydınlaşdırılmasına kömək edər.

Türklərin yazısı. Qədim türklər yazı mədəniyyətinə uzaq keçmişlərdə nail olmuşlar. Lakin zaman keçdikcə müxtəlif ictimai-siyasi çəkişmələr, nifaqlar başqa sahələrdə olduğu kimi, yazı sisteminin də zəif işlənməsinə, bəzən aradan çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Zəngin türk yazı sistemindən zamanəmizə qədər gələn yazı göy türklərin işlətdikləri yazı sistemidir. Bu haqda kitabın müvafiq bölməsində geniş bəhs olunacaqdır.

Türkün sözü. Çoxsaylı türk dilləri hələ qədim zamanlardan diqqəti çəkən gözəl əlamətlərə və xüsusilə zəngin söz xəzinəsinə malik olmuşdur. Türk sözləri insan fəaliyyətinin hər sahəsinə dair fikir və düşüncələri aydın, dəqiq və təsirli ifadə etməyə geniş imkanlar yaratmışdır. Türk sözünün bu və eləcə də digər keyfiyyətləri qeyrlərini çox maraqlandırmışdır.

Qədim türklərin özləri kimi, sözləri də yer üzünə çox yayılmışdır. Hazırda dünya dillərində minlərcə türk sözü işlənməkdədir. Bu sözlərin başqa sistemli dillərə keçməsinin əsas səbəblərindən biri türk qəbilələrinin dünyaya geniş yayılmasıdır. Türklərin hegemonluq etdikləri ölkələrdə türk dilinə, türk sözünə xüsusi rəğbət bəslənilmiş, bunun da nəticəsində türk sözləri özgə dillərdə geniş miqyasda istifadə edilmişdir. Bəzi müasir linqvistik tədqiqatlarda türk sözləri barədə mülahizələr irəli sürülmüş və elmi məsələlər qaldırılmışdır. Bu cəhətdən slavyan, german dillərində türk sözləri mövzularındakı axtarışlar diqqəti daha çox cəlb edir. Burada ümumtürkoloji problemlərlə bağlı məsələlərə də toxunulur ki, bu da elmi baxımdan olduqca maraqlıdır. Digər dillərdə də türk mənşəli sözlərin belə axtarılması faydalı türkoloji dilçilik tədqiqatlarının yaranmasına gətirib çıxara bilər.

1.10. TÜRK DİLLƏRİ VƏ ONLARIN QOHUMLUĞU

Türk dillərinin coğrafiyası çox geniş olmuşdur. Hazırda bu dillər Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Rusiyada, Qafqazda, Anadoluda, Ukraynada, Moldovada, Litvada və b. yerlərdə istifadə edilir. Zaman-zaman yaranmaqda olan türk dillərinin hər biri tarixi inkişaf nəticəsində müstəqil dil kimi formalaşaraq dünyanın linqvistik xəritəsində özünə xüsusi yer tutmuşdur.

1.10.1. Türk dillərinin miqdarı

Türk dilləri dedikdə həm müasir canlı dillər, həm də ölü dillərin məcmusu nəzərdə tutulur. Vaxtı ilə ünsiyyətə xidmət etmiş aşağıdakı türk dilləri indi ölü dillərdir:

Oğuz dili

Peçenek dili

Qıpçaq dili

Poloves dili

Bulqar dili

Qədim özbək dili və s.

Xəzər dili

Müasir türk dillərinin miqdarı barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlər bu dillərin 23-dən çox olduğunu göstərir. Bunun səbəbi bir sıra türk dillərinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bəzən balkar-qaraçay dili iki müstəqil dil (balkar dili və qaraçay dili) kimi hesab edilir. Əslində, bunlar etnik qruplardır və onların dili – “balkar-qaraçay” bir dildir. Tatar dili ilə yanaşı “Kırım tatarlarının dili” və “Kazan tatarlarının dili” müstəqil dil kimi qeyd edilir. Şübhəsiz ki, bunlar milli tatar dilinin az-çox fərqlənən sahələri olub bir kökə məxsusdur. Eləcə də türkmən dili ilə bərabər “truxmen dili” də konkret dil kimi qələmə verilir və s. Bütün bunların nəticəsində türk dillərinin miqdarı müxtəlif rəqəmlərlə göstərilir. Türk dillərinin miqdarca əsaslı şəkildə dəqiqləşdirilməsinin xüsusi elmi və əməli əhəmiyyəti vardır.

Hazırda ünsiyyət vasitəsi kimi aşağıdakı müasir türk dillərindən istifadə olunur:

1. <i>Azərbaycan dili</i>	13. <i>Noqay dili</i>
2. <i>Altay dili</i>	14. <i>Özbək dili</i>
3. <i>Başqırd dili</i>	15. <i>Salar dili</i>
4. <i>Çuvaş dili</i>	16. <i>Şor dili</i>
5. <i>Xakas dili</i>	17. <i>Tatar dili</i>
6. <i>Karaim dili</i>	18. <i>Tofalar dili</i>
7. <i>Qaqauz dili</i>	19. <i>Tuva dili</i>
8. <i>Qaraçay-balkar dili</i>	20. <i>Türk dili</i>
9. <i>Qaraqalpaq dili</i>	21. <i>Türkmən dili</i>
10. <i>Qazax dili</i>	22. <i>Uyğur dili</i>
11. <i>Qırğız dili</i>	23. <i>Yakut dili</i>
12. <i>Qumuq dili</i>	

Müasir türk dillərindən Azərbaycan, qazax, qırğız, özbək, türk və türkmən ədəbi dilləri daha geniş yayılmış və müstəqil dövlət dili kimi işlənməkdədir.

1.10.2. Türk dillərinin qohumluq dərəcəsi

Türk dilləri başqa dil ailə və qruplarına nisbətən bir-birinə daha yaxın olan dillərdir. Bu dillərin qohumluğu olduqca bariz şəkildədir və özünü aşağıdakı sahələr üzrə aydın göstərir.

1. Ümumi fonetik qanunauyğunluqlarda;
2. Ümumi söz köklərində;
3. Ümumi şəkilçilərdə;
4. Ümumi sözyaratma və sözdəyişdirmə qaydalarında;
5. Ümumi morfoloji kateqoriyalarda və s.

Bunlardan ümumtürk söz köklərinə nəzər yetirək. Bütün türk dilləri üçün aşağıdakı söz qrupları ümumidir:

1. *Qohumluq bildirən sözlər* – ata, ana, bacı, qardaş, baba, qayın və s.

2. *Bədən üzvlərinin adları* – baş, göz, qaş, əl, ayaq, qarın, ağız, burun və s.
3. *Heyvan adları* – qurd, sığır, at, it, köpək, pişik, kirpi və s.
4. *Quş adları* – durna, sərçə, qaz, ördək və s.
5. *Say bildirən sözlər* – bir, üç, beş, yeddi, doqquz, on və s.
6. *Əlamət bildirən* – ağ, qara, sarı, göy və s.
7. *Hal və hərəkət ifadə edən sözlər* – gəlmək, getmək, görmək, içmək, baxmaq, batmaq, durmaq, qaçmaq və s.

Türk dillərindəki leksik vahidlər müqayisə edilərkən eyni sözdə bir sıra fonetik fərqlərin olduğu meydana çıxır.

Məsələn:

Sözlər \ Dillər	qazax	qırğız	özbək	tatar
Çiçək	şeşək	çeçek	çeçək	çəçək
Kəklik	kekilik	kekilik	keklik	körtlik
Qılınc	kiliş	kılıç	kılıç	kılıç
Qış	kıs	kış	kış	kıt
Dəri	teri	teri	teri	tiri
Körpü	köpir	köpürə	köprük	küpir
Köpük	köbük	köbük	köpük	kübük

Qədim türk dillərinə məxsus bəzi sözlərin ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif mənalar ifadə etdiyi də müşahidə edilir. Məsələn, *sığır* sözünə nəzər yetirək. Müasir türk və tatar dilində bu söz inək mənasını bildirir. Azərbaycan dilində isə “sığır” sözünə *-çı* ünsürü artırılaraq qaramal otaran (*sığırçı*) mənasında işlənir. Bu cür dil hadisələri hər bir konkret dilin öz daxili inkişafı ilə bağlıdır. Belə yeniliklər hər bir türk dilini öz mövqeyindən, qohumluğundan ayırmamışdır. Çünki türk dilləri tarixi inkişaf prosesində mənsub olduqları əsas dilin qədim əlamətlərini saxlamış, mənşə birliyindən

tamam uzaqlaşmamışdır. Həmin doğma əlamətlər türk dilləri qrupunun pozulmamasında xüsusi rol oynamışdır.

Türk dilləri tarix boyu Ural, hind-Avropa, Qafqaz və digər dillərlə əlaqədə olmuşdur. Belə əlaqə və münasibətlər nəticəsində söz alıb, söz vermək prosesi baş vermişdir ki, bu da leksik sistemdə özünü göstərməkdədir. Tarixi qanunauyğunluqlar əsasında meydana gələn hər hansı bir dil hadisəsi türk dillərinin qohumluğuna xələl gətirməmiş, onların inkişafına kömək etməmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, qohum dillərin, o cümlədən türk dillərinin bir-birinə münasibəti, qohumluq dərəcəsi eyni səviyyədə deyildir. Burada yaxın qohumluq və uzaq qohumluq özünü göstərir. Türk dillərindən Azərbaycan dili türkmən dilinə daha yaxın qohumdur. Ona görə də ünsiyyət prosesində asanlıqla anlaşma mümkün olur. Lakin *Azərbaycan dili qazax dili* ilə uzaq qohumdur. Qazax dili isə *qırğız dili* ilə yaxın qohumdur. Buna əsasən də o dillərdə danışanlar bir-birlərini asan başa düşə bilirlər.

Dillərin yaxın və uzaq qohumluğu xalqların mənşə və tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq meydana gələn ekstralinqvistik prosesdir.

1.11. TÜRK DİLLƏRİNİN MÖVQEYİNƏ DAİR NƏZƏRİYYƏLƏR

XVI əsrdən başlayaraq türk dillərinin mövqeyi barədə müxtəlif fikirlər meydana gəlməyə başlamışdır. 1599-cu ildə **Skaliker**, XVII əsrdə **Leybnits** və başqaları türk dillə-

rini dünya dilləri arasında müxtəlif yerlərdə göstərmişlər.¹ Türk dillərinin yeri məsələsi XVIII əsrdən alimləri daha çox maraqlandırmış və bunun nəticəsində bir sıra mülahizə və nəzəriyyə formalaşmışdır.

1.11.1. Ural-altay nəzəriyyəsi

XVIII əsrdə meydana gəlmiş *Ural-Altay nəzəriyyəsi* milliyyətə isveç olan Tabbert Stralenberqin (1676–1750) adı ilə bağlıdır.² Zabit rütbəli Stralenberq Poltava döyüşlərində əsir düşmüş və 20 ilə qədər Uzaq Sibirdə yaşamışdır. O, bu illərdə Rusiyanın şərqində yaşayan xalqların tarixinə, adət-ənənəsinə, dilinə dair axtarış və müşahidələr apararaq material toplamışdır. Vətənə qayıtdıqdan sonra həmin materiallar əsasında əsər hazırlayıb, onu 1730-cu ildə Stokholmda “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” adı ilə (“Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia”) çap etdirmişdir.

F.Stralenberq öyrəndiyi xalqların bir kökdən törədiyi fikrini bildirir və onları müəyyən əlamətlərə görə 6 qrupa bölür:

1. Uyğurlar (bu adla fin-uqorları adlandırır);
2. Türk tatarlar;
3. Samodeylər;
4. Monqol və mancurlar;
5. Tunquslar;
6. Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı tayfalar.

¹ Bax: kitabın 27-ci səhifəsinə.

² Ural-Altay və Altay nəzəriyyələrinə dair əlavə məlumat üçün bax: A.H.Кононов. Тюркская филология в СССР. М., 1968; F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981; M.İ.Adilov, Z.N.Verdıyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.

F.Stralenberq bu xalqların dillərindən bəhs edərkən onların uzaq keçmişdə, yəni dörd min il bundan əvvəl ulu bir dilləri olduğu fərziyyəsini bildirmişdir. Stralenberqə görə, həmin ulu dil – *Ural-Altay* adlanan dil... sonradan iki qola: Ural dili və Altay dilinə bölünmüş və bu qollar da get-gedə ayrılıb bir sıra müasir dillərin yaranmasında əsas təşkil etmişdir. İrəli sürdüyü bu fərziyyə ilə o, dilçilik tarixində *Ural-Altay nəzəriyyəsinin* bünövrəsini qoymuşdur. Ural-Altay nəzəriyyəsi dillərin tipoloji əlamətlərinə əsaslanmışdır. Ural-Altay dilləri ailəsinə daxil edilən dillərin, demək olar ki, hamısı aqlütinativ xarakterlidir. Buna görə də onların qohumluğu yox, zahiri oxşar və yaxınlıq əlamətləri bu dil ailəsinin adlandırılmasında başlıca rol oynamışdır.

Ural-Altay dilçilik nəzəriyyəsi XVIII əsrin 30–50-ci illərində çox geniş yayılmış, onun tərəfdarları çoxalmışdır. Ayırı-ayrı illərdə alman alimi Vilhelm Şott, M.A.Kastren və başqa bir sıra alimlər bu nəzəriyyəni inkişaf etdirmişlər. Ural-Altay dilçilik nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fəaliyyətləri iki istiqamətdə özünü göstərir:

1. Bəzi türkoloq-şərqşünaslar bu nəzəriyyənin tərəfdarı olaraq bəyənib qəbul etmişlər. O.Botling, V.Tomsen, İ.Qombots və başqaları kimi.
2. Bir sıra alimlər Ural-Altay dilləri ailəsinin hüdudlarını daha da genişləndirməyə çalışmışlar. XIX əsrin görkəmli dilçisi Rasmus Rask bu dil ailəsinə Şimali Afrika, Asiya, Avropa və Qafqaz dillərini də əlavə etmişdir. M.Niller isə Cənubi Hind, Tibet və başqa dilləri Ural-Altay dilləri ailəsinə daxil edib onun sə-

hədlərini daha da genişləndirməyə səy göstərmişdir.¹ Ural-Altay dillərinin hind-Avropa dilləri ailəsi ilə də yaxın olduğu fikrini irəli atmışlar. Şübhəsiz ki, bu fikirlər dil faktlarından daha çox fərziyyələrdən əmələ gəlmişdir.

1.11.2. Altay nəzəriyyəsi

XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında Ural-Altay dillərinin qohumluğuna şübhə daha da artdığı üçün bu bölgünün Ural və Altay qollarına aid edilən dillər arasındakı qohumluq münasibətləri ayrılıqda axtarılmışdır. Bunların nəticəsində hər iki qol müstəqil dil ailəsi hesab olunmuşdur. Buradan da Altay dilçilik nəzəriyyəsi meydana çıxmış və ilk mənşədən olduğu fikri irəli sürülmüşdür.

Altay dilçilik nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, Altay dilləri ailəsini təşkil edən dillər bir ulu dildən – *ulu Altay dilindən* əmələ gəlmişdir. Buradaca xatırlatmalıyıq ki, tarixdə ulu Altay dili olmamış və buna görə də onun mövcudluğunu bildirən faktlara rast gəlmək qeyri-mümkündür. Altay dilləri aşağıdakı əlamətlərin oxşar və eyniliyinə görə müəyyənləşdirilmişdir:

1. fonetik xüsusiyyətlərə görə – eynicinsli fonemlərin olmasına, bir neçə samitin söz əvvəlində yanaşı işləmə bilməməsinə, ahəng qanununun (dodaq və damaq ahəngi) olmasına...,
2. leksik cəhətlərə görə – dilin müxtəlif laylarındakı leksimlərin eyniliyinə...,

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 63.

3. qrammatik əlamətlərə görə – şəkilçilərin təkvəzifəliliyinə, cins kateqoriyasının olmamasına, cümlə üzvlərinin yerinə, sözlərin sırasına...,
4. linqvistik-tipoloji cəhətə görə – bu dillərin hamısının aqlütinativ xarakterli olmasına və s.¹

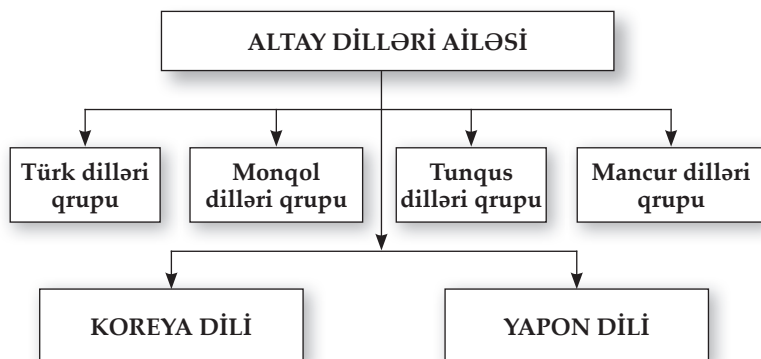
Deməli, altayşünaslar bu dillərin qohumluğunu müdafiə edərkən yuxarıdakı cəhətlərə əsaslanmışlar. Türk, monqol, tunqus və mancür dillərinin qohumluğu V.Kotviç, R.İ.Ramstedt, Y.D.Polivanov tərəfindən müdafiə və inkişaf etdirilmişdir. Həmçinin digər türkoloqların, monqolşünasların, tunqus və mancürşünasların da əksəriyyəti bu dillərin qohumluğu fikrini bəyənmiş və onu müdafiə etmişlər. Koreya və yaponşünaslar Koreya və yapon dillərinin də Altay dilləri ailəsinə məxsus olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Altayşünaslıqda Altay dilləri ailəsinə daxil edilən dillərin müxtəlif şəkildə qruplaşdırıldığına rast gəlmək olur. Belə ki, bəziləri bu ailəni iki qrupdan ibarət göstərir: 1) Türk dilləri qrupu, 2) Monqol-tunqus-mancür dilləri qrupu; digərləri üç qrupda müəyyən edir: 1) türk dilləri qrupu; 2) monqol dilləri qrupu; 3) tunqus-mancür dilləri qrupu; yaxud 1) türk-tatar, 2) monqol-mancür, 3) tunqus və s.

Altay dillərinə aid edilən dilləri müəyyən əlamət və cəhətləri nəzərə alaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədə daha uyğundur:

1. türk dilləri qrupu;
2. monqol dilləri qrupu;
3. tunqus dilləri qrupu;

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 6-7.

4. mancur dilləri qrupu;
5. koreya dili;
6. yapon dili.

Altay dilləri ilə bağlı aparılan ciddi elmi tədqiqatlar dünya elmi tərkibində altayşünaslığa xüsusi yer qazanmışdır. Altay dünyasını, Altay ümumiliyini daha da açıqlamaq müasir elm üçün olduqca vacibdir. Hazırda bu problemlərlə Amerikada da ciddi məşğul olunur. İndiana ştatındakı eyni adlı universitetdə təşkil olunmuş “*Daimi Beynəlxalq Altayşünaslıq Konqresi*” (PIAK) xeyli iş görməkdədir.

Dünya elmində Altay dillərinin qohumluğuna münasibət eyni deyildir. Bir sıra alimlər bu dillərdə qohumluq olduğunu göstərərək onu müdafiə etdikləri kimi, bəziləri Altay dillərinin qohumluğunu inkar edirlər. A.Vamberi, A.M.Şərbak, C.Klouson, Q.Dorfer və başqaları bu dillərin qohumluğuna şübhə ilə yanaşır və demək olar ki, rədd edirlər. Onların fikrincə, həmin dillərdəki oxşar, yaxın xüsusiyyətlər bu xalqların qonşu ərazidə yaşaması, onların bir-birinə iqtisadi, siyasi, mədəni və sair əlaqələrin təsiri nəticəsində yaranmışdır.

Altay dilləri ailəsinə daxil edilən dillərin ümumiliyi, mənşə birliyi tam sübut olunmadığı üçün bunlar bəzən ayrı-ayrı dil ailələri kimi də göstərilir. Məsələn, *türk dilləri ailəsi*, *monqol dilləri ailəsi* və s.

Altayşünaslıqda hökm sürən bu mübahisə, göründüyü kimi, problemin ətraflı və dəqiq müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Elm bu barədə öz yekun sözünü deməlidir.

1.12. TÜRK DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ TARİXİ

Çoxsaylı türk dillərinin miqdarca müəyyənləşdirilməsi və onların qohumluq əlamətlərinə görə qruplaşdırılması əsrlər boyu dünya alimlərini – türkoloqları ciddi şəkildə maraqlandıran problem olmuşdur. Bu barədə zaman-zaman müxtəlif mülahizələr, bölgülər meydana gəlmişdir.

1.12.1. XI əsrdə Mahmud Kaşğarlının təsnifi

Türk dillərinin miqdarı və onların təsnifinə aid ilk söz türkologiyasının bahadırı olan Mahmud Kaşğarlıya məxsusdur.

Şərq dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi kimi şöhrət tapmış Mahmud Kaşğarlı XI əsrdə yaşayıb-yaratmışdır. O, mədəni mərkəzlərdən biri hesab edilən Kaşğar şəhərində dünyaya gəlmiş və fəaliyyətə başladıqda orta əsrlərin ənənəsinə uyğun olaraq dünyaya göz açıb boya-başa çatdığı yerin adını təxəllüs götürmüşdür.

Mahmud Kaşğarlı ilk təhsilini doğma şəhərində almış, biliyini artırmaq məqsədi ilə əvvəlcə Orta Asiyanın bir sıra şəhərlərində, sonra isə ərəb mədəniyyətinin mərkə-

zi olan Bağdadda oxumuşdur. Mötəbər məlumatlara görə, Mahmud Kaşğarlı ərəb dili ilə yanaşı, fars dilini və bütün türk dillərini öyrənib, onlardan həm elmi, həm də praktik məqsədlər üçün istifadə edə bilmişdir.

Filologiyanın sirlərinə dərinlən yiyələndikdən sonra Mahmud Kaşğarlı linqvistik fəaliyyətə başlamış, əldə etdiyi nəzəri filoloji bilik və topladığı külli miqdarda zəngin dil faktları əsasında dünya dilçiliyini heyran qoyan məşhur əsərlərini yaratmağa nail olmuşdur. Onun elm aləminə iki əsərinin adı bəllidir: *“Divanu luğat it-türk”* və *“Kitabi-Cavahirul məhv fil luğat it-türk”*. Bunlardan birincisi türk dillərinin miqdarına, qohumluşuna, fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərinə, ikincisi isə sintaksisə həsr olunmuşdur. Mahmud Kaşğarlı bütün türk dillərini elmi baxımdan müşahidə etməyi, onlara dair ümumi və fərqli xüsusiyyətləri işıqlandırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. O, bu məqsəddə çatmaq üçün türkdilli xalqların yayıldığı yerləri – İtil (Volqa) çayı hövzəsindən Çinə qədər olan böyük ərazinin şəhər, kənd və oymaqlarını bir-bir gəzib-dolaşmış, müxtəlif türk qəbilələrinin dillərinə dair çoxlu söz və ifadə toplamış, bunların mənalarına nəzər yetirmiş, ayrı-ayrı dillərdə necə işləndiyini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. O, dillərin miqdarı haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Bu haqda deyir: **“Əsl türklər 20 qəbilədən ibarətdir. Mən onları sıra ilə Rum yaxınlığından Şərqə qədər sadalayaçağam”**. Mahmud Kaşğarlı **becənək, qıfcaq, oğuz, yemək, başkurt, basmıl, qay, yabğu, tatar, qırğız, cigil, toxsa, yağma, uyğur, cumul** və s. əsas qəbilələri sadaladıqdan sonra qeyd edir ki, bunlar başlıca qəbilələrdir, kiçik qəbilələr,

Mahmud Kaşğarlı

tayfalar daha çoxdur, onların miqdarını müəyyənləşdirmək olduqca çətinidir.

Mahmud Kaşğarlı o dövrün **türk dünyasına** – türkdilli əsas qəbilələrin yayıldığı və yaşadığı yerlərə dair xəritə də tərtib etmişdir.

Türk dillərinin qohumluğu ilk dəfə Mahmud Kaşğarlı tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. O, türk dillərinin qohumluğunu açarkən müqayisəli metoddan geniş istifadə etmişdir. **Müqayisəli metod** əsasında həm türk dillərinin qohumluğu, həm də onların bir-birinə olan münasibəti aydınlaşdırılmışdır.

Mahmud Kaşğarlı bir-biri ilə qohum olan türk dillərinin müəyyən cəhətlərə görə təsnifini vermişdir. Türk

dillərinin bu ilk təsnifində hər bir dilin (nitqin) təmizliyi (düzgünlüyü), fonetik və qrammatik əlamətləri əsas götürülmüşdür.¹

Mahmud Kaşğarlının təsnifləri aşağıdakı formadadır:

1. Türk dillərinin saflığı əlamətinə görə təsnifi. Bu əlamətə görə alim türk dillərini iki yerə bölür:

a) Saf türk dilləri;

b) Saf olmayan türk dilləri.

Saf türk dilləri dedikdə, Mahmud Kaşğarlı öz kökü etibarı ilə türk olan qəbilələrin dillərini nəzərdə tutmuş və aşağıdakı dilləri saf hesab etmişdir: **oğuz, qıpçaq, peçeneq, toxsı, yağma, basmal, yabaqu; çarui; başkurd** dilləri. Bu dillərdə danışan xalqların ikinci dili olmamışdır.

Saf olmayan türk dilləri dedikdə isə türkləşən qəbilələrin dilləri nəzərdə tutulmuşdur. Mahmud Kaşğarlıya görə, türk dilindən başqa gizli dili olan qəbilələr mənşəcə başqasından çevrilmiş, yəni sonradan türkləşmiş xalqlardır və onların dilləri saf deyildir. Buna əsaslanaraq o, **qabğac, tatar, xicay** dillərini saf hesab etməmişdir.

2. Türk dillərinin fonetik və morfoloji əlamətlərə görə təsnifi. Mahmud Kaşğarlı bu əlamətləri nəzərə alaraq türk dillərini iki qrupa bölmüşdür:

1. Şərq qrupu türk dilləri. Buraya toxsı, yağma dillərini aid etmişdir.
2. Qərb qrupu türk dilləri. Bu qrupa oğuz, qıpçaq (qıfçaq), beçənək dillərini daxil etmişdir.²

¹ А.Н.Кононов: Махмуд Кашгарский. «Дивану лугат ит-турк». Журнал «СТ», №1, Баку, 1972.

² А.Н.Кононов. Göstərilən əsəri.

1.12.2. XVIII əsrdə meydana çıxan mülahizələr

XVIII əsrdə türk dillərinin təsnifi problemi diqqəti xüsusi olaraq cəlb edirdi. Çünki türkdilli xalqlar dünyanın çox yerlərində mövcud idilər. Tabbert Stralenberq Şimali Avropada, Sibirdə, Xəzərin şərqində, Şimali Qafqazda hun-türk xalqlarının yaşadığı yerləri Tatarıstan adlandırmış və həmin ərazini iki yerə bölmüşdür:

1. Böyük Tatarıstan;

2. Kiçik Tatarıstan.

Tabbert Stralenberq Tatarıstandakı türksistemli dilləri 8 qrupa bölmüşdür:

1. *Çuvaş dili.*

5. *Türkmən dili.*

2. *Tatar dili.*

6. *Qaraqalpaq dili.*

3. *Başqırd dili.*

7. *Baraba dili.*

4. *Yakut dili.*

8. *Kan dili.*

Bu bölgü problemin gələcəkdə inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli olsa da, məzmunca qüsurludur. Çünki burada çoxsaylı türksistemli dillərin hamısı əhatə olunmamışdır.

1.12.3. XIX əsrdə irəli sürülən bölgülər

XIX əsrdən bu yana türksistemli dillərin təsnifinə dair bir-birindən fərqli olan xeyli bölgü meydana çıxmağa başlamışdır. Bu barədə görkəmli türkoloqlardan İ.N.Berezinin (1848)¹, N.İ.İlminskinin (1861)², V.V.Radlovun (1882)³,

¹ I.Beresin. Recherches sur dialectes musulmans. I.Système des dialectes turcs Kazan 1818.

² Н.И.Ильминский. Вступительное чтение в курс тюркца-татарского языка. «Уч. зап. Казан унiver.»», 1961.

³ W.Radloff. Phonetik der nördlichen Türkssprachen Leipzig, 1882.

N.F.Katanovun (1894)¹, N.A.Aristovun (1896)² mülahizə və bölgüləri diqqəti daha çox cəlb edir. Bunlardan Berezin və Radlovun bölgüsü xüsusi olaraq maraqlıdır.

İ.N.BEREZİN (1848). Berezin türk dilli xalqların dillərini dialekt adlandıraraq onları üç böyük qrupa bölmüşdür.

Birinci qrupa – Cağatay, yaxud Şərqi Türkistan dialektləri daxil edilmişdir. Buraya aiddir: cağatay, uyğur, öz-bək, türkmən, kuman və Kazan tatarlarının danışığı.

İkinci qrupa – tatar, yaxud cənub (qırçaq) dialektləri aid edilmişdir. Bu qrupu başqırd, qumuq, qırğız, mişar, noqay, Qaraçay və Sibir tatarlarının danışığı təşkil edir.

Üçüncü qrupa – türk, yaxud qərb dialektləri aid edilmişdir. Buraya daxildir: Krım, Dağıstan, Azərbaycan, Kiçik Asiya və Konstantinopoldakı türklərin danışığı.

Bu bölgü qüsurlu olduğu üçün dərc olunandan sonra ciddi tənqid edilmişdir.³

V.V.RADLOV (1882). Radlov türk dillərini 1882-ci ildə təsnif edərkən⁴ başlıca olaraq coğrafi prinsipə əsaslanmış və yayıldığı yerləri nəzərə alaraq onları 4 qrupa bölmüşdür:

1. Şərq türk dilləri qrupu – uyğur, karaim, altay, tuba, tuva, qaraqas, qızıl, keybol, tolos, çulum, telleut, bel-tir, baraba, kuyarik dili.

¹ Н.А.Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности «Живая старина», 1896.

² Н.Ф.Катанов. Этнографический обзор турецко-татарских племен. Казань, 1894.

³ Bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 59.

⁴ W.Radloff. Phonetik der nördlichen Türksprachen Leipzig, 1882.

2. Qərb türk dilləri qrupu – başqırd, qırğız, noqay, qaraqalpaq, Volqaboyu tatarlarının dili.
3. Orta Asiya türk dilləri qrupu – ağsu, kaşğar, sart, tarançı, kokani və s. dillər.
4. Cənub türk dilləri qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, qumuq, qaraçay, balkar, Krım tatarlarının dili.

Bu bölgü türkoloji dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lakin bununla bərabər, çatışmayan cəhətləri də vardır. Burada qədim türk dilləri nəzərə alınmamış və müasir yakut və çuvaş dilləri də bölgüdə göstərilənməmişdir. Buna görə də Radlovun təsnifi tam hesab edilmir. XIX əsrin sonunda görkəmli altayşünas Vilhelm Şott da türk dillərinin təsnifinə dair maraqlı bir sxem irəli sürmüşdür.¹

1.12.4. XX əsrdə formalaşan təsniflər

Türk dillərinin təsnifi problemi ilə XX əsrdə daha çox məşğul olunmuşdur. Təxminən 30-a qədər alim-türkoloq türksistemli dillərin təsnifinə dair ya birbaşa, ya da dolayısı ilə fikir söyləmiş, mülahizə və təkliflər irəli sürmüşlər. Bunlardan F.E.Korş (1910), Q.Ramstedt (1917), A.N.Samoyloviç (1922), Arat Rəhməti (1929), Vilhelm Şmidt (1932), V.A.Boqoroditski (1934), K.Baskakov (1952), İ.Bektsinq (1959), Q.Menqesin (1959), G.Dörfer (1970), Təhsin Banquoğlu (1974), Tələt Təkin (1976) və F.Zeynalovun (1981) təsnifləri xüsusi olaraq fərqlənir.

¹ Bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1982, səh. 59.

XIX əsrdə türk dillərinin qruplaşdırılmasına dair formalaşan təsniflərdə coğrafi prinsiplə yanaşı tarixiliyə də geniş yer verilmişdir. Bu əlamət xüsusilə XX əsrin II rübündən başlayaraq formalaşan bölgülərdə özünü aydın göstərir.

Xronoloji ardıcılıqla XX əsrdə irəli sürülmüş bölgülərin bəzisini nəzərdən keçirək.

F.E.KORŞ (1910). Korşun təsnifi ənənəvi olaraq coğrafi prinsip üzərində qurulmuşdur.¹ Burada həmin prinsipə uyğun gəlməyən maddə də vardır ki, orada bəzi dillər sadəcə olaraq qarışıq dillər adlandırılmışdır.

F.E.Korş bütün türk dillərini 4 qrupa bölür:

1. Şimal türk qrupu – altay, başqırd, qırğız dili, Qafqaz türklərinin və Kazan tatarlarının dili.
2. Şərq türk dilləri qrupu – Orxon-Yenisey, kuman-qıpçaq, uyğur, çağatay, qaraqaş, kaybol dili.
3. Qərb türk dilləri qrupu – Azərbaycan, osmanlı, türk-mən, qaqauz dili.
4. Qarışıq türk dilləri qrupu – altay, çuvaş, yakut, Türkiстан (özbək) dili.

F.Korş bir neçə leksik vahidin bu dillərdə necə işləndiyinin də müqayisəsini vermişdir. Məsələn, “daq” və ya “sarı” sözlərinin şimal qrupunda “tay” və “sarı”, qərb qrupunda “dağ” və “sarı”, şərq qrupunda isə “taq” və “sarıq” formasında işləndiyini göstərmişdir.

¹ Ф.У.Корш. Классификация турецкой племен по языкам. «Этнографическое обозрение», М., 1910.

A.N.SAMOYLOVİÇ (1922). A.Samoyloviç türk dillərinin təsnifi¹ üçün fonetik və morfoloji əlamətləri əsas götürmüşdür. O, altı söz seçib (ayaq, dağ, sarı, doqquz, o, qalan) müqayisə etmişdir. Bu müqayisədə alınan fərqlərə uyğun olaraq türk dillərinin 6 qrupda təsnifini vermişdir:

1. Bulqar, yaxud çuvaş qrupu – qədim bulqar dili, müasir çuvaş dili.
2. Uyğur, yaxud şimal-şərq qrupu. Bu qrupu üç yarımqrupa bölmüşdür:
 - a) D yarımqrupu – Orxon-Yenisey abidələrinin dili, qədim uyğur dili, müasir dillərdən – salar, tuvin, qaraqas;
 - b) Z yarımqrupu – sarı uyğurların dili, şor, xakas dili.
 - v) T yarımqrupu – yakut dili.
3. Qıpçaq, yaxud şimal-qərb qrupu. Müəllif bu qrupu iki yarımqrupa bölür:

Birinci yarımqrup – altay, başqırd, karaim, qaraçay-balkar, qırğız, qumuq, tatar dilləri;

İkinci yarımqrupu – qazax, noqay dili.
4. Cağatay, yaxud cənub-şərq qrupu – qədim cağatay, özbək, qara tatarlar və Çin Türkünstanının dili.
5. Qıpçaq-türkmən, yaxud orta qrup – Xarəzm özbəklərinin danışqları.
6. Türkmən, yaxud cənub-qərb qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dili.

A.N.Samoyloviçin bölgüsü ən geniş yayılmış və bunu müdafiə edən çox olmuşdur.

¹ А.Н.Самойлович. Некоторые дополнения классификации турецких языков. Петербург, 1922.

V.A.BOQORODİTSKİ (1934). Bu təsnif, əsasən, coğrafi prinsip üzərində aparılmışdır.¹ V.A.Boqoroditski türk dillərini xalqların yerləşdiyi əraziyə görə yeddi qrupa bölmüşdür:

1. Şimal-şərq qrupu – yakut, tuva və qaraqas dili;
2. Xakas (Abakan) qrupu – xakas dili;
3. Altay qrupu – Altay dili və dialektləri;
4. Qərbi Sibir qrupu – tümen, barabin, çulum, tobol və başqa tatarların dili;
5. Volqa və Uralboyu qrupu – başqırd, tatar dili;
6. Orta Asiya dilləri qrupu – qazax, qırğız, uyğur, özbək, qaraqalpak dili;
7. Cənub-qərb dilləri qrupu – Azərbaycan, türk və türk-mən dili.

V.A.Boqoroditskinin təsnifi türk dillərinin obyektiv bölgüsü ola bilməmişdir. Bunun prinsipləri də qatışıq şəkildədir.

S.Y.MALOV (1951). S.Malov 1951-ci ildə tarixi-xronoloji prinsip əsasında bütün türksistemli dillərin təsnifini vermişdir.² Malov tarixi-xronoloji prinsipə əsaslanarkən ayrı-ayrı türk dillərinin müstəqil bir dil kimi formalaşdığı dövrü nəzərə almışdır. Onun fikrincə, türk dilləri müxtəlif dövrlərdə tez və ya gec formalaşarkən onların fonetik cəhətlərində başlıca fərqlər meydana gələ bilər və bu əlamətlər həmin dillərin qruplaşdırılmasında əsas meyar olmalıdır.

¹ В.А.Богородитцкий. Введение в татарское языкознание в связи с другими татарскими языками. Казань, 1934.

² С.Е.Малов. Памятники древнетюркских письменности. М.–Л., 1951.

S.Malov deyilən cəhətlərə əsaslanaraq türk dillərini dörd qrupa bölmüşdür:

1. Ən qədim türk dilləri – bulqar, uyğur (sarı uyğur), çuvaş, yakut dili;
2. Qədim türk dilləri – oğuz (runi yazılı abidələrin dili), tofalar, tuvni, uyğur (qədim uyğur yazılı abidələrin dili), xakas və şor dili;
3. Yeni türk dilləri – Azərbaycan, qaqauz, kumandin, qıpçaq, peçenek, poloves, salar, türk, türkmən, uyğur (Çindəki müsəlmanların dili), özbək, cağatay və çulım dili.
4. Ən yeni türk dilləri – başqırd, qazax, qaraqalpak, qırğız, qumuq, noqay, oyрат (Dağlıq Altay), tatar (Kazan, mişar, Qərbi Sibir), çuvaş, yakut dili.

Bu bölgədə, göründüyü kimi, Azərbaycan dili üçüncü qrupa – yəni yeni türk dillərinə aid edilir.

S.E.Malovun bölgüsündə bəzi dolaşıqlıq müşahidə edilir. Belə ki, abidələrin dili müstəqil dil kimi verilir.

N.A.BASKAKOV (1952). Türk dillərinə dair irəli sürülmüş bütün təsniflərə münasibət bildirərək rus türko-loqu N.A.Baskakov çox geniş bir bölgü irəli sürə bilmişdir.¹ O, türk dillərinin təsnifini verərkən bu dil-xalqlar, dillər arasındakı münasibətləri izləmiş, hər hansı dilin türksistemli dillər sırasında mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışmış və bu dillərin yad dillərə olan münasibə-

¹ Н.А.Баскаков. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования. Труды Инст. Языкознания АН, М., т. I, 1952.

tinə də nəzər yetirmişdir. Bunlarla bərabər dillərin ümumi və fərqli fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmışdır.

Məlumdur ki, hunlar – qədim türklər dünyanın qərbinə və şərqinə yayılmış və geniş inkişaf yolu keçmişdir. Bu zaman onların dillərində də fərqlər meydana gəlmiş, bir sıra müstəqil türksistemli dillər formalaşmışdır. N.A.Baskakov bu cəhətə xüsusi nəzər yetirərək türk dillərinin genealogi təsnifini verərkən onları iki budağa bölmüşdür:

A. Türk dillərinin qərbi hun budağı;

B. Türk dillərinin şərqə hun budağı;

Birinci (A) budağa dörd qrup aiddir:

1. Bulqar qrupu – qədim dillər: bulqar, xəzər; müasir dil: çuvaş dili.

2. Oğuz qrupu –

1. Oğuz-türkmən yarımqrupu – qədim dil: oğuz dili; müasir dillər: türkmən və truxmən.
2. Oğuz-bulqar yarımqrupu – qədim dillər: uzların dili, peçenek dili; müasir dillər: qaqauz dili, balkan türklərinin dili.
3. Oğuz-səlcuq yarımqrupu – qədim dillər: səlcuq, qədim Azərbaycan (azəri) dili; müasir dillər: Azərbaycan, türk, Krım tatar dilinin dialekti.

3. Qıpçaq qrupu –

1. Qıpçaq-polovets yarımqrupu – qədim dil: qıpçaq dili; müasir dillər: karaim, qumuq, qaraçay-balkar, Krım tatar dili.

2. Qıpçaq-bulqar yarımqrupu – qədim dil: Qızıl Orda; müasir dillər: tatar, başqırd dili.
3. Qıpçaq-noqay yarımqrupu – müasir dillər: noqay, qaraqalpak, qazax, özbək dilinin qıpçaq dialektləri.

4. Karluq qrupu –

Karluq-uyğur yarımqrupu – qədim dil: uyğur dili, Xarəzm, Qızıl Orda, cağatay, qədim özbək dili; müasir dillər: özbək, yeni uyğur dili.

İkinci (B) budaq iki qrupdan ibarətdir:

1. Uyğur-oğuz –

1. Uyğur-tukyuy yarımqrupu – qədim dillər: qədim oğuz, qədim uyğur dili; müasir dillər: tuvin, tofalar dili.
2. Yakut yarımqrupu – müasir dil: yakut dili.
3. Xakas yarımqrupu – müasir dillər: xakas, şor, çulım tatar dili, kamasın, Altay dilinin şimal dialektləri, sarı uyğur dili.

2. Qırğız-qıpçaq qrupu – qədim dil: qədim qırğız dili; müasir dillər: qırğız və altay dili.

N.A.Baskakovun bölgüsündə müəyyən dilin dialektinin müstəqil dillər sırasında verilməsi qüsurlarından biridir. N.A.Baskakov türk dillərinin təsnifini verərkən hər budağın və ona aid olan qrup və yarımqrupların təsvirini verir. Bundan əlavə, türk dillərinin genealoji təsnifinə dair sxem də tərtib etmişdir. Bunları tutuşdurduqda bəzi fərqlər özünü göstərir. Belə fərqlər, şübhəsiz ki, tərəddüd və çəşqınlıq yaradır.¹

¹ Bax: H.A.Баскаков. Göstərilən əsəri, səh. 230-349 və 350-354.

İ.BENTSİNQ (1959). XX əsrin II yarısında diqqəti çəkən təsniflərdən biri İ.Bentsinq tərəfindən irəli sürülmüşdür.¹ O, coğrafi və qismən də tarixilik prinsipinə əsasən türk dillərini beş qrupa bölmüşdür:

1. Bulqar qrupu – qədim dil: bulqar; müasir dil: çuvaş dili.

2. Cənub, yaxud oğuz qrupu – müasir dillər: osmanlı dili və onun dialektləri (Anadolu, Krım, Rumeli, Makedoniya... və qaqaüz dialekti); Azərbaycan dili və onun dialektləri (Cənubi Azərbaycanda yaşayanların dialekti, Kaşgar dialekti və s.); türkmən dili və onun dialektləri (İran türkmən dialekti və s.)

3. Qərb, yaxud qıpçaq qrupu – bu qrup üç yarımqrupa bölünür:

1. Qara dəniz – Xəzər yarımqrupu – dillər: karaim, qaraçay-balkar, qumuq.
2. Ural yarımqrupu – dillər: tatar, başqırd.
3. Araz-Xəzər yarımqrupu – dillər: noqay, qazax, qaraqalpaq və qırğız dili.

Qıpçaq və koman dilləri qədim dil kimi bu qrupa aid edilir.

4. Şərq, yaxud uyğur qrupu – dillər: özbək və yeni uyğur dili.

Qədim uyğur, Qaraxanlı, çağatay, Xarəzm dilləri bu qrupun qədim dilləri hesab olunur.

5. Şimal qrupu – bu qrup iki yarımqrupa bölünür:

1. Aral-sayan yarımqrupu – dillər: Altay (oyrot), xakas, şor, tuva, qaraqas.

¹ Bax: Philologiae Turcicae Fundamenta. I. Wiesbaden. 1959.

2. Şimali Sibir yarımqrupu – dillər: yakut, dolqan dili. Qədim oğuz dili də buraya aid edilir (Orxon abidələrinin dili).

Bu bölgü türkoloqlar tərəfindən geniş təhlil olunmuş və ciddi tənqid edilmişdir.¹ Çünki dillərin genealoji əsasda qruplaşdırılmasında qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir.

TƏHSİN BANQUOĞLU (1974). Türk (hun) dillərinin genealoji təsnifi problemi ilə görkəmli türk alimi Təhsin Banquoğlu da məşğul olmuşdur. O, “Türkcənin qrameri” adlı² irihəcmli əsərinin girişində bu məsələdən müfəssəl və yığcam bəhs edir. Təhsin Banquoğlu coğrafi və tarixilik prinsipləri üzərində türk-hun dillərinin genealoji təsnifini verərkən onları üç qrupa bölür:

1. Çuvaş dili,
2. Yakut dili,
3. Türk-tatar dilləri.

Təhsin Banquoğlu bu üçüncü qrupu iki qola ayırır:

1. Türk dilləri,
2. Qırğız-tatar dilləri.

Türk dilləri qolunun iki böyük dildən ibarət olduğu göstərilir:

1. Şərq türkcəsi (şərqi türk dili).
2. Qərb türkcəsi (qərbi türk dili).

¹ Бах: Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, сәһ. 214-218.

² Təhsin Banquoğlu. Türkçenin qrameri. İstanbul, 1974. 2. basılış, Ankara, 1986, ah. 12-14.

Qərbi türk dilinin beş ləhcəsi olduğu göstərilir: Anadolu (və Rumeli), azəri, türkmən, qaqauz və Krım kıyı ləhcələri.

Qırğız-tatar dilləri qoluna aşağıdakılar aid edilir: Kazan tatar, başqırd, Krım tatar, qaraçay, qazax, qırğız, qaraqalpak, noqay və Altay uruk dilləri.

Göründüyü kimi, müəllif Şərq türkcəsi və Qərb türkcəsi adlandırdığı dillərdə bir sıra müstəqil türksistemli dilləri nəzərdə tutur. Əslində, dillərin bu şəkildə təsnifi bəzi müstəqil dillərin varlığına kölgə salır.

FƏRHAD ZEYNALOV (1981). F.Zeynalov, özünün qeyd etdiyi kimi, “türk dillərinin keçdiyi inkişaf mərhələlərini, tayfa və tayfa birliklərinin uzun illərdən bəri qazandıqları ümumi fonetik, leksik-qrammatik əlamətləri”¹ nəzərə alaraq onları 7 yerə bölmüşdür:

1. *Oğuz qrupu* – Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz və Krım tatar dilləri.
2. *Bulqar qrupu* – tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar, karaim dilləri.
3. *Qıpçaq qrupu* – qazax, qaraqalpaq, qırğız, Altay, noqay dilləri.
4. *Karluq-uyğur qrupu* – özbək, yeni uyğur, sarı uyğur, salar dilləri.
5. *Uyğur-oğuz qrupu* – tuva, qaraqas, xakas, kamasın, şor, tobal, kuyerik, barabin dilləri.
6. *Çuvaş dili*.
7. *Yakut dili*.

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 69.

F.Zeynalovun bölgüsü yuxarıda göstərilən təsniflərin bir çoxundan öz dəqiqliyi, obyektivliyi ilə seçilir. Bu bölgüdə dillərin qohumluq dərəcəsinə daha çox üstünlük verilmişdir.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, türk dillərinin genealogi təsnifi problemi hələ qəti şəkildə öz həllini tapmamışdır. Bu sahədəki müxtəlifliyə son qoymaq, əksəriyyətin ümumməqbul hesab edə biləcəyi bölgü yaratmaq müasir türkoloji dilçiliyin ən başlıca vəzifələrindəndir.

1.13. TÜRK DİLLƏRİNİN YARIMQRUPLARI

Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunu tarixi inkişaf və linqvistik əlamətlər baxımından beş yarımqrupa bölmək olar:

1. *Oğuz* dilləri yarımqrupu.
2. *Qıpçaq* dilləri yarımqrupu.
3. *Bulqar* dilləri yarımqrupu.
4. *Karluq* dilləri yarımqrupu.
5. *Tukyuq* dilləri yarımqrupu.

Yarımqrup təşkil edən türksistemli dillər yaxınlıq əlamətləri ilə yanaşı, məxsusi fərqli cəhətlərə də malikdir ki, bu da onların müstəqilliyini şərtləndirir. Bu dillərin hər biri xüsusi yaranma və inkişaf tarixinə malikdir.¹

¹ Türk dillərinin geniş elmi təsviri N.A.Baskakovun (H.A.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, səh. 230-354) və F.Zeynalovun (Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 94-342) əsərlərində verilmişdir. Oradan ətraflı məlumat almaq olar.

1.13.1. Türk dillərinin oğuz yarımqrupu

Oğuz qəbilə və tayfa ittifaqlarından əmələ gələn xalqlar **oğuz** adlanır. Bu xalqların dillərinin əsasında qədim oğuz dili durur.

Türk dillərinin oğuz mənşəli dilləri xüsusi yarımqrup təşkil edir. Buraya qədim dillərdən oğuz dili, peçenek dili, qədim səlcuq dili, qədim osmanlı dili və qədim Azərbaycan dili; müasir türksistemli dillərdən isə *Azərbaycan, türk, türkmən* və *qaqauz* dilləri daxildir. Bu dillər özünün fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərinə görə digər türk dillərindən fərqlənir.

Azərbaycan dili

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Azərbaycan xalqı bir sıra türk qəbilə və tayfalarının qovuşması əsasında meydana gəlmişdir. Bu prosesdə ən qədimdən başlayaraq **sak, bulqar, az¹, sabir, xəzər**, sonralar isə **oğuz, qıpçaq** və başqa qəbilələrin xüsusi rolu olmuşdur.

Azərbaycanlıların əksəriyyəti Şimali Azərbaycanın və Cənubi Azərbaycanın sakinləridir. Bununla bərabər azərbaycanlılar Rusiyada, Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Gürcüstanda, Dağıstanda, Türkiyədə, Almaniyada, Əfqanıstanda, Fransada, ABŞ-da və başqa bir sıra ölkələrdə yaşayırlar. Dünyada azərbaycanlıların miqdarı 30 milyondan çoxdur. Azərbaycan türk dilləri qrupunun oğuz dilləri yarımqrupuna daxildir. Bu dil həmin yarımqrupun “daxilində mərkəzi mövqe tutan möhkəm zəmin və geniş nüfuz dairəsinə malik olan bir dildir”.²

¹ Bəzi alimlər “Azərbaycan” adının “az” qəbiləsinin adından əmələ gəldiyi fikrini irəli sürürlər.

² Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958, səh. 10.

Azərbaycan dili türksistemli dillərdən türk (osmanlı) dili ilə daha çox yaxındır. Bu yaxınlıq mənşə və digər məsələlərlə əlaqədardır.

Azərbaycan dilinin yaranması və inkişafı Azərbaycan xalqının tarixi ilə möhkəm bağlıdır. Bu dil tarixən mürəkkəb proseslərin, qarşılaşmaların, qovuşmaların nəticəsində meydana gəlmişdir. Milli dil kimi formalaşan Azərbaycan dili iki qoldan (danışiq dili və ədəbi dil) ibarətdir.

Azərbaycan ədəbi dili şifahi olaraq hələ uzaq keçmişdə formalaşaraq, müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Onun inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olar.

I dövr – ədəbi dilin formalaşması və tədricən inkişafı (XIX əsrə qədər);

II dövr – ədəbi dilin tam sabitləşməsi (XIX əsrdən 1920-ci ilə kimi);

III dövr – ədəbi dilin geniş inkişaf yolu keçməsi (XX əsrin I rübündən indiyə qədər).

Bu dövrlərdə Azərbaycan dili geniş təkmilləşmə, zənginləşmə, rəvanlaşma və xəlqiləşmə yolu keçmişdir.

Azərbaycan danışiq dilinin bir neçə dialekt və şivəsi vardır. Coğrafi prinsip əsasında onlar 4 qrupa bölünür:

1. Şərq qrupu dialekt və şivələri – Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri və Muğan, Lənkəran şivələri.
2. Qərb qrupu dialekt və şivələri – Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və ayrım şivəsi.
3. Şimal qrupu dialekt və şivələri – Şəki dialekti, Zaqatala və Qax şivəsi.

4. Cənub qrupu dialekt və şivələri – Şəki dialekti, Zaqatala və Qax şivəsi.

Azərbaycan dilinin bu dialekt və şivələri arasında böyük fərqlər yoxdur. Bunlar bir-birindən bəzi fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərə görə azca fərqlənir.

Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını Bakı – paytaxt nitqi təşkil edir.

Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən bir sıra səciyyəvi cəhətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər özünü fonetik sistemdə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşda göstərir.

Azərbaycan dilində “ə” saitinin geniş yayılması, söz əvvəlində “h” samitinin işlənməsi, “q” samitinin geniş inkişaf etməsi, samit səslərin bəzi sözlərdə qoşalaşması, yerləşməsi, assimilyasiya, dissimilyasiya kimi fonetik hadisələr və s. onun fonetik sistemi üçün səciyyəvi əlamətlərdir.

Azərbaycan dili leksikasının əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Lakin bununla bərabər burada alınma sözlər təbəqəsi də mövcuddur. Buraya, əsasən, ərəb və fars, həmçinin monqol mənşəli sözlər, eyni zamanda rus və Avropa dillərinə aid sözlər daxildir.

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunda nitq hissələrinin yeri, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları, sifət dərəcələri, say və zərflərin yaranma yolları, feilin zəngin kateqoriyaya malik olması və s. başqa türk dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dilin sintaktik quruluşunda özünü göstərən söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, cümlə üzvlərinin sıralanması, əlaqə və uzlaşmalar, çoxkomponentli cümlələr onun xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunur.

Hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Bu dil xüsusi inkişaf yolu keçib get-gedə zənginləşmişdir. İndiki vəziyyətində bu dil insan düşüncəsini bütün incəliyi ilə müxtəlif üslublarla ifadə etməyə yüksək dərəcədə qadirdir.

Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri kimi vaxtı ilə Qafqazın müxtəlif millətləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılmışdı. Məşhur rus şairi M.Y.Lermontov yazırdı: "... Mən bir çox dağlar aşdım... azərbaycanca öyrənməyə başladım. Həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir". Alman şairi F.Bodenştedt qeyd edirdi ki, "Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili (Azərbaycan dilini – A.Q.) bilmək kifayət edərdi".

Azərbaycan dilinin yazısında 1922-ci ilə kimi ərəb qrafikasından istifadə olunmuşdur. 1922-ci ildən 1940-cı ilə qədər latın, 1940-cı ildən 1992-ci ilə qədər kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifba işlədilmişdir. 1992-ci ildən latın sistemli yazıya keçilmişdir.

Qaqauz dili

Qaqauz dili qaqauzların doğma dilidir. Qaqauzlar oğuz tayfaları ilə bir sıra başqa türk qəbilələrinin, o cümlədən bəzi bulqar və qıpçaqların qovuşması nəticəsində əmələ gəlmişlər. Qaqauzlar ulu yurdları Türkmənistan-dan XI–XII əsrlərdə köç edib Bolqarıstana qədər getmişlər. XVII əsrin sonlarında müəyyən siyasi-iqtisadi məsələlərlə bağlı Bolqarıstanın şimal-şərqində qaqauzların çox hissə-

si Bessarabiyaya köçürülmüşdür. XX əsrin əvvəllərində (1908–1914) isə buradan bir qrup qaqauz Orta Asiya və Qazaxıstana gətirilmişdir. Hazırda qaqauzlar ən çox Moldovanın cənubunda və Ukraynada (bu yerlər Bessarabiya adlanırdı) yaşayırlar. Bundan başqa, onlar Bolqarıstanda, Rumıniyada, Yunanıstanda, Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Rusiyada məskunlaşmışlar. Qaqauzlar xristian dininə inanır və ona qulluq edirlər.

Qaqauzların dili daha çox türk (osmanlı) dilinə yaxındır. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar qaqauz dilini müstəqil dil hesab etməyib, onu türk dilinin bir dialekti adlandırırlar. Hər cür yaxınlığa baxmayaraq, qaqauz dili müstəqil türksistemli dildir və o, türk dillərinin oğuz yarımqrupunda xüsusi mövqeyə malikdir.

Qaqauz dilinin tarixi olduqca mürəkkəbdir. Xalqın başına gələn hadisələr dilə də öz təsirini göstərmişdir. Qaqauz dili yadlar əhatəsində müxtəlif tərəfdən təsirlərə məruz qalmışdır. Bu dilə bir tərəfdən slavyan dilləri – bolqar, rus, ukrayn, digər tərəfdən isə roman dilləri – rumın və moldav dilləri güclü təsir göstərərək onu daha çox leksik və qrammatik dəyişikliklərə uğratmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, qaqauz dili öz oğuz-qıpçaq bünövrəsini mühafizə edib saxlaya bilmişdir.

Müasir qaqauz dilinin (Moldova və Ukraynada işlənən dilin) iki başlıca dialekti vardır:

1. Mərkəzi, yaxud Çadurlunq–Komrat dialekti;
2. Cənubi, yaxud Vulkaneşt dialekti.

Qaqauz dilinin dialektləri fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən bir-birindən xeyli fərqlənir.

Çadurlunq-Komrat dialekti qaqaüz dilinin əsas dialektidir, ona görə də qaqaüz ədəbi dili bu dialekt əsasında formalaşmışdır.

Müasir qaqaüz ədəbi dilinin özünə aid bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri mövcuddur. Məsələn, fonetik cəhətə nəzər yetirək.

1. Qaqaüz dilindəki 9 saitə hər biri iki formada:

a) normal sait – a, b) uzun sait – aa.

At – aat

arı – aarı

Az – aaz

ara – aara və s.

2. Bəzi səslər (ğ, v, q) söz tərkibində düşür və saitlər qoşalaşır uzun tələffüz olunur:

Dovşan – dooşan

Sığır – sür və s.

Doğru – dooru

Qaqaüz dilinin lüğət tərkibində səciyyəvi əlamətlər vardır. Belə ki, bəzi sözlər bu dildə işlənərək başqasından seçilir. Məsələn, çavdırıq – dəli, balaban – hündür¹ və s.

Qaqaüz xalqının XX əsrin II yarısına qədər rəsmi yazısı olmamışdır. Ayrı-ayrı illərdə rumın və rus əlifbası ilə bəzi dini kitablar çap olunmuşdur. Lakin bu əsərlər yayılmamış və geniş kütlənin malı ola bilməmişdir. Qaqaüzlar ancaq 1957-ci ildə xüsusi milli əlifba yaratmaq imkanı əldə etmiş və buna nail olmuşlar. Qaqaüz əlifbası kiril qrafikası əsasında yaradılmışdır.

Türk dili

Türk dili türk millətinin rəsmi dilidir. Türklər oğuz və qıpçaq qəbilələrinin birləşməsindən yaranmışlar. Bunlar

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 158.

X–XI əsrlərdə Orta Asiyadan qalxıb, Azərbaycanı keçərək Kiçik Asiya yarımadasına getmişlər.

Türklər hazırda, əsasən, Kiçik Asiyada – Türkiyə yarımadasında məskunlaşmışlar. Onlar Türkiyədən başqa Azərbaycanda, Rusiyada, İraqda, Suriyada, Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Kiprdə, Fransada, Rumıniyada, Almaniyada, Amerikada və Avstraliyada da yaşayırlar.

Türk dili oğuz yarımqrupunda olan dillərdən Azərbaycan və qaqauz dilinə daha çox yaxındır.

Türk xalqı və onun dili 1924-cü ilə qədər “osmanlı xalqı” və “osmanlı dili” adlanmışdır. Bu dil ayrı-ayrı dövrlərdə türk millətinin ünsiyyət tələblərini ödəyərək, get-gedə təkmilləşib inkişaf etmişdir. Mütəxəssislər bu dilin inkişafını üç dövrə bölür:

1. Qədim osmanlıca (1250–1450);
2. Orta osmanlıca (1450–1840);
3. Yeni osmanlıca (1840–1910).

Türk dili anlayışı XX əsrin əvvəllərindən bu günə qədər isə “yeni türkcə” adlandırılır. Bu illərdə türk ədəbi dili danışığ dilinə daha çox yaxınlaşmış, elm dili, ədəbiyyat dili, mədəni dil kimi get-gedə formalaşmış və cilalanmışdır.¹

Hazırkı türk danışığ dilinin bir neçə dialekti (ağzı) vardır.

1. Ankara,	6. İstanbul,
2. Aydın,	7. Kostomnu,
3. Dəliorman,	8. Qara dəniz,
4. Ərzurum,	9. Qaraman,
5. Harput,	10. Makedoniya.

¹ Tahsin Banguoğlu. Türkçenin grameri. Ankara, 1986.

Müasir türk ədəbi dilinin əsasını Ankara və İstanbul dialektləri təşkil edir.¹ Bu dilin ədəbi normaları 1919–1923-cü illərdən daha da dəqiqləşdirilməyə başlanılmışdır.

İndiki türk dilini digər dillərlə oğuz yarımqrupunda birləşdirən fonetik, leksik və qrammatik əlamətləri az deyildir. Bununla birlikdə onun özünəməxsus xüsusiyyətləri də çoxdur.

Azərbaycan dili müqayisə üçün etalon götürüldükdə türk dilinin bir sıra başlıca fonetik xüsusiyyətləri özünü göstərir:

Saitlərə aid:

1. “Ə” saiti işlənmir. Bunun əvəzinə, əsasən, “e” və “a” saitlərindən istifadə olunur: zəlzələ>zelzele, bölgə>bölge, abidə>abide, cənnət>cennet, dəvə>deve, bəla>bela, zümrə>zümre, fələk>felek, hərf>herf, fənn>fenn, əlifba>elifba, zirvə>zirve, gövdə>gövde, kölgə>kölge, fikrən>fikren, fəlsəfi>felsefi; Əhməd>Ahmet, zəhmət>zahmet, hətta>hatta, heyvan>hayvan və s.
2. “ö”, “e”, “i”, “ı” dəyişmələri:
Zövq>zevk, aqibət>akıbet və s.

Samitlərə aid:

1. “X” samiti işlənmir. Bunun əvəzinə əsasən “h” və “k” fonemindən istifadə edilir: axşam>akşam, xoş>hoş, xəyal>hayal, xəstə>hasta, xəta>hata, xətirli>hatırlı, axarlı>aharlı, xəzinə>hazine, xoşca>hoşca, xeyirli>hayırlı, yaxa>yaka, yaxalama>yakalama, yaxın>yakın və s.

¹ Dialektlərin öyrənilməsində prof. Zeynəb Qorxmazın böyük xidmətləri olmuşdur.

2. "Ö" əvəzinə daha çox "k" işlənilir: qara>kara, qar>kar, quran>kuran, qulaq>kulak, qol>kol, qan>kan, quş>kuş, qız>kız, qadın>kadın, qardaş>kardeş, qumaş>kumaş və s.
3. "Y" samiti bəzi sözlərin əvəzinə artırılır: üz>yüz, ulduz>yıldız, üzləmək>yüzləmək, igid>yigit, itirmək>yitirmək, üzmək>yüzmək, üzlü>yüzlü və s.
4. "Ğ" foneminin "k" səsinə keçməsi: ağ>ak, ağsu>aksu, ağıl>akıl və s.
5. "M" səsinin "b" fonemi ilə əvəz olunması: mən>ben, kimi>gibi və s.

Türk ədəbi dilinin lüğət tərkibi müasir zəngin dillər səviyyəsindədir. Burada həm xalis türk mənşəli sözlər, həm də müəyyən miqdar alınmalar vardır. Təbii olaraq bu dildə işlənən bir qrup söz və ifadə ancaq türk dilinə məxsusdur. Məsələn, **çabuk** (tez, cəld), **yosma** (gözəl, şən, çox zövqlə geyinən, cəlbedici qadın), **əvət** (bəli), **şaka** (zarafat) və s.

Hazırda türk ədəbi dili üçün ən başlıca leksik-semantik cəhətlərdən biri lüğət tərkibinin milli neologizmlərlə zənginləşməsidir. Bu dildə son zamanlar daxili imkanlara əsaslanıb yeni söz və ifadə yaratmaq meyli geniş yayılmışdır. Məsələn, uçaq (təyyarə), açıqca (открытка), seslik (fonem), bitişimli dillər (aqlütinativ dillər), bükümlü dillər (flektiv dillər) və s.

Türk dili qədim yazı ənənəsinə malikdir. Türklər 1929-cu ilə kimi ərəb qrafikasından istifadə etmiş, 1929-cu ildən sonra latın sistemli yazıya keçmişlər.

Türkmən dili

Türkmən xalqı oğuz qəbilələrindən əmələ gəlmişdir. Türkmənlərin doğma yurdu – başlıca yaşayış yeri Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən və Türkmənistan adlanan sahədir. Bundan başqa, türkmənlər dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Rusiyada, Əfqanıstanda, Çində, İranda, Türkiyədə, Suriyada da yaşayırlar. İlk dəfə “türkmən” adına Mahmud Kaşğarlının lüğətində rast gəlinir. Daha sonra XIV–XV əsrlərdə ərəb mənbələrində tez-tez işləndiyini görmək olur. Lakin indiyə kimi bu adın mənası aydınlaşdırılmamışdır. Bəzi mülahizələrə görə, türkmən sözünün sonundakı “mən” ünsürü “türk mənəm”, “mən türkəm” mənasını bildirir.

Türkmən dili oğuz yarımqrupunu təşkil edən dillərin ən qədimi hesab olunur. Uzun tarixə malik olan bu dilin formalaşması və inkişafında bir sıra türksistemli dillərin təsiri olmuşdur. Xüsusilə X–XI əsrlərdə Qaraxanlı ədəbi dili, XII–XV əsrlərdə qıpçaq qrupu dilləri bu dilin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. XV–XVIII əsrlərdə isə qədim özbək dili qədim türkmən dilinin formalaşmasına güclü təkan vermişdir.

Türkmən dilinin inkişaf tarixində iki dövr bir-birindən fərqləndirilir. Qədim türkmən dili, müasir türkmən dili.

XVIII əsrdə türkmən ədəbi dili təşəkkül tapmış və onun bir sıra normaları tədricən qaydaya düşmüşdür. Bu dövrdə bədii dil nümunələri yaranmış və ədəbi dilin inkişafına yardım göstərmişdir. Məşhur Məhtumqulu öz əsərləri ilə türkmən ədəbi dilini reallaşdırma bilmişdir.

Müasir türkmən danışığı dilində bir çox dialekt və şivə vardır. Xüsusiyyətlərinə görə onları iki qrupa bölürlər:

Birinci qrupa – teke, yomud, sarık, salır, qəklen, əsrarı və s. dialektlər daxildir.

İkinci qrupa – arabaçı, bayat, çandır, çeqee, əski, xatan, kıraç, mukrı, noxur, surxı və s. dialektlər aid edilir.

Türkmən dilinin bir dialekti – truxmen¹ dialekti barədə ayrıca bəhs olunmağa ehtiyac vardır. Bu dialekti bəzi alimlər, o cümlədən türk tədqiqatçısı Tələt Tekin dialekt kimi şərh edir. Rus türkoloqu N.A.Baskakov bu dialekt-dən bəhs edərkən onu müstəqil dil kimi aydınlaşdırır və həm də truxmen adlanan dili türkmən dilinin dialekti hesab edir. Əslində truxmenlər XVI əsrdə Türkmənistandan Şimali Qafqazın Stavropol bölgəsinə köçmüş, əsasən ikdir və başqa türkmən qəbilələrinin qalıqlarıdır.

Hazırkı türkmən ədəbi dilinin əsasında başlıca olaraq teke, sarık, yomud, qəklen dialektləri durur.

Müasir türkmən ədəbi dili oğuz dilləri üçün ümumi olan cəhətlərlə yanaşı bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Türkmən dilinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

1. Sait fonemlər qısa və uzun formadadır.² Uzun saitlər fonem xarakterli olub, sözün mənasını dəyişir.

(qısa tələffüz) (uzun tələffüz)

At – at (heyvan) a : t (ad)

¹ Bu türk toplusunun adı ədəbiyyatlarda müxtəlif şəkildə göstərilir. Truxmen, truhmen, türükmen.

² Uzunluq qoşa nöqtə ilə (:) göstərilir.

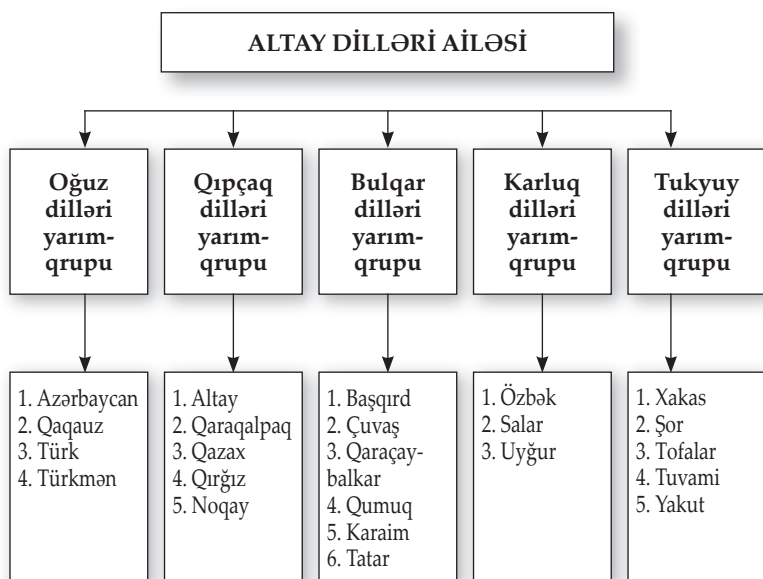
Ot – ot (bitki)	o : t (ocaq)
Bil – bil (bilmək)	bi : l (bel)
İt – it (köpək)	i : t (sürümək)
Daş – daş (daş)	da : ş (uzaq) və s.

2. “a”, “ı”, “u”, “ə”, “i”, “ö” fonemləri qədim ənənəni saxlayaraq bir çox sözdə uzun tələffüz olunur: a : z (az), ı : z (iz), bu: z (buz), bə : ş (beş), di: ş (diş), kö : ne (köhne) və s.¹
3. Türkmən dilində “s” və “z” samitləri normal haldan fərqli deyilişə malikdir. Sap, səri, setir, sep; siz, yüz, tiz, səz, buz və s. Bu səslərin deyilişini türk alimi Ahmet Bican Ercilasun “pəltək tələffüz” adlandırır.
4. Türkmən yazı sistemində 1928-ci ilə kimi ərəb qrafikasından, 1928-ci ildən 1939-cu ilə kimi latın əlifbasından istifadə olunmuş və ondan sonra kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçilmişdir.

1.13.2. Türk dillərinin qıpçaq yarımqrupu

Qıpçaq dilləri yarımqrupu bir çox qıpçaq qəbilələri arasında əmələ gəlmişdir. Bu qəbilə, əsasən, Qərbi Asiyada və Şərqi Avropada sakinləşmişlər. Qıpçaq dilləri formalaşarkən qıpçaqlardan əlavə, bir sıra digər türkdilli qəbilələrlə də assimilyasiya prosesinə gedilmişdir. Bu dillərdə başqa qəbilələrin linqvistik izləri indi də qalmaqdadır.

¹ П.Азимов, Дж.Амансарыев, К.Сарыев. Туркменский язык. Языки народов СССР, т., II, Тюркские языки, Москва, 1966, стр. 92-93.

Qıpçaq dilləri yarımqrupuna daxildir: qədim dillər – poloves, yaxud kuman; müasir dillər – altay, qaraqalpaq, qazax, qırğız və noqay dili.

Qıpçaq dilləri yarımqrupuna aid olan dillərdə danışanlar bir-birini başqasına nisbətən asan anlaya bilirlər. Bu dillərdən xüsusilə qazax, qırğız, qaraqalpaq dilləri bir-birinə daha yaxındır.

Qıpçaq mənşəli xalqların milli inkişaf tarixləri müxtəlif formada olmuşdur. Bunların hər birinin özünəməxsus tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və başqa nailiyyətləri vardır. Belə müxtəlifşəkilliliyin xüsusiyyətləri onların dillərində də öz əksini tapmışdır.

Altay dili

Altay dili Altay diyarının Dağlıq Altay Muxtar Vilayətində yaşayan əhalinin dilidir. Bu dil 1947-ci ilə kimi “oyrot dili” adlanmışdır. Altay xalqı bir sıra qəbilə və tayfa ittifaqlarının birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir.

Altay xalqının dili bir sıra qonşu dillərlə birlikdə inkişaf yolu keçmişdir. Bu dil qırğız dili ilə daha yaxın olmuş və ona görə də qədim qırğız dilinin bir sıra əlamətləri bu dildə qalmaqdadır.

Altay dilinin inkişafı prosesində onun ədəbi və danışıq qolları yaranmışdır. Bu dilin danışıq qolunda – danışıq dilində bir çox dialekt və şivə vardır. Həmin dialektlər iki böyük qrupa – Cənub və Şimal dialektləri qrupuna bölünür.

I. Cənub dialektləri

1. Altay dialekti
2. Teleut dialekti
3. Telenqit dialekti

II. Şimal dialektləri

1. Tuva dialekti
2. Kumandin dialekti
3. Çalkan dialekti

Altay dilinin dialektləri bir-birindən fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən əsaslı şəkildə seçilir.

Fonetik xüsusiyyətləri. Bu dialekt qruplarının səs fərqləri geniş şəkildə özünü göstərir.

Cənub dialektlərində

O – Ol

qurd – bürü

bərk – bek

Şimal dialektlərində

ul

mürö

pik

<i>il</i> – dıl	çıl
<i>üz</i> – daak	naak
<i>çəpər</i> – çeden	şeden
<i>bıçaq</i> – nıçaq	<i>pıjak</i> və s.

Leksik xüsusiyyətləri. Bir çox anlayışlar Cənub və Şimal dialektlərində ayrı-ayrı fərqli sözlərlə ifadə edilir. Məsələn:

Cənub dialektlərində	Şimal dialektlərində
<i>Burun</i> – tumçuk	tanak
<i>kürək</i> – kürek	kusak
<i>köynək</i> – çamça	künnek və s. ¹

XX əsrin I yarısında Altay ədəbi dili Cənub qrupu dialektləri əsasında formalaşmışdır. Bu dildə bir sıra elmi əsər və s. yaranmışdır.

Altaylar 1923-cü ildə kiril qrafikası əsasında əlifba tərtib etmiş və 1928-ci ilə kimi onu işlətmişlər. 1928-ci ildən latın sistemli yazıya keçmişlər. 1938-ci ildən isə yenə də kiril qrafikalı əlifbaya qayıtmışlar.

Qaraqalpaq dili

Qaraqalpaq xalqı qırpçaq qəbilələrinin nəslidir. Bunların vətəni Özbəkistanda yerləşən Qaraqalpaq Muxtar Respublikasıdır. Qaraqalpaqlar Rusiyada (Həştərxan vilayətində), Türkmənistanda, Qazaxıstanda, Əfqanıstanda da yaşayırlar.

¹ N.A.Baskakovun göstərilən əsərləri.

Qaraqalpaq xalqı XVI əsrdə formalaşmışdır. Xalqın xüsusi adı olan “qaraqalpaq” sözündəki “qaraqalpaq” ünsürü bəzi türk dillərində “papaq” deməkdir.

Qaraqalpaq dilinin tarixi qıpçaq-poloves tayfa ittifaqlarının dili ilə bağlıdır. Bu dil öz inkişafı prosesində ədəbi və danışiq qollarını yaratmışdır.

Qaraqalpaq danışiq dilinin iki əsas dialekti vardır:

1. Şimal-şərq dialekti;
2. Cənub-qərb dialekti.

Şimal-şərq dialektinə sərhədlə bağlı qazax dili xüsusi təsir etmişdir. Cənub-qərb dialektində isə özbək və türk-mən dil ünsürləri müşahidə olunur.

Müasir qaraqalpaq ədəbi dilinin bir sıra fonetik, leksik və qrammatik əlamətləri mövcuddur. Bu dildə 9 sait vardır ki, bunlar Azərbaycan dilindəki saitlərə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə uyğundur.

Qaraqalpaq dili lüğət tərkibinin özəyi qıpçaq söz və ifadələrindən ibarətdir. Burada ümumtürk mənşəli sözlər çoxdur.

Qaraqalpaq dilinin əlifbası 1928-ci ilədək ərəb, 1940-cı ilə qədər latın qrafikası əsasında olmuşdur. 1940-cı ildən qaraqalpaq yazı sistemində kiril qrafikası üzərində yara-dılmış əlifbadan istifadə olunur.

Qazax dili

Qazax dili qazaxların milli ünsiyyət vasitəsidir. Qazaxlar bir xalq kimi XV əsrdə (Böyük Noqay Ordası dağıldıqdan sonra) formalaşmışlar. Hazırda qazaxlar, əsasən, Qazaxıstan Respublikasının sakinləridir. Bundan başqa,

Orta Asiyada, Türkiyədə, Rusiyada, Çində, Monqolustanda, Əfqanıstanda da yaşayan qazaxlar vardır.

Qazaxlar qırğızlara çox yaxındır. Ona görə də XX əsrin əvvəllərinə qədər onlara qırğız və ya qazax qırğızları da demişlər.

Qazax dilinin tarixi çox qədimdir. Bu barədə məlumata hələ Mahmud Kaşğarının lüğətində təsadüf olunur.

Qazax dilinin dialekt xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar bu dildə dialekt olmadığı fikrini irəli sürür, digəri burada ancaq şivə fərqləri olduğunu bildirir. Bununla bərabər qazax dilində az-çox linqvistik fərqi olan üç dialektin mövcudluğu da göstərilir. Həmin dialektlər bunlardır:

1. Şimal-şərq dialekti,
2. Cənub dialekti,
3. Qərb dialekti.

Müasir qazax ədəbi dilinin əsasını şimal-şərq dialekti təşkil edir. Qazax ədəbi dili XIX əsrin ortalarından formalaşmağa başlanmışdır. Onun banisi qazax mütəfəkkiri və şairi Abay Kunanbayev (1845–1904) hesab olunur. XX əsrdə ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı qazax ədəbi dilinin lüğət tərkibində və ümumən quruluşunda böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Hazırda qazax ədəbi dili inkişaf etmiş müasir dillər səviyyəsinə qalxmış və dili inkişaf etmiş müasir dillər səviyyəsinə qalxmış və Qazaxıstan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.

Qazaxlar bir neçə yazı sistemindən istifadə etmişlər. Onlar vaxtı ilə qədim özbək-cağatay yazısından bəhrələnmişlər.

Qazax dilinin yazı sistemində 1929-cu ilə qədər ərəb əlifbasından istifadə edilmişdir. 1929-cu ildə 1940-cı ilə kimi latın qrafikası əsasında əlifba yaradılmışdır. 1940-cı ildən bu günə kimi kiril qrafikalı əlifbadan istifadə olunur.

Qırğız dili

Qırğız dili qırğızların milli dilidir. Qırğızlar yeni eradan əvvəl məlum olsalar da, bir xalq kimi XV əsrdə formalaşmışlar. Keçmişdə bu xalq “burut”, “qaraqırğız” və başqa adlarla da adlanmışdır. Qırğızlar Orta Asiyanın ən qədim xalqlarındandır. Onlar keçmiş dövrlərdə Altay dağları sahələrində yaşamış, sonra, yəni XVIII əsrdən cənuba doğru enmiş, indiki məkanda – Qırğızıstanda məskunlaşmışlar.

Hazırda qırğızların əksəriyyəti Qırğızıstan Respublikasının sakinləridir. Qırğızlardan Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Taciksitanda, Çində, Monqolustanda, Əfqanıstanda, Pakistanda, Türkiyədə də yaşayanlar vardır.

Qırğız dili öz mənşəyinə görə qazax və Orta Asiya xalqlarının dilləri ilə bağlıdır. Qırğız dilinin qədim qırğız qəbilə dilləri bünövrəsində təşəkkül tapmasına baxmayaraq, son dövrlərdə qıpçaq dilləri ilə qarşılışmış, onların güclü təsirinə məruz qalmışdır. Buna görə də qırğız dili qıpçaq yarımqrupuna aiddir. Qırğız dili linqvistik xüsusiyyətlərinə görə Altay dilinə yaxındır. Lakin bunun özünəməxsus əlamətləri daha çoxdur.

Qırğız dili uzun inkişaf tarixinə malikdir. Onun inkişafının üç mərhələsi müəyyənləşdirilmişdir:

<i>Birinci mərhələ</i>	– qədim qırğız dili (qədimdən IX əsrə qədər);
<i>İkinci mərhələ</i>	– orta qırğız dili (X–XV əsrlər);
<i>Üçüncü mərhələ</i>	– yeni qırğız dili (XV əsrdən sonrakı zaman).

Qırğız danışq dilində bir sıra dialekt və şivə xüsusiyyətləri özünü göstərməkdədir. Bu dilin üç başlıca dialekti vardır:

1. Şimal dialekti;
2. Cənub-şərq dialekti;
3. Cənub-qərb dialekti.¹

Bu dialektlər arasında ciddi fərqlərin olduğu müəyyən edilmişdir.

Müasir qırğız ədəbi dilinin əsasını şimal dialekti və onun şivələri təşkil edir. Hazırkı qırğız ədəbi dili XX əsrin I yarısında formalaşaraq əsaslı təkmilləşmə yolu keçmişdir. Bu dildə müxtəlif məzmunlu çoxlu miqdarda elmi, bədii ədəbiyyat, mətbuat materialları və s. çap edilmiş, maraqlı ənənə yaranmışdır. İndi qırğız ədəbi dili Qırğızıstan Respublikasının dövlət dilidir.

Qırğız ədəbi dili bir çox fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Uzun saitlərin olması və bunların mənə fərqləndirə bilməsi qırğız dili üçün xarakterikdir. Bu dilin lüğət tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Lakin alınmalara diqqət yetirildikdə burada monqol sözlərinin ərəb və farsa görə çox olduğu müşahidə edilir. Qırğız xalqı zəngin şifahi və yazılı ədəbiyyata malikdir. Onların "Manas" dastanı özünün məzmun və bədii keyfiyyətləri ilə dünya folklorunda xüsusi olaraq fərqlənir.

Yazılı ədəbiyyatları da uzun illərin təcrübəsində meydana gəlmişdir. Yenisey çayının yuxarı hissəsində olan

¹ Б.М.Юнусалиев. Киргизский язык. Языки народов СССР, т. II, Тюркский языки. М., 1966, с.482.

runik hərflə abidələrin bir çoxunun qırğızlardan qalma olduğu göstərilir.¹

Qırğızların yazıları 1928-ci ilə qədər ərəb əlifbası əsasında olmuşdur. 1928-ci ildən 1940-cı ilə kimi latın əlifbasından istifadə edilmiş, 1940-cı ildən sonra kiril qrafikasına keçilmişdir.

Noqay dili

Noqay xalqı qıpçaq və oğuz qəbilələrinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hazırda noqaylar dağınıq halda Rusiyanın Stavropol diyarında, Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayətində, Krasnodar diyarında, Həştərxan Vilayətində və Dağıstan Muxtar Respublikasında yaşayırlar.

Noqay dili öz xüsusiyyətlərinə görə qaraqalpaq və qazax dilinə daha yaxındır. Bu yaxınlığı görmək üçün aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq.

Noqay dilində	Qazax dilində

Aqın	aqın
Aral	aral
Arka	arka
Deniz	denqiz
Yol	jol
Sırt	sırt və s.

Bu coğrafi terminlər, göründüyü kimi, hər iki dildə eyni mənada işlənir. Belə ümumilik qazax, qaraqalpaq və noqay dillərinin genetik eyniliyindədir.

¹ Bax: prof. Tələt Tekinin göstərilən əsəri.

Noqay dili öz inkişafı tarixində ümumtürk leksemlərini, xüsusilə feillərini eyni ilə saxlaya bilmişdir. Xalq ədəbiyyatından götürlümüş parçaya nəzər yetirək.

Kazannın saf oramın otkende,
Saraydın karsı aldına kelqende,
Astındaqı Karaqeri surrnikti.

(Kazanın təmiz küçələrindən ötəndə,
Sarayın qarşısı bərabərinə gələndə,
Altındakı Karaqer səldirədi).

Burada “ötəndə”, “gələndə” və “səldirədi” feilləri öz qədim formasında işlənmişdir.

Noqay danışq dilinin üç dialekti vardır:

1. Xüsusi noqay dialekti;
2. Qara noqay dialekti;
3. Ağ noqay dialekti.

Bu dialektlər bir-birindən çox fərqlənir. Bunlar arasındakı fərqlər daha çox şivə xarakteri daşıyır.

Noqay ədəbi dili XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Bu illərdən başlayaraq noqay xalqının tarixində baş verən ictimai-siyasi məsələlər və mədəni əlaqələr nəticəsində xüsusi inkişaf imkanları yaranmışdır. Əlverişli şəraitin meydana gəlməsi noqay dilinin inkişafında mühüm amilə çevrilmişdir.

XX əsrin II yarısında daha geniş inkişaf etmiş noqay ədəbi dilində külli miqdarda bədii, elmi əsərlər, qəzet və jurnallar xalqın mədəni tələblərini yüksək səviyyədə ödəmək qüdrətinə qadirdir.

Noqaylar yazı sistemində əvvəlcə ərəb, sonra latın qrafikəsindən istifadə etmişlər. 1938-ci ildən isə kiril qrafikəsi əsasında yaratdıqları əlifbanı işlətməkdədirlər.

1.13.3. Türk dillərinin bulqar yarımqrupu

Bulqar dilləri bir çox qəbilə və qəbilə ittifaqlarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu qrup dillərin yaranmasında qıpçaqlarla bərabər bulqar qəbilələri də iştirak etmişlər. Burada bulqar ünsürləri, demək olar ki, üstünlük təşkil edir. Buna görə də belə dillər bulqar yarımqrupuna aid edilir. Türk dilləri bulqar yarımqrupuna məxsus olan qədim dillər – bulqar dili, qaraim, qumuq və tatar dilləri. Bulqar dilləri yarımqrupunda tatar, başqırd dilləri bir-birinə daha yaxındır.

Başqırd dili

Başqırd dili başqırd xalqının milli dilidir. Başqırdlar bulqar və qıpçaq qəbilələrinin birləşməsi əsasında yaranmışlar. Hazırda başqırdlar, əsasən, Başqırdıstan Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Respublikanın xaricində, Rusiyanın bir sıra vilayətlərində, Tatarıstanda, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Tacikistanda da başqırdlar vardır.

Başqırdlar qədim xalqdır. Başqırd adına X əsr yazılı mənbələrində rast gəlinir. Bu etnonimin mənşəyi də bir çox alimi maraqlandırmış, amma bu məsələ hələ problem olaraq qalmaqdadır. Başqırd dili tatar dilinə daha yaxındır. Lakin bu dillərin fonetika və leksikası arasında ciddi fərqlər vardır.

Xüsusi inkişaf yolu keçmiş müasir başqırd dilinin iki dialekti mövcuddur:

1. Şərq, yaxud kıyakan dialekti,
2. Cənub, yaxud yurmatı dialekti.

Şərq dialekti səkkiz müxtəlif şivədən ibarətdir. Cənub dialektində də bir sıra şivə mövcuddur. Bu dialektləri bir-birindən fərqləndirən fonetik və leksik xüsusiyyətlər vardır.¹

Hazırkı başqırd ədəbi dilinin əsasını şərq dialekti təşkil edir. Başqırd ədəbi dili XX əsrin 30-cu illərində meydana gəlmişdir. Müstəqil başqırd ədəbi dili yaranana qədər onlar yazılı tatar ədəbi dilindən istifadə etmişlər.²

Müasir başqırd ədəbi dili inkişaf edib zəngin dillərdən birinə çevrilmişdir. Bu dildən Başqırdıstan mətbuatı və nəşriyyatlarında geniş istifadə olunur.

Başqırdlar 1929-cu ilə kimi ərəb qrafikasıdan bəhrələnmiş, 1929–1939-cu illərdə latınlaşdırılmış əlifbadan istifadə etmişlər. 1939-cu ildən kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçmişlər.

Çuvaş dili

Çuvaş dili çuvaşların doğma dilidir. Çuvaş xalqı Çuvaş Muxtar Respublikasında yaşayır. Respublikadan kənarda Rusiyanın bəzi vilayətlərində, həmçinin Tatarıstanda və Başqırdıstanda da çuvaş topluluqları vardır.

Çuvaşların bir xalq kimi formalaşması barədə vahid fikir yoxdur. Bu sahədəki müxtəlifliklərlə bağlı mübahisələr hökm sürməkdədir. Problemlə bağlı çuvaş alim-

¹ Вах: А.А.Юлдашев. Башкирский язык. Языки народов СССР, т. II, Тюркские языки. 1966, с.192.

² Вах: Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с.291.

lərinin mülahizələri daha münasibdir. Onların fikrincə, çuvaşlar qədim bulqar xalqının bir qoludur. Bulqarlar indiki Çuvaş Respublikası ərazisinə IX–X əsrlərdə gəlmişlər. Həmin ərazidə başqa tayfalar, o cümlədən fin-uqor tayfaları da yaşayırdılar. Bulqarlar yerli qəbilələrlə uzun illər qaynayıb-qarışma prosesi keçirmiş və nəticədə bütün yerli sakinlər gəlmə bulqarların dilini götürmüşlər. XIII əsrdə bu əraziyə daha başqa bulqar tayfaları – suvarlar//suvazlar gəlmişlər. İlk bulqarlarla suvarların qovuşması əsasında çuvaş xalqı formalaşmışdır.¹ Çuvaşlar XIII əsrdən xristianlığı qəbul etmişlər.

Çuvaş dili öz əsası üzərində inkişaf edərkən qədimlərdə skif-sarmat, fin-uqor, slavyan dilləri ilə, sonralar isə tatar və başqırd dilləri ilə qarşılıqlı təsir münasibətində olmuşdur.²

Çuvaş dili qədim tarixə malikdir. Bu dildə türksistemli dillərə məxsus qədim ünsürlər çoxdur. Buna görə də çuvaş dili bütün müasir türksistemli dillərdən çox fərqlənir. Bu fərqlərə əsaslanaraq bəzi tədqiqatçılar çuvaş dilini türk dillərinin heç bir qrupuna aid etməyib, onu ayrıca göstərirlər. Fərqlərinin çox olmasına baxmayaraq, çuvaş dili türksistemli dillərin bulqar yarımqrupuna aiddir.

Çuvaş danışıq dilində iki dialekt müəyyənləşdirilmişdir:

1. Biryal, yaxud yuxarı dialekti;
2. Anatri, yaxud aşağı dialekti.

Bu dialektlər və onların şivələri arasında ciddi fərqlər yoxdur. Fonetik cəhətdən bu dialektlərin başlıca fərqi on-

¹ Н.П.Петров. Чувашский язык в Советскую эпоху. Чебоксары, 1980.

² Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с.239.

dadır ki, yuxarı dialektə <o> fonemi, aşağı dialektə isə <u> fonemi üstünlük təşkil edir və çox işlənir.

Müasir çuvaş ədəbi dilinin əsasını Anatri (aşağı) dialekti təşkil edir. Çuvaş ədəbi dili inkişaf etmiş dillərdəndir. Bu dildə hər növ elmi və bədii ədəbiyyat çap olunur, ondan tədris prosesində istifadə edilir.

Çuvaş dilində yazılı əsər XVIII əsrdən mövcuddur. Həmin əsrdə çuvaş dilinin qrammatikası yazılmışdır. XIX əsrdə (1873) kiril qrafikası əsasında çuvaş əlifbası yaradılmışdır.

Qaraçay-balkar dili

Qaraçay-balkar dili iki etnik qrup olan qaraçaylar və balkarların dilidir. Qaraçay-balkar xalqı, əsasən, Şimali Qafqazda məskunlaşmışdır. Bunlardan balkarlar Kabarda-Balkar Muxtar Respublikasında, qaraçaylar Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayətində yaşayırlar. Qaraçay-balkarların bir hissəsi Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstandadır.

Bu xalq bulqar və poloves, eləcə də digər türk mənşəli bir sıra qəbilələrin çarpazlaşması əsasında əmələ gəlmişdir. Dillərinin formalaşma tarixi elmdə hələ mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

Qaraçay-balkar dili müasir türksistemli dillərdən qumuq dilinə daha yaxındır. Qaraçay-balkar dilinin başlıca iki dialekti vardır:

1. Qaraçay-baqsan-çeqem dialekti;
2. Balkar (malkar) dialekti.

Birinci dialektin nümayəndələri qaraçaylar, ikinci dialektinki isə, əsasən, balkarlardır. Bu dialektlər arasında çox

ciddi olmayan fərqlər özünü göstərir ki, bu da hər iki etnik qrupun bir-birini anlamasına maneçilik törətmir.

Müasir qaraçay-balkar ədəbi dilinin əsasını qaraçay-baqşan-çeqem dialekti təşkil edir. Bu ədəbi dil XX əsrin I yarısından sürətlə inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Qaraçay-balkar ədəbi dilinin özünəməxsus fonetik və leksik xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu dilin leksik tərkibinə Qafqaz mənşəli sözlərin daxil olması onun leksik xüsusiyyətlərini səciyyələndirən amillərdəndir.

Qaraçay-balkar dilinin yazılı abidəsi "Kodeks kumanikus" əsəri XIV əsrə aiddir.

Hazırda qaraçay-balkar ədəbi dilinin yazı sistemində kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə olunur.

Qumuq dili

Qumuq xalqı bir sıra türk qəbilə və tayfa ittifaqlarının birləşməsindən yaranmışdır. Bu prosesdə bulqarların yeri və rolu daha xüsusi olmuşdur.

Qumuqlar, əsasən, Dağıstan Muxtar Respublikasında məskunlaşmışlar. Bununla bərabər Çeçen-İnquş və Şimali Osetiya Muxtar Respublikasında da qumuq yaşayır.

Qumuq dilinin qədim yaranma tarixi vardır. Bu dil qıpçaq-poloves və oğuz tayfalarının qovuşması əsasında formalaşmışdır.¹ Vaxtı ilə qumuq dilindən Qafqaz xalqları geniş istifadə etmişlər.² Qumuq danışığı dilini üç əsas dialekt təşkil edir. Bunlar aşağıdakılardır:

¹ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с.278.

² F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, səh. 239.

1. Buynaq dialekti;
2. Xaytaq dialekti;
3. Xasavyurt dialekti.

Bu dialektlər bir-birindən linqvistik meyar baxımından müəyyən dərəcədə fərqlənir.

XX əsrin 20–30-cu illərində formalaşan qumuq ədəbi dilinin əsasını buynaq və xasavyurt dialektləri təşkil edir. Qumuq ədəbi dili yarandıqdan sonra bu dildə onlarca qəzet, jurnal, yüzlərcə bədii əsər və həm də dərsliklər dərc olunmuşdur. Qumuq ədəbi dilinin özünə aid fonetik, leksik və grammatik əlamətləri vardır. Bu dilin leksik tərkibində, əsasən, türk mənşəli sözlərin olması ilə bərabər, başqa dillərə, o cümlədən qonşulara aid söz və ifadələr də çoxdur. Ümumiyyətlə, qumuq dilinin quruluşu Azərbaycan dilinə yaxındır. Ona görə də qumuq dilini anlamaq bir o qədər çətin deyildir. Misala nəzər yetirək: qumuqca – *“Bir atlı etişin salam bere”*, azərbaycanca – *“Bir atlı yetişib salam verdi”*. Göründüyü kimi, buradakı sözlərin bəzisiəndə fonetik dəyişiklik olmaqla, hamısı dilimizdəki mənədadır. Qumuqlar XX əsrin I yarısında yazıya malik olmuşlar. Yazıları əvvəlcə ərəb qrafikası əsasında yaradılmışdır. 1929-cu ildən latın qrafikasına keçilmiş və 1938-ci ilə qədər ondan istifadə edilmişdir. 1939-cu ildən isə kiril əsaslı yazı sistemi işlənməkdədir.

Karaim dili

Karaim dili karaim xalqına məxsus ünsiyyət vasitəsidir. Karaim xalqı qədim türk tayfa ittifaqlarından əmələ gəlmişdir. Burada öncə bulqar, xəzər, oğuz, sonra qıpçaq

və başqa tayfalar iştirak etmişdir. Karaimlər özlərinə **karay** və ya **karaylar** deyirlər.

Karaimlər (karaylar) çoxdan yəhudi dinini qəbul etmiş və indi də ona sitayiş etməkdədirlər.

Hazırda karaimlər dağınıq şəkildə Litvada, Ukraynada, Rusiyada, Polşada, İsraildə, Misirdə, Türkiyədə, İsveçrədə, Fransada, İngiltərədə, Belçikada, ABŞ-da yaşayırlar.

Karaim dili mürəkkəb şəraitdə formalaşmışdır. Bu dilə türksistemli dillərdən əlavə yad dillərin də təsiri az olmamışdır. Karaim dilində slavyan dilləri, roman dilləri, baltik dilləri ünsürləri çoxdur. Bununla yanaşı karaim dili özünə aid türk mənşəli bir çox xüsusiyyətləri də qoruyub saxlaya bilmişdir. Müqayisə edək:

Karaimcə

*Uğut sözlyaçin eşidin,
alqışlarını kabul edin.
Yaratma vahttan dünyanı
Koydu bizqya kadağanı.*

Azərbaycanca

*Öyüt sözlərini eşidib,
Alqışlarını qəbul edib.
Yaratdığı vaxtdan dünyanı
Qoydu bizə qadağanı.*

Karaim dilinin linqvistik əlamətləri onun bulqar yarımqrupuna aid edilməsinə əsaslı imkan verir.

Hazırda karaim dili danışiq dili kimi mövcuddur. Bundan ailə-məişət şəraitində istifadə olunur. Belə bir vəziyyət karaim dilinin gələcək inkişaf taleyini şübhə altına salır.

Karaimlər dünyanın bir çox yerlərinə yayıldıkları üçün onların danışiqlarında təbii olaraq müxtəlif fərqlər meydana gəlmişdir. Məsələn, Ukraynadakı karaim danışığı Litvadakı karaim danışığından seçilir. Tədqiqatçılar

Ukrayna və Litva karaimlərinin danışığında üç dialekt olduğunu göstərmişlər:

1. Trakay dialekti (*Litvanın Vilnüs, Trakay və Panevejis şəhərlərindəki karaim danışığı*);
2. Qaliç dialekti (*Ukraynanın Kiyev, Qaliç və Lutsk şəhərlərindəki karaim danışığı*);
3. Krım dialekti (*Yevpatoriya və Baxçasaray şəhərlərindəki karaim danışığı*).

Bu dialektlərdən üçüncüsü – yəni Krım dialekti digərlərindən xeyli fərqlənir. Həmin dialektə Krımdakı tatar danışığının güclü təsiri olduğu görünür.

Karaim dilində qədim türk dillərinin bir çox maraqlı fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri indi də mühafizə olunmaqdadır.

Karaimlər yaşadıkları ölkələrin yazılı ədəbi dilindən istifadə edirlər. Məsələn, Litvadakılar litva, Ukraynadakılar ukrayn, Polşadakılar isə polyak ədəbi dilində yazıb-yaradırlar.

Tatar dili

Tatar dili tatar xalqının milli dilidir. Tatarlar monqol-tatar, bulqar və qıpçaq qəbilələrinin qovuşmasından əmələ gəlmişlər. “Tatar” etnosuna hələ qədim yazılı mənbələrdə rast gəlinir. Bu ad XI əsrin məşhur filoloqu Mahmud Kaşğarının əsərində də qəbilə adı, dil adı kimi işlənmişdir. Tatarlar bir xalq kimi XV–XVI əsrlərdə formalaşmışlar. “Tatar alimləri, şair və yazıçıları XIX əsrin sonuna qədər özlərini bulqar adlandırmışlar”.¹

¹ M.З.Закиев. Татарский язык. Языки народов СССР, т. II, Тюркские языки. М., 1966, с.139.

Hazırda tatarların çox hissəsi Tatarıstan Muxtar Respublikasında yaşayır. Respublika xaricində müəyyən qruplar şəklində Başqırdıstanda, Çuvaşiyada, Mordoviya-da, Ukraynada, Rusiyanın, təxminən, 18 vilayətində, Qazaxıstanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Çində, Türkiyədə, Bolqarıstanda, Rumıniyada, Polşada da tatar dilləri əhali vardır. Tatarlar müxtəlif bölgələrə yayıldıqları üçün “Kırım tatarları”, “Kazan tatarları”, “Həştərxan tatarları”, “Sibir tatarları” və s. adlar meydana çıxmışdır. Bunların dillərində ciddi olmayan az-çox fərqlər vardır. Lakin bu fərqlər onları ayrı-ayrı milli dil kimi adlandıрмаğa əsas vermir. Ümumi tatar dilinin müəyyən yaranma tarixi vardır. “Tatar danışq dili bulqar və qıpçaq tayfa dillərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmışdır”.¹

Tatar ədəbi dili XVI əsrdə formalaşmışdır. Lakin bu dildən – qədim tatar ədəbi dilindən ancaq yuxarı təbəqə istifadə etdiyi üçün xəlqilikdən uzaqlaşmış, işlənmə dairəsi get-gedə məhdudlaşmışdır. XX əsrin I yarısında tatar ədəbi dili xalqa daha yaxın olmuş və geniş inkişaf etməyə başlamışdır. Əsrimizin əvvəllərindən tatar dili məktəblərdə istifadə edilmiş, mətbuat və nəşriyyat dilinə çevrilmişdir.

Tatar danışq dilinin üç dilaketi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Mərkəzi, yaxud orta dialekt;
2. Qərb dialekti;
3. Şərq dialekti.

¹ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с.288.

Bunların mərkəzi dialekti müasir tatar ədəbi dilinin əsasını təşkil edir. Tatar dilinin yazı sistemində 1927-ci ilə qədər ərəb, 1927-ci ildən 1939-cu ilə kimi latın qrafikasından istifadə olunmuşdur.

1939-cu ildən isə tatar yazısında kiril qrafikası əsasında hazırlanmış əlifbaya keçilmişdir.

1.13.4. Türk dillərinin karluq yarımqrupu

Karluq yarımqrupuna aşağıdakı dillər aiddir: qədim dillər – karluq-Xarəzm dili, çağatay dili; müasir dillər – özbək dili, uyğur dili, salar dili.

Karluq dilləri türk dillərinin başqa yarımqruplarından qıpçaq yarımqrupuna daha yaxındır.

Özbək dili

Özbək dili özbəklərin milli dilidir. Özbəklər karluq və qıpçaq qəbilələrinin qovuşmasından əmələ gəlmiş, XV əsrdə isə xalq kimi formalaşmışlar.

Özbəklər Orta Asiyanın yerli sakinlərindəndir. Onlar hazırda, əsasən, Özbəkistan Respublikasında yaşayırlar. Respublikanın sərhədlərindən kənarda – Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Tacikistanda, Türkmənistanda, Çində və Əfqanıstanda da özbək vardır.

“Özbək” adı XX əsrin əvvəllərindən özbək xalqının rəsmi adı olmuşdur. Qədimlərdə özbəklər özlərini türk adlandırmışlar. Özbək dilinin mürəkkəb yaranma tarixi vardır. Bu dil XI–XIV əsrlər müddətində karluq tayfa itti-faqlarının və oğuz, qıpçaq qruplarının dili əsasında formalaşma yolu keçmişdir.

XV əsrdə ümumxalq dili əsasında bu dilin ədəbi forması yaranmışdır. XV əsrdən etibarən özbək dili qədim özbək dili adlanır.¹ Bunun banisi Əlişir Nəvai (1441–1501) hesab olunur. Qədim özbək dili XVI–XVIII əsrlərdə daha da inkişaf edib zənginləşmişdir. XX əsrin I rübünə kimi bu dil davam etmişdir. XX əsrin əvvəllərində qədim özbək dilini yeni özbək dili əvəz etmişdir. Hazırda müasir özbək ədəbi dili Özbəkistan Respublikasının dövlət dilidir. Özbək dilinin formalaşması prosesində bir sıra müxtəlif qəbilə, tayfa və tayfa ittifaqları iştirak etdiyi üçün müasir özbək danışıq dilində bir çox ləhcə, dialekt və şivə mövcuddur. Özbək dilinin bu əlamətləri hələ tam dəqiqləşdirilmədiyinə görə dilçilik əsərlərində çox müxtəlif qruplaşdırmaya və təsniflərə təsadüf olunur. Bununla belə, özbək danışıq dili daha çox aşağıdakı kimi üç ləhcəyə bölünür:

1. Oğuz ləhcəsi;
2. Qıpçaq ləhcəsi;
3. Karluq-çiqil-uyğur ləhcəsi.

Bu ləhcələrin hər biri müəyyən dialekt kompleksinə və çoxsaylı şivələrə malikdir.

Müasir özbək ədəbi dilinin əsasını Daşkənd – Fərqanə şivələri təşkil edir ki, bunlar da üçüncü qrup ləhcəyə aiddir.

Özbək ədəbi dili qədim yazı ənənəli dildir. Bu dildə zəngin bədii ədəbiyyat, müxtəlif üslublarda elmi əsərlər yaradılmışdır. Özbək yazısında 1927-ci ilə qədər ərəb qrafikası əsasında yaradılmış əlifbadan, 1927–1939-cu il-

¹ Qədim özbək dilinə çağatay dili də deyilir.

lərdə latın qrafikalı qrafemlərdən istifadə olunmuşdur. 1939-cu ildən isə kiril qrafikası üzərində qurulmuş əlifba işlədilir.

Salar dili

Salar dili salar xalqının dilidir. Bu xalq Çində (Syunxua və Teinxay) yaşayır. Çinin xaricində Türkmənistanda da salardilli əhali vardır.

Salar dilini uyğur dilinin bir dialekti hesab edənlər də vardır.¹ Lakin bir sıra alim bu dilin müstəqil olduğunu göstərir.²

Salarlar qaraman və akman qəbilələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Bunlar indi yaşadıkları əraziyə XIV əsrdə Orta Asiyadan getmişlər.

Salar dili özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dilin lüğət tərkibində qədim türk sözləri ilə yanaşı alınmalar, o cümlədən monqol, çin, tibet sözləri də xüsusi yer tutur. Belə bir cəhət onun yad dillərlə əhatə olunması ilə bağlıdır.

Müasir salar dili danışq dilindən ibarətdir. Bu dilin özünə aid yazı sistemi formalaşmamışdır.

Uyğur dili

Uyğur dili (yeni uyğur) uyğur xalqının dilidir. Müasir uyğurlar, əsasən, Çinin Uyğur Muxtar Vilayətində yaşayırlar. Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanda da uyğurdilli əhali mövcuddur.

¹ Вах: Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М.,1969, с.307

² Вах: Э.Р.Тенишев. Саларский язык. М., 1963; F.Zeynalov Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, s.288.

Uyğur adı VIII–IX əsrlərdən tarixə məlumdur. Lakin müəyyən ictimai-siyasi səbəblərdən bu ad unudulmuş, uyğurlar parçalanaraq müxtəlif toponim və ya sənət-peşə sahələri adları ilə adlanmışlar. XX əsrin əvvəllərində bütün uyğur mənşəli qruplar uyğur, dilləri isə yeni uyğur dili adlanmışdır.

Uyğur dilinin tarixi çox qədimdir. Hələ X–XI əsrlərdə qədim uyğur ədəbi dili formalaşmışdı.

Müasir uyğur ədəbi dilinin bünövrəsi XVII əsrdən qoyulmuş və bu, get-gedə inkişaf yolu keçmişdir. Bu ədəbi dilin ən yüksək inkişaf pilləsi XX əsrə aiddir.

Hazırda uyğur ədəbi dili iki istiqamətdə inkişaf edir. Çin uyğurlarının ədəbi dili özünün linqvistik xüsusiyyətləri ilə Orta Asiya və Qazaxıstan uyğurlarının ədəbi dilindən fərqlənir. Bu fərqlər lüğət tərkibində, tələffüz qaydalarında daha çox özünü göstərir.

Hazırkı uyğur danışq dilində bir çox dialekt və şivə mövcuddur. Bunlar aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Şimal-qərb, yaxud mərkəzi dialekt. Buraya kaşğar, turfan, kuçar, aksu, komul, qaraşar, korlin, Yarkənd, ili, Urumçi şivələri aiddir;
2. Şərqi, yaxud labnor dialekti;
3. Cənubi, yaxud xotan dialekti.

Müasir uyğur ədəbi dilinin əsasını mərkəzi dialekt təşkil edir.¹

Uyğurlar XIII əsrdən yazı sisteminə malik olmuşlar. VIII–XVIII əsrlərdə uyğurların Çində və Orta Asiyada olan

¹ А.Т.Кайдаров. Уйгурский (новоуйгурский язык). Языки народов СССР, т. II, тюркские языки. М., 1966.

müxtəlif qrupları qədim uyğur yazısından istifadə etmişlər. Qədim uyğur yazısı sağdı əlifbası üzərində qurulmuşdur. Yazının istiqaməti sağdan sola və yuxarıdan aşağıya olmuşdur.

Uyğurlar həm də XI əsrdən ərəb qrafikasından istifadə etməyə başlamışlar.

Orta Asiya və Qazaxıstan uyğurları 1930-cu ilə kimi ərəb, 1930–1946-cı illərdən isə latın qrafikalı əlifba işlətmişlər. 1946-cı ildən kiril əsaslı yazı sisteminə keçmişlər. Çindəki uyğurlar indi də ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edirlər.

1.13.5. Tukyuy dilləri yarımqrupu

Müəyyən lingvistik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq türk dilləri qrupunun tukyuy dilləri yarımqrupuna aşağıdakı müasir dilləri daxil etmək olur: xakas dili, şor dili, tofalar dili, tuva dili və yakut dili.

Xakas dili

Xakas dili xakas xalqına məxsusdur. Hazırda xakaslar, əsasən, Xakas Muxtar Vilayətində yaşayırlar. Bunlar çox qədim tarixə malik xalqdır. Hələ uzaq keçmişdə Çin mənbələrində “xaqias” (xakas) adı işlənmişdir.¹ XVIII–XIX əsrlərdən başlayaraq bunlara “Abakan tatarları”, “Minusinsk tatarları”, “Xakas türkləri”, “Abakan türkləri”, “Yeni-sey türkləri” də demişlər.

Xakaslar XVIII əsrdən xristian dinini qəbul etmiş və ona inamla yanaşmağa başlamışlar.

¹ В.Г.Карков. Хакаский язык. Языки народов СССР, т. II, Тюркские языки. М., 1966, с.428.

Xakas dili lap uzaq keçmişdə qədim uyğur və qədim qırğız dilləri ilə bağlı olmuşdur. Bu dil zaman-zaman inkişaf yolu keçərək müxtəlif proseslərdə bir çox dillərlə qarşılaşmışdır. Müasir xakas danışq dilinin iki dialekt qrupu vardır:

1. Saqay-beltir dialektləri;
2. Kaçin-koybal-kızıl dialektləri.

XX əsrin əvvəllərindən formalaşan xakas ədəbi dilinin əsasını birinci qrupdan saqay və ikinci qrupdan kaçin dialekti təşkil edir. Son illərdə xakas dilinin ədəbi normaları inkişaf edib təkmilləşmişdir. Xakas ziyalıları bu dildə bir çox nailiyyətlər əldə edə bilmişlər.

Xakas yazısı XX əsrin 20-ci illərində yaranmışdır. Bu dilin ilk əlifbası kiril qrafikası əsasında olmuşdur. 1929-cu ildən həmin əlifba latın qrafikası ilə əvəz edilmişdir. 1939-cu ildən isə xakaslar yenidən kiril qrafikalı əlifbaya keçmişlər.

Şor dili

Şor dili şor xalqının doğma dilidir. Bunlar Şimali Altay və Kuznetsk Altay bölgəsində, Xakas və Dağlıq Altay Muxtar Vilayəti ilə həmsərhəd olan Tom çayı sahillərində yaşayırlar.

Şor xalqı ayrı-ayrı zamanlarda müxtəlif adlarla – “şorlar”, “abalar”, “mrastlılar”, “abinlər”, “kondomlu-lar”, “qara tatarlar”, “mrast tatarları”, “kondom tatarları”, “Kuznetsk tatarları”, “Tomsk-Kuznetsk tatarları” və başqa etnonimlərlə adlandırılmışlar.¹ Şor dili xakas dilinə çox

¹ Г.Ф.Бабушкин, Г.И.Донидзе. Шорский язык. Языки народов СССР, т.II, М., 1966, с.467.

yaxındır. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar şor dilini xakas dilinin dialekti hesab etmişlər. Bu fikir doğru deyildir. Ona görə ki, şor ünsiyyət vasitəsi bütün linqvistik əlamətləri ilə müstəqil dil olduğunu aydınca göstərir. Bu dilin bir neçə dialekti və onlarca şivəsi mövcuddur.

Müasir şor dilinin başlıca dialektləri bunlardır:

1. Mrast dialekti. Bu dialektə “z” dialekti də deyilir.
2. Kondom dialekti. Bu, “y” dialekti də adlanır.

Bunlardan birincisi – mras dialekti şor ədəbi dilinin əsasını təşkil etmişdir.

Şor xalqının yazısı XX əsrin əvvəlində – yəni 1927-ci ildə kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifba ilə başlanmışdır. Bu əlifbadan 1929-cu ilə kimi istifadə edilmişdir. 1929-1938-ci illərdə latın qrafikası əsasında hazırlanmış əlifba işlənilmişdir. Onlar 1938-ci ildən yenidən kiril əsaslı əlifbaya qayıtmışlar.

Tofalar dili

Tofalar dili tofalar adlanan xalqın dilidir. Tofalar hazırda İrkutsk vilayətinin Nijneudin bölgəsində yaşayırlar. Əhalisinin miqdarı olduqca azdır.

Tofalar özlərini “tofa”, “tofalar” adlandırırlar. Bu xalqın adına indi “**qarakas**” da deyilir.

Tofalar dilinin mənşəyi daha çox qədim uyğur dili ilə bağlıdır. Bununla belə, oğuz dili ilə də əlaqəli olmuşdur.

Tofalar dili linqvistik xüsusiyyətlərinə görə tuva dilinə çox yaxındır. Bu əlaməti əsas tutaraq bəzən tofalar dilinin müstəqilliyinə şübhə ilə yanaşib, onu tuva dilinin

bir dialekti hesab edirlər.¹ Tofalar dili özünün fonetik, leksik və qrammatik cəhətlərinə görə digər türk dillərindən fərqlənir. Məlum olduğu üzrə, tofalar maralçılıq və ovçuluqla məşğul olurlar. Buna görə də onların dilində həmin sahələrə dair onlarca səciyyəvi söz, ifadə işlənilir ki, həmin ünsürlərə başqa dillərdə təsadüf edilmir.

Tofalar dilinin yazısı yaranmamışdır. Onlar başqa dillərin, o cümlədən rus dilinin yazı sistemindən istifadə edirlər.

Tuva dili

Tuva xalqının dilidir. Tuvalar, əsasən, Tuva Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Bundan başqa, Krasnoyarsk vilayətində və Monqolustanda da tuva dilində danışan əhali vardır.

Tuva xalqının nümayəndələri özlərini “tıvalar”, “tıva kiji” adlandırırlar. Bundan başqa, onlar “sayotlar”, “soyanlar”, “soyonlular”, “uryanxaylar”, “tannu-tuvalılar” və başqa etnonimlərlə də adlandırılmışlar.² Tuva dilinin formalaşması tarixində bir çox mürəkkəb proseslər baş vermişdir. Bu dil qədimdən monqol dili və əhatəsində olduğu digər bir sıra dillərlə qarşılıqlı təsirdə olmuşdur. Bunun da nəticəsində onun tərkibində müxtəliflik əmələ gəlmişdir. Tuva dilinin lüğət tərkibinə bir tərəfdən monqol, digər tərəfdən isə fin-uqor və tunqus-mancur leksik ünsürləri yol tapmışdır.

Tuva dili müasir tukyuy dillərindən tofalar və yakut dilinə daha yaxındır.³

¹ Н.А.Баскаков. Göstərilən əsəri.

² III.Ч.Сат. Тувинский язык. Языки народов СССР, т. II, М., 1966, с. 387.

³ Н.А.Баскаков. Göstərilən əsəri, с.322.

Tuvin danışiq dilində bir sıra dialekt və şivə vardır. Tədqiqatçılar tuva dilinin dialektlərini dörd zonaya bölürlər:

1. Mərkəzi zona, yaxud mərkəzi dialekt;
2. Qərb zonası, yaxud qərb dialekti;
3. Şimal-şərq zonası, yaxud tocin dialekti;
4. Cənub-şərq zonası, yaxud cənub-şərq dialekti.

Tuvin ədəbi dilinin əsasını mərkəzi dialekt təşkil edir.

Tuva yazılı ədəbi dili XX əsrin 30-cu illərinə aiddir. Tuvaların milli yazısı 1930-cu ildən başlanmışdır. Həmin ildə latın qrafikası əsasında tuva əlifbası yaradılmışdır. Bu əlifbadan 1941-ci ilə kimi istifadə edilmişdir. 1941-ci ildən isə tuva əlifbası kiril qrafikası əsasında qurulmuşdur.

Yakut dili

Yakut dili yakut xalqının milli dilidir. Yakutlar özlərinə "saxa" deyirlər. Qonşu monqollar onları "yaku" adlandırır. Monqol dilində "-t" ünsürü cəmlilik bildirir. Deməli, monqolca yaku+t yakut = saxalar mənasını ifadə edir.¹

Yakutlar // saxalar Yakut Muxtar Respublikasının qədim və yerli sakinləridir. Yakutlar respublikadan kənarda Krasnoyarsk diyarının Taymır və Evenk milli dairələrində, habelə Rusiyanın Maqadan, Saxalin və Amur vilayətlərində də yaşayırlar.

Yakut // saxa dili qədim türk dilləri əsasında formalaşmışdır. Bu dildə indiyə kimi qədim türk dili ünsürləri mühafizə olunmaqdadır.

¹ Osman Fikri Sertkaya. Güney Sibirya türkçesi. Dil dergisi, Ankara, 1990.

Yakut // saxa dili bir çox əsrlər boyu monqol və evenk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və bunun da nəticəsində yakut dilində müasir türk dillərindən fərqlənən cəhətlər meydana çıxmışdır. Elə buna görə də bəzi alimlər, o cümlədən V.Şmidt yakut dilini türk dillərindən ayıraraq, monqol mənşəli dil hesab etmişdir. Bu fikir doğru deyildir.

Yakutlar çox böyük ərazidə yaşayırlar. Buna baxmayaraq, onların dilində ciddi fərqlənən dialektlər müəyyən olunmamışdır. Lakin bir-birindən seçilən şivələrin olduğu göstərilmiş və onlar aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. Namask-Aldan şivələri qrupu;
2. Kanqalas-Vilyuysk şivələri qrupu;
3. Meqin-Tattin şivələri qrupu.¹

Yakut yazılı ədəbi dilinin formalaşması XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Bu ədəbi dilin əsasını yakut danışığı dili və şifahi ədəbi dili təşkil etmişdir. Ədəbi dilin təşəkküləyən yakut xalqının həyatında ciddi nailiyyətlərin əldə olunmasına böyük imkanlar yaratmışdır. Bu dildə kargüzarlıq işləri aparılmış, məktəblərdə tədrisə başlanılmış və bundan savadsızlığın ləğvində istifadə edilmişdir.²

Yakut dilinin yazısı üçün 1922-ci ildə beynəlxalq transkripsiya əsasında əlifba düzəldilmişdir. 1929-cu ilə kimi bu əlifba işlədilmişdir. 1929–1939-cu illərdə latınlaşdırılmış əlifbadan istifadə olunmuş, 1939-cu ildən isə kiril qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçilmişdir.

¹ П.П.Барашков. К вопросу о классификации говоров якутского языка. Якутск, 1961, с. 19-37.

² Е.И.Убрятова. Якутский язык. Языки народов СССР, т. II, Тюркские языки, М., 1966, с.403.

1.14. QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİ VƏ ONLARIN ÖYRƏNİLMƏSİ

Qədim türk yazılı abidələri problemi müasir türkoloji dilçiliyin əsas diqqət mərkəzində durur. Məsələnə aktuallaşdıran başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, həmin yazılı abidələri araşdırmaqla, öyrənməklə türk mənşəli xalqların dili, tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi haqqında daha sanballı elmi nəticələr əldə etmək olur. Dünya türkoloqlarının qədim türk yazılı abidələri üzərində dönə-dönə apardıqları müşahidələr bunu bir daha sübut edir.

1.14.1. Abidələr və tarix

Tarixin açarı mənbələr hesab olunur. Cəmiyyətin inkişafı prosesində həmin mənbələr nəsillərdən-nəsillərə yadigar qalır. Hər bir xalqın çoxsahəli həyatının, xüsusilə də tarixinin və dilinin öyrənilməsində daha çox bu mənbələrə əsaslanılır. Mənbələrin müxtəlif növləri vardır. Yazılı qədim abidələr, antik müəlliflərin əsərləri, yazılı və şifahi ədəbiyyat, aşiq ədəbiyyatı, elmi ədəbiyyat, qədim və müasir lüğətlər, qədim və müasir xəritələr, dialekt və şivələr, qohum dillər, tarixi sənədlər və qeydlər, arxiv materialları, dövrü mətbuat və s. Mənbələr cəmiyyətin inkişaf tarixinin öyrənilməsi üçün əsas vasitələrdir. Bu mənbələr içərisində ən maraqlısı qədim abidələrdir. Bu abidələr tarixin yaddaşı kimi çıxış edir. Qədim Qobustan qayaları, Möminə Xatun məqbərəsi, Şirvanşahlar sarayı, Azıx mağarası, Qədim qərb daşları, Beyləqan xarabalıqları, Xudafərin körpüsü, Qız qalası, qədim qala divarları, qədim tikililər və s. Azər-

baycan tarixçilərinin ən çox müraciət etdikləri abidələrdir. Bu abidələr üzərində həkk olunmuş yazılar dil tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbədir. Ona görə də bu abidələrin göz bəbəyi kimi qorunması tariximizin, dilimizin qorunması deməkdir.

Azərbaycan dilinin və tarixinin öyrənilməsində indiyədək qədim türk yazılı abidələrinə dəfələrlə müraciət olunmuş, onlardan etibarlı mənbə kimi istifadə edilmişdir.

1.14.2. Qədim türk yazılı abidələri

Qədim türk yazılı abidələri Orxon və Yenisey çayları sahillərində V–VII əsrlərdə yaşamış türk qəbilələrinin dili və tarixi ilə bağlı yazı kitabələrindən ibarətdir. Ona görə də bunları “Orxon-Yenisey kitabələri”, “Orxon-Yenisey abidələri”, “Qədim türk runik yazıları” və s. adlandırmışlar. Qədim türk (runik) yazı nümunələrinə bu abidələrdə rast gəlmək olur. Həmin abidələrə müxtəlif adda və müxtəlif dil xüsusiyyətlərinə malik yazı mətnləri daxildir. Məsələn, Yenisey abidələri ilə Orxon kitabələri bir-birindən fərqli dil xüsusiyyətləri ilə seçilir. Aparılmış araşdırmalardan məlum olur ki, Yenisey abidələri indiki qırğız dilinin xüsusiyyətlərinə yaxındır. Orxon kitabələrinin dili isə daha çox müasir türk dillərinin qərb qrupuna, o cümlədən Azərbaycan dilinə yaxınlığı və fərqli cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Qədim türk yazılı abidələrinə “Tonyukuk”, “Gültekin”, “Moyun Çur”, “Gülü Çur”, “Talas”, “Suci”, “Ongin” və s. kitabələr daxil olan Şimali Monqolustan, Yenisey, Lena-Baykal, Altay, Şərqi Türküstan, Orta Asiya, Şərqi Avropa, Qafqaz yazılı abidələri və s. daxildir.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilinin müasir türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə bir çox oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Oxşar cəhətlər dedikdə ahəng qanunu, sözlərin quruluşu, hal kateqoriyasının mövcudluğu və s., fərqli cəhətlər dedikdə ən çox fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, semantik, dil xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Fərqli leksik xüsusiyyətlərlə yanaşı, maraqlı faktıdır ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində, müasir Azərbaycan ədəbi dilində eyni fonetik tərkibdə və məzmununda işlənən sözlərə rast gəlinir. Məsələn, oğul, ay, yaz, yay, at və s. Bunlardan əlavə, azca fonetik fərqlərə məxsus sözlərə də təsadüf olunur. Məsələn, kız (qız), kelin (gəlin), yıl (il), küntüz (gündüz), kış (qış), tan (dan), kümüs (gümüş), temir (dəmir), inçək (inək), kaz (qaz), ıt (it), tokuz (doqquz), sekiz (səkkiz), bar (var), ol (o) və s.

1.14.3. Qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi tarixi

Uzun müddət elm aləmindən kənarda qalan Sibirdə və Şimali Monqolustanda mövcud olmuş qəbir daşları üzərindəki yazıların hansı xalqların ulu babalarına mənsub olması çoxlu mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu yazılı abidələrin oxunmasına maraq, əsasən, XIX əsrin əvvəllərindən yaranmış və bir çox millətlərin nümayəndələri öz diqqətini bu qədim türk yazılı abidələrinə yönəlmişlər. Rus alimlərindən Q.İ.Spaski, F.İ.Kruq, V.Radlov, S.Y. Malov, P.M.Melioranski, A.N.Kononov, A.M.Şerbak həmin abidələrin oxunmasında böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişlər. Həmçinin S.Q.Klyaşternin və D.D.Vasilyevin də bu sahədə əsərləri qiymətlidir. Qədim türk abidələrinin ilk

oxucusu danimarkalı alim V.Tomsen olmuşdur. İxtisasca filoloq və tarixçi olan V.Tomsen 1893-cü il dekabrın 15-də həmin kitabələr haqqında Elmlər Akademiyasının yığıncağında ilk dəfə olaraq geniş məlumat vermiş və onları qədim türk yazılı abidələri kimi xarakterizə etmişdir.

Bunlardan başqa, bir çox Avropa alimləri, o cümlədən fransız şərqşünası J.B.Abel-Remyuza, macar türkoloqu Y.Nemet və başqalarının da Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsində böyük zəhməti olmuşdur.

Abidələrin tədqiqi ilə Türkiyədə xüsusi olaraq dəyərli işlər görülmüşdür. Türk alimləri H.Orkun, T.Tekin, O.Tuna və b. bu sahədə böyük fəaliyyət göstərmişlər.

Hazırda Türkiyədə abidələrin öyrənilməsi ilə ən çox məşğul olan alimlərdən biri İstanbul Universitetinin professoru Osman Fikri Sərtqayadır. O, həmin abidələrə maraq göstərərək bir müddət Sibir ərazisindəki türkdilli xalqların yaşadıkları əraziləri gəzmış və onların dillərini tədqiq etməklə məşğul olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsinə çox böyük maraq vardır. Azərbaycan ali məktəblərinin filologiya fakültələrində “Qədim türk dili abidələri” fənnini tədris edən bir çox alimlərimiz, o cümlədən A.Məhərrəmov, Ə.Şükürlü, Y.Məmmədov, Ə.Rəcəbov və başqaları bu sahədə müəyyən elmi-tədqiqat işləri yazmış və kitab halında nəşr etdirmişlər.¹ Hazırda Azərbaycan dilçiliyində qədim türk yazılı abidələrinin dili üzərində tədqiqatlar davam edir.

¹ Bax: Ə.C.Şükürov, A.M.Məhərrəmov. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1976; Yunis Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. B., 1979 və s.

Osman Fikri Sərtqaya

1.14.4. Qədim türk yazılı abidələrinin dilinin tədqiqi sahəsində vəzifələr

Məlumdur ki, qədim türk yazılı abidələri iki qismə bölünür: a) Orxon-Yenisey abidələri; b) Qədim uyğur abidələri. Türkdilli xalqların mənşəyinin aydınlaşdırılması, dəqiqləşdirilməsi, habelə türk dillərinin müəyyən bir mənbədən törəməsi və yayılması barədə məlumat toplamaq üçün bu abidələr əvəzsiz mənbələrdir. Lakin həmin abidələrin türkdilli xalqlar arasında yayılması, təbliği və öyrənilməsi hələ kifayət dərəcədə deyildir. Bu sahədə türkoloqlar qarşısında mühüm vəzifələr durur.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilinin öyrənilməsinə həsr olunmuş beynəlxalq və ya regional elmi konfranslar, simpoziumlar keçirilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Belə ali elmi məclislərdə indiyədək qədim türk yazılı abidələri

haqqında qaranlıq, mübahisəli məsələlərin aydınlaşdırılması və dəqiqləşdirilməsi mümkün olar.

Bu sahədəki tədqiqatların geniş yayılması üçün qəzet və jurnal səhifələrində qədim türk yazılı abidələri ilə bağlı yazılara müntəzəm yer ayırmaq vacibdir.

Respublikamızın Elmlər Akademiyasında və ali məktəblərində qədim türk yazılı abidələri sahəsinə dair mü-təxəssislərin hazırlanmasına diqqət və qayğıyı gücləndirmək dilçiliyimiz üçün çox gərəklidir.

1.15. TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN ƏN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

XX əsrin şahidi olduğumuz son onilliyində türkdil-li xalqların ictimai-siyasi həyatında baş verən çox böyük tarixi dəyişikliklər, bütövlükdə türk dünyasının daha da yaxınlaşması və milli amal uğrunda birləşməsi yeni-yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, indiyə kimi türk dilləri, əsasən, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilir və tədris edilirdi. Lakin hazırda türkoloji dilçiliyi ayrı-ayrı türk dillərinə dair məsələlər yox, bütün ümumi olan problemlər daha çox maraqlandırır. Bunlardan biri ümumtürk ədəbi dili problemidir.

1.15.1. Ümumtürk ədəbi dilinin zəruriliyi

Qohum xalqlar üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi yaratmaq onların inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ortaq ədəbi dil elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yara-

nıb genişlənməsində əvəzsiz vasitədir. Cəmiyyət tarixində qohum xalqların öz ana dili ilə yanaşı ortaq dildən istifadə etməsi təcrübəsi çoxdan mövcuddur. Dünya xalqlarının bəziləri ortaq ədəbi dil yaradaraq ondan müxtəlif sahələrdə geniş istifadə etməkdədirlər.

Başqa xalqlar kimi, türk dünyasını təşkil edən hər bir xalqın da tarixən öz doğma, zəngin ədəbi dili yaranıb formalaşmışdır. Çoxsaylı türk dilləri, təbii olaraq, bir-birindən az-çox fərqlənir. Bu fərqlər dillərin bütün komponentlərində və daha çox lüğət vahidlərində özünü qabarıq göstərir.

Türk dilləri arasındakı fərqlər müasir türk dünyasının inkişafına, onun xalqlarının daha da yaxınlaşmasına müəyyən mənada maneçilik törədir. İndiki dövrdə bu dil baryerini aradan götürüb, dini, canı və qanı bir olan türk xalqları üçün ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Ortaq dil yaratmaq dövrün tələbidir. Çünki ümumtürk ədəbi dili vasitəsilə türk xalqlarının əlaqələri möhkəmləndikcə onlar iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən yüksək inkişafa nail olmaq imkanı əldə edə biləcəklər.

Ümumtürk ədəbi dili yaratmağın iki yolu vardır:

Birincisi – türk dillərinin ümumi cəhətlərini özündə daha çox əks etdirən konkret bir türk dilini seçib işlətmək.

İkincisi – bütün türk dilləri əsasında ümumtürk ədəbi dili formalaşdırmaq.

Bizcə, “ulu türk dili” modeli əsasında ümumtürk ortaq ədəbi dilinin yaradılması daha münasibdir. Çünki bu prinsiplə yaradılan ortaq dil bütün türk dillərinin yaxşı cəhətlərini özündə cəmləşdirdiyi üçün zəngin və təsirli dil ola bilər.

Müasir dövrdə ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması bir sıra ən vacib məsələlərin təşkili və həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

1.15.2. Ümumtürk dili mərkəzi yaratmaq

Türk dünyası üçün “ortaql dil” yaratmaq ideyası XX əsrin 80-ci illərində meydana çıxmışdır. Bu fikir ilk dəfə müxtəlif dil problemlərinə dair Türkiyə və Azərbaycanda təşkil olunan konqreslərdə, konfranslarda irəli sürülmüşdür. Ortaql dil məsələsi 1992-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən Ankarada keçirilən konfransda daha genişliyi ilə müzakirə obyektı oldu və bunu digər türkdilli xalqların da nümayəndələri rəğbətlə qarşılayıb müdafiə etdilər.

Ortaql ədəbi dil probleminə dair türkdilli dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının mətbuat və nəşriyyatlarında xeyli material dərc olunmuşdur.¹ Bu tipli materiallarda ortaql dilin əhəmiyyəti və yaradılması prinsiplərinə dair bəzi fikirlər, mülahizələr söylənilmişdir.

Bu proses davam edir. Lakin prosesin vahid mərkəzdən idarə olunub istiqamətləndirilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur. Əgər dil mərkəzi yaradılsa, ortaql ədəbi dilin formalaşmasına böyük təsiri olar. Belə bir mərkəzin hazırda geniş maddi və digər imkanları olan Türkiyə ölkəsində yaradılması məqsədəuyğun gəlir.

Dil mərkəzinin başlıca məqsəd və vəzifələrini aşağıdakılar təşkil etməlidir.

¹ Afad Qurbanov. Aktual türkoloji problemlər. “Həyat” qəzeti, 20 iyun, 1992. Ümumi türk ədəbi dili. Bax: A.Qurbanov. “Dil və norma”, Bakı, 1992. Ümumtürk ədəbi dili sistemi. A.Qurbanov. “Ümumi dilçilik”, II c., 1993.

1. *Konfrans və simpoziumlar keçirmək.* Ümumədəbi dil probleminə həsr olunmuş konfrans, konqres və simpoziumların məqsədi elmi və əməli məsələləri müzakirə etməkdən ibarət olub, istiqamətverici, tənzimləyici tövsiyələr hazırlamaqla işin müsbət həllinə kömək etməlidir. Bu növ tədbirlər vaxtaşırı planlı və ardıcıl keçiriləndə öz faydasını göstərir. Təşkil olunan hər bir tədbirdə ortaq ədəbi dil problemlərindən ümumi yox, konkret şəkildə bəhs olunaraq, onun düzgün həlli yolları dəqiq və aydın müəyyənləşdirilməlidir. Ortaq ədəbi dil problemlərinin müzakirə və həlli üçün konfrans və simpoziumlarla məhdudlaşmayıb, geniş proqramlı və əhatəli qurultaylar da çağırmaq məqsədəmüvafiq olar. İstər konfranslarda və istərsə də dil qurultayında bütün türkdilli xalqların nümayəndələrinin iştirakının təmin olunması zəruridir. Çünki belə olduqda qəbul edilən hər bir mülahizə və ya tövsiyə türk ölkələrinə, xalqlara daha tez və canlı şəkildə yayıla bilər və məsələnin həllinə öz təsirini göstərir.
2. *Dərnək və kurslar yaratmaq.* Ortaq ədəbi dilin formalaşdırılması üçün dil kursları təşkil etmək əsas tədbirlərdəndir. Belə kurslarda yüksəkixtisaslı dilçi kadrların köməyi ilə türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə nail olmaq mümkündür. Bununla yanaşı, dil dərnəkləri yaradıb orada da türk dillərinin fərqləri və ümumi cəhətlərini aydınlaşdırmaq olar. Bu tədbirlər ümumtürk dilinə rəğbət və məhəbbət aşılamaqda xüsusi rol oynaya bilər.

3. *Seriya kitablar nəşr etmək.* Məlumdur ki, müasir müstəqil türksistemli dilləri bir-birindən fərqləndirən bir sıra səciyyəvi cəhətlər vardır. Bu səciyyəvi cəhətləri və eləcə də ümumi ortaq əlamətləri aşkar etmək ümumədəbi dilin yaranmasında xüsusi rola malikdir. Bu məqsədlə “türk dilini öyrənək”, “Azərbaycan dilini öyrənək”... adlı latın əlifbası ilə kiçikhəcmli seriya kitablar nəşr etdirmək gərəkdir. Belə kitabları türk dövlətlərinə sifariş verib hazırlatmaq olar.
4. *Jurnal və qəzet buraxmaq.* Türk dilləri üçün ortaq ədəbi dilin hər hansı bir məsələsinin yayılması mətbuatla bağlıdır. Buna görə də “Ortaq ədəbi dil” adlı jurnal və həmin adda qəzet də nəşr etmək gərəkdir.

“Ortaq ədəbi dil” jurnal və qəzetində türksistemli dillərin xüsusiyyətlərinə dair vacib materiallar əsas yer tutmalı, bunların hər biri ümumi ədəbi dilin formalaşmasına xidmət etməlidir.

Qəzet və jurnal ortaq dilin əvəzsiz təbliğatçısıdır. Buna görə də çap olunan jurnal və qəzet nüsxələri bütün türkdilli ölkələrdə geniş ziyalı kütləsinə çatdırılmalı və onların bu vasitələrdən istifadə etmələrinə imkanlar yaradılmalıdır.

5. *Radio və televiziya verilişləri təşkil etmək.* Ədəbi dillərin təkmilləşməsi və zənginləşməsində radio və televiziya verilişləri əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Bu vasitələr ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında da az əhəmiyyətli deyildir. Buna görə də türk dövlətlərinin radio və televiziya proqramlarında məqsədli linqvistik verilişlərin hər biri məzmunca maraqlı

olub, lingvistik baxımdan isə yaxınlaşdırıcı, fərqlərin aradan qaldırılmasına kömək edə bilən xarakterdə olmalıdır.

Bütün bu deyilənlərin həyata keçirilməsi ümumədəbi dilin düzgün qurulmasına və onun sürətlə inkişafına kömək edə bilər.

1.15.3. Ümumtürk lüğəti problemi

Ortaq ədəbi dilin yaradılması üçün türk dillərinə dair fundamental ümumi lüğət tərtib olunması başlıca vəsitələrdəndir. Məlumdur ki, müasir türk dillərinin lüğət tərkibində yüzlərcə fərqli söz və ifadə işlənir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilindəki “külək”, “polad”, “asan”, “otaq”, “zarafat”, “dərd”, “nəvə”, “şənlik”, “kiçik”, “mütəxəssis” sözləri əvəzinə müasir türk ədəbi dilində “rüzgər”, “çelik”, “kolay”, “oda”, “şaka”, “tasa”, “torun”, “tören”, “ufaq”, “uzman” sözləri işlənir. Beləcə də başqa türk dillərində ümumi anlaşımanı ağırlaşdıran bu kimi fərqli sözlər az deyildir. Məsələn, qazax dilində *sur* (mavi), *teksol* (dayaq), *uka* (bəyənmək, razılaşmaq), *upçu* (əmzik), *upat* (dağılma, məhvəlmə), *sepil* (qala divarı) və s. sözlər bu qəbildəndir.

Ümumtürk lüğətinin məqsədi müasir türk dillərindəki fərqli sözləri bütövlükdə əks etdirmək, onların əsas mənalarını və mənə çalarlarını düzgün və ətraflı açıqlamaqdan ibarət olmalıdır. Əsasən qarşılaşdırma metodu üzərində yaradılması daha münasib olan bu tipli lüğətlər canlı türk dillərini əhatə edib, qarşılıqlı anlaşımanı asanlaşdırmağa xidmət göstərməlidir.

Müasir Azərbaycan lüğətçiliyinin qarşısında ümumtürk lüğətinin tərkib hissəsi olan aşağıdakı ikidilli lüğətlər hazırlamaq ən vacib vəzifə kimi durur: azərbaycanca-türkcə lüğət, azərbaycanca-özbəkcə lüğət, azərbaycanca-qazaxca lüğət, azərbaycanca-qaqauzca lüğət, azərbaycanca-qırğızca lüğət, azərbaycanca-tatarca lüğət, azərbaycanca-qaraqalpaqca lüğət, azərbaycanca-altayca lüğət, azərbaycanca-noqayca lüğət, azərbaycanca-qumuqca lüğət, azərbaycanca-karaimcə lüğət, azərbaycanca-uyğurca lüğət, azərbaycanca-salarca lüğət, azərbaycanca-çuvaşca lüğət, azərbaycanca-xakasca lüğət, azərbaycanca-şorca lüğət, azərbaycanca-yakutca lüğət.

Həmin lüğətlərin əks qarşılıq əsasında (məsələn, türkcə-azərbaycanca lüğət, qazaxca-azərbaycanca lüğət, türkməncə-azərbaycanca lüğət və s.) tərtibi də unudulmamalıdır. 1992-ci ildə *“Türkcə-azərbaycanca lüğət”* buraxılmışdır. 2500 söz və ifadəni əhatə edən bu lüğət ilk addım kimi çox qiymətlidir. Lüğətdə türk və Azərbaycan dillərində fərqlənən lüğəvi vahidlər qarşılaşdırılmışdır.¹

Bu lüğətçilik işi başqa türk xalqlarında da aparılmalıdır. Ancaq bundan sonra ümumtürk ədəbi dili məsələsi lazımi səviyyədə həyata keçə bilər.

Geniş ümumtürk izahlı lüğətinin hazırlanması müasir türkoloji dilçiliyin indiki anda təxirəsalınmaz vəzifələri sırasında özünə xüsusi yer tutmalıdır. Çünki bu vacib linqvistik işin icrası ancaq və ancaq türk xalqlarının ümumi inkişaf mənafeyinə xidmət edir.

¹ Türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı, 1992, 128 səh.

Lüğətin tərtibi üçün kifayət qədər təcrübə vardır. Belə ki, bütün türk xalqlarının dillərinə aid bir çox izahlı və ya tərcümə lüğətləri yaradılmışdır. Həmin lüğətlər ümumtürk lüğətinin tərtibində, bir növ, mənbə ola bilər. Lüğətin tərtibi müxtəlif xalqlardan olan milli türkoloqların diqqətindən yayınmamalı, onları ciddi şəkildə düşündürməlidir.

1991-ci ildə Türkiyədə prof. Əhməd Bican Ercilasunun başçılığı ilə *“Qarşılaşdırılmalı türk ləhcələri sözlüyü”* adlı iki cildədən ibarət lüğət dərc olunmuşdur. Lüğətdə bir sıra leksik vahidlərin türk, Azərbaycan, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən və uyğur dillərində qarşılıqlı göstərilir. Bu lüğət ilk addım kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin lüğət tam deyildir. Burada sözlərin miqdarı olduqca azdır. Bununla bərabər, 20-dən çox türk mənşəli dildən ancaq 9-u əhatə edilir. İşə bu şəkildə yanaşmaq, şübhəsiz ki, birtərəfli nəticəyə gətirib çıxarar. Çünki əhatə olunmayan, kənarda qalan türk dillərində də səciyyəvi söz və ifadələr az deyildir.

Qarşılaşdırma lüğətləri hazırlanarkən onun bütövlüyünə, tamlığına xüsusi diqqət yetirilməli və bütün türk dövlətlərində satışına, əldə edilməsinə nail olmaq gərəkdir. Belə lüğətlər müxtəlif yollarla bütün türk xalqlarının, heç olmazsa ziyalılarının əsas hissəsinə çatdırılmalıdır. Məqsədə nail olmaq üçün bu, əsas şərtidir.

1.15.4. Ümumtürk əlifbası problemi

Hər bir ədəbi dilin inkişafında əlifba əvəzsiz rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, dünya xalqlarının yazılı ədəbi

dilləri əlifba vasitəsilə öz yüksək tərəqqi səviyyəsinə ucala bilmişdir. Şübhəsiz ki, yaradılacaq ümumtürk ədəbi dilinin formalaşması və inkişafında da türk xalqları üçün ortaq əlifba xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Latın qrafikası əsasında ortaq əlifbanın yaradılması ümumtürk ədəbi dilinin meydana gəlməsini reallaşdırma biləcəkdir. Ortaq əlifba türkdilli xalqların tarixini, ədəbiyyat və mədəniyyətini, folklorunu, adət-ənənələrini öyrənməkdə, təbliğ etməkdə böyük rol oynaya biləcəkdir.

Türk dünyası üçün son dərəcə zəruri olan bu problemin həlli bütün ziyalıların, o cümlədən xüsusi olaraq türkoloqların qarşısında təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi durmaqdadır.

İlk təşəbbüs olaraq 1993-cü ilin mart ayında Türkiyənin Ankara şəhərində 6 türk dövlətinin – Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistanın nümayəndələrinin iştirakı ilə ortaq əlifba layihəsi hazırlanaraq, geniş müzakirə olunub istifadə edilməsi üçün tövsiyə edildi.¹

Ortaq əlifbanın başlıca məqsədi bundan ibarət idi ki, milli əlifbalar yaradılarkən türk dillərinin hər birinin fonemlərini əks etdirməyə imkan olsun. Həqiqətən, 34 hərfdən ibarət hazırlanmış aşağıdakı əlifba bütün türk dillərinin fonemlərini əks etdirməyə imkan verir:

¹ Türkçə-azərbaycanca lüğət. Bakı, 1992, 128 səh.

A a	L l
B b	M m
C c	N n
Ç ç	Ŋ ŋ
D d	O o
E e	Ö ö
Ə ə	P p
F f	R r
G g	S s
Ğ ğ	Ş ş
H h	T t
X x	U u
I ı	Ü ü
İ i	V v
J j	W w
K k	Y y
Q q	Z z

1.15.5. Türk dillərinin qarşılıqlı tədrisi problemi

Ümumtürk ədəbi dilinin formalaşmasında hər bir türkdilli xalqın təhsil sistemində türk dillərinin qarşılıqlı tədrisinə geniş yer vermək mühüm rol oynaya bilər. Bunun üçün türk dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərindən “Türk dilləri” fənninin tədrisinə başlamaq vacibdir. Fənnin məzmununa ayrı-ayrı müasir türk dilləri haqqında məlumatlar, onların oxşar və səciyyəvi fonemləri, söz və ifadələri, morfoloji əlamətləri, orfoqrafik, orfoepik dil xüsusiyyətləri və s. məsələlərinin daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Bu yolla Azərbaycan orta məktəbini bitirən hər bir vətən-

daş türk dillərini müəyyən səviyyədə öyrənmiş olar.

Ali təhsil sistemində isə “*Türk dilləri*” fənni daha dərin-dən və geniş öyrədilməlidir. Burada türk dillərinin tarixinə dair məlumat, müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, leksika və qrammatikası, həmçinin digər zəruri məsələlər tədrisin məzmununu təşkil etməlidir. Türk dillərinin səciy-yəvi cəhətlərinin geniş açıqlanması *ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasına* təkan verən vasitələrdən başlıcası ola bilər.

* * *

Türksistemli dillərlə bağlı problemlər olduqca çoxdur. Bu çoxsaylı türkoloji dilçilik problemlərinin indiyə kimi öyrənilməsi vəziyyəti müxtəlifdir.

1. Bəzi türkoloji dilçilik problemləri ətraflı araşdırılmış, şübhə doğurmayan, obyektiv elmi nəticələr əldə edilmişdir.
2. Bir sıra məsələlərə isə toxunulmuş, lakin lazımi səviyyədə tədqiqat aparılmamışdır. Belə problemlərin həlli müasir türkoloji dilçiliyin qarşısında duran başlıca vəzifədir. Hazırda türk dillərinin formalaşma tarixini, inkişaf yollarını, dünya dilləri arasında mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün hər cür imkan vardır. Yaranmış imkan və şəraitdən istifadə edərək ölkə daxilində və ölkə xaricindəki mənbə və məxəzləri araşdırıb məsələləri daha doğru və düzgün həll etmək olar.

Bu kitabda bir sıra məsələləri izləmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdu. Lakin kitabın həcmi imkan vermədiyi üçün “Ön söz”də nəzərdə tutulan problemlərin hamısına toxunmaq qeyri-mümkün oldu.

II BÖLMƏ

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN İNKİŞAF DÖVRLƏRİ

2.1. TÜRKOLÖJİ DİLÇİLİK TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMİ

Müəyyən inkişaf yolu keçmiş hər bir elm tarixinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Keçmişə nəzər yetirməyin, bu və ya başqa dil hadisə və qanunlarının necə və nə dərəcədə əhatə olunmasının, elmi tədqiqata cəlb edilməsini aşkara çıxarmağın müasir elmin düzgün istiqamət almasında böyük və həlledici təsir göstərdiyi heç kəsə sirr deyildir. Bu baxımdan qədim tarixə malik, çoxsaylı türk dillərinin, ləhcələrinin də tədqiq və təbliği tarixini izləmək, meydana olan elmi tədqiqatlara münasibət bildirmək müasir türkologiyanın ən zəruri problemlərindəndir.

Dünya dilçiliyinin ənənələrinə görə, hər bir elm tarixinin araşdırılması xronoloji tələblərə əsaslanır. Türkoloji dilçiliyin ta qədimdən başlamış inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsində də, təbii olaraq digər meyarlarla, ölçülərlə bərabər xronoloji ardıcılıq elmi prinsipi həlledici rol kəsb edir. Türk dünyasının keçib gəldiyi hər bir əsrin, hətta konkret ilin özünəməxsus lingvistik nailiyyətləri, müvəffəqiyyətləri mövcuddur ki, ancaq bunlara əsaslanaraq obyektiv dövrləşdirmə aparmaq mümkün olur.

Elm tarixini dövrləşdirmək olduqca ağır və gərgin əmək tələb edən tədqiqat sahəsidir. Başqa elm sahələrindəki kimi, türkologiyada da dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsi son dərəcə çətin və mürəkkəbdir. Lakin indi bu problemin həlli zamanı çatmışdır. Dünya dilçiliyində xüsusi mövqe-

yi olan türkoloji dilçilik hazırda öz zəngin tarixinə, keçib gəldiyi çoxmənalı və məzmunlu yollara nəzər salmaq, yeni-yeni elmi istiqamətlərə üz tutmaq mərhələsindədir*.

Türk dillərinin tədqiqi ilə həm milli alimlər, həm də başqa xalqların dilçiləri məşğul olmuşlar.

Milli tədqiqatçıların türk dilləri sahəsindəki elmi araşdırmalarının tarixi qədim dövrlərdən başlayır. Aparılmış geniş və fundamental nəzəri və əməli linqvistik işlər əsasında türk xalqlarının hər birinin özünəməxsus dil haqqında elmi – dilçiliyi yaranıb formalaşmışdır. O cümlədən, Azərbaycan dilçiliyi, türk (osmanlı) dilçiliyi, türkmən dilçiliyi, özbək dilçiliyi, qazax dilçiliyi, tatar dilçiliyi, qırğız dilçiliyi, tuva dilçiliyi və s. bütün bunlar və eləcə də adı çəkilməyən digər milli türkoloji dilçiliklər ümumtürk dilçiliyinin tərkib hissələrini təşkil edir.

Türk dillərinin zəngin xüsusiyyətləri dünyanın bir çox elm tədqiqatçısının marağına səbəb olmuş və buna görə də, əsasən, XIX əsrdən başlayaraq türk dillərinin elmi araşdırılması ilə onlarca yabançı dilçi alim məşğul olmuşdur. Onların tədqiqatlarında türk dillərinə məxsus bir çox zəruri məsələ öz elmi həllini tapmışdır.

Türk dillərinin, ləhcələrinin, dialektlərinin tədqiqi və təbliği ilə bağlı meydana çıxmış minlərlə elmi əsəri mülahizə və görüşləri nəzərdən keçirib, saf-çürük etdikdən sonra türkoloji dilçiliyin inkişaf tarixinə dair, təxminən dörd dövr və on beş elmi-tədqiqat istiqaməti müəyyənləşdirmək mümkün olur.

* Bu məqalədə məqsəd qələmə alınan problemə dair marağı gücləndirmək, türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrlərini tezis tərzində ortaya çıxarmaqdan ibarətdir. Əgər təqdim olunan bu dövrləşdirmə, məqbul bilinsə, apardığımız axtarışların nəticələri və ümumiləşdirmələrimiz, şübhəsiz olaraq, oxuculara monoqrafiya şəklində çatdırılacaqdır. İnşallah!

2.2. I DÖVR – TÜRK DİLLƏRİNƏ MARAĞIN ARTMASI VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK RÜŞEYMLƏRİNİN YARANMASI DÖVRÜ

(Ən qədimdən X əsrin sonuna qədər)

Bu dövr ta qədimdən başlamış X əsrin axırına kimi olan bir zamanı əhatə edir. Dilçilik tədqiqatlarında türk dillərinin təşəkkülü, inkişafı və formalaşmasının üç mərhələsi müəyyənləşdirilmişdir: Altay mərhələsi, hun mərhələsi və qədim türk dili mərhələsi.

Qədim türk dili qədim türk qəbilə və tayfalarının dili anlamında olmuşdur. Qədim uyğurlar, qıpçaqlar (poloveslər), peçeneqlər, xəzərlər, oğuzlar, bulqarlar, çağataylar, qarluqlar və səlcuqların istifadə etdikləri türk ünsiyyəti həmin zamanlardan xüsusi marağa çevrilmişdir. Orxon və Yenisey abidələrinin dil xüsusiyyətləri və eləcə də onun yazısının qrafik sistemi, təbii olaraq müəyyən elmi-nəzəri və elmi-təcrübi prinsiplərlə bağlıdır. Orxon və Yenisey yazılarındakı hər bir qrafik ünsürün meydana gəlməsi, heç şübhəsiz, əsaslı elmi-linqvistik görüşlərin, düşüncələrin məhsuludur. Həmin yazılardakı hərflərin formalaşması, bütövlükdə əlifbanın yaranması ulu türk təfəkkürünün böyük elmi-nəzəri və əməli nailiyyətidir. Yazı ilə bağlı fikirlər, araşdırmalar, qrafika sahəsində əldə olunmuş nəticələr türkoloji dilçilik tarixində ilk tətbiqi dilçilik rüşeymləri kimi qiymətləndirilə bilər. Göytürk əlifbasının meydana gəlməsi ümumdünya yazı sisteminə və onun nəzəriyyəsinə əvəzsiz töhfələrdən biridir.

Tarixi məlumatlardan aydın olduğu kimi, VII əsrdə çoxsaylı ərəb qəbilələri İslam dini vasitəsilə birləşib güclü

dövlət yaradaraq qonşu ölkələrə hücumla keçmişlər. Onlar İslam bayrağı altında böyük əraziləri zəbt etməyə nail olmuşlar. Ərəb xəlifəti Qərbdən tutmuş Şərqə qədər bir sıra ölkələri bir-birinin ardınca fəth etmişdir. Bu zaman ərəb qəbilələrinin bir çoxu öz yurdlarından uzaqlaşaraq Asiya, Avropa və Afrika qitələrinin zəbt olunmuş müxtəlif və imkanlı ölkələrinə, o cümlədən, İrana, İraqa, Misirə, Suriyaya və Şimali Afrika ərazilərinə yayılıb məskunlaşmışdır.

Ərəblər ələ keçirdikləri ölkələrdə xalqların ərəbləşdirilməsinə xüsusi səy göstərir, bunun üçün daxil olduqları ölkələrdə hakimiyyəti möhkəmləndirir, İslam dinini yayır, ərəb dilinin ictimai zümrələrə, məişətə geniş şəkildə nüfuz etməsinə çalışırdılar. Bütün bu kimi tədbirlərin nəticəsində ərəb dili həmin ölkələrdə istifadə olunan bir çox dilləri sıxışdırıb, onların ictimai ünsiyyət rolunu sıfıra endirmişdir. Xeyli müddət və fəaliyyətdən sonra ərəb dili Şərqin ən geniş yayılmış yeganə dilinə çevrilmişdir. Bu ekstralingvistik hadisənin həyata keçirilməsində İslam dininin və "Quran"ın əvəzsiz rolu olmuşdur.

Ərəblərin gərgin fəaliyyət və nailiyyətləri əsasında ərəb dili bir sıra zəruri lingvistik funksional cəhətlərə müvəffəq olmuşdur. Bu dil ümumdövlət dili səviyyəsinə ucalmış, qarət edilmiş ölkələrin çoxsaylı xalqlarının əsas ünsiyyət vasitəsi olmuş, elm, ədəbiyyat, mədəniyyət dili rolunu oynamışdır. Ərəb dilinin bu keyfiyyətləri onun elmi tədqiqinə get-gedə yol açmış, onlarla alim-filoloqu özünə cəlb etmişdir.

VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Şərq dilçiliyində (ərəb dili ilə bağlı) leksikologiya, etimologiya, morfologiya və sintaksis şöbələrinin bəzi problemləri, nitqə aid məsələlər müəyyən səviyyədə elmi təhlilini tapmışdır.

Ərəb elminin və mədəniyyətinin inkişafı daha çox mənşəcə ərəb olmayan alimlərin fəaliyyəti ilə bağlı idi. Ərəblər tabeliklərində olan ölkələrin ən görkəmli insanlarını ərəb elm və mədəniyyətinin inkişafına yönəldirdilər. Başqa sahələrdə olduğu kimi, IX və X əsrlərdə ərəb dilçiliyinin inkişafında da türk mənşəli alimlərin – dilçilərin rolu az olmamışdır. Ərəb dilçiliyi problemlərinin tədqiqi prosesi, heç şübhəsiz, milli türkoloji linqvistik fikrin meydana çıxmasına, formalaşmasına öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Məlumdur ki, hər bir dilçi alim yad-yabancı dillərin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən ana südü ilə qəbul etdiyi dogma dilinin incəliklərini hiss etmədən, daxilən duyub özündə müqayisələr aparmadan özgə dilinin sirlərini tam müvəffəqiyyətlə açmağa asanlıqla müyəssər ola bilmir. Elə buna görə də ərəb dilinin tədqiqi ilə yanaşı türk dillərinə, onların xüsusiyyətlərinə də elmi maraq dogma alimlər, araşdırıcılar arasında zaman-zaman artmış, türk dillərinin hər biri həmişə elmi etalon kimi diqqət mərkəzində durmuş, türk düşüncəsinə uyğun elmi linqvistik mülahizələr filoloji təfəkkürlərdə canlanmışdır.

2.3. II DÖVR – TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYƏ AİD NƏZƏRİ MÜDDƏALARIN MEYDANA GƏLDİYİ DÖVR

(XI–XVIII əsrlər)

XI əsrə qədər türkoloji dilçilik anlayışı ərəb materialları ilə yanaşı təsəvvürlərdə, əsasən, şifahi halda mövcud idisə, həmin əsrdən türkoloji dilçiliyin yazılı mənbələri, qaynaqları yaranmağa başladı.

XI əsrin ən böyük türk dilçisi Mahmud ibn əl-Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Kaşğari – Mahmud Kaşğarlı idi¹. Ərəb filologiyasını dərindən öyrəndikdən sonra Mahmud Kaşğarlı linqvistik fəaliyyətə başlamışdır. O, əldə etdiyi nəzəri filoloji bilik əsasında ümumdünya dilçiliyini təəccübləndirən məşhur əsərlərini yazmağa nail olmuşdur. Onun elm aləminə iki əsərinin adı bəllidir: “Divanü lügət it-türk” və “Kitabi-cavahirül nəhv fil lügət it-türk”. Bunlardan birincisi türk dillərinin fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərinə, ikincisi isə sintaksisinə həsr edilmişdir.

Mahmud Kaşğarlının bizə yalnız “Divanü lügət it-türk” əsəri gəlib çatmışdır. XX əsrin 20-ci illərində əlyazması formasında olan bu əsəri ilk dəfə 1915–1917-ci illərdə (üç cildə) Türkiyədə Kilisli Rifət nəşr etdirmişdir.

Mahmud Kaşğarlının bu əsərində nəzəri türkoloji dilçiliyin ilk addımları aydınca müşahidə olunur; burada ümumən dilçiliyin, xüsusi olaraq türkoloji dilçiliyin aşağıdakı ən vacib məsələlərinə elmi mövqedən yanaşılmış, istiqamətverici mülahizələr irəli sürülmüş və nəticədə linqvistik nailiyyətlər qazanılmışdır:

1. Dünya dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq müqayisəli metoddan istifadə edilmiş;
2. Türk dillərinin miqdarı və onların bölgüsü verilmiş;
3. Türk dillərinin fonetik sisteminə dair problemlərdən bəhs olunmuş;
4. Türk dillərindəki sözlərin quruluş və məna xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmış;
5. Türk dillərinin qrammatikasına dair məsələlər şərh edilmişdir.

¹ M.Şakir Ülkütaşır. Böyük türk dilçisi Kaşğarlı Mahmut. İstanbul, 1946.

Mahmud Kaşğarlının türkoloji dilçilik sahəsindəki bu görüşləri nəzəri dilçilik məsələləri olub dil haqqında elmin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

XI əsrdə türk mənşəli filoloqlar dilçilik məsələləri ilə daha yaxından maraqlanmışlar. Lakin bu illərdə zamanın ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı ərəb dili dəbdə olduğu üçün lingvistik tədqiqat obyektini həmin dil təşkil etmişdir. Türk-azərbaycanlı dilçilər ərəb dilinin qrammatikasının tədqiqi və lüğətçiliyin inkişafı sahəsində əvəzsiz lingvistik işlər görmüşlər. Azərbaycanlı alimlərdən dövrünün məşhur ziyalı Xətib Təbrizi (Təbriz 1030–1109 Bağdad) ərəb dili problemlərindən kənara çıxaraq ümumdilçilik səviyyəsində üslubiyyət məsələlərindən bəhs etmişdir. Onun bu sahədəki nəzəri görüşləri türkoloji dilçiliyin elmi əsaslarının formalaşmasında az rol oynamamışdır.

XIII əsrdə türk mənşəli onlarca elmi termin yaranmışdır. Marağa rəsədxanası XIII əsrdə dünyanın ən böyük elm məbədi kimi şöhrət qazanmışdır. Görkəmli alim, türk — azərbaycanlı Nəsirəddin Tusi on beş il bu rəsədxanaya rəhbərlik edərkən onlarca türk sözünü elmə gətirmiş, xüsusi termin kimi formalaşdırıb istifadə etmişdir.

Türk dünyası və onun elm aləmində XIII əsrdən tutmuş sonrakı yüzilliklərə doğru leksikoqrafik işlər get-gedə güclənmiş, yüzlərlə müxtəlif tipli lüğət yaradılmışdır. Bunların bir qismi nəşr edilib geniş oxucu kütləsinin istifadəsinə ve-

rilmiş, lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bir çox türkoloji lüğət hələ Türkiyənin, Azərbaycanın, Özbəkistanın, Türkmənistanın, Qazaxıstanın, Qırğızıstanın və digər türkdilli xalqların əlyazmaları institutlarında, kitabxanalarında əlyazma şəklində qalmaqdadır. Türkoloji dilçiliyin qızıl fondunun, xəzinəsinin bir hissəsini təşkil edən son dərəcə ağır zəhmətin məhsulu olan zəngin filoloji materiallarda türk tarixinin, mədəniyyətinin, elminin açılmamış sirlərinə dair çox-çox dəyərli və gərəkli faktlar elmi istifadəyə cəlb olunmamışdır.

XV əsr türkoloji dilçilik tarixində linqvistik materialların çeşidinə görə seçilir. Lüğətlərlə yanaşı dil dərslilikləri meydana çıxır. Türkiyədə XVI əsrdə (1530-cu ildə) ilk qrammatikanı Berqamalı Qədri yazmışdır. Onun əlyazması 1946-cı ildə nəşr olunmuşdur.

XVIII əsrdə təbii türkoloji dilçilik öz mövzu və mündəricatına görə xeyli zənginləşmə və təkmilləşmə yolu keçmişdir.

2.4. III DÖVR – TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN XÜSUSİ ELM SAHƏSİ KİMİ FORMALAŞDIĞI DÖVR (XIX əsr)

Bəşəriyyət tarixində XIX əsr hər cəhətdən özündən əvvəlki yüzilliklərdən məzmun və mündəricəsinə, qazanılmış yeniliklərə görə seçilir. Bu əsr ictimai, təbiət və texnika elmlərinin, onların tərkibini təşkil edən elm sahələrinin hər birinin inkişafında xüsusi dövr mahiyyəti daşıyır.

Məlum olduğu üzrə, tarixən ictimai elmlərin əksəriyyəti XIX əsrə qədər fəlsəfə daxilində olub, onun tərkib his-

sələrini təşkil etmişdir. Tərbiyə məsələlərinə aid axtarışlar tərbiyənin fəlsəfəsi, dil haqqında biliklər dilin fəlsəfəsi adlanmışdır. XIX əsrdən bu cür elmlər ümumfəlsəfi tərkibdən ayrılıb müstəqilləşmişdir.

XIX əsrdə ümumdünya dilçilik elmində çox böyük dəyişikliklər, yeniliklər meydana çıxmışdır. Əgər XIX əsrə qədərki dilçilikdə Şərq dünyasında ərəb dilinə, Qərbdə isə, əsasən, latın dilinə dair ancaq müxtəsər qrammatikalar yaratmaq, kommentariyalar hazırlamaq, müxtəlif növ lüğətlər tərtib etmək, sonralar normativ qrammatikalar yazmaqla kifayətlənildisə, XIX əsrin elmi gündəlik planı bunlardan qat-qat genişlənmiş, qarşıya böyük elmi perspektivlər qoyulmuş; əsrin ictimai, siyasi, mədəni şəraiti və tələbləri ilə bağlı yeni-yeni elmi istiqamətlər dilçiliyi maraqlandırmışdır.

XIX əsrdə müstəqil nəzəri elm statusu qazanmış türkoloji dilçilik də bu dövrdə öz mündəricəsini genişləndirməyə, zənginləşdirməyə nail ola bilmişdir.

Ümumi dilçiliyin inkişaf tarixindən məlumdur ki, XIX əsrdə dünyada dilçiliklə bağlı bir sıra elmi cərəyanlar, məktəblər meydana gəlmiş və fəaliyyət göstərmişdir. Türkoloji dilçiliyin tarixində də XIX yüzillikdə yaranmış “Peterburq məktəbi” (A.İ.Muxlinski, İ.A.Sankovski); “Moskva şərqşünaslıq məktəbi” (A.V.Boldırev, P.J.Petrov, F.E.Korş, V.F.Miller); “Kazan şərqşünaslıq məktəbi” (M.A.Kazımbəy, Q.Mahmudov, N.F.Katanov, M.Q.Pervuxin, N.İ.İlinski, N.İ.Aşmarin, M.E.Malov və b.) xüsusi rol oynamışdır. Bu məktəblərin nümayəndələri bir sıra qiymətli əsərləri ilə türkoloji dilçiliyin bəzi problemlərinin tədqiqinə nail olmuşlar.

XIX əsrin I və II yarısında türkoloji dilçiliyin bir-birindən fərqli nailiyyətləri olmuşdur.

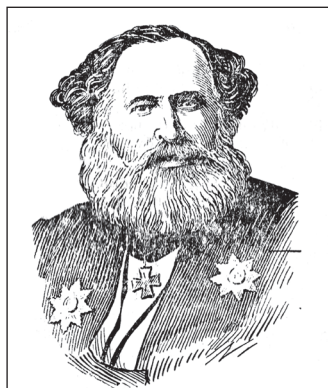
XIX əsrin I yarısında türkoloji dilçilik (1801–1850)

Əsrin bu hissəsində türkoloji dilçilik tədqiqatları bir neçə cəhətdən əlamətdar olmuşdur. XIX əsrin I mərhələsində həm qədim, həm də müasir türk dillərinin bir neçəsi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Qədim dillərdən – qədim türk (osmanlı), qədim tatar, qədim çağatay ədəbi dilləri elmi cəhətdən təhlil olunmuşdur.

Müasir dillərdən – Azərbaycan ədəbi dili, tatar ədəbi dili daha geniş öyrənilmişdir.

Mirzə Kazımbəyin “Türk dili ümumi sərfi” (1846) adlı əsərində Azərbaycan dilinin fonetika və qrammatikasına dair elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. XIX əsrin I yarısı üçün ən xarakterik məsələ türk dili qrammatikası konsepsiyasının yaradılması idi.

XIX əsrin ortalarından müasir türk ədəbi dili geniş şəkildə tədqiq və təsvir olunmuşdur.

XIX əsrin II yarısında türkoloji dilçilik (1851–1900)

Bu illərdə aşağıdakı məsələlər diqqəti daha çox cəlb etmişdir. Əsrin ikinci yarısında dilçilər əvvəlinci yarıməsrə də meydana gəlmiş “Qrammatik konsepsiya”-nı daha da inkişaf etdirməyə nail olmuşlar. Bu linqvistik əlamətə,

əsasən M.Maxmudov, K.Nasırov, A.Vaqapov, Ş.Axmerov, N.Katanov və başqalarının əsərlərində toxunulmuşdur. 1887-ci ildə Q.Feyzخانov tatar dilinin ilk qrammatikasını yazmışdır*. XIX əsrdə türk, Azərbaycan, özbək, qazax, qırğız, türkmən və başqa türk xalqlarının dilçiliklərində lüğət və lüğətçilik işləri aparılmışdır. Bu zaman diqqəti daha çox çəkən türk ləhcələrinin müqayisəli lüğətlərinin yaradılması olmuşdur. Bu qəbildən olan "Türk-tatar şivələrinin müqayisəli lüğəti" (I cild, 1869–1871) xüsusi qiymətə layiqdir.

Nəhayət, XIX əsr üçün ən xarakterik cəhətlərdən biri də milli kadrların türk dillərinin tədqiqində fəal iştirak etmələridir. Bu əsrdə, demək olar ki, türkdilli bütün xalqların nümayəndələri nəzəri və tətbiqi türkoloji dilçilik problemləri ilə bu və ya digər miqdarda və formada məşğul olmuşlar.

XIX və XX əsrlərdə türk dillərinin bir sıra məsələləri ilə, xüsusi olaraq xarici ölkə filoloqları da məşğul olmuş, türkoloji linqvistik tədqiqatlar aparmışlar. *Almaniyada* – V.V.Radloff, A.M. fon Qaben, Q.Dorfer..., *Polşada* – A.Zayançikovski, A.Dubinski, N.Triyarski..., *Macarıstanda* – Y.Nemet, L.Ligeti...; *Fransada* – Q.Ramsted, M.Rəsənen...; *Gürcüstanda* – S.S.Çikiya...; *Ukraynada* – A.Y.Krımski..., *Rusiyada* – V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç, N.K.Dmitriyev, S.E.Malov, A.N.Kononov, B.A.Serebrennikov, N.A.Baskakov, E.R.Tenişev, A.M.Şerbak, A.K.Borovkov, N.P.Direnkova, İ.A.Batmanov, N.V.Katanov, D.A.Maqazinnik, N.K.Aşmarin, N.N.Berezin, Q.F.Babuşkin, M.Q.Pervuxin, K.K.Yudaxin, A.P.Potselduyevski, V.A.Boqoroditski,

* Tatar təliqə kısıqça qıyem sarıf. Kazan (Tatar dilinin müxtəsər morfologiyası).

A.İ.Muxlinski, İ.A.Sankovski, N.İ.İlminski, P.M.Melioranski, N.A.Aristov, P.Y.Petrov, A.V.Boldırev və başqaları. XIX əsrdə istər milli kadrların, istərsə də əcnəbilərin tədqiqatları əsasında türkoloji dilçilik müsbət mənada zəngin inkişaf yolu keçmişdir.

2.5. IV DÖVR – TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN GENİŞ ŞAXƏLƏNDİYİ VƏ YÜKSƏK VÜSƏT ALDIĞI DÖVR

(XX əsr)

Türkoloji dilçiliyin IV dövrünü türk dilləri tədqiqinin intibah dövrü adlandırmaq olar. XX əsrdə ayrı-ayrı türk dillərinin istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrinə dair ən zəruri lingvistik və ekstralingvistik problemləri həll olunmuşdur. Bu dillərin nəzəri sahələri – fonetik sistemi, leksikası, onomastikası, qrammatik quruluşu, dialektləri, üslubları; eləcə də tətbiqi məsələləri – əlifba, orfoqrafiya və orfoepiyası dilçilik elminin son nailiyyətlərinin tələbləri səviyyəsində tədqiq və təbliğ edilmişdir.

Türkoloji dilçiliyin tarixində XX yüzillik zəngin məzmunla malikdir. Bu əsrin hər rübü, hətta hər ili belə xüsusi nailiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir.

XX əsrin əvvəllərində türkoloji dilçilik (1901–1930)

Əsrin bu hissəsi zamanın bir sıra lingvistik məsələlərinin həlli ilə əlamətdardır.

XX əsrin əvvəllərində bir sıra türkdilli xalqlar öz keçmişini, dilini, mədəniyyətini aramaq, öyrənmək üçün cə-

miyyətlər yaradaraq geniş əhatəli elmi axtarışlar aparmağa başlamışlar. Bakıda Azərbaycanı öyrənən Tədqiq-Təəbbö Cəmiyyəti (Azərbaycanı Tədqiq edən və Öyrənən Cəmiyyət), Qazanda Tatarşünaslıq Cəmiyyəti, Ufada Başqırdşünaslıq Elmi Cəmiyyəti və başqaları bu məqsədlərlə yaradılıb fəaliyyət göstərmişdir.

Əsrin əvvəlindən milli türk dillərinin əsaslı öyrədilməsi üçün dərsliklər yaradılmasına geniş yer verilmiş, demək olar ki, türk dillərinin əksəriyyəti üçün dil dərslikləri ortaya çıxmışdır. Lakin bu dillərdən ən çox türk, tatar və Azərbaycan dillərinə məxsus əsərlər yazılmışdır. Türk dilinə aid – Q. Taufik. Sarıf törki – Türk morfologiyası (1900), Q. Naqiz. Sarıf törki (1900), A. Muxammedraxim. Törki sarıfı (1905), A. Mustafa. Törki sarıf (1905), A. Maksudov. Törki sarıfı (1910) və s. Tatar dilinin morfologiyası və sintaksisinə aid – Ş. İmanayev. Tatar telenin nəxüs həm sarıfı – Tatar dilinin sintaksis və morfologiyası. Kazan (1910). Q. İbraqimov. Tatar sarıfı (1911). Tatar Nəüxs (1911), X. Kabutarı. Kıskaçə tatarca sarıf (1913) və s.

Bu illərdə ədəbi dil normaları və elmi termin məsələləri də dilçilərin diqqətində olmuşdur. Türkiyədə milli-azadlıq inqilabından sonra, xüsusilə 1920–1923-cü illərdə ədəbi dil (yazı dili) normalarının müəyyənləşdirilməsində xeyli iş görülmüşdür.

Elmin varlığı və inkişafı üçün zəruri olan termin və terminologiya məsələləri XX əsrin əvvəllərində digər linqvistik problemlərlə bir cərgədə dayanmış, türkdilli xalqlarda buna dair müəyyən işlər aparılmış, tədbirlər görülmüşdür. 1922-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında İstilah Komissiyası təşkil edilmişdir. 1929-cu ildən Baş Elmi

Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi yaradılmış və bu, 20 ildən artıq fəaliyyət göstərmişdir*.

XX əsrin əvvəllərində ən əlamətdar türkoloji hadisə I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının keçirilməsi olmuşdur. 1926-cı ildə çağırılmış bu qurultay türk dünyasının, demək olar ki, bütün nümayəndələrini əhatə edərək fevralın 26-dan martın 5-nə qədər 131 nümayəndə ilə öz işini başa çatdırmışdır**.

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayında türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və sair məsələlər müzakirə olunmuşdur. Bununla yanaşı, ümumtürk dilçiliyinin bir çox qlobal problemləri də geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Qurultayda ümumtürk dilçiliyinin həm nəzəri, həm də tətbiqi məsələlərinə nəzər yetirilmişdir.

I. Nəzəri dilçilik üzrə:

1. Türk dillərinin qohumluq əlaqələri:
 - a) Türk dillərinin öz aralarındakı qohumluq əlaqələri;
 - b) Türk dillərinin monqol, tunqus, fin-uqor, yafəs dilləri ilə qohumluq əlaqələri.
2. Türk dillərində ədəbi dilin formalaşma və inkişafı.
3. Türk dillərində termin və terminologiya məsələləri.
4. Türk dillərinin elmi tədqiqinin vəziyyəti.

* 1952-ci ildən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradılmış və indiyə kimi fəaliyyətdədir.

** Первый Всесоюзный тюркологический съезд 26 февраля—5 марта 1926 г. (Стенографический отчет), Баку, 1926.

II. Tətbiqi dilçilik üzrə:

1. Dilçilik və texniki neqteyi-nəzərindən əlifba yaradılmasının əsasları.

2. Türk xalqları üçün əlifba.

3. Orfoqrafiyanın ümumi məsələləri.

4. Türk dillərinin tədrisi üsulları.

Qurultay bu məsələlərin nizama salınmasında, inkişaf etdirilməsində aparıcı və təsiredici rol oynadı. Hər şeydən əvvəl, qurultay elmi araşdırma sahəsində əlaqə və mübadilələrin başlanmasına və genişlənməsinə yol açdı.

Ümumtürk dilçiliyi üçün bu illərdə ən önəmli məsələdən biri də türk xalqlarının latın əlifbasına rəğbətinin artması idi. Latın əlifbasına keçmək məsələsi Azərbaycanda daha qızğın qarşılanırdı.

1928-ci ildə Türkiyədə latın qrafikalı əlifba qəbul olundu. Ölkə bu tarixi hadisəni “dil inqilabı” adlandırdı.

XX əsrin ortalarında türkoloji dilçilik (1931–1970)

Bu illəri xarakterizə edən cəhət milli dillərin öyrənilməsi, dil haqqında elmə marağın güclənməsi və bunun da əsasında elmi mövzuların tədqiqat istiqamətlərinin çoxalmasıdır.

Dilə, onun inkişafına olan yüksək dövlət münasibtləri nəticəsində 1932-ci ildə bütün türk elm aləmi üçün çox qiymətli olan Türk Dil Kurumu yaradılmışdır. Bu elmi qurum öz fəaliyyəti ərzində ümumtürk dilçiliyinin — türkoloji dilçiliyin daha da formalaşması və zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. Onun vasitəsilə vaxtaşırı keçirilən qurultaylar, konqreslər, konfranslar, simpoziumlar türkoloji dil-

çiliyin inkişafına nəzər salıb onun gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirməyə xidmət etmiş və edir.

Türkdilli digər ölkələrdə dilçilik institutlarının yaranması da bu illərə təsadüf edir. Dilçiliklə bağlı elmi müəssisələr Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və başqa türkdilli xalqların milli türkoloji dilçilərinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Türkoloji dilçilikdə türk dilləri tarixi iki istiqamətdə öyrənilmişdir: a) struktural və b) funksional cəhətdən. Bu sahədə Azərbaycan (Ə.Dəmirçizadə), özbək (E.Fazilov), qazax (Q.Aydarov) və türkmən dilçiliyində (M.Xıdırov) daha çox elmi müvəffəqiyyətlər əldə olunmuşdur.

Türk xalqları dillərinin qrammatikaları XX əsrin konsepsiyalarına uyğun bu illərdə genişliyi ilə elmi-tədqiqat aləminə gətirilmişdir. Bu sahədə təkcə çoxsaylı türkdilli xalqların deyil, hətta az və çox azsaylı türk mənşəli xalqların da dillərinin qrammatik sistemi öyrənilmişdir. Qaqauz dilinin, başqırd dilinin, noqay dilinin, qaraqalpaq dilinin, yakut dilinin... fundamental qrammatikaları yeni elmi əsaslarla hazırlanmışdır.

Məlum faktdır ki, hər bir elmi yaratmaq və onu inkişaf etdirməkdə terminin rolu və əhəmiyyəti əvəzsizdir. Türkoloji elm sahələrinin inkişafında da terminin rolu həmişə xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş və bu sahənin zənginləşdirilməsinə daim əməl edilmişdir. Türkoloji dilçiliklərin hər birində dillə bağlı kifayət qədər xüsusi dilçilik terminləri yaradılmışdır. Özbək dilçilik terminləri, türkmən dilçilik terminləri və s. Lakin buradaca xatırlamalırıq ki, türkoloji dilçilik üçün vahid, hamının eyni mənada anlaya biləcəyi

ümumtürk dilçilik terminlərinin formalaşdırılmasına hazırkı zamanda türk filoloji elminin böyük ehtiyacı vardır.

Türkoloji lüğətçiliyin təməlinin uzaq keçmişdə qoyulduğuna baxmayaraq, onun əhatəli inkişafı bu illərə təsadüf edir. Ümumtürk elm aləmində lüğətin həm ensiklopedik, həm də filoloji növləri mövcuddur. Filoloji-linqvistik lüğətlərdən iki və çoxdilli tərcümə, elmin hər sahəsinə aid terminoloji və milli türk dillərinə məxsus izahlı (düşündürücü) lüğətlər diqqəti daha çox cəlb edir:

Sürətlə inkişaf edən türkoloji lüğətçilikdə özbək, qazax, qırğız, tatar, başqırd, Azərbaycan, türk və başqa milli dilçiliklər terminoloji lüğət sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışlar. Bunlardan Türkiyədə çap olunan terminoloji lüğətlər, adından bəlli olduğu kimi, daha milli xarakterlidir: Dilbilim terimləri sözlüğü. Ankara, 1949; Nihat Mışman. Yumuruq oyunu terimləri sözlüğü. Ankara, 1968; Sinan Erdem. Uçantop, Alantopu, Masa topu terimləri sözlüğü. Ankara, 1968; Abdullah Kızılırmak. Gökbilim terimləri sözlüğü. Ankara, 1969; Cem Atabeyoğlu. Sepettopu terimləri sözlüğü. Ankara, 1969 və s.

Türk dillərinin geniş və izahlı lüğətləri əsaslı şəkildə 40-cı illərdən yaradılmağa başlanılmışdır. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar: Türki sözlüğü. TDK. İstanbul, 1945, Hüseyin Kazım Kadrı. Türk lüqatı, 1945. Qazax dilinin izahlı lüğəti. Alma-Ata, 1951–1961, Türkmən dilinin lüğəti, 1962 (Aşqabad), Azərbaycan dilinin lüğəti, 1966 (Bakı) və s. Bu proses sonrakı illərdə də davam etdirilərək tatar, özbək və türk dillərinin irihəcmli izahlı lüğətləri yaradılıb çap edilmişdir.

Türkoloji dilçilikdə dialektlərə, şivələrə aid tədqiqatlar xüsusi yer tutur. Əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Tür-

kiyədə, Azərbaycanda və türklər yaşayan bir sıra yerlərdə dialektoloji tədqiqatlara başlanılmışdır. Bu problemlə Türkiyədə Əhməd Cəfəroğlu (1942-ci ildən), Ömər Asim Aksey, Kemal Edib Kürkcüoğlu, Zeyneb Korkmaz və başqaları, Azərbaycanda M.Şirəliyev, R.Rüstəmov və başqaları ciddi tədqiqatlar aparmışlar. Azərbaycanda dialektologiya elmi məktəbi yaranmışdır.

Əsrin ortaları üçün xarakterik olan məsələlərdən biri də türkoloji dilçilikdə dil nəzəriyyəsi problemlərinə elmi cəhətdən yanaşılmasıdır. Bu problemlə 30-cu illərdən başlayaraq Türkiyədə bir sıra əsərlər nəşr edilmişdir. İbrahim Necmi Dilmen. Güneş-dil Teorisinin ana hatları haqqında. İstanbul, 1936; Hasan Reşit Tankut. Güneş-dil teorisinə görə dil tətikləri. İstanbul, 1936; Raqip Özdem. Dil türeyiş teorilərinə toplu bir baxış. Ankara, 1944 və s.

XX əsrin sonunda türkoloji dilçilik (1971–2000)

Bu illərdə yuxarıda göstərilən istiqamətlər yüksək səviyyədə davam etdirilərək, diqqəti cəkən bir sıra elmi məsələlər də meydana gəlmişdir. Bunlardan biri qədim türk yazılı abidələrinin yerlərinin müəyyən olunması və onların lingvistik tədqiqidir. Elmi məlumatlara görə, 300-ə qədər abidənin harada olduğu açıqlanıb və xeyli tədqiqat işləri görülmüşdür. Əsrin 70-ci illərindən türkdilli əlyazmaları üzərində bərpa işləri və nəşrə hazırlıqla bağlı ciddi tədqiqatlar aparılmış, türkoloji tekstologiya inkişaf etdirilmişdir.

XX əsrin 80-ci illəri üçün ən yeni və önəmli tədqiqat sahəsi onomastik tədqiqatlar olmuşdur. Bu problem türk (osmanlı), taqar, qazax, özbək, türkmən, qaqaüz, başqırd,

qırğız dilçiliyində xüsusi tədqiqat sahəsi olmuşdur. Azərbaycanca onomastika ilə bağlı daha böyük işlər görülmüş, onomastika məktəbi yaradılmışdır. Bu məktəbin iki ildən bir keçirdiyi elmi konfranslarda, demək olar ki, bütün türkdilli xalqlar təmsil olunur, ümumtürk onomastik xəzinəsinin xüsusiyyətlərinə dair yeni-yeni elmi mülahizələr, nəticələr meydana çıxarılır.

Türkoloji dilçilik tarixində XX əsrin 70–90-cı illəri linqvistik türkoloji nəzəri əsasların dərinləşdirildiyi, elmi-tədqiqat metodlarının təkmilləşdirildiyi və elmi istiqamətlərin genişlənilib şaxələndiyi illərdir. Bu illəri türkoloji dilçiliyə dair bir sıra ümumiləşdirici fundamental əsərlər xüsusi olaraq səciyyələndirir. Türkoloji dilçiliyin dördüncü dövrü türk dillərinin fundamental tədqiqi dövrüdür.

Nəticə: Türkoloji dilçiliyin tarixinin izlənilməsi olduqca ağır, çox zəhmət tələb edən və mürəkkəb problemdir. Bu sahədə materialların toplanılması, elmi cəhətdən araşdırılması, təhlili, sistemləşdirilib ümumiləşdirilməsinə dair məsələlər və icra olunması zəruri vəzifələr az deyildir.

Türkoloji dilçilik təşəkkül tapdığı ilk dövrdən indiyə kimi əvəzi olmayan linqvistik və ekstralingvistik nailiyyətlər qazanmışdır. Mübaligəsiz deyə bilərik ki, zamanımızda türkoloji dilçilik dünyanın ən inkişaf etmiş elm sahələrindən biri olduğundan, onun qüvvəsi ilə dünyəvi əhəmiyyətli dilçilik problemlərini həll etmək mümkündür.

İndi türkcə bilməyən və türkdilli linqvistik nəzəri ədəbiyyatdan faydalanmayan yabançı dilçilər, şübhəsiz ki, çox şey itirir!

III BÖLMƏ

ÜMUMTÜRK ANTROPONİMİYASI TARİXİ

Dünyada hər bir xalq təşəkkül tapdığı andan onun özünəməxsus antroponimlər sistemi də yaranır. Antroponimlər sistemi xalqın dünyagörüşünə uyğun formalaşmış inkişaf etdiyi üçün meydana gəlmiş antroponimik mədəniyyət xalqın ümummənəvi mədəniyyətinin başlıca bir sahəsini təşkil edir. Ad mədəniyyəti xalqlar, millətlər arasında hər şeydən tez diqqəti cəlb edir. Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin bir-biri ilə tanışlığı ilk olaraq adla başlanır.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, şəxs adları yaratmaq sahəsində də türklər böyük ənənəyə, zəngin təcrübəyə və geniş nailiyyətlərə malikdirlər. Bunu dünyanın şərq və qərbində, yer üzünün ucsuz-bucaqsız ərazisində yaşayan bütün türk dünyası xalqlarının hazırda istifadə etdikləri və eləcə də yazılı abidələrdə, salnamələrdə, ədəbi-bədii, tarixi əsərlərdə, şifahi ədəbiyyat nümunələrində – dastanlarda, əfsanələrdə, nağıllarda yaşayan şəxs adları aydın sübut edir.

Zəngin ümumtürk antroponimik xəzinəsinin tərkibi müxtəlif cəhətdən son dərəcədə rəngarəngdir. Tarixilik baxımından türk antroponimlərinin tərkibini qədim və müasir adlar təşkil edir. Burada indiki dövrün tələbləri əsasında yaranmış adlarla yanaşı uzaq qərinalərdə təşəkkül tapıb nəsilən-nəslə keçərək bu günə qədər gəlib çatan qədim və hətta ən qədim adlar müasir türk xalqlarının antroponimik ehtiyacını yüksək mədəni səviyyədə ödəməkdədir.

Türk adları özünün bir sıra təkrarolunmaz keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Hər şeydən öncə bu adların sadəliyi, ahəngdarlığı, zahiri gözəlliyi və cəlbediciliyi əvəzsiz əlamət və cəhətlərdir ki, bunu bir çox başqa xalqlarda görmək qeyri-mümkündür.

Adyaratma bütün türk xalqlarında mövcuddur. Lakin adyaratmanın kəmiyyət və keyfiyyət dərəcəsi onlarda eyni deyildir. Türkiyə türklərinin ad yaradıcılığı bu cəhətdən xüsusi olaraq fərqlənir. Belə ki, bu xalqda adların miqdarı daha çoxdur, həm də bu adların tərkibində rəngarənglik, çoxçeşidlilik daha üstünlük təşkil edir.

Türk xalqları tarixən çox mürəkkəb yollar keçmişlər. Zaman-zaman bu xalqların həyatında baş verən ictimai, siyasi və dini hadisələr antroponimikaya da öz təsirini göstərmişdir. Lakin bu təsir türk antroponimlərini heç vaxt milli zəminindən ayıra bilməmişdir.

Uzaq keçmişdə türk iradəsinə, adət-ənənəsinə, təcrübəsinə uyğun təşəkkül tapan, əsrlər boyu istifadə olunan antroponimlər sistemini formalaşma və inkişaf tarixi baxımından dörd başlıca dövrə bölmək olur: İslamdanəvvəlki dövr, İslamın yayıldığı dövr, İslamın məhdudlaşdırıldığı dövr və milli türk antroponimlərinin vüsəti dövrü.

Tarix boyu türklərin yaratdıqları çeşidli şəxs adları ümumtürk mənəvi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olub, dünya mədəniyyəti üçün əvəzolunmaz xəzinədir. Bu, dünya antroponimikası arenasının öz cərgəsində xüsusi mövqeyə malikdir. Türk şəxs adları yüksək estetik keyfiyyəti və cəlbedici əlamətləri ilə hər zaman yaxın və uzaq

ölkə xalqlarının diqqətini özünə çəkmişdir. Keçmiş dövrlərdən başlayaraq yüzlərlə türk mənşəli şəxs adı slavyan, İran, hind, Qafqaz dillərində danışan bir çox xalqlar arasında geniş yayılmışdır¹.

Antroponimik sistemlərin tərkibini təşkil edən hər bir ünsür – sosioloji və tarixi işarədir. Bunlarda xalqın düşüncə və təsəvvürü, adət-ənənəsi, dünyagörüşü, məişət şəraiti, mədəni-tarixi amilləri, dini görüşləri, yaşadığı ictimai-siyasi quruluşun əlamətləri və sair öz əksini tapır. Bəzən “əriyib” getmiş bu və ya başqa türk qəbiləsinin, tayfasının adı müəyyən şəxs adında mühafizə olunub zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Onlarca qədim türk sözləri ancaq antroponimlərin tərkibində yaşamaqdadır.

Buna görə də xalqın, onun dilinin, mədəniyyətinin tarixi üçün bu leksik vahidlər – antroponimlər çox mötəbər qaynaq və mənbələrdəndir.

Antroponimlərin (ad və soyadları) öyrənilməsi – təhlili bu və ya başqa xalqın etnik mənzərəsinin açıqlanmasına, xalqlar arasındakı mədəni əlaqələrin müəyyənləşdirilməsinə, xalqların keçmiş və müasir adət-ənənələrinin açıqlanmasına yardım edir. Dil tarixi, tarixi dialektologiya və semasiologiya baxımından bir sıra sözlərin aydınlaşdırılması şəxs adları, onların tarixi ilə bağlıdır.

Çox zəngin və rəngarəng türk antroponimik sistemləri, bunların tərkibi, əlamətdar və cəzbedici xüsusiyyətləri,

¹ Bax: S.Cigiya. Türk mənşəli antroponimlər gürcü dilində (gürcüçə) – Şərq filologiyası, t. № 3, Tbilisi, 1973; N.A.Baskakoa. Türk mənşəli rus fəmiliaları (rusca). M., 1979; A.A.Kuranyan. Türk antroponimləri udin antroponimik sistemində (rusca). NDA. Bakı, 1984; Ə.Hacıyeva. Fars dilində türkköklü onomastika AOP, V, Bakı, 1975.

tarixi dəyəri, əsasən, XIX əsrdən başlayaraq milli və əcnəbi tədqiqatçıların elmi marağına səbəb olmuşdur.

Ümumtürk antroponimiyasının geniş mənada şəxs adları haqqında bilik sahəsinin xüsusi yaranma və inkişaf tarixi vardır. Bu inkişaf tarixini iki dövrə bölmək olur.

3.1. XIX ƏSRDƏ ÜMUMTÜRK ANTROPONİMLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

XIX əsr bəşəriyyət tarixində elmin, mədəniyyətin, iqtisadi, siyasi əlaqələrin inkişafında əvəzsiz bir dövrdür. Başqa sahələrdə olduğu kimi, onomastik axtarışlar, təhlillər də bu əsr ərzində öz əksini tapmışdır. Həmin əsrin II yarısından başlayaraq ümumtürk antroponimik biliklərinin təməli qoyulmuşdur.

Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, məşhur tarixçi və yazıçısı A.Bakıxanov 1843-cü ildə yazdığı “Adlar və titullar” adlı əsərində¹ bəzi antroponimik məsələlərə toxunmuşdur. Müəllif əsərində antroponimik anlayışla əlaqəli 34 leksik vahidin (ağa, xan, bəy, sultan, məlik, mirzə, yüzbaşı, minbaşı, vəkil, sərkər, darğa, mirab, nökar, naib, qalabəyi, qazı, kəndxuda, mülkədar, koxa, qul, tarxan və s.) linqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Bu maraqlı elmi iş türkoloji dilçilikdə ilk dəfə olaraq antroponimik vahidlərin linqvistik tədqiqatına həsr edilmişdir.

¹ А.Бақыханов. О наименования и титулах. Сочинения. Записки. Письма. Баку. 1983, сәһ. 136-141.

A.Bakıxanov tədqiqata cəlb etdiyi hər bir antroponimik vahidin dil mənsubiyyəti ilə yanaşı (türk, monqol, fars, ərəb) onun dildə necə işlənməsi və hansı konkret və ümumi məna bildirdiyini də şərh edir. Əsərdə “qul” və “tarxan” sözlərinin mənşəcə türk sözü olduğu göstərilir. Bunların həm də hər birinin qarşısında hansı leksik məna bildirdiyi aydınlaşdırılır. Qul – “xidmətçi” deməkdir. Tarxan – “azad edilmiş” mənasını bildirir¹.

A.Bakıxanov bəhs etdiyi ad və titulların antroponim kimi təhlilini verərkən bunların türk təfəkkürünə, tələbinə uyğun işləndiyini aydın göstərə bilmişdir. Bu əsər türk antroponimiyası tarixində indi də öz yüksək orijinallığını saxlamaqdadır.

1888-ci ildə türkoloq N.F.Katanov “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələrinin I-II cildlərində təsadüf edilən xüsusi adların əlifba göstəricisi” əsərini çap etdirmişdir. Bu əsər antroponimik tələblər baxımından iki cəhətdən əhəmiyyətlidir. Birincisi, burada külli miqdarda qədim milli türk adı qeydə alınmışdır. İkincisi, müəllif bu adların türk xalqlarının dini görüşləri, inamı, zəngin adət-ənənələri ilə bağlı meydana çıxdığını göstərmişdir. N.F.Katanov türk adlarının hər şeydən öncə türk təfəkkürünə uyğun yarandığını və formalaşdığını xüsusi qeyd edir².

Görkəmli türkoloq V.V.Radlovun antroponimikaya həsr olunmuş “Uyğur xanlarının titul və adları” əsəri 1891-ci

¹ Göstərilən əsər, səh. 140.

² И.Ф.Катанов. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в I-II томах. “Образцов народной литературы тюркских племен”: СПб., 1888.

ildə dərc olunmuşdur¹. Müəllif bu əsərdə uyğur xanlarının adlarını, titullarını toplamış, onların bəzisinin qədim yazılışını bərpa etmişdir. Toplanmış antroponimlərin bir sıra lingvistik əlamətləri də elmi əsasda təhlil olunmuşdur.

Antroponimiyanın problemlərinə dair adıçəkilən əsərdə ilk dəfə olaraq açığlanan məsələlər ümumtürk antroponimikasının təşəkkülü və inkişafı tarixində xüsusi mövqeyə və qiymətə malikdir.

Son olaraq qeyd etməliyik ki, bu dövr – XIX əsrin II yarısı ümumtürk antroponimiyasının təməlini qoymaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3.2. XX ƏSRDƏ ÜMUMTÜRK ANTROPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI

Türk antroponimlərinə tədqiqatçı marağı XX əsrdə daha da artmış, müxtəlif istiqamət və mündəricədə işlər aparılmışdır. Təbii olaraq, bu əsrin başlanğıcından tutmuş günümüzdə qədər aparılan tədqiqatlar illər üzrə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə fərqlənir. Bu cəhətlər nəzərə alındıqda XX əsr ümumtürk antroponimlərinin tədqiqi tarixini iki mərhələyə bölmək olur:

- a) XX əsrin I yarısında ümumtürk antroponimlərinin tədqiqi;
- b) XX əsrin II yarısında ümumtürk antroponimlərinin tədqiqi.

¹ В.В.Радлов. Титулы и имена уйгурских ханов. Записки восточного отделения русского археологического общества. СПб. № 5, 1891.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu mərhələlərdəki onomastik – antroponimik axtarış və təhlillərin, yaranmış elmi-tədqiqat işlərinin, tərtib edilmiş onomastik lüğətlərin fərqli əlamət və keyfiyyətləri özünü göstərir.

3.2.1. XX əsrin I yarısında ümumtürk antroponimlərinin tədqiqi

XX əsrin əvvəllərində tanınmış yabancı türkoloqlar V.V.Radlov, V.K.Maqnitski, V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç və başqaları türk şəxs adlarının öyrənilməsi sahəsində maraqlı onomastik tədqiqat işləri aparmışlar.

V.V.Radlov 1905-ci ildə çap etdirdiyi, lüğətdə¹ dolayısı ilə olsa da, türk antroponimlərinin bəzi səciyyəvi cəhətlərinə nəzər sala bilmişdi. Türkoloq V.K.Maqnitski çuvaş adları ilə maraqlanmış, 1905-ci ildə çuvaş adlarına dair çap etdirdiyi əsərdə² bir sıra məsələlərə toxunmuş, adların yaranma tarixindən, etimologiyasından bəhs etmişdir. Maqnitski “Barış” adının etimologiyasından və işlənmə dairəsindən bəhs edərkən bu adın “bar” (vermək) ümumtürk feilindən yarandığını və bundan da çuvaş dilində Paris, Pariska, Paris, Boris, Borışka, Boris adlarının – variantlarının əmələ gəldiyini göstərir. Onun fikrincə, qədim bulqar adı olan Bariş//Baris geniş yayılaraq Boris formasında slavyan dillərinə keçmişdir.

Türkoloq V.A.Qordlevski ümumiyyətlə antroponimiya məsələləri ilə, xüsusi olaraq da ümumtürk şəxs adları ilə

¹ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., т. 3, ч. 2. 1905.

² В.К.Магницкий. Чувашские языческие имена. Известия общества археологии, истории и этнография. Т. XXI, вып. № 2–3, Казань, 1905.

daha çox məşğul olmuşdur. Onun 1910-cu ildə çap olunmuş “Uşağın anadan olması və onun tərbiyə edilməsi” adlı məqaləsi¹ maraqlı məzmunla malikdir. Müəllif 24 bənddən ibarət olan bu əsərində antroponimiyanın bu və ya digər zəruri məsələlərinə dair elmi mülahizələr irəli sürmüşdür. “Osmanlılarda şəxs adlarına dair” (1913) adlı əsərində Qordlevski türk adlarının bəzi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir². O, türklərdə körpəyə advermə adətlərindən, onun təşkilindən, keçirilməsindən də ətraflı məlumat verir.

V.Qordlevski türk adlarını mənşəcə də təhlil etməyə səy göstərmişdir. O, ərəb mənşəli şəxs adlarına və ləqəblərin xüsusiyyətlərinə toxunmuş, onların bir sıra səciyyəvi əlamətlərini aydınlaşdırmağa nail olmuşdur. V.Qordlevski türk adlarının əmələgəlmə və inkişaf yollarından bəhs edərkən onları iki dövrə ayırmışdır. İslamdansonrakı adlardan bəzisinin mənasını açmağa cəhd etmişdir. Türk dilindəki “Yetər” adından bəhs edərkən türklərdə belə qız adının doğulub yaşamayan qız körpələrinə verildiyini bildirmişdir. Bu fikrin doğru olmadığını onun müasiri olan türkoloq A.Samoyloviç öz əsərində göstərmiş və ona düzəliş vermişdir.

V.Qordlevski türk antroponimlərindən “Kiçik Asiyada Səlcuqlar dövləti” əsərində də bəhs etmişdir. Burada qədim türklərdə advermə qaydaları geniş aydınlaşdırılır. Bununla yanaşı, türklərdə şəxs adlarının yaranmasının bir sıra yollarına dair fikir irəli sürülür. Ümumiyyətlə, türk

¹ В.А.Гордлевский. Рождение ребенка, его воспитание. Этнографические обозрение: СПб., № 3–4, 1910.

² В.А.Гордлевский. К личной ономастике у османцев. Древности восточные. т. IV, 1913.

antroponimlərindən həmin illərdə ən geniş bəhs edən V.A.Qordlevski olmuşdur.

Türkoloq A.N.Samoyloviç türk antroponimləri ilə bağlı “Türk tayfalarında advermə məsələsinə dair” (1914) adlı əsərini¹ türk ənənələrinin aydınlaşdırılmasına həsr etmişdir. O, türk adlarına dair deyilmiş bəzi fikirlərə öz münasibətini bildirir. Əsərdə, əsasən, ümumtürk advermə qaydaları, onların türk təfəkkürünə, həyatına uyğun olmasından bəhs olunur.

1914-cü ildə F.Amirxanın “Xüsusi şəxs adlarının tətəbbüdü məsələsinə dair” məqaləsi nəşr olunmuşdur². 1916-cı ildə A.A.Didayev qırğız adlarına və advermə adətlərinə dair əsər yazmışdır³. Bu məqalədə qırğızların körpələrə advermə adət-ənənələrindən bəhs olunur, qırğızlarda adların çoxunun məişətlə əlaqəli olduğu göstərilir. Müəllif qırğız antroponimiyasının tərkibinin daha milli xarakterli olduğunu bildirir.

XX əsrin 20–30-cu illərində türk mənşəli şəxs adlarına dair bir sıra nəzəri və tətbiqi xarakterli əsərlər meydana gəlmişdir. 1927-ci ildə F.Ağazadənin (Şarkli) “Türk adları, ölçüləri və təqvim” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur⁴. Bu illərdə Türkiyə alimləri daha çox iş görmüşdür. Hamit Zübeyr Koşayın “Türk adlarına aid araşdırma” (1927)⁵, Besim Atalayın “türk böyükləri və ya türk adları” (1935)⁶, Murad

¹ А.Н.Самойлович. К вопросу о наречии имени у турецких племен. Живая старина, СПб., вып. II, 1914, сәһ. 297–300.

² Ф.Амирхан. К вопросу татаризации лично-собственных имен. Школа. № 5, 1914.

³ А.А.Диваев. К вопросу о наречии имен у киргизов. Туркестанские вестники, № 206, 1916.

⁴ F.Ağazadə. Türk adları, ölçüləri və təqvim. Maarif işçisi, № 2, Bakı, 1927, sәһ. 67–72.

⁵ Hamit Zübeyr Koşay. Türk adlarına ait araşdırma. 1927.

⁶ Besim Atalay. Türk böyükləri və ya türk adları. İstanbul, 1935

Urazın “Türk adları” (1935)¹, Şərafəttin Yaltqayanın “Rürk adları və türkmenlər” (1935)², Emin Refik Kırışın “Türk adları” (1938)³ adlı əsərləri türk antroponimlərinin toplanılması və öyrənilməsi sahəsində yüksək qiymətə layiqdir.

Əsrin 30-cu illərində macar türkoloqu L.Roşani müəyyən fəaliyyət göstərmişdir. O, türk adlarının müasir məsələləri ilə yanaşı, tarixi və etimoloji problemlərinə də nəzər yetirmişdir. L.Roşani də *Barış* adının qədim türk mənşəli olduğunu və türk xalqlarında çox geniş yayıldığını faktlarla əsaslandırmışdır. Bu alim qazax dilindəki “Tokberiş” adının 2-ci komponentinin “Barış” adı olduğunu qeyd etmişdir⁴.

30-cu illərdə türk mənşəli bəzi xalqların da antroponimləri elmi maraq mərkəzində olmuşdur. 1936-cı ildə A.Satıbalov qumıq xalqının şəxs adlarına aid əsər çap etdirmişdir⁵. Burada qumuqların antroponimik adət və təcrübələrindən geniş bəhs olunur.

XX əsrin 40-cı illəri antroponimik tədqiqatlar baxımından çox zəif görünür. Bu illərdə keçmiş sovetlər ölkəsində ictimai-siyasi vəziyyətlə, müharibə ilə bağlı türk xalqlarının antroponimlərinə dair heç bir iş aparılmamışdır. İkinci Dünya müharibəsi başqa sahələrdə olduğu kimi, elmə, onun inkişafına da çox ağır zərbə vurmuşdur. 1941-ci ildə antroponimika ilə bağlı Türkiyədə

¹ Murad Araz. Türk adları, 1935.

² Şərafəttin. Yaltqaya Türk adları və türkmenlər. 1937.

³ Emin Refik. Kırış. Türk adları, 1938.

⁴ L.Rosonyi Nagy. Der velksname Bepgru. Sem narium Kondakvianum VI Praha, 1933 səh. 223.

⁵ А.Сатыбалов. К вопросу о личной ономастике у кумыков. Советское языкознание, т. II, 1936, səh. 95–107.

Osman Turanın “Çingiz adı haqqında” elmi məqaləsi çap olunmuşdur¹.

3.2.2. XX əsrin II yarısında ümumtürk antroponimlərinin tədqiqi

1950-ci illərdə ümumtürk antroponimlərinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən dirçəliş hiss olunmağa başlamışdır. 1953-cü ildə L.Roşani türk adlarına dair məqalə dərc etdirmişdir². Türkiyədə Ali Rza Önderin “Göledə insan isimləri” əsəri 1955-ci ildə oxuculara çatdırılmışdır³. Onomoloq Z.V.Muxamedova türkmən adlarına dair 1957-ci ildə yazdığı əsərində mənsub olduğu xalqın istifadə etdiyi antroponimlərin geniş lingvistik təhlilini vermişdir⁴. Adların tərkibini yaranma və inkişaf baxımından araşdırarkən doğru olaraq təbiət hadisələri ilə əlaqəli (Aydoğdu, Gündoğdu) və heyvan adları ilə bağlı (Maral, Ceyran) adların çox qədim olduğunu vurğulamışdır. 1957–1958-ci illərdə Türkiyədə dərc olunmuş “İsimlərinizin mənasını bilirsinizmi”⁵ materialında türk adları semantik baxımdan elmi şəkildə aydınlaşdırılır. Türkoloq Cəfəroğlu onomastikaya dair görüşlərini 1958-ci ildə Almanıyanın Münxen şəhərində məruzə ilə ərz etmişdir⁶. Antroponimlərin inkişaf ta-

¹ Osman Turan. Çingiz adı haqqında. 1941.

² Rosonyi. Sur quelques categories de noms de personnes en turk. Acta Lingistica, III, Budapest, 1953.

³ Ali Rza Önder. Göledə insan isimləri. İstanbul, 1955.

⁴ З.Б.Мухамедова. К вопросу о личном ономастике у туркмен. Труды Ин-а языка и литературы. Турк: ССР. № 2, Ашхабад, 1957.

⁵ İsimlərinizin mənasını bilirmiyorsunuz. İstanbul, 1957–1958.

⁶ Cəfəroğlu. Der Hund in der türktshen omastie – internationaler kongress für Namenkunde. VI, (1958), München I, 61.

rixini aşkar etmək üçün çox dəyərli olan “İslamdan sonra türkce adlar” (1958) əsəri Türkiyə tədqiqatçılarının olduğu qismətli nailiyyətlərindəndir¹.

1959-cu ildə görkəmli Azərbaycan dili tarixçisi Ə.Dəmirçizadə “Qorqud dədənin kitabı” (“Kitabi-Dədə Qorqud” – çox təəssüf ki, bu möhtəşəm abidənin adı əcnəbi təsirdə formalaşmışdır) üzərində axtarış apararkən oradakı şəxs adlarına onomastik tələblər baxımından yanaşaraq onları qruplaşdırmış (xüsusi adlar, ləqəb və titulla), bəzi cəhətlərindən bəhs etmişdir².

Ümumtürk antroponimlərinin toplanması, yeni-yeni müasir metodlarla tədqiq olunması 1960-cı illərdən xüsusi vüsət almışdır.

60-cı illərdə. Bu illərdə, demək olar ki, türk dünyasının bütün xalqlarının adlar sisteminin tədqiqi məsəbə genişlənməmiş, türk mənşəli 23 türk xalqının antroponimlərinin bəzi cəhətləri dərin axtarışlar əsasında müvəffəqiyyətlə onomastik təhlilə cəlb edilmişdir. Dünyanın bir neçə qitəsində yaşayan Türkiyə türklərinin, azərbaycanlıların, türkmənlərin, qaqauzların, altayların (oyrotların), qaraqalpaqların, qazaxların, qırğızların, noqayların, başqırdların, çuvaşların, qaraçay-balkarların, qumıqların, karaimlərin, tatarların, özbəklərin, salarların, uyğurların, xakasların, şorların, tofaların, tuvaların və yakutların adlar sisteminin xüsusiyyətləri və tarixi ilə daha ciddi məşğul olunmağa başlanılmış, aparılmış axtarışlar nəticəsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Antroponimik tədqiqatların geniş

¹ İslamdan sonra türkce adlar. Türk dili, c. VII, Ankara, 1957.

² Ə.Dəmirçizadə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili, Bakı, 1959.

vüsət tapdığı bu illərdən başlayaraq A.Qurbanov, M.Adilov, A.Axundov, M.Çobanov, H.Həsənov, Ə.Cavadov, Q.Mustafayeva, B.Abdullayev, O.Mirzəyev, Z.Sadiqov (azərbaycanlı); – Şakir Ülkütaşır, Saadet Çağtay, Əhmət Cəfəroğlu, Şemsettin Kutlu, Abdulhaluk Çay, Kemal Zeki Gəncosman, Aydil Erol, Arif Hikmet Par (türk); – Z.Muxamedova, Ş.Annakılıçev, Q.Saparova, Q.Sopiyeva, S.Atanıyazov, T.Təcmiradov (türkmən); – M.Quboqlu, S.Kuroqlu, İ.V.Dron, G.Qaranfil (qaqauz); – M.Januzakov, S.Kenesbayev, S.Sultanyayev (qazax); – B.Oruzbayeva, K.Kalilov, K.Mambetalıyeva, Ş.Japarov (qırğız); – N.Şatinova, O.Molçanova (Altay); – N.Baskakov, L.Tolstova (qaraqalpaq); – Q.Sattarov, R.Subayeva, P.Vizqalov, Q.Yusupov, İ.Bolşakov (tatar); – K.Zakiryanov, Q.Uriksin, R.Kuzeyev, T.Kusimova, R.Şakurov (başqırd); – A.Satıbalov (qumuq); – F.Tarzımanov (çuvaş); – E.Beqmatov, F.Abdullayev, S.İbrahimov, X.Azamatov, V.Nikonov, D.Abdurahmanov, S.Karayev, T.Nafasov, A.Boboxçayev, Y.Menojiyev, E.Abdiyev, M.Ramazanov (özbək); – A.Rutnıx (yakut) və başqa bir sıra alim-türkoloqlar ümumtürk antroponimlərinin problemləri ilə məşğul olmuşlar.

1960-cı ildə qazax alimi T.Januzakovun “Qazax dili onomastikasının bəzi məsələləri” adlı məqaləsi çap olunmuşdur¹. Əsərdə türk xalqlarının advermə adət və ənənələrindən ətraflı bəhs edilir. Müəllif əsl qazax adlarının yaranma yollarını açaraq, onları leksik-semantik əlamətə görə

¹ T.Januzakov. Kazak tili onomastikasının kenbir məsələleri. Kazak tili tarixi men dialektologiyasının məsələleri. Alma-Ata, 1960.

qruplaşdırmışdır. Əsərdə göstərilən on qrupun hər biri ayrıca şərh olunur, misallar, nümunələr göstərilir. 1961-ci ildə A.Qurbanovun şəxs adlarının xüsusiyyətlərinə dair bir sıra məqalələri Tiflisdə, İrəvanda və başqa yerlərdə çap olunmuşdur¹.

1962-ci ildə Ankarada “Türk qadın adları”², Saadet Çağatayın “Türkcədə qadın üçün işlənən sözlər”³ kitabı meydana çıxmışdı. Bu əsərlərin birincisində qadın adlarının toplusu və ikincisində isə ad haqqında bəzi nəzəri məlumatlar verilmişdir. 1963-cü ildə Şakir Ülkütaşırın “Türklərdə advermə ilə ilgili adet və inam” kitabı nəşr olunmuşdur. Bu əsərdə advermə ilə bağlı inamlar məsələsi bu gün də müasir antroponimiya üçün çox aktualdır⁴.

Görkəmli macar türkoloqu Y.Nemet “Macarıstan türkoloji dilçiliyinin xüsusi problemləri” (1963) adlı məqaləsində⁵ bir sıra məsələlərə toxunmuşdur. Burada türkdilli xalqların tarixi əlaqələrindən bəhs olunur, bəzi fikirlər irəli sürülür. Eyni zamanda Dənqiz, Eşkəm, Aybırs, Mundzuk, Ernək, Ariqkan (Atillanın arvadının adı) şəxs adlarının qədim türk mənşəli olduğunu göstərir. Bu adlar hunlar dövründə işlənilmişdir. Türkiyədə 60-cı illərdə antroponimiya sahəsində böyük leksikoqrafik işlər aparılmışdır. 1965-ci

¹ A.Qurbanov. Ad nədir və uşağa necə ad seçməli. Sovet Gürcüstanı, 1961, 28 fevral; Uşağa gözəl ad vermək hər bir valideynin borcudur. Sovet Ermənistanı, 1961, 28 iyun; Gözəl və yaxşı ad insanın bəzəyidir. Mingəçevir işçisi, 1961, 26 fevral.

² Türk kadın adları. Ankara, 1962.

³ Saadet Çağatay. Türkcədə kadın için kullanılan sözlər. Ankara, 1962.

⁴ Şakir Ülkütaşır. Türklərdə advermə ilə ilgili adet və inamlar. Ankara, 1963.

⁵ Ю.Немет. Специальные проблемы тюркского языкознания Венгрии, Вопросы языкознания, № 6в 1963.

ildə “Türk qadın adları”¹ və “Türk kişi adları” çap olunmuşdur², 1969-cu ildə Şemsettin Kutlunun “Türkcə kadın və erkək adları” əsəri³ çapdan çıxmışdır.

60-cı illərdə özbək, tatar və türkmən dillərindəki antroponimlərə dair nəzəri fikirlər irəli sürülməyə başlanmışdır. E.Beqmetov “Özbək dilinin antroponimikası” adlı tədqiqat əsərində⁴ özbək dilinin antroponimlərini elmi süzgəcdən keçirib bəzi mülahizələr ortaya çıxarmışdır. Q.Sattarovun “Tatar antroponimiyasının bəzi məsələləri” adlı elmi məqaləsində tatar şəxs adlarının bir sıra nəzəri məsələləri aydınlaşdırılmışdır⁵. Türkmən Z.Muxamedovanın “Türkmənlərin xüsusi onomastika haqqında məsələsinə dair” adlı məqaləsində⁶ türkmən antroponimikasının aktual problemlərinə dair elmi fikirlər bildirilir. Həmin ildə T.Januzakovun “Qazax dilində şəxs adları”⁷ lüğəti dərc olunmuşdur.

Türkmən alimi Ş.Annaqlıçovun “Türkmənlərdə ad-qoyma” (1969) adlı əsərində⁸ türkmən xalqının körpəyə advermə adət-ənənəsindən, türkmən adlarının tərkibindən bəhs olunur. Ş.Sədiyevin “Adlar necə yaranır” (1969) kitabçasında⁹ bəzi adların meydana çıxması və onların əlamətləri nəql edilir.

¹ Türk kadın adları, İstanbul, 1965.

² Türk erkək adları, İstanbul, 1965

³ Şemsettin Kutlu. Türkcə kadın və erkək adları. İstanbul, 1969.

⁴ Е.Бегматов. Антропонимика узбекского языка. АҚД. Ташкент, 1965.

⁵ Г.Саттаров. Некоторые вопросы татарской антропонимии. Вопросы истории, филологии и педагогики. Казань. 1965.

⁶ З.Мухамедова. Личная онимастика у туркмен. Питания онимастики. Киев, 1965.

⁷ Т.Жанузаков. Казак тилиндеги жалгы есимдер. Алма-Ата, 1965:

⁸ Ш.Аннақılıјов. Түркменлерде ат дақımı. Ашқабат, 1969:

⁹ Ш.Сәдіев. Adlar necə yaranmışdır. Bakı, 1969.

70-ci illərdə. Bu illərdə Türkiyə türklərinin, tatar, qırğız, yakut, başqırd, özbək, altay, türkmən və qaqauzların antroponimlərinə dair dəyərli elmi-nəzəri və leksikoqrafik işlər aparılmışdır. Q.Sattarovun “Tatar onomastikasının inkişaf mərhələləri və növbəti vəzifələri” (1970) adlı əsərində¹ tatar antroponimlərinin yaranma və inkişaf yolları tədqiq olunur, inkişaf tarixinin mərhələləri müəyyənləşdirilir. Bununla bərabər, müəllif tatar adlarını mənşəcə qruplaşdırır, ərəb və başqa mənşəli adların təhlilini verir. O qeyd edir ki, XIX əsrin I yarısında tatarlar arasında ərəb mənşəli adlar daha geniş yayılmışdır. Həmin dövrdə advermə məsələləri ruhanilərin rəhbərliyi altında keçmiş, körpələrə mədrəsə təhsilli ruhanilər ad vermişdir. Sattarovun 1973-cü ildə “Tatarıstan MSSR-in antroponimləri” adlı² kitabı nəşr olunmuşdur. Müəllif burada qədim tatar adları – bulqar-tatar adlarının xüsusiyyətlərini daha geniş açmağa nail olmuşdur. Qədim adların ikihecalı olduğunu göstərən müəllif belə adların asan tələffüz edildiyini bildirmişdir. 1970-ci ildə O.Molçanova altay³, V.Nikonov özbək⁴, G.Zakiryanov başqırd⁵, A.Rudnix⁶ yakut dilinin antroponimlərinə dair tədqiqatlar aparmışlar. Çap olunmuş bu əsərlərdə adları

¹ Г.Саттаров. Этапы развития и очередные задачи татарской ономастики. Татарская ономастика, Казань, 1970.

² Г.Саттаров. Татарстан АССР-ин антропонимлары. Казан. 1973.

³ О.Молчанова. Мотивированные личные имена у алтайцев. Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., 1970.

⁴ В.Никонов. Современный именник узбеков. Вопросы ономастики: Самарканд, 1971.

⁵ К.Закирьянов. Личные имена у башкир, возникшие в советское время в прошлом, настоящем и будущем, М., 1970.

⁶ А.Рудных. Вторые имена и якутов. Антропонимика. М., 1970.

çəkilən dillərdəki antroponimlərin müasir problemlərinə toxunulmuşdur.

Türk şəxs adlarına dair Q.Blaqovanın “Orta əsrlər türk qadın adları” (1970)¹ məqaləsi, Abdulhaluk Çayın “Türk qadın adları üzərinə” (1975)², Kemal Zeki Gəncosmanın “Ensiklopedik türk adları sözlüyü” (1975)³ dərc olunmuşdur. Bu əsərlərin birinci və ikincisində türk qadın adlarının inkişaf tarixi və mövcud xüsusiyyətləri açıqlanır.

Türkmən antroponimləri sisteminin öyrənilməsinə Ş.Annaqlıçovun “Türkmənlərdə adseçmə motivləri” (1970)⁴, Q.Sapparovanın “Türkmən hasarlısında qadın antroponimləri” (1970)⁵, Q.Sopiyevanın “Türkmənlərdə şəxs adlarının mənbəyi” (1978)⁶, S.Atanıyazovun “Adın nədir?” (1978) əsəri⁷ həsr olunmuşdur. Ş.Annaqlıçov türkmənlərdə adseçmənin 17 ənənəvi motivi olduğunu şərh edir. Q.Sapparova əsərində Hasarlı ərazisində – dialektində türkmən adlarının xüsusiyyətləri və işlənməsi sərhədindən bəhs edir. Q.Sopiyeva türkmən adlarını 8 semantik qrupa bölür və onları aydınlaşdırır. S.Atanıyazov adıçəkilən kitabında türkmən şəxs adlarını toplamağı, onların mənasını aydınlaşdırmağı, adqoyma qaydalarını göstərməyi, adların gizli sirlərini açmağı qarşıya məqsəd qoymuş və buna nail ola bilmişdir.

¹ Г.Благова. Тюркские средневековые личные женские имена. Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., 1970.

² Abdulhaluk Çay. Türk kadın adları üzərinə. 1975:

³ Kemal Zeki Gəncosman. Ansiklopedik türk isimleri sözlüyü. İstanbul, 1975.

⁴ Ш.Аннакылычов. Мотивы выбора имен у туркмен. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970.

⁵ Г.Саппарова. Женская антропонимия у туркмен Хасарлы. Антропонимика. М., 1970:

⁶ Г.Сопиева: Лексические источники личных имен у туркмен. Ономастика Средней Азии: М., 1978.

⁷ S.Atanıyazov: Adın nədir? Aşqabad, 1978.

Qaqauz antroponimlərindən N.Qubuqlu “Qaqauz antroponimiyası etnik mənbə kimi” (1973),¹ S.Kuroqlu “Qaqauzlarda şəxs adları” (1977)² kitabında bəhs etmişlər. Bu elmi əsərlərdə ilk dəfə olaraq mürəkkəb və maraqlı qaqauz şəxs adları üzərində sistemli şəkildə araşdırmalar aparılmışdır. Qırğız antroponimlərinin müasir məsələlərindən N.P.Burdenko və K.Mambetaliyevanın “Qırğız adları bu gün” (1990)³ məqaləsində bəhs olunur. 1979-cu ildə isə “Qırğız adam adlarının lüğəti” çap olunmuşdur⁴.

Başqırd xalqının antroponimlərinin tarixi istiqamətdə öyrənilməsində T.Kusimovanın xüsusi əməyi vardır. O, elmi-tədqiqat işini qədim başqırd adlarına həsr etmiş və bu sahədə bəzi xüsusiyyətləri aydınlaşdırma bilmişdir⁵.

80-ci illərdə. Ümumtürk antroponimlərinin tədqiqi tarixində bu illərdəki nailiyyətlər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə fərqlənir. Tədqiqatların mövzu aktuallığı və rəngarəngliyi, elmi-nəzəri konfransların keçirilməsi, yeni-yeni antroponimik müddəaların irəli sürülməsi, müxtəlif növ antroponimlərə dair təsniflər veilməsi, sahələr üzrə ümumiləşdirmələr aparılaraq monoqrafik əsərlərin meydana çıxması 80-ci illəri xarakterizə edən cəhətlərdir. 1980-ci illərdə ümumtürk antroponimiyasına dair aşağıdakı leksikoqrafik işlər görülmüşdür: Arif Hirmək Par “A-dan Z-yə

¹ М.Н.Губуло. Гагаузская антропонимия как этнографический источник. Советская тюркология, № 2, 1973-

² С.С.Курогло. Личные имена у гагаузов. Историческая ономастика: М., 1977.

³ Н.П.Бурденко и К.Мамедбегалиева. Киргизские имена сегодня. Личные имена в прошлом, настоящем и будущем, М., 1970.

⁴ Qırğız adam attarının sözlüğü. Frunze, 1979.

⁵ Т.Х.Кусимова. Древнебашкирские антропонимы: АҚД, Уфа, 1975:

ensiklopedik türk adları və soy adları sözlüğü” (1981)¹, T.Kusimova “Başqırd adları” (1982)², B.Abdullayev “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” (1985)³, O.Mirzəyev “Adlarımız” (1986)⁴, M.Şirəliyev, B.Abdullayev, Ş.Sədiyev “Azərbaycan şəxs adları” (1987)⁵, T.Djanuzakov “Adınız nədir” (1989)⁶, Q.Sattarov “Sənin gözəl adını kim vermişdir” (1989)⁷, İ.Dron, S.Kuroqlo “Müasir qaqauz toponimiyə və antroponimiyası” (1989)⁸, Aydil Erol “...Adlarımız” (1989)⁹ və s. Aydil Erolun lüğəti öz quruluşu və üslubuna görə tam yenidir. Burada adlar şeir parçaları, digər əsərlərdən götürülmüş nümunələr içərisində nümayiş etdirilir, hər bir adın mənası aydınlaşdırılır.

Ümumtürk antroponimiyasının bir sıra ümumnəzəri məsələləri 80-ci illərdə bu və ya digər səviyyədə L.Quliyevanın “Azərbaycan antroponimlərinin semantikasi haqqında qeydlər” (1982)¹⁰, A.Şayxulovun “Türk mənşəli tatar və başqırd xüsusi adları” (1983)¹¹, M.Çobanovun “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” (1983)¹², H.Həsənovun “Söz və ad” (1984)¹³, H.Əliyevin “Ümumi antroponimika

¹ Arif Hikmet Par. A-dan Z-yə ensiklopedik türk adları və soy adları sözlüğü. İstanbul, 1981.

² T.Kusimova. Başkort isimdəre, Öfö, 1982.

³ B.Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985:

⁴ O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986.

⁵ M.Şirəliyev və b. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1987.

⁶ T.Djanuzakov. Esiminiz kim? Alma-Ata, 1989.

⁷ Q.Sattarov. İsemen matur, kemnər kunqan? Kazan, 1989.

⁸ И.Дрон, Г.Курогло. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, 1989.

⁹ Aydil Erol. Adlarımız: Ankara, 1989:

¹⁰ Л.Гулийева. Заметки о семантике Азербайджанских антропонимов.. Баку, 1982.

¹¹ А. Г.Шайхулов: Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Уфа, 1983.

¹² M.Çobanov. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi, 1983:

¹³ H.Həsənov. Söz və ad: Bakı, 1984.

problemləri" (1984)¹, A.Qurbanovun "Azərbaycan onomastikası" (1986)², M.Çobanovun "Təxəllüs, fəmiyyə" (1987)³, M.Adilov, A.Paşayevin "Azərbaycan onomastikası" (1987)⁴, R.İsrafilova, Q.Məşədiyyev, Q.Cəfərovun "Azərbaycan dilinin onomastikası" (1987)⁵, A.Qurbanovun "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" (1988)⁶ elmi əsərlərində şərh olunmuşdur. A.Qurbanov həmin monoqrafiyasında onomastik vahidlərin yeni təsnifini verməyə nail olmuşdur.

90-cı illərdə. Ümumtürk antroponimiyasına dair işlər bu illərdə də başlıca olaraq iki istiqamətdə aparılmışdır. E.Beqmetovun "Özbək adları" (1991)⁷, A.Qurbanovun "Azərbaycanlı adları" (1993)⁸, Alı Küskünlüoğlu'nun "Cocuq adları sözlüyü" (1993)⁹, Adviiyə Aysan Selma Tuncayın "Türkiyədə qadın-kəşi adları sözlüyü" (1993)¹⁰, M.H.Çobanov, M.M.Çobanlının "Azərbaycan şəxs adları" (1995)¹¹ lüğətləri 90-cı illərin leksikoqrafik məhsuludur. 90-cı illərdə nəzəri istiqamətdə də xeyli iş görülmüşdür. Q.Mustafayeva "Adların üslubi imkanları" (1990)¹² adlı kitabında şəxs

¹ H.Əliyev. Ümumi antroponimika problemləri: Bakı, 1985.

² A.Qurbanov. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986.

³ M.Çobanov. Təxəllüs: Fəmiyyə: Tbilisi, 1987.

⁴ M.Adilov, A.Paşayev: Azərbaycan onomastikası: Bakı, 1987:

⁵ R.İsrafilova və b. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987.

⁶ A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988.

⁷ E.Бегматов. Узбек исмлири. Тошкент, 1991.

⁸ A.Qurbanov. Azərbaycanlı adları. Uşağa necə ad seçməli? Bakı, 1993.

⁹ Alı Püsküllüoğlu. Cocuq adları sözlüyü. İstanbul, 1993.

¹⁰ Adviiyə Aysan, Selma Tuncay. Türkiyədə qadın-erkek adları sözlüyü. Ankara, 1993.

¹¹ M.N.Çobanov, M.M. Çobanlı. Azərbaycan şəxs adları, Bakı, 1995.

¹² Q.Mustafayeva. Adların üslubi imkanları. Bakı, 1990.

adlarının üslubi imkanlarını linqvistik üslubi metod əsasında təhlil edə bilmişdir. Qaqauz tədqiqatçısı G.Qaranfil “Qaqauz cocuqlarına türk adı qoyunuz” (1995)¹ adlı məqaləsində qaqauz ad sisteminə münasibət bildirir, xristianlıqla bağlı adlardan uzaqlaşmağı doğru yol hesab edir. Ə.Tanrıverdiyev “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” (1996)² adlı əsərində türk mənşəli şəxs adlarını tarixi istiqamətdə şərh edir. Bu əsər ümumtürk tarixi antroponimiyasının inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onomastika ilə əlaqəli XX əsrin XX yarısında keçirilən konfranslarda antroponimlərin tədqiqi problemlərinə xüsusi yer verilmişdir. Bu problemlə bağlı Bakıda, Aşqabadda, Almatıda, Daşkənddə, Səmərqənddə və başqa şəhərlərdə dəfələrlə nəzəri konfranslar keçirilmişdir. Bakıda Pedaqoji Universitetin Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində 1986-cı ildən Onomastik Elmi Mərkəz yaradılmışdır. Bu elmi mərkəz hər iki ildən bir elmi-nəzəri konfrans keçirməyi planlaşdırmış və 1986–1996-cı illərdə keçirilmiş 6 konfransda türk mənşəli xalqların antroponimləri problemlərinə dair 200-dən artıq məruzə dinlənilmiş və müvafiq tövsiyələr qəbul edilmişdir.

Ümumtürk antroponimiyası problemləri çoxməvzuludur. İndiyədək aparılmış tədqiqatlarda qədim və müasir türk adlarının yaranma yolları, inkişaf mərhələləri, mənşəcə tərkibi, etimologiyası, arxaik antroponimlərin bərpa-

¹ G.Qaranfil. Qaqauz (göyoğuz) cocuqlarına türk adı qoyunuz. Türk dünyası. Tarix dergisi. İstanbul, 1995.

² Ə.Tanrıverdiyev. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, 1996.

sı, hibrid antroponimlər, antroponimlərin çoxvariantlılığı, adların arealı, antroponimlərin motivləşməsi, onların leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri, struktur əlamətləri, müxtəlif dillərdə yazılışı, deyilişi və s. bu kimi məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, ümumtürk antroponimlərinin tədqiqinə dair 150 ilə yaxın bir zamanda aparılmış elmi və praktiki işlər, təşkil olunmuş nəzəri konfranslar nəticəsində yüzlərlə təhlil və təbliğ səciyyəli məruzə dinlənilmiş, külli miqdarda kitab, məqalə yazılmış, bir çox doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiə edilmiş, onlarca antroponimik lüğət tərtib olunmuşdur. Lakin günümüze qədər görülən bu elmi axtarış və tədqiqatlar, leksikoqrafik işlər çox zəngin olan türk antroponimlər sistemlərini, onların tərkibini hələ lazımınca əhatə edə bilməmişdir. Hazırda bu sahədə görüləcək işlər çoxdur.

Ümumtürk antroponimiyasını daha yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün müasir türkoloji dilçiliyin qarşısında ciddi vəzifələr durur. Bu məqsədlə ilk növbədə tətbiqi antroponimiya tam formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün türk adlar sisteminə dair türk xalqlarında olan bütün materiallar toplanılıb, əhatəli və irihəcmli "Ümumtürk ensiklopedik şəxs adları lüğəti"nin yaradılmasına nail olmaq lazımdır. İkincisi, tarixi və müasir antroponimik materialların dərin araşdırılması – təhlili əsasında fundamental tədqiqat əsərləri yaradaraq ümumtürk nəzəri antroponimiyasını zənginləşdirmək və onun təsviri antroponimiya, tarixi antroponimiya, müqayisəli antropo-

nimiya sahələrini müasir elmin tələblərinə uyğun daha da inkişaf etdirməkdir. Ancaq bu işlər nəticəsində ümum-türk antroponimlərinə dair güclü onomastik nəzəriyyə meydana çıxarmaq olar. Nəhayət, ən başlıca vəzifə əsrlər boyunca yaranmış zəngin, poetik türk antroponimləri xəzinəsini sözün geniş mənasında qoruyub saxlamaq və onu yeni-yeni gözəl adlarla daha da genişləndirməkdən ibarətdir.

IV BÖLMƏ

TÜRK ANTROPONİMLƏRİNİN İNKİŞAF DÖVRLƏRİ

4.1. İSLAM DİNİNİN YAYILDIĞI DÖVR

(VII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər)

Bu dövr əksər türk xalqlarının tarixində VII əsrin II yarısından tutmuş XX əsrin əvvəllərinədək olan illəri əhatə edir. VII əsrdən yayılmağa başlayan İslam dinini türk mənşəli xalqların hamısı deyil, onların çox hissəsi qəbul etmişdir. İctimai-siyasi məsələlərlə bağlı olaraq İslamın qəbul olunma tarixində ayrı-ayrı türk xalqlarında müxtəlif illərə təsadüf olunur. Şəxs adlarının inkişafı və yayılması bir sıra amillərlə bağlıdır. Bunlardan biri də dindir.

4.1.1. Din və ad

Din, inam cəmiyyətin həyatında, onun inkişaf etməsində xüsusi rol oynamışdır. İnəm insanın düzgün yola getməsinə, kamilləşməsinə istiqamət verən ən təsirli amillərdəndir. Hələ ibtidai icma dövründə çoxsaylı qəbilələrdə bir çox dini sistemlər, inamlar olmuşdur ki, onların müsbət keyfiyyətləri bəşəriyyət tarixində unudulmaz olaraq qalmaqdadır.

Bəşəriyyət öz tarixində onlarca kiçik və böyük dindən istifadə etmişdir. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

İuda dini. Ən qədim dinlərdən biri olan İuda dini bizim eradan öncə II minillikdə yəhudilər tərəfindən yaradılmışdır.

İudaizm İsraildə və başqa bəzi yerlərdə istifadə olunur. Dünya xalqları arasında geniş yayılmamışdır.

Müasir dövrdə geniş yayılmış dünyəvi dinlər aşağıdakılardır:¹

Budda dini. Əmələgəlmə tarixinə görə dünyəvi dinlərdən birincisi Buddadır. Bu din bizim eradan əvvəl VI əsrdə Cənubi Asiyada – Hindistanda meydana çıxmışdır. Banisi əfsanəvi **Qautamadır**. Bu din sonradan Budda adlanmışdır.

Buddizm bir sıra Şərq ölkələrində, o cümlədən Çində, Yaponiyada, Birmada da çox yayılmışdır.

Xristian dini. Bizim eranın I əsrində yaranmışdır. Bu dinin banisi **Xristosdur**. Buna İsus və İsa da deyilir.

Xristianizm, xristianlıq dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmış, onun bir neçə qolu da meydana çıxmışdır.

İslam dini. İslam ən gənc dünyəvi dindir. Bu din eramızın VII əsrində Ərəbistanda meydana gəlmişdir. Onun banisi **Məhəmməd** peyğəmbərdir. İslam dininin sünni və şiə qolları vardır.

İslamizmin, İslamiyyətin dini təlimi, elmi-nəzəri görüşləri “Quran”da verilmişdir. Bu din Asiya, Avropa, Afrika, Amerika və Avstraliya qitələrində çox geniş yayılmışdır.

Türk xalqlarından karaimlər *iuda*, tuvalar *budda*, qaqauzlar *xristian*, yakutlar *pravoslav*, çoxları isə *islam* dinindən istifadə edir.

Dinlər bir sıra antroponimik məsələlərin həllində də xüsusi rol oynamışdır. Dünya dinləri müxtəlif xalqlarda

¹ З.Миркина, Г.Померанц. Великие религии мира. М., 1995.

bir çox şəxs adının təşəkkülündə, formalaşma və yayılmasında başlıca əhəmiyyət kəsb etmişdir.

4.1.2. Antroponimik tərkib

Ümumtürk antroponomikasının inkişaf dövrləri araşdırılarkən 2-ci dövrün antroponomik tərkibinin mənşəcə aşağıdakı adlar qrupu təşkil etdiyi müəyyən olur: türk, ərəb, arami, monqol, fars adları, slavyan antroponimik ünsürləri.

1) Milli türk şəxs adları

Bu dövrdə milli adlar ümumtürk antroponimikasında sistemin özülünü, böyük hissəsini təşkil etmişdir. Vaxtı ilə yaranmış türk dili təməlli yüzlərcə adlar öz mənə və formasında türk dünyasındakı xalqların antroponimik tələblərini ödəmişdir.

Milli türk adları yad ölkələrin işğalçı siyasəti qarşısında çox mətanətlə dayana bilmiş və öz milliliyini, müstəqiliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Adların sıxışdırılıb dəyişdirilməsi prosesi çox güclü formada özünü göstərmişdir. Məlum olduğu üzrə, Allah anlayışı türk dillərində "Tanrı" sözü ilə ifadə olunur. Bu sözdən tarixən türk dillərində bir sıra şəxs adı yaradılıb işlənilmişdir. **Tanrıqulu**, **Tanrıverdi** və s. Həmin adların qarşılığı kimi ərəb və fars dillərinin təsirində Allahqulu, Allahverdi (Allah – *ərəbcə*) və Xudaqulu, Xudaverdi (Xuda – *farsca*) adları meydana gəlmişdir. Bu adlar xalis türk sözləri əsasında yaranmış Tanrıqulu, Tanrıverdi kimi adları aradan çıxara bilməmişdir. Tanrıqulu və Tanrıverdi adları tarixi yol keçərək qədimdə olduğu kimi, müasir dövrdə də eyni tərəvətlə səslənməkdədir. Türk adlarının əksəriyyəti bu çətin yolu keçmiş, dövrümüzə qədər gəlib çata bilmişdir.

2) Ərəb mənşəli şəxs adları

İslam dinini qəbul etmiş türk xalqlarının həyatında, adət-ənənəsində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişiklik eyni zamanda antroponimlər sistemində də öz əskini tapmışdır. Ərəb hegemonluğu ilə bağlı türklərin ad sistemində iki proses meydana çıxmışdır. Bunlardan birincisi milli türk adlarının işlədilməsi, ikincisi isə ərəb antroponimik sistemindən istifadə olunmasıdır.

Xalq kütləsi, əmək adamları türk mənşəli adlardan uzaqlaşmayıb, öz milli kökünə daha bağlı və sadıq qalıb övladlarına doğma türk adları vermişlər.¹ Ərəb adları ilə yanaşı Ertürk, Toğrul, Arslan, Uruz, Başğu, Amaş, Bökü, Uluğ, Turan, Çinar, Şuğra kimi adlar geniş işlənilmişdir. Ümumən bu dövrdə türk xalqlarının hər birinin adlar sistemində türk antroponimləri geniş istifadə olunmaqda idi.² Ümumtürk antroponimləri sistemində ikinci proses ərəb adlarından istifadə edilməsidir. Qeyd etdiyimiz kimi, ümumtürk antroponomik sistemə ərəb adlarının daxil olması, əsasən, ərəb hökmranlığı və İslam dini ilə bağlıdır. Buna görə də aşağıdakı adlar qrupları daha geniş olaraq türk antroponimləri sisteminə keçmişdir:

1. Ərəb xəlifələrinin adları;
2. İslam xadimlərinin adları;
3. İmamların adları;
4. Dini bayram adları və s.

¹ İslamdan sonrakı türkcə adlar. Türk dili, t., VII, Ankara, 1958.

² Г.Благова. Тюркские средневековые личные женские имена. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970. с. 252; Т.Ч.Кусимова. Древние башкирские антропонимы. АКАД, Уфа, 1975.

Ümumtürk antroponimik sistemində yer almış ərəb adlarını mənşəcə iki qrupa bölmək olar: *birincisi* – mövcud ərəb şəxs adları, *ikincisi* – ərəb apelyativlərindən düzəlmiş adlar. Bu qrupların hər biri lingvistik baxımdan xarakterik fərqli əlamətlərə malikdir.

Türk dillərində işlənən ərəb antroponimlərinin bir sıra leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Bunları antroponimik prinsip və tələblərə görə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- a) Leksik-semantik səciyyəli adlar. Bu səciyyəli antroponimlər leksik vahid xarakterinə müvafiq şəxs adlarıdır. Bunlar mənşə – ərəb dilində olduğu kimi, türkcə də eynən işlənir. Məsələn: Məhəmməd, Əli, Osman, Fatma və s.
- b) Leksik-morfoloji səciyyəli adlar. Türk şəxs adları cərgəsində olan belə adlar leksik bünövrə üzərində müxtəlif morfoloji ünsürlərlə əmələ gətirilmiş antroponimik vahidlərdir.

– **İYYƏ** ünsürü:

Məmməd+iyyə	Nur+iyyə
Əhməd+iyyə	Şövq+iyyə
Rəb+iyyə	Ülv+iyyə
Rum+iyyə	Sidq+iyyə və s.

– **ULLA** ünsürü:

Səd+ulla	Murad+ulla
Abd+ulla	Qeyb+ulla
Həbib+ulla	Yad+ulla
Nəsr+ulla	Əsəd+ulla
Qədir+ulla	Səməd+ulla

Təbii olaraq bu növ şəxs adları türk dillərinin fonetik tələbinə uyğun müxtəlif variantda işlənir. Buna görə də azərbaycanca Fəzulla, Seyfulla deyildiyi halda, tatar və öz-bəkcə də Fazulla, Saydulla kimi tələffüz olunur.

– **ƏDDİN-DİN** ünsürləri:

Xeyr+əd+din	– Xeyrəddin
Kamal+əd+din	– Kamaləddin
Şəms+əd+din	– Şəmsəddin
Fəxr+əd+din	– Fəxrəddin
Nəcm+əd+din	– Nəcməddin
Camal+əd+din	– Camaləddin
Calal+əd+din	– Calaləddin
Rəşid+əd+din	– Rəşidəddin
Şah+əd+din	– Şahəddin
Şükr+əd+din	– Şükrəddin və s.

Türk dillərində **-əd** ünsürünün **-et**, **-id** və sair variantları da vardır.

– **ET** ünsürü:

Bilal+et+din	– Bilaletdin
İzax+et+din	– İzaxetdin
Kamer+et+din	– Kameretdin
Kaşşaf+et+din	– Kaşşafetdin
Qayn+et+din	– Qaynetdin
Nizam+et+din	– Nizametdin
Sirac+et+din	– Siracetdin (tatarca) ¹ .

¹ Qomar Sattarov. İsemen matur, kemner kuyqan? Kazan, 1989.

– **İD** ünsürü:

İkbol+id+din	– İkboliddin
Kamol+id+din	– Kamoliddin
İmom+id+din	– İmomiddin
İsom+id+din	– İsomiddin
Sol+id+din	– Soliddin
Uvays+id+din	– Uvaysiddin
Muxlis+id+din	– Muxlisiddin (özbəkcə) ¹ .

- c) Sintaktik-birləşmə səciyyəli adlar. Bu növ antroponimlər birləşmə əsasında formalaşmış iki və çoxkomponentli xarakterə malikdir.

İkikomponentli:

Əbu Hamid, Əbu Bəkr, Əbu Hənifə, Əbu Talib və s.

Çoxkomponentli:

Əli ibn Musa, Əhməd ibn Hənbəl, Osmon ibn əl-Əf-fan, Əli ibn Əbu Talib, Əl-Hüseyn ibn Əli və s.

Bütün dünya antroponomik sistemlərində rast gəlinməyən, ancaq ərəb aləmində islənmiş 5–6–7 komponentli antroponimik quruluşların olması ərəb ad mədəniyyəti tarixi üçün çox xarakterik əlamətdir.

XI əsrin görkəmli alimi və dövlət xadimi Əbu Əli Həsən-ibn Əli Xacə Nizamilmülkün adı tipik ərəb modeli əsasındaadır.

¹ Е.Бегматов. Узбек исимлери. Тошкент, 1991, сәһ. 76.

Türk dünyasının ictimai və fəlsəfi fikir tarixində çox mühüm rolu olan mütəfəkkirlərimizdən:

- Şəhabəddin Əbdülfütuh Yəhya ibn Həbəş Sührəvərdi və
- Eynəlgüzat Əbdülməali Abdulla ibn Məhəmməd Miyanəçi Həmədaninin¹ adı da çox mürəkkəb ərəb antroponimik sistemin tələblərinə müvafiq meydana gəlmişdir.

IX–XII əsrlərdə bu cür mürəkkəb ərəb modeli ümumtürk antroponimik sistemində geniş yer tutmuşdur. Türk xalqları arasında belə antroponimlər ilk dəfə məşhur ərəb sərkərdələrinin, din xadimlərinin adları təsirində yaranmışdır.²

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir qrup ad ərəb apelyativ ünsürləri əsasında meydana gəlib formalaşmışdır. Ümumtürk antroponimiyasında özünə yer tapmış bu növ ərəb təməlli şəxs adları çox müxtəlif sahələrə aid apelyativlərdən əmələ gəlmişdir:

Zöhrə – ulduz adı: ən çox parlayan ulduz

Fuad – ürək: ən sevimli, ən əziz

Fərah – sevinc: şadlanmaq, həvəslənmək

Maqsud – məqsəd: yaxşı mənada arzu olunan

Vahid – bircə: tək, tənha mənasında

Qabil – qabiliyyət: istedadlı, bacarıqlı olmaq

Qüdrət – qüvvət: güclü, möhkəm olmaq

Əkbər – ulu: ən böyük, əvəzsiz

Əlövsət – orta: ortancıl, böyükdən kiçik, kiçikdən böyük

Cavid – əbədi: daimi, həmişəlik

¹ Bax: Z.Məmmədov. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, 1986.

² Bax: K.F.Quliyeva. İslam dininin Azərbaycan antroponimiyasına təsiri. AOP, Bakı, 1990.

Aqil – ağıllı: dərrakəli, düşüncəli
Abid – ibadət: ibadətlə məşğul olan
Abil – ədalətli: hər şeyi düzgün həll edən
Bədal – qarşılıq: nəyinsə əvəzi olmaq
İlham – ruhlanmaq: nəyinsə təsirində ruha gəlmək
İnayət – kömək: qayğı göstərmək, rəğbət bəsləmək
Lətif – mülayim: xoşsifət, mehriban olmaq
Hatəm – başçı: hökmranlıq edən, rəhbərlik göstərən
Seyfəd – qılınc: iti, kəsici alət
Səfi – saf: təmiz olan, paklıq göstərən
Sani – ikinci: birdən çox, üçdən az anlayışını bildirən
Ülvi – uca: ən yüksək olmaq
Vəli – yaxın: mehriban, səmimi olmaq
Mehrab – oyuq: məsciddə Kəbə səmtini bildirən yer
Minarə – qüllə: məscidə bitişik olan qüllə
Şərif – xeyirxah: köməyə gələn, yardım edən

Az miqdarda olan bu nümunələrdən tam aydın olur ki, türk dünyasında şəxs adı üçün çox müxtəlif mənalı ərəb apelyativlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Ümumtürk antroponimik ənənəsi tarixində bu proses bir çox milli türk şəxs adlarının sıxışdırılmasına səbəb olmuşdur.

Ərəb adlarının türk aləmində yayılması üçün ayrı-ayrı zamanlarda müxtəlif növ, özü də çox güclü nəzəri və dini təbliğatlar aparılmış, bir sıra əməli işlər görülmüşdür. O cümlədən, körpələrə ərəb sərkərdələrinin adının verilməsi ilə onun gələcəkdə böyük şəxsiyyət ola biləcəyi fikri mütəmadi təbliğ olunmuşdur. Din xadimlərinin adını daşıyan uşağın guya bədnəzərdən uzaq olacağı şüurlara yeridilirdi. Bununla bərabər ərəb adlarının

türklər arasında geniş yayılması üçün kiçikhəcmli adlar lüğətləri, siyahılar hazırlanıb advermədə onlardan istifadə olunmaq üçün rəsmi göstərişlər verilirdi. Bütün bunlar da türk milli şəxs adlarının sıxışdırılmasına öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Ümumtürk antroponimikasının inkişaf tarixinin II dövründə deyilənlərdən əlavə türk adlar sisteminə daha bir sıra qeyri-millətlərin şəxs adları da daxil olmağa yol tapmışdır. Bunlardan biri qədim arami, yəhudi adlarıdır.

3) Arami mənşəli şəxs adları

Hələ İslam dini yayılmamışdan öncə Ərəbistanda bir sıra arami adları ərəb antroponimik sisteminə daxil olmuşdur. Həmin adlar ərəblər vasitəsilə türk dünyasına da yayılmışdır. Onlar, əsasən, aşağıdakı qrup şəxs adlarıdır:

Avraam – İbrahim

Zebida – Zibeydə

Mousey – Musa

Aaron – Harun

David – Davud

Yakob – Yaqub

Yeva – Həvvə

Mikael – Mikayıl

İsus – İsa

Solomon – Süleyman

Zaxariya – Zəkəriyyə

İones – Yunis

İosif – Yusif

Yosafat – Asəf və s.

Bu adlar türk dillərində müəyyən fonetik fərqlərlə işlənir. Məsələn, **İosif** şəxs adı Azərbaycan dilində Yusif/Usuf, türkmən dilində Yusup, başqırd dilində Yosop, özək dilində Yusuf, qazax dilində Cusup və s.

Arami mənşəli İosif şəxs adı başqa sistemli dillərdə də fonetik fərqlərlə istifadə olunur. Rusca – Osip/İosif, yunan-

ca – Yosef, ingiliscə – Josaf, italyanca – Cozeppe, ispanca – Xose, macarca – Yojev, polyakca – Yuzef, fransızca – Jozef, çexcə – Yosef, gürcücə – İosif və s.

Ümumiyyətlə, türk dillərində qədim yəhudi mənşəli şəxs adları müəyyən qrup təşkil edir. Bunların arasında da apelyativ vahidlərdən meydana çıxmış antroponimlərə rast gəlmək olur. Dilimizdəki **Tamara** qadın adı qədim yəhudi sözüdür, mənası “palma” deməkdir. Yəhudi sözü **Ramin** günəşdən yaranmış övlad, günəşin oğlu mənasını bildirir.

Ümumtürk antroponimlər sistemi XIII–XVIII əsrlərdə bəzi cəhətləri ilə səciyyələnirdi. Bu illərdə türk adlarının ərəb adları ilə əvəzlənməsi prosesi güclənmişdi. Bununla yanaşı, türk adlar sisteminə daha başqa yad adlar da daxil olurdu. O cümlədən, monqol mənşəli şəxs adları ümumtürk adları cərgəsində yer almağa başlamışdı.

4) Monqol mənşəli şəxs adları

Siyasi quruluş, hakimiyyət, ictimai-siyasi münasibətlər şəxs adlarının yayılmasında xüsusi ekstralingvistik təsirə malikdir. Elə buna görədir ki, XIII əsrdə monqol əsarəti ilə bağlı bəzi türk xalqlarının antroponimik sisteminə bir sıra monqol mənşəli şəxs adları yol tapmışdır:

Cəbi, Abaqa, Batu, Baqu, Bərkə, Bayan, Cəlair, Cingiz, Çəniş, Sarman, Sayman, Sayxan, Hulaku, Sabutay və s.

Monqol hakimiyyəti illərində Orta Asiya və Qazaxıstan türklərinin dillərinə daha çox monqol adı daxil olmuşdur. Bu, əsasən, coğrafi yaxınlıq, qonşuluq və digər amil-

lərlə bağlı özünü göstərmişdir. Müasir qazax dilindəki monqol mənşəli **Satay** şəxs adı qohum, yaxın mənasını bildirən sözdən yaranmışdır.

5) Fars mənşəli antroponimlər

Ərəblər VII əsrdə İrani işğal etdikdən sonra 200 il onlar ərəb xilafəti tərkibində qalmışlar. XI əsrdən oğuz qəbilələri İrana daxil olmuş, burada türkləşmə prosesi getmişdir. XIII əsrdən İrani monqollar işğal etmişlər. Bütün bu ictimai-siyasi proseslər onların antroponimlər sistemindən yan keçməmiş, öz güclü təsirini göstərmişdir. Pars qəbiləsi əsasında formalaşan farslar hakimiyyəti ələ alandan sonra qonşu xalqlara öz təsirlərini göstərməyə başlamışlar. Bunun nəticəsində XIV əsrdən ümumtürk antroponimikasına xeyli miqdarda fars leksik ünsürləri daxil olmuşdur. Bunlar həm apelyativ, həm də onomastik vahidlər idi. Türk dillərindəki fars mənşəli şəxs adlarının daxil olmasının iki yolu özünü göstərir: a) hazır şəxs adları; b) apelyativdən türklərin yaratdıqları antroponimlər.

1. Fars dilindən götürülmüş antroponimlər. *Rüstəm, Niyaz, Banu, Leyla, Mərdan, Rövsən, Səadət* və s. bu qəbildəndir. Fars antroponimik ənənəsinə görə, uşağa hansı ayda doğulması ilə bağlı adlar verilmişdir: *Rəcəb, Səfər, Ramazan* və s. Bundan başqa, həftənin günlərində dünyaya gəlmiş körpəyə hansı adın verilməsi məsləhət bilinirdi:

Qız adları

I gün – bazar ertəsi: *Əminə, Gülsüm*

II gün – çərşənbə axşamı: *Həcər, Sara*

Oğlan adları

İshaq

İshaq

III gün – çərşənbə: <i>Əminə, Gülsüm</i>	<i>Hüseyn</i>
IV gün – cümə axşamı: <i>Əminə, Gülsüm</i>	<i>Məhəmməd, Əli</i>
V gün – cümə:	
VI gün – şənbə: <i>Zeynəb</i>	<i>Musa</i>
VII gün – bazar: <i>Məryəm</i>	<i>İbrahim</i>

Belə bir vəziyyət, əlbəttə, adların məhdudlaşmasına, bir qrup adın çox işlənməsinə gətirib çıxarır ki, bu da antroponimikada müsbət hadisə kimi qiymətləndirilmir.

2. Fars mənşəli apelyativlərdən türklər tərəfindən düzəlməmiş şəxs adları. Bu məqsədlə fars dilindən gələn sözlər mənə və quruluşca müxtəlifdir.

Fars mənşəli apelyativlərdən yaradılmış antroponimlər işlənmə dairəsinə görə türk dillərinin hamısında eyni deyildir. Belə ki, bəzi şəxs adları ümumi, bəziləri isə xüsusi olub, ancaq bir dildə işlənir. Bahar (mövsüm adlarından biri), Arzu (istək, diləmək mənasında), Atəş (yanan, partlayan material), Şeyda (çox tutqun) bir neçə dildə işləndiyi halda, Name (məktub), Erzan (layiqli, uyğun olan), türk dilində; Xəndan (gülən, şadlanan), Zibə (gözəl, göyçək), Aftab (günəş), Şəmşir (soyuq silah növü – qılınc), Azərbaycan dilində; Comərd (əliaçıq, ürəyi geniş), Bezirqan (tacir, bazar işi ilə məşğul olan), Mahım (may – *ay, -ım* şəkilçi mənim ayım) türkmən dilində işlənir. Türkmənlər fars mənşəli say bildirən sözlərdən də maraqlı şəxs adı yaratmışlar. Farsca “dörd”ə *çahar* deyilir. Türkmənlərdə bu sözdən Çarı formasında kişi adı düzəldilmişlər. Beş mənasını bildirən “pənc” sözündən Penci antroponimi əmələ gətirilmişdir.

Ümumiyyətlə, fars apelyativlərindən türk dillərində bir çox maraqlı şəxs adları düzəldilmişdir:

Jalə – şəh: otlar üzərindəki su tumurcuğu
Yadigar – xatirə: yadda qalmaq üçün təqdim olunan şey
Firuz – qalib: nəyəsə qalib gəlmək
Sarvan – başçı: karvana başçılıq edən
Neysan – yağış: yağışın güclü növü
Nüşabə – dadlı: şirin dada malik su
Ayna – güzgü: hər şeyin əksini göstərən
Bünyad – təməl: hər nəyinsə özülü
Cavid – əbədi: daimi olan

Fars mənşəli apelyativlərdən yaradılmış adlar ümum-türk antroponimlər sistemində müəyyən yer tutur.

Türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə familiya sonluğu kimi *-zadə* ünsürü də keçmişdir:

Aydın Əlizadə, Həbib Əfəndizadə, Dadaş Səmədzadə, Gövhər Mehdizadə və s.

“**Zadə**” fars dilində tam leksik vahid olaraq “oğlu” mənasını bildirir. Lakin türk dillərində bu ünsür şəkilçi – familiya yaradan şəkilçi rolunda çıxış edir.

6) Slavyan antroponimik ünsürləri

Slavyan ünsürlərinin türk antroponimik sistemində daxil olmasının tarixi dini münasibətlərlə bağlı XVIII əsrdən başlamışdır. Türk xalqlarından yakutlar XVIII əsrdən xristianlığı (pravoslavıyanı) qəbul edib, onun tələblərinə əməl etmişlər. Xristian tələblərindən biri körpələrə kilsədə dindarlar-keşişlər tərəfindən ad verilməsi idi. Kilsə təqvimində adlar hər bir xristian ailəsi üçün məcburi hesab olunurdu.

Antroponimika sahəsində xristian tələblərinə əməl olunmaq nəticəsində rus adları birbaşa yakut məişətinə yol tapmışdır.

Yakutlarda ikiadlılıq antroponimik hadisəsi baş vermişdir. Bu proses belə olmuşdur: əvvəlcə körpəyə ailədə özləri yakutca ad qoymuşlar. Sonra uşağı kilsəyə aparmışlar, orada ona slavyan təqvimi adı verilmişdir. Bunlardan yakut körpəsinə kilsədə verilmiş slavyan mənşəli adlar rəsmi və ya sənədləşdirilmiş ad, ailədə doğma yakutca qoyulmuş ad isə əlavə və ya məişət adı hesab edilmişdir.

Yakutlar slavyan adlarının çoxunu adaptasiya edib, öz tələffüzlərinə, danışiq ahənginə uyğunlaşdırmışlar.

Slavyanca*Trofim**Aqafiya**Qavril**Anastasiya**Evbokiya***Yakutca***Dropuun, Dooroppuun**Alaapiya**Qabırula, Xabırula**Nastaaççıya**Debdekiya, Debdekieye* və s.

Göründüyü kimi, hətta bəzi slavyan – rus adlarının iki variantı da əmələ gəlmişdir.

Yakutlar rus üçkomponentli antroponimik sistemi dəyişmədən bütövlükdə götürmüşlər:

Nikolay Fedotoviç Alekseyev, Petr Nikolayeviç Filippov, Aleksey Andreyeviç İvanov (görkəmli yakut yazıçısı)

Milli antroponimik ünsürlər yakut ad sistemində az-çox saxlanılmışdır. Bəzi ad və fəmilialarda bunun izləri görünür. **İsidor** Nikiforoviç **Baraxov** (dövlət xadimi), **Anempodist**

İvanoviç Safronov (ədəbiyyatçı) və s. Bundan əlavə, yakut antroponimləri sistemində müəyyən miqdar milli bünövrəli familiyalar vardır. Tulasınov, Bardaxov, Atasıkov, Abılakov, Çolbonov, Tumusov, Onoyev, Kıllakov, Arılaxov və s.

XIX əsrin ortalarından türk xalqlarından biri olan xakasların müəyyən qrupu xristian dinini qəbul etmişdir. Onlarda da advermə ənənəsi xristian qanunlarına müvafiq olmuşdur. Buna görə də həmin zamandan slavyan adları xakas antroponimik sisteminə güclü təsir göstərməyə başlamışdır.

Xakasların dilinə keçən slavyan mənşəli şəxs adları xakas tələffüzünə uyğunlaşdırılmışdır.

Slavyanca	Xakasca
Fedya	Pede
<i>Matvey</i>	<i>Matkey</i>
<i>İqnatiy</i>	<i>İqnes</i>
<i>Timofey</i>	<i>Temekey</i>
<i>Vanyuşa</i>	<i>Banuş</i>
<i>Aleksey</i>	<i>Eleske</i>
<i>Yelena</i>	<i>Delene</i>

Hazırda adlar rəsmi sənədlərdə də xakas tələffüzündə olduğu kimi qeyd olunur və işlənir.

XIX əsrin sonunda müəyyən ictimai, siyasi, mədəni əlaqələrlə bağlı slavyan antroponimik sisteminin türk adlarına təsiri get-gedə güclənmişdir. Bu təsirin nəticəsində türk xalqlarında (Türkiyə türklərindən başqa) familiya qəbul edilmiş və onun morfoloji komponentləri *-ov*, *-yev*, *-ski*, *-oviç* eyni ilə türk dillərinə gətirilmişdir.

Bu cür familiya daşıyanlar, əsasən, XIX əsrin sonunda rus təhsili almış ziyalılar idi.

4.1.3. Çoxkomponentli ümumtürk modellərinin sadələşmə prosesi

Ərəblər ümumtürk antroponimik tərkibinə mürəkkəb adlarla daxil olmuşlar. Lakin onlar sadə türk adları sistemində qalib gələ bilməmiş, əksinə, milli müqavimətlə qarşılaşmışlar. İllər keçdikcə mürəkkəb quruluşlu ərəb ad sistemi türklər tərəfindən get-gedə sadələşdirilmişdir. Bu sadələşdirmə prosesini aşağıdakı ad nümunələrində aydın görmək olur.

Tam adlar	Sadələşmiş adlar
– Maxmut ibn al-Xuseyn ibn Muxammed il-Kaşqari (XI əsr)	<i>Mahmud Kaşğarlı</i>
– İlyas ibn Yusif Nizam Gəncəvi (XII əsr)	<i>Nizami Gəncəvi</i>
– Əfzələddin İbrahim ibn Əli Xaqani Şirvani	<i>Xaqani Şirvani</i>
– Səid İmaməddin Nəsimi Şirvani	<i>İmaməddin Nəsimi</i>
– Mövlanə Şəmsəddin Hacı Məhəmməd Əssar Təbrizi	<i>Əssar Təbrizi</i>
– Mövlanə Nurəddin Ədürrəhman ibn Əhməd Cami	<i>Mövlana Cami</i>
– Sultan Zaxir əd-din Muxammed Babur (XV–XVI əsrlər)	<i>Sultan Babur</i>

Ümumtürk antroponimik sisteminin təsirində ərəb ad sistemi də öz mürəkkəb ənənəsindən get-gedə əl çəkib sadələşməyə doğru istiqamət almışdır.

4.1.4. Dövrün antroponimik modelləri

II dövrün ən mürəkkəb məsələlərindən biri türk xalqlarının bu əsrlərdə (VII–XIX) istifadə etdikləri antroponimik modellərin müəyyənləşdirilməsidir. Türk xalqlarında lap qədimdən başlayaraq məişət, siyasət və mədəniyyətlə bağlı bir sıra türkoloji antroponimik modellər yaranıb formalaşmışdır.

Onomastik araşdırmalar nəticəsində tarixən şifahi və yazılı istifadə edilmiş aşağıdakı türkoloji modellərin mövcudluğu aşkar olunur:

- 1) Qəbilə mənsubiyyəti ilə adlandırma modeli. Bu türkoloji model ən qədim növlərdən biridir. Hər hansı bir qəbiləyə mənsub olan şəxs həmin qəbilənin adı ilə ifadə olunmuşdur. Abdalların Həmid, Qazaxların Kamil, Tölləşlərin Məmli, Bocalların Harun və s.
- 2) Soykökü ilə adlandırma modeli. Bu formada adlandırmanın bir neçə növü olmuşdur:
 - a) Yaşadığı məkanın, mənsub olduğu kökün, babanın, atanın və şəxsin öz adı əsasında formalaşmış antroponimik model. Cuci kəndli – Qarabannı (Qaraqurbanlı) Alı kişinin oğlu Məhəmmədin oğlu Səlim, Qarabağlı Səməndərlilərin Murad kişinin oğlu Qəşəmin oğlu Cahangir və s.
 - b) Mənsub olduğu kökün, babanın, atanın və şəxsin öz adı əsasında düzəlmiş model. Qaracaların Osman Kişinin oğlu Mehədinin qızı Gülxanım, Rəhimlilərin Paşa kişinin oğlu Mürsəlin oğlu İslam və s.

c) Mənsub olduğu kökün, atanın və şəxsin öz adı əsasında düzəlmiş model. Şəriflilərin Hacı kişinin oğlu Mahmud, Qaraməmmədlilərin Kərim kişinin oğlu Muxtar və s.

ç) Mənsub olduğu kök və şəxsin öz adı üzərində meydana gəlmiş model. Qədirlinin Əhməd, Dərvişlərin Nəbi, Qaraxanlıların Qulu, Əlləzlilərin Hümmət, Nəcəflilərin Ələvsət və s.

e) Mənsub olduğu ailənin və şəxsin öz adı üzərində yaranmış model. Bu növ antroponimik modeldə "öyünün" (evinin) sözü iştirak edir. Bəkir öyünün (evinin) Müseyib, Qədir öyünün (evinin) Əziz, Binnət öyünün (evinin) Qasım və s.

- 3) Ad və ata adı modeli. Bu antroponimik model şəxsin adı, atasının adı ilə yaradılmışdır. "Oğlu" və "qızı" sözlərinin iştirakına görə bunun iki növü ayrılır.

a) Ad, ata adı və "oğlu"-"qızı" sözlərinin iştirakı ilə olan model. Sahib Səməd oğlu, Rəşid Qulu oğlu, Məsud Əli oğlu (azərbaycanca), Mihtar Karaşuli, Kırım-bek Elevuli (qazaxca)¹, İsxan Ədhəm yolu, Xəbit Azamat yolu (başqırd). Bu, çox geniş yayılmış modeldir. Belə formadan adı şəxslərlə yanaşı, sənət adamları da geniş istifadə etmişlər. Hazırda Azərbaycan antroponimləri sistemində bu model işlənməkdədir.

Ad – ata adı modeli quruluşca iki formada özünü göstərir.

- Şəxsin öz adının birinci komponent, ata adının ikinci komponent forması. Əsgər Bağır oğlu, Bəşir Qulam oğlu və s.

¹ Qazaxca ulı/tılı oğlu deməkdir.

- Ata adının birinci, şəxsin öz adının ikinci komponent forması. Hacı oğlu Məhəmməd, Xamməd oğlu Nuru, Göyüş oğlu Qələndər, Mehdi oğlu Vahid, Üveys oğlu Ələmdar, Qoşqar oğlu Yəhya və s.
b) Ancaq ad və ata adının iştirakı ilə yaranmış model. Bu növ modeldə “oğlu” və “qızı” sözləri iştirak etmir. Belə modeldə baba adından da istifadə olunduğu müşahidə edilir. Mustafa Kamal, Mustafa Yaqub, Süleyman Rüstəm, Əhməd Cəmil, Mehdi Hüseyn, Məmməd Rahim, Oqtay Rza və s.
Bu model sənət adamlarında daha geniş yer almışdır.
- 4) Ad və soyad modeli. Türkiyə türklərində bu model son dərəcə geniş istifadə edilmişdir.

Ad-soyad

Əli Doğan, Halil Açıqgöz, İsmayıl Bingöl, Bahadır Aydoğan, Turan Eruş, Yalçın Koreş, Bülend Demirkol, Ahmet Kahveçi, Süleyman Sərtkaya, Yasin Yastıkaya, Ali Beker, Kara Ucel, Suzen Yeniyay, Cafer Ayberk.

Türkiyə türklərində soyadın məna və formaca saysız-hesabsız qrupları mövcuddur.

- 5) Ləqəb və ad modeli. Ümumtürk cəmiyyətində insanların birini digərindən fərqləndirmək üçün antroponimik cərgədə ləqəblər də xüsusi yer almışdır. Keçmişdə və indi də çox geniş istifadə olunan **ləqəb-ad modeli** türk dünyasının ən qədim antroponimik hadisələrindən biridir.

Ləqəb – ad modelində ləqəb rəsmi addan əvvəl işlənilən birinci komponenti təşkil edir. Uzun Binar (KDQ), Uzun

Həsən, Yekə Həsən, Çopur Əhməd, Həmdəm Qulu, Xəstə Murtuz, Bambılı Əbdül, Bic Dursun və s.

Ləqəb insanlara müxtəlif səbəblərlə bağlı verilir. Belə ki, adamın bacarığına, cəsarətinə, xasiyyətinə, görkəminə və sair cəhətlərlə əlaqədar xalq tərəfindən ləqəblər işlədilir.

Türk xalqlarının əksəriyyətində “dəli” ləqəbindən istifadə olunur. Bu sözün leksik mənası *ruhi xəstə* deməkdir. Lakin “dəli” sözü ləqəb kimi məcazi mənada istifadə olunaraq, cəsur, bacarıqlı, qüvvətli anlayışını bildirir.

Türk aləminin məşhur dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”da bir neçə şəxsin adı önündə “dəli” ləqəbi işlənmişdir: Dəli Dondar, Dəli Qarcar, Dəli Ozan, Dəli Domrul, Dəli Ərvən. Bu adlardakı “dəli” sözü həmin şəxslərin cəsarətli olduğuna işarədir.

Türk xalqlarında ləqəb şəxsə aid olduğu kimi, soy-kökə, nəslə aid də işlənir. Kömürçülər, Qalayçılar, Dilənçilər, Sərçələr və s. bu kimi nəslə ləqəbə qaqauzlarda daha çox təsadüf olunur.

- 6) Ad və təxəllüs modeli. Təxəllüs ədəbiyyat, mədəniyyət, elm, siyasət sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərin özlərinin seçdikləri adlardır. Təxəllüs rəsmi addan sonra gəlib ikinci komponent yerində durur. Nizami Gəncəvi, Cəfər Xəndan...

Təxəllüslər müəyyən prinsiplərlə yaranır. Məkanla bağlı – Mahmud Qaşqarlı, Qövsü Təbrizi və s.

Təxəllüs götürmək söz sənətkarları arasında daha geniş yayılan antroponimik hadisədir.

- 7) Ad – ata adı – familiya modeli. Bu antroponimik model XIX əsrdə türk aləminə yol tapmışdır. Bu növ mo-

del Türkiyə türklərinin antroponimikasında istifadə olunmamışdır. Türk xalqlarının əksəriyyəti ad – ata adı – фамилиya modelinə geniş yer vermişlər. Belə proses xüsusilə XIX əsrin sonunda daha da güclənmişdir.

Ad – ata adı – фамилиya modelinin türk antroponimik sisteminə daxil olmasının başlıca səbəbi siyasi, iqtisadi, mədəni və digər əlaqələrin artması ilə bağlı olmuşdur.

Ümumtürk antroponimik modelləri olduqca müxtəlifliyə, rəngarəngliyə malikdir. Burada onların ancaq müəyyən hissəsini toplayıb qruplaşdırmağa nail ola bildik.

4.1.5. Ümumtürk antroponimikasının inkişaf səviyyəsi

Ümumtürk antroponimikası, dilin lüğət tərkibinin digər qrupları kimi, leksik zənginləşmə qanunlarına müvafiq artma-çoxalma istiqamətində inkişaf yolu keçmişdir. VII əsrdən üzü bu yana, demək olar ki, hər əsrdə ümumtürk antroponimik sisteminə onlarca yeni-yeni adlar daxil olmuşdur. Möhkəm və zəngin ümumtürk antroponimik təməl hər növ təzə şəxs adının meydana gəlməsi üçün geniş imkanlar vermişdir. Belə antroponimik proses həm Şərq, həm də Qərb türklərinin onomastik fəaliyyətində özünə əhatəli yer tapmışdır.

Ümumtürk antroponimik tərkibi I dövrə nisbətən 50–60 faiz artmış, türk xalqlarının onomastik tələblərini lazımı səviyyədə ödəyə bilmişdir.

4.2. İSLAM DİNİNİN MƏHDUDLAŞDIRILDIĞI DÖVR

(XX əsrin 20-ci illərindən 80-ci illərinin sonuna qədər)

Türkiyə türklərindən və İslam dinini qəbul etməyən türk mənşəli xalqlardan başqa türkdilli türkmənşəli bütün xalqların antroponimik sisteminin inkişafında belə bir dövr olmuşdur.

XX əsr başqa cəmiyyətlərdə olduğu kimi, türk xalqının da tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu əsrin hər bir ilində iqtisadi, siyasi və mədəni hadisələrin güclənməsi xalqların hərtərəfli inkişafına təsirli təkanlar vermişdir. XX əsrdə dünya ictimaiyyətinin bütün sahələrində bərabəri olmayan sürətlə inkişafa nail olması üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Meydana çıxmış bu imkan və şəraitlər insanların dil sahəsinə, o cümlədən, antroponimlərin təkmilləşməsi, zənginləşməsi və inkişaf etməsinə xüsusi xidmət göstərmişdir.

XX əsrdə ümumtürk antroponimlərinin inkişafında bir sıra problem və proseslər baş vermişdir. Müşahidə olunan həmin lingvistik hadisə və proseslərin aydınlaşdırılması ümumtürk antroponimik mədəniyyəti tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

4.2.1. Ad və siyasi quruluş

XX əsrdə ad probleminin siyasi quruluşla bağlılığı çox qabarıq şəkildə özünü büruzə vermişdir. Tarix boyu ad bu və ya digər səviyyədə, ictimai-siyasi quruluşla bağlı olmuşdur. Zaman-zaman cəmiyyətdə baş verən hadisələrin çoxu insan adlarında, antroponimik tərkibdə öz əksini

tapmışdır. Müasir bəzi şəxs adları uzaq keçmişdəki ictimai hadisələrin əlamətlərini bu günə qədər gətirib çatdırmaqda bir lingvistik vasitə rolundadır.

XX əsrin 20-ci illərinə qədər türk dünyasında antroponimik sistemlər eyni şəkildə, türk təfəkkürünə uyğun davam və inkişaf etmişdir. Türkiyə türklərində ümumtürk antroponimika ənənəsi həmişə qorunub saxlanmışdır. Lakin XX əsrin əvvəllərində sosializm quruluşunun yaranması ilə bağlı Sovetlər birliyində olan türklərin ad sistemində bir sıra həm dəyərli, həm də əhəmiyyətsiz istiqamətlər meydana çıxmışdır.

4.2.2. Yeni adların meydana gəlməsi

Antroponimlər hər bir xalqın dünyagörüşü, mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə möhkəm şəkildə bağlı yaranır və inkişaf edir. Buna görə də ümumi tərəqqiyə uyğun olaraq illər boyu şəxs adlarının tərkibində yeniləşmə prosesi baş verir. Belə bir antroponimik prosesdə onlarca yeni-yeni adlar yaranır. Bunların içərisində dövrün ictimai-siyasi və mədəni səviyyəsinə uyğun olub, xoşagələn təzə adlarla yanaşı xoşa gəlməyən şəxs adları da meydana çıxıb bilmişdir.

1) Xoşagələn yeni adlar. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk xalqları arasında antroponimlərin inkişafına xüsusi maraq yaranmışdır. İstər sovetlər tərkibində olan türk mənşəli xalqlar, istərsə də Türkiyə türkləri yüzlərlə yeni-yeni sadə və gözəl adlar yaratmağa nail olmuşlar.

1920–30-cu illərdə türk xalqlarında antroponimik sistemlər, onların tərkibi bir sıra üsullarla, müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf yolu keçmişdir:

a) Yeni quruluşla əlaqəli şəxs adları yaranmışdır.

Azərbaycan dilində – Zəfər, İnqilab, Bayraqdar (oğlan adları), Şura(qız adı), özbək dilində – Zufar (zəfər), Zufarbek, Zufar xuca (oğlan adları) və s.

- b) Elm, maarif və mədəniyyət anlayışları ilə bağlı antroponimlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycan dilində – Alim, Maarif, Nazir, Natiq (oğlan adları), Savad, Maarifə (qız adları); Altay dilində – Alım, Sanat; Tatar dilində – Nazıyr və s.

1940–50-ci illərdə yaranan yeni antroponimlər. Bu illərdə meydana çıxmış şəxs adları Böyük Vətən müharibəsi dövrünün ahənginə uyğun, xalqın qalib gəlmək və sülh arzusu ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan dilində – Qələbə, Qalib, Qoşun, Vətən, Müdafiə, İntiqam (oğlan adları), Sülhzar, Sülhnurə, Sülhiyyə, Hicran, İntizar (qız adları); özbək dilində – Uruş (vuruş), Uruşbay (oğlan adları); qaraqalpaq dilində – Jenis, yenmək, qələbə (oğlan adı); qırğız dilində – hibrid xarakterli Frontbəy (front rusca “cəbhə”) oğlan adı və s. yaranmışdır.

1960-80-ci illərdə türk xalqlarının antroponimik tərkibi ürəyəyatan, qulağa xoş gələn yeni gözəl adlarla get-gedə zənginləşmişdir. Yüksək mədəni inkişafı ilə bağlı hər bir türk xalqında milli bünövrə, doğma dilin materialları əsasında oğlan və qız adları formalaşmışdır. Bu illərdə Türkiyə türklərinin zəngin adyaratma təcrübəsi bütün türkmənşəli xalqlara təsir etmiş, yüzlərcə Aynur, Aysel, Aytən, Aybəniz, Günel, Elcan, Turan və sair bu kimi gözəl adlar ümumtürk istifadəsinə keçmişdir.

2) Xoşa gəlməyən adlar. XX əsrin əvvəllərində türk dillərində sadə, qəşəng adlarla bərabər, qəribə, qulaqdeşən, gü-lünc və xoşagəlməz onlarca oğlan və qız adı da işlənmişdir.

Azərbaycan dilində – Narkom, Milis, Kino, Kontor, Or-den, Motor, Traktor, Razbor, Razqovor (oğlan adları), Vilis, Maşın, Liman, Fabrika, Samovar, Çaynik (qız adları); *qazax dilində* – Kim, Syezd, Saldatbek (oğlan adları), Zakon, Kima (qız adları)¹, *qaraqalpaq dilində* – Kolxozbəy, Kanalbay, Avto-mat, Samolet (oğlan adları), *qırğız dilində* – Ukazbek, Soyuz-bek, Sovetbek, Dokturbek, Kolxozbek, Sovxozbek, Şaxtyor-bek, İliçbek, Artel, Oktyabr, Bolşevnik, Vlast (oğlan adları), İskra, Oktyabrına, Sovetkan (qız adları), *başqırd dilində* – No-yabrist, Oktyabr, Kommuna, Kommunar adları işlənmişdir.

Onomoloq K.Z.Zakiryanovun müşahidələrinə görə, başqırd dilində aşağıdakı kimi düzəltmə qəribə adlar da özünə geniş yer tapmışdır.

Renat (Revolýusiya – nauka – trud)

Damir (Da zdravstuet mir)

Dalsov (Dalny vostok)

Verso (Verxny Sovet)

Vil

Vladimir İliç Lenin

Vilya

Vladlen

Kim (Kommunisticeskiy İnternasional Molodyoji) və s. Bu kimi qəribə adların ömrü çox qısa olmuş, ictimaiyyət ara-sında geniş yayıla bilməmişdir. Lakin türk xalqlarının zəngin

¹ Bax: T.Januzakovun əsəri, səh. 197-199.

zövqünü oxşamayan belə adlara ayrı-ayrı xalqların antroponimikasında hələ də tək-tük rast gəlmək olur.

4.2.3. Ümumtürk antroponimikası tərkibinə əcnəbi mənşəli şəxs adlarının daxil olması

Türk xalqlarının elmi-mədəni inkişafının yüksəlişi XX əsrlə daha çox bağlıdır. Bu əsrin əvvəllərindən tutmuş dünya xalqları ilə türklərin iqtisadi, siyasi, mədəni, digər sahələr üzrə əlaqələri daha da genişlənmişdir. Bunun da nəticəsində müxtəlif xalqlara məxsus əcnəbi adları türk antroponimikası sisteminə daxil ola bilmişdir.

Bu antroponimik proses türk dünyasının hər yerində özünü az və ya çox dərəcədə göstərmişdir. Avropa türkləri Avropa xalqlarından, Asiya türkləri Asiya qonşularından bir sıra şəxs adı əxz etmişlər.

Oğlan-kişi adları: Albert, Artur, Hamlet, Rafael, Telman, Marlen, Edison, Darvin, Abel...

Qız-qadın adları: Elmira, Elza, Elvira, Emma, Rimma, Esmira, Diana, Liberto, Tamilla, Tinatin, Amalya, İzolda, Ofelya, Raisa, Roza, Raya, Klara, Zemfira, Tamara, İndira, Aida, İda...

Bu növ adlardan istifadə türk xalqlarında müxtəlif şəkildədir. Belə ki, bəzi adlar, demək olar ki, bütün türk xalqlarında işləndiyi halda (Telman, Roza, Hamlet...) bəzi adlar ancaq bu və ya digər türk dilində istifadə olunur. Məsələn:

Qaraqalpaq dilində – Zoya, Yura, Vladimir və s.

Tatar dilində – Marsel, Rosilya, Luiza və s.

Başqırd dilində – Aleksey, Aleksandr, Anatoli, Boqdan, Viktor, Vadim, Vasili, Mixail,

Feodor, Oleq, Palina, İra, Alvetina,
Yuliya, Valya və s.

Qazax dilində – Taras, Denis, İlya, Miron, Maksim,
Valentina, Anna və s.

Ümumtürk antroponimik sistemində bu qəbildən olan adlar az miqdar təşkil edir.

4.2.4. Dini anlayışlarla bağlı adların azalması

Dini adların sıxışdırılması və bunun nəticəsində onların azalması prosesi ictimai-siyasi quruluşla bağlı XX əsrdə türk xalqları arasında İslam dininin qadağan edilməsi, məhdudlaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. Bu illərdə Yaradanqulu, Pirverdi, İmamverdi, Xudaqulu, Allahqulu, Tanrıqulu, Allahşükür, Maşallah, Tanrıverdi, Xudaverdi, Allahverən, Fatmanisə, Aşafatma və s. bu kimi adların istifadəsi İttifaq ərazisindəki türk xalqlarında azalmışdır.

Az olan tək-cə bu növ adlar deyil, *-ulla, -əddin, -iyyə* və s. ünsürlərlə düzələn şəxs adlarının da seyrəkləşdiyi müşahidə olunur. Ziyaəddin, Kamaləddin, Nəcməddin, Seyfəddin, Məhyəddin, İbadulla, Həmidulla, Məmmədiyyə və s. Müqayisələrin nəticəsinə görə, bu qrup adlar, başqa xalqlardan fərqli olaraq, Azərbaycan və tatar xalqlarının dilində mühafizə olunaraq nisbətən geniş halda istifadə edilmişdir.

Dini anlayışlarla bağlı adların azalma dərəcəsi türk dillərinin hamısında eyni olmamışdır. Bu adların sıradan çıxma faizi başqa türk dillərinə nisbətən çuvaş, yakut, xakas, şor, tuva, Altay dillərində son dərəcə yüksək olmuşdur. Həmin dillərdə bu növ adlar slavyan şəxs adları ilə əvəz olunmuşdur.

4.2.5. Mürəkkəb quruluşlu antroponimlərdən tamamilə uzaqlaşma meyli

Tarixi faktlardan aydın olur ki, türk xalqları keçən əsrlərdə hətta XX əsrin müxtəlif illərində də mürəkkəb – çoxkomponentli şəxs adlarından istifadə etmişlər. Azərbaycan antroponimləri tərkibində Yusifcavad, Məmməd vəli, Əliməmməd, Məmmədcəfər, İbrahimxəlil, Hüseynqulu, Məmmədhənifə və s. bu kimi ikikomponentli adlar çox olmuşdur. Belə adlar türk dillərinin hər birində də bol-bol işlənmiş və bunların ağır tələffüzü türk dünyasında narahatlıq doğurmuşdur.

Türk aləmində mürəkkəb adlardan tamamilə uzaqlaşmaq meyli get-gedə gecələnmişdir. Bu antroponimik proses bütün türk xalqlarının arzu və istəyi kimi qəbul və müdafiə edilmişdir. Türkmən antroponimisti Ş. Annakılıçov yazır: “İkikomponentli adlardan uzaqlaşmaq hər il artır. Bizə belə gəlir ki, *onu müdafiə etmək* olar (*kursiv bizimdir* – A.Q.). Belə ki, iki komponentdən ibarət olan adı nəinki başqa millətlərin nümayəndələri çətin yadda saxlaya bilər, hətta türkmənlər özləri də çətinlik çəkirlər”.¹

Türk dillərində antroponimlərin sadələşdirilməsi prosesi başladığı andan indiyə qədər davam etməkdədir. Qazax alimi O.A.Sultanyayev yazır ki, hazırda qazaxlar arasında uşağa təktərkibli ad vermək müşahidə olunur. *Alma, Suale, Nur, Nurlan, Asker, Erkin* və sair kimi tələffüzü çətin olmayan adlardan istifadəyə geniş yer verilir.

Sadə ada doğru meyil başqa xalqlarda da geniş yer almışdır. Bu münasibətlə tatarşünas L.P.Bolşakova yazır: “Hazırda

¹ Ш.Аннакылычов. Мотивы выбора имен у туркмен. Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., 1970, с. 208.

şəhər və kəndlərdə (Tatarıstanda) daha sadə, tələffüzü yüngül olan adlar verilir və Axmetxan, Abdülbari, Muxammetrasix, Fetkekadar və sair uzun adlar azalır”.¹ Türk xalqlarında adların sadələşdirilməsinin bir neçə yolu müşahidə olunur.

Birincisi, ikikomponentli adların bir tərəfini işlət-məməklə sadə ad düzəltmək yolu. Bu ənənə Azərbaycan dilində daha geniş yayılmışdır:

Həzrətqulu – Həzrət(qulu) – Həzrət

Mehdiqulu – Mehdi(qulu) – Mehdi

Məmmədcəfər – Məmməd(cəfər) – Məmməd

Hüseynqulu – Hüseyn(qulu) – Hüseyn

İkincisi, dini məzmun ifadə edən ünsürləri ixtisar etməklə sadə ad yaratmaq yolu. Tatarlar ərəb mənşəli şəxs adlarından dini məzmun bildirən *-ad-din* ünsürlərini ixtisar edərək adları çoxhecalılıqdan ikihecalılığa endirərək həmin adları sadələşdirmişlər. Q.F.Sattarov tatar dilində Kaşay, Qimaj, Kamay, Fəxri, Bilay adlarının bu yolla formalaşdığını göstərir.²

Kaşafetdin – Kaşaf(et-din) – **Kaşay**

Bilaletdin – Bilal(et-din) – **Bilay**

Kamaletdin – Kamal(et-din) – **Kamay**

Qıymadetdin – Qıymad(et-din) – **Qimay**

Fəxretdin – Fəxr(et-din) – **Fəxri** və s.

Tatarlarda belə adlar quruluşca sadələşdirilərkən onların asan tələffüzü də təmin edilmişdir ki, bu da antroponimik mədəniyyətin müasir tələblərinə tamamilə müvafiqdir.

¹ Л.П.Большакова. Образование отчеств от татарских имен. Антропонимика. М., 1970, сәһ. 81.

² Q.F.Sattarov. Tataristan MSSR-in antroponimləri. Kazan, 1973.

Qırğızlarda mürəkkəb antroponimlərin bir komponenti atılaraq digərində müəyyən fonetik dəyişiklik edilmiş və yaradılan sadə adın arxasına “ş” fonemi əlavə olunmuşdur.

Şayırbubu – **Şakim**

Saqınbay – **Sakış**

Mayramkul – **Mayraş** və s.

Türk xalqlarında mürəkkəb adların sadələşdirilməsi yolları olduqca müxtəlif və çoxsaylıdır.

4.2.6. Ad + ata adı + familiya antroponimik modelinin geniş yayılması

XIX əsrin II yarısında türk antroponimləri sistemində meydana gəlmiş üçkomponentli model formasından istifadə edilməsi III dövrə – XX əsrin əvvəllərindən Sovetlər birliyindəki türklər arasında ictimai-siyasi və digər vəziyyətlərlə əlaqədar çox geniş və sürətlə yayılmağa başlamışdır.

Əvvəlki yüzilliklərdə və xüsusən XX əsrdə çoxsaylı türk xalqlarında bir sıra müxtəlif forma və məzmunlu antroponimik modellər şifahi və yazılı işlənmişdir.

Məlum olduğu üzrə, bütün dünya xalqlarında, o cümlədən türklərdə də antroponimik modelin ilk nümayəndəsi şəxsin öz adı olmuşdur. İki eyniadlı adamları bir-birindən fərqləndirəndə onların atalarının adları yada salınmışdır.

Şərq türklərindən tuva xalqının antroponimik fəaliyyətində 1944-cü ilə qədər bu qaydadan istifadə edilmişdir. Həmin tarixdən başqaları kimi, tuva xalqı da mürəkkəb antroponimik modelə üz tutmuşdur.

Antroponimik modellər addan (şəxsin öz adından) başlayaraq fəsilçiyə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Bu

proseslərdə türklər arasında bir sıra fərqli modellər formalaşmış istifadə edilmişdir.

1. Ad+tayfa (AT) adı modeli. Bu model – AT modeli şəxsin adına tayfa adının artırılması ilə əmələ gəlmiş ilk ikikomponentli modeldir.

AT modeli türk xalqları arasında çox qədimlərdən formalaşmış istifadə edilmişdir. Çoxsaylı türk qəbilə və tayfalarında şəxsin kimliyini bildirmək məqsədi ilə onun adı ilə bərabər familiya kimi tayfasının adını dilə gətirmişlər. Bu növ modelin coğrafiyası türk dünyasında geniş olmuşdur. Qazax antroponimisti T. Canuzakov bu antroponimik hadisə ilə əlaqədar yazır ki, əvvəllər qazaxlar familiya əvəzi tayfanın adını deyərtilər. Karakıpsak, Koblandı, Şakşak, Cenibek və s. bu modeldə tayfa adı şəxs adının önündə və sonunda işlənmişdir. Lakin bəzi xalqlarda ən çox tayfa adının öndə işlənməsi faktı müşahidə olunur.

Azərbaycan dilində:

Abdalların Qaraş

Bocalların Huru

Xələclərin Fatma

Qazaxların Əhməd və s.

Qumuq dilində:

Muxtarlanı Qaji (Muxtarlının Hacı)

Salavatlanı Osman (Salavatlının Osman)

Ullubiyəlanı Umav (Ullubəylinin Umav) və s.

Orta Asiya türklərində də bu modelə tez-tez rast gəlmək olur.

2. Ad+soy (AS) adı modeli. Bu model – AS modeli, əsasən, şərti soy adı verməklə əmələ gəlmişdir.

AS modeli ən çox Türkiyə türklərində, müəyyən miqdarda da qaqauzlarda işlənməkdədir. Müşahidələrdən aydın olur ki, türk soyadları müəyyən məqsəd və arzularla bağlı yaradılmışdır.

Müasir Türkiyə türklərinin soyadları məzmun və formaca son dərəcə rəngarəng və zəngindir:

Asiye Deliçay	Hasan Ekinçi
Selma Tunçay	Umray Avçı
Nihat Adsız	Mahmut Bağcı
Ali Akbaş	Tomris Yardımçı
Çengiz Yener	Bahattin Qaraqoç
Derya Sazaq	Nuray Sunqur
Mustafa Akay	Arslan Tekin

Müasir Türkiyə türkcəsində üç komponentdən ibarət antroponimik model də az işlənir:

Umut Yaşar Oğuzcan
Mehmet Akif Ersoy
Yehya Kemal Beyatı* və s.

3. Ad+ata adı modeli. Bu model – AA-1 modeli şəxsin adından sonra ata adının işlənməsi ilə yaranmışdır.

AA-1 modeli bütün türk xaqalarında müşahidə olunur və bunun aşağıdakı formaları mövcuddur.

* Adlar rəsmi sənədlərdən götürülmüşdür.

a) "Oğlu" və "qızı" sözlərinin iştirakı ilə düzələn forma:

Əli Səməd oğlu, İsa Ağamalı oğlu
Qədir Kərim oğlu, Qorxmaz Cəfər oğlu
Bağır Sərdar oğlu, Əbil Əsrəf oğlu
Lalə Nuru qızı, Qönçə Nadir qızı
Hilal Əhsən qızı, Nuray Qəşəm qızı və s.

Türk dillərində "oğlu" və "qızı" ünsürləri ilə bərabər başqa sözlərdən də istifadə olunmuşdur. T.Canuzakov yazır ki, əvvəllər qazaxlar ata adını bildirmək üçün *balası, ulı* (*oğlu*), *kızı* sözlərindən istifadə etmişlər. Məsələn, Bazarbaydın ulı, Axannın balası və s. İndi isə ata adı üçün *oğlu, kızı*, yaxud **rus şəkilçisindən** istifadə olunur.

Ata adını bildirmək məqsədi ilə slavyan şəkilçisi **-oviç, -ovna** şəkilçilərinin "oğlu" və "qızı" əvəzinə işlənilməsinə Sovetlər dövründə qazax, tatar, özbək, türkmən, xakas, tuva, qırğız və başqa türk dillərində çox geniş yer verilmişdir. Bu antroponimik hadisə milli baxımdan mənfi qiymətə layiqdir. Belə hallar qəti yolverilməzdir. Çünki bu, türk dilinin ruhuna, ahənginə olduqca ziddir.

b) Valideyn anlayışı bildirən ünsürlərin iştirakı olmandan yaranmış forma:

Nicat Osman	Lalə Şövkət
Ömər Mahal	Fərid Camal
Xanlar Murad	Əlfi Asif və s.

Bu model növü antroponimik sistemdə daha geniş yayılmışdır.

4. Ad+ana adı modeli. Bu model – AA-2 modeli ad və ana adının iştirakı ilə meydana gəlmişdir.

Nazim Sımən oğlu

Hüseyn Pəri oğlu

Qurban Gülnaz oğlu və s.

Bu modeldə ana adı, əsasən, ön cərgədə işlənir.

Bağdagül oğlu Ata – (məşhur Azərbaycan musiqçisi)

Sona oğlu Məhəmməd – (tanınmış təsərrüfatçı)

AA-2 modelinə türk xalqlarındakı digər antroponimik modellərə nisbətən az miqdarda təsadüf olunur.¹

5. Ad+ata adı+familiya modeli. Bu antroponimik model – AAF modeli ad və ata adından əlavə familiya göstərməklə üçkomponentli formasında əmələ gəlmişdir.

Türk xalqlarında familiyaların **ata**, **baba** və **dədə**² rəsmi adlarına müəyyən morfoloji ünsürlərin artırılması ilə yaradıldığı müşahidə olunur.

1. *Ata adı əsasında formalaşmış familiyalar.* Bu növ familiyalar, yəni ata adını özünə familiya götürmək bir sıra türk xalqlarında geniş yayılmışdır.

Türkmənlərdə:

Azımov Pıqam **Azımoviç**

Çarıyarov Beşim **Çarıyaroviç...**

¹ **Pəri**oğulları antroponimi də vardır. Bu, Kəbirli tayfasının bir tirəsinin adıdır.

² **Dədə** valideynlərin babası mənasında işlənir.

Tatarlarda:

Yusupov Farid Yusupoviç

Zakiyev Mirfatih Zakiyeviç...

Qazaxlarda:

Çanuzakov Telxoja Canuzakoviç

Suleyev Bilal Suleyeviç...

Başqırdlarda:

Şakirov Zakir Şakiroviç...

Çuvaşlarda:

İvanov Pavel İvanoviç...

2. *Baba adı əsasında yaranmış familiyalar.* Bu cür familiyalar ata tərəfindən babasının adı əsasında meydana çıxmışdır.

Hacıyev Bayram Camal oğlu

Səmədova Gülşən Bilal qızı

3. *Dədə adı əsasında meydana çıxmış familiyalar.* Belə familiyalar soy kökü ilə bağlı ata tərəfdən dədənin və bəzən ondan əvvəlki şəxsin adı əsasında formalaşmışdır.

Şərifova Zemfira Mahmud qızı

Bağırova Müseyib Hüseyn oğlu

Azərbaycanlılar arasında bu üçüncü növ familiyalar 60 faizdən çoxdur. Dünyada soy kökünün – ulu babaları-

nın unudulmasına yol verməyən hər kəs xoşbəxtlərin xoşbəxtidir. AAF modeli türk xalqlarının antroponimik mədəniyyəti tarixində müxtəlif illər ərzində bir sıra milli vasitələr və alınma morfoloji ünsürlər əsasında formalaşmışdır.

1. Milli bünövrə əsasında taranmış familiyalar. Türk dillərindəki bu qrup familiyaların təşəkkülündə başlıca olaraq iki yoldan istifadə edilmişdir.

a) *Milli morfoloji ünsürlərlə familiya yaradılması*. Bu yolla Azərbaycan dilində **-lı, -li, -lu, -lü** morfoloji ünsürləri ilə bir çox müxtəlif familiyalar meydana çıxmışdır.

Murad**li** Həbibulla Fəttah oğlu

Rəhim**li** Qədir Hüseyn oğlu

Uğur**lu** Qənirə Dadaş qızı

Müdəşüdlü Mehri Əziz qızı

Bu morfemlərdə yaradılmış familiyalar həm məzmun, həm də formaca daha münasibdir. Bunların vasitəsilə şəxsin mənsubluğu anlaşıqı da ifadə olunur.

Tatar dilində **-ullin** ünsürü ilə düzəldilən familiyalar xalqın antroponimik sistemində xüsusi mövqe tutur.

Arifullin Sattar Arifullinoviç

Qubaydullin Qaziz İbrahimoviç

b) müxtəlif milli vasitələrlə familiya düzəldilməsi. Türk xalqlarında üçkomponentli antroponimik modelin müxtəlif formaları vardır. Həmin forma və yollarla düzəlmış familiyalar öz səciyyələrinə görə fərqlənir.

Tuvalarda:

Davaa Dolqar Bayıroviç
Salçak Çimit Kızıl-oolovna

Yaxud:

Monquş Nikolay Sedip
Burbu Makpal Setpa

Tədqiqatçıların nəticələrinə görə, bu misalların birinci cərgəsində duran familiyalardakı “Davaa” və “Salçak” tuva sözüdür, şəkilçisiz familiya kimi işlənir, “Monquş”, “Burbu” sözləri isə qəbilə-tayfa adı olub, familiya rolunda istifadə edilir. Burada türk antroponimikasına dair ən qədim əlamətlərdən bəzisinin mühafizə olunduğu görünür.

Tatarlarda:

Saadi Qabduraxman Eynan oğlu
Odabaş Xabibulla Abduraşid oğlu
Şaraf Qasimcan Şarafoviç...

Özbəklərdə:

İlbek Meşrik Yunus oğlu

Qazaxlarda:

Baytursun Axmed Baytursunoviç

Rəsmi sənədlərdən götürülmüş bu nümunələrin birinci sırasındakı adlar familiya rolunu yerinə yetirir.

2. *Alınma-əcnəbi morfoloji ünsürlərin vasitəsilə düzəldilmiş familiyalar.* Bu məqsədlə bir sıra dillərdən antroponimik nümunələr götrülmüşdür. Bunlardan iki dil qrupundan alınmış şəkilçilər türk dillərinə daha geniş yol tapa bilmişdir.

a) Slavyan mənşəli şəkilçilər. Familiya yaradan aşağıdakı slavyan mənşəli şəkilçilər türk dillərinə daxil olmuşdur.

1. **-OV, -OVA.** Rəsmi şəxs adlarına bitişdirilərək familiya düzəldilir. Kişi familiyası – Dadaş+ov, Sadıq+ov, Rüstəm+ov, qadın familiyası – Şükür+ova, Cavad+ova, Abbas+ova, Soltan+ova...
2. **-YEV, -YEVA.** Ahəngə uyğun şəxs adlarına qoşularaq familiya yaradır. Kişi familiyası – Piri+yev, Sədi+yev, Vəli+yev, qadın familiyası – Quli+yeva, Mehdi+yeva, Əli+yeva.
3. **-SKİ, -SKAYA.** Məkan anlayışı ilə bağlı olan bu morfoloji ünsürlər, əsasən topnimlərə qoşularaq familiya yaradır. Kişi familiyaları: Şəki+n+ski, Xoy+ski, Şahtaxti+n+ski, qadın familiyaları: Şəmsəddin+skaya, Şəki+n+skaya.

Bu şəkilçilərdən birinci və ikinci qrupa aid olanlar türk dillərində daha geniş yayılmışdır.

4. **-İN.** Bu ünsürlə az da olsa türk dilində familiya düzəldiyinə rast gəlinir.

Tatarlarda:

Tomanın Mosəvi Naim oğlu...

Başqırdlarda:

İdelqujin Karim Abduloviç...

Oyrotlarda:

Sabaşkin Aleksey Makaroviç...

Altaylar – oyrotlar öz milli adlarından çox uzaqlaşib, rus adlarını götürdükləri kimi, onların familiyalarını da eyni ilə işlətmişlər.

b) Fars mənşəli ünsürlər. Familiya yaratmaqla əlaqədar türk dillərinə aşağıdakı ünsürlər daxil olmuşdur.

1. **-Zadə.** Bu ünsür mənşə dildə leksik vahid kimi müstəqil mənə bildirməsinə baxmayaraq, türk dillərinə keçərək antroponimik şəkilçi vəzifəsini yerinə yetirməkdədir. Onun rəsmi şəxs adlarına qoşulması nəticəsində bir sıra familiya yaradılmışdır:

Bağır+**zadə** Əhməd İsa oğlu

Əhməd+**zadə** Gülnarə Əli qızı...

Bu şəkilçi Azərbaycan dilinin antroponimikasında daha geniş yer almışdır. Lakin burada da ümumi işlənmə faizi bir o qədər çox deyildir.

2. **-İ.** Ümumtürk antroponimik sistemində bu ünsürlə familiya yaradıldığına da rast gəlmək olur.

Özbəklərdə

Zakiri Aşurəli (Osman oğlu)

Rəximi Şakircan (Fərhad oğlu)

Azərbaycanlılarda:

Qədri Hüseyinli Məhəmməd oğlu

Həqqi İsmayıl Hüseyin oğlu

Bu ünsürlə türk xalqlarında yaranmış familiyaların miqdarı çox azdır.

AAF modeli XX əsrdə türk dillərində çox geniş yayılaraq kütləvi xarakter almışdır. Lakin bununla bərabər üslubi işlənmə və digər cəhətlərlə bağlı onun türk dillərində inkomponentli – ad və familiya kimi işlənilməsi üstünlük təşkil etməkdədir.

Azərbaycanda:

Fikrət Əmirov

Qara Qarayev

Qurban Pirimov

Qaraş Quliyev

Nicat Əfəndizadə

Dadaş Məmmədli...

Qumuqcada:

Qamzat Murzayev

Ravzan Təmişov

İzi İslamov

Cəlaləddin Kerkmasov...

Türkməncədə:

Qumman Sarıyev

Soltanşa Ataniyazov

Qurbanqurdu Geldiyev

Berdi Sarıyev...

Altaycada:

Biçontay Bedirov

Yarımjay Baydıkoviç

Muklay Saadakov

Tibot Umarov...

Başqırdcada:

Rufina Şaqiyeva

Əxmər Kaşanov

Ansar Şafikov

Xaris Farraxov...

Özbəkçədə:

Bikcan Raxmanov

Tektur Xoibekov

Raxim İnoqamov

Abduraşid Abducabbarov

Noqaycada:

Miya Bulqarova

Tatyana Hacıyeva...

Qısaldılmış üçkomponentli modelin bu forması türk dillərində o dərəcədə çox yayılmış ki, hətta tədqiqatçılar bəzən dillərindəki üçkomponentli modeli unudurlar. Elə buna görə də qazax alimi Telxoca Canuzakoviç Canuzakov müasir qazax antroponimik modelinin ikikomponentli olduğunu göstərərək yazır: “Müasir qazax antroponimik modeli ikikomponentlidir: o, ad və familiyadan ibarətdir: Alma Satayeva, Asan Canbolatov, Tasbolat Sapakov”.¹

4.2.7. Şəxs adlarının slavyansayağı təhrif olunması

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq əksər türkdilli xalqların dillərində milli adların təhrif olunması prosesi meydana çıxmışdır. XX əsrin ortalarından Sovetlər birliyi ərazisindəki türk xalqlarında bir çox ümum-müsəlman və türk mənşəli ahəngdar, gözəl şəxs adlarının slavyansayağı təhrif olunaraq işlənilməsi güclənmişdir:

Məhəmməd – Mamed

İsgəndər – İsiq

Cahangir – Canik

Rövşən – Roşka

Ələkbər – Alik

Azər – Azik

Nərmin – Nara

Züleyxa – Zulya

Fatma – Fatya

Sevinc – Seva

Elnara – Ela

Kamilə – Kama

Nigar – Nika

Şəfəq – Şafa

Nəzakət – Naza

¹ Т.Жанузаков. Казахи. Системы личных имен у народов мира. 1986, сәһ. 146.

Səadət – Sada

Süsən – Susa

Nurlan – Nuriq

Firəngiz – Fira

Güllü – Gülya

İsmayıl – İsik

Aygün – Ayka

Hüseyn – Qusik və s.

N.Mirolavskayanın müşahidələrinə görə, başqırd dilində bu hadisəyə bənzər olaraq şəxs adları başqa adlara dəyişdirilmişdir: Züleyxa – Zina, Tanzila (Tünzalə) – Tanya, Sufiya – Sonya, Qilmiziqan – Qalya və s.

Rəsmi sənədlərdə bu adların əslı, yəni başqırd dilindəki formasının yazıldığı göstərilir. Şəxs adlarının təhrif olunması hər bir xalqın antroponimik mədəniyyətinə mənfi təsir göstərən prosesdir. Müasir dövrün inkişaf etmiş xalqlarının çoxu belə bir hala qarşı ciddi mübarizə apararaq onun inkişafını, genişlənilib yayılmasını yolverilməz hesab edir. Körpəyə ad seçmək bir o qədər çətin deyil. Lakin ona verilmiş adı qoruyub saxlamaq isə son dərəcə ağır və məsuliyyətli işdir.

4.2.8. Ümumtürk antroponimikasının inkişaf dinamikası

Dilin başqa sahələri kimi, onun onomastikası, o cümlədən antroponimik tərkibi də dinamik xarakterlidir. Şəxs adları sisteminin tərkibi müxtəlif amillərlə bağlı dəyişə bilər, müəyyən adların istifadə olunma dərəcəsi azalıb-artmaqla fərqlənir. Bir dövrdə geniş yayılmış hər hansı bir şəxs adı başqa dövrlərdə məhdud dairədə işlənir, yaxud da tam passiv tərkibə keçir. Bəzi adların taleyi isə bu prosesin əksini təşkil edərək əvvəlki dövrlərdə nisbətən daha geniş dairədə istifadə olunur. Bununla bərabər antropo-

nimik sistemə yeni-yeni adlar da daxil ola bilir və bunun nəticəsində antroponimik tərkib genişlənərək inkişaf edir.

Bu linqvistik proseslər obyektiv şəkildə antroponimik dinamikanın tədqiqində üzə çıxarılır. Antroponimik dinamikanın müəyyənləşdirilməsi üçün iki başlıca meyar mövcuddur:

1. Ayrı-ayrı şəxs adlarının istifadə olunma dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Adlar sisteminin tərkibində baş vermiş dəyişikliklərin müəyyən edilməsi.

XX əsrdə türk xalqlarının bir qrupu kapitalizm quruluşunda, digəri isə sosializmdə yaşamışlar. Sovetlər birliyində İslam dininin məhdudlaşdırıldığı illərdə türk xalqlarında bu fonda adyaratmanın qarşısı kəsilmiş, lakin kapitalist mühitində olan Türkiyə türkləri bu sahədə azad antroponimik fəaliyyət göstərmişlər.

Aparılmış linqvistik müşahidələrdən aydın olur ki, XX əsrdə ümumtürk antroponimik sistemi istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyətcə əvvəlki dövrlərdən qat-qat yüksək inkişaf yolu keçmişdir.

Bu əsrdə Türkiyədə adların tərkibi çox genişlənmiş, yüzlərlə yeni-yeni oğlan-kişi, qız-qadın adları meydana gəlmişdir.

Sovetlər tərkibindəki türklərin tarixində də bu dövrün antroponimik dinamikaı diqqətçəkən səviyyədə olmuşdur. Bu dövrün inkişaf dinamikaında milli təməl əsasında yaranmış yeni, gözəl və ahəngdar şəxs adları xüsusi mövqeyə malikdir.

4.3. MİLLİ TÜRK ANTROPONİMLƏRİNİN VÜSƏTİ DÖVRÜ

(XX əsrin 90-cı illərində)

Bu dövr müasiri olduğumuz yüzilliyin son illərindən – 90-cı illərin əvvəllərindən başlayır. Dördüncü dövr Sovetlər birliyində yaşamış türk xalqlarının tarixində baş vermiş bir sıra ictimai, siyasi, dini, mədəni və digər əlamətdar hadisələrlə, xüsusi olaraq müstəqilliklə səciyyələnir.

4.3.1. Müstəqillik və ad

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hər hansı dövlətin siyasi quruluşu zəruri ictimai ünsiyyət vasitəsi olan dilə də təsir göstərərək, ilk növbədə onun lüğət tərkibində dəyişikliyə, zənginləşməyə səbəb olur.

Yeni dövlət quruluşu, başlıcası, müstəqillik keçmiş Sovetlər tərkibindəki türk xalqlarının həyatında təzə eranın təməlini qoymuşdur. İndi bu xalqların hər biri – türkmən türkmən kimi, özbək özbək kimi, qırğız qırğız kimi, qazax qazax kimi... öz psixologiyasına, təfəkkür tərzinə uyğun düşünüb hərəkət edir.

Zamanımızda türk xalqlarının müstəqilliyi onların arasında hər cür əlaqələrin yenidən bərpası və genişlənməsinə əvəzsiz imkanlar yaratmışdır. Əvvəllərdən fərqli olaraq, hazırda türk türkün əldə etdiyi maddi və mənəvi mədəniyyət nailiyyətlərindən bol-bol istifadə edib bəhrələnmə bilər.

Türk xalqlarının bütün fəaliyyət sahələrinə yenilik gətirmiş müstəqillik ümumən dilə, xüsusi olaraq dil mədəniyyətinə də öz təsirini göstərmişdir ki, bunun nəticəsində

ümumtürk antroponimik mədəniyyətində çox əhəmiyyətli olan təmizlənmə – milliləşmə və yeniləşmə – zənginləşmə istiqamətləri meydana gəlmişdir.

Təmizlənmə – milliləşmə istiqaməti. Sovetlər birliyi dağılmağa başlayarkən türk xalqlarında soy köklərinə milli münasibət daha da çoxaldı. Türk ruhlu dini, fəlsəfi, mədəni və digər görüşlər yenidən baş qaldırdı. Hər sahədə təmizlənmə, milliləşmə prosesləri öz işini görməyə başladı.

Dövrün yeni tələblərinə uyğun ümumtürk onomastik mədəniyyəti daxilində də milli istiqamətdə antroponimik işlərin həyata keçməsi üçün imkanlar yarandı.

4.3.2. Əcnəbi şəxs adlarına münasibətin dəyişməsi

XIX yüzilliyin sonralarından başlayan əcnəbi mənşəli adlara həvəs və marağın artması nəticəsində XX əsrin 80-ci illərinə qədər ümumtürk antroponimikası tərkibinə xeyli şəxs adı keçmişdir. Qırğız dilindəki Mixail, Sergey, Katerina, İliç, Karl, Bayron, Moris, Zoya, Yura, Qaqarin, Valentina, German və sair adlar həmin qəbildəndir¹.

Göstərilən adlar heç bir cəhətdən türk dillərinin ahənginə, tələbinə uyğun gəlmir. Bunlar çox müxtəlif səbəblərdən türk adları sırasında özünə yer tapmışdır.

90-cı illərin əvvəllərindən bu cür əcnəbi adlardan istifadə olunmasına münasibət dəyişmiş, onlar türklər arasında get-gedə azalmaqdadır. İndi heç bir türk öz övladına Vilen, Mik, Zakon, Kolxozbek, Vimpel, Aqronom, Roman, Dmitri, Qalina kimi adları münasib bilmir. Türk dünyasında bu cür adların

¹ Н.П.Бугенко, К.Мамбеталиева. Киргизские имена сегодня. Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М. 1970. Стр. 150-154.

faizi sifra enməkdədir. Bununla yanaşı, başqa dinə qulluq edən türklərin bəziləri də yad adlara münasibəti dəyişmişlər. Xristian dinli qaqauzlar hazırda xristian adlarından uzaqlaşaraq türk mənşəli adlara daha çox yer verməyə başlamışlar¹.

Belə bir antroponimik proses yabancı dillərin təsirinə uzaqlaşmağın, antroponimik tərkibdə təmizləmə – seçmə aparmağın və ən başlıcası, milliləşmənin nəticəsidir.

4.3.3. Üçkomponentli antroponimik modeldən uzaqlaşma

90-cı illər üçün ən səciyyəvi cəhətlərdən biri də türk xalqlarının üçkomponentli slavyan – rus familiya formasından uzaqlaşmasıdır. Bu sahədə də ciddi təmizlənmə, milliləşmə prosesi başlanmış və sürətlə davam etməkdədir.

Başqa türk dillərinə nisbətən Azərbaycanda bu antroponimik proses daha güclü şəkildə diqqəti cəlb edir. Qəzetlərdəki müxbir, müəllif imzalarının müqayisə və təhlili bunu çox aydın göstərir.

Çox tirajla dərc olunan “Azadlıq” qəzetinin bir nömrəsində haqqında bəhs olunan proses aşağıdakı şəkildədir². Qəzetin həmin nömrəsində işlənmiş imzanın 50 faizdən çoxu milli formadadır. Ləman Əlişərfqızı, Zemfira Məmmədqızı, Zülfiyyə Əhmədli və s. milli antroponimik modelin nümunəsidir.

Milli ad və imza formasından istifadə olunması qəzetlərdə müxtəlif səviyyədə müşahidə edilir. “Yeni müsəvat” qəzetinin bir nömrəsində işlənilmiş 24 imzanın, demək

¹ Güllü Qərənfil. Qaqaüz uocuqlarına türk adı qoyunuz. Türk dünyası. Tarix dərgisi, İstanbul, 1995.

² “Azadlıq” qəzeti, № 197, 24 oktyabr 2000-ci il.

olar ki, hamısı milli təməl üzərindədir¹. Həmin imzalar bir deyil, çeşidli, bir neçə milli model üzərində qurulmuşdur:

- 1) Ancaq şəxs adının imza kimi işlədilməsi: Ərəstun, Sabir, Məhəbbət, Mehdi, Cavid (beş imza);
- 2) Ad, ata adı və “oğlu”, “qızı” sözlərinin imza formasında işlənilməsi: Qabil Abbasoğlu, Etibar Cəbrayılqı, Səlim Əzizov, Anar Nətiqov, Vəqif İbrahimov, Esmira Nəmiqzı, Afət Təlmənzı, Səbinə Əvəzqı (səkkiz imza);
- 3) Ad və ata adının işlənilməsi: Rəşad Məcid, Azər Hüseynbə, Turan İsmayıl (üç imza);
- 4) “Soy” sözünün işlənilməsi: Elşad Paşasoy (bir imza);
- 5) Mənsubiyyət bildirən *-li* morfoloji ünsürünün işlənilməsi əsasında: Şahin Cəfərli, Elbəy Həsənli, Mehdi Hüseynli, Elxan Həsənli, Şeyda Nəsil, Mübariz Cəfərli, Alim Kazımlı (yeddi imza).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bəzi türk xalqları nəinki familiya modelini, hətta ata-ana adını bildirmək üçün rus dilindəki *-oviç/-ovna* morfoloji ünsürlərini də götürmüşlər.

Xakaslarda:

Borqoyakova Tatyana Nikolayevna*

Subrakova Olqa Vasilyevna...

Tatarlarda:

İbraqimov Qalimcan Qirfanoviç

Maksudov Qayaz Kasımoviç...

¹ “Yeni müsəvat” qəzeti, № 241, 24 oktyabr 2000-ci il.

*Ad və familiyaların hamısı rəsmi sənədlərdən götürülmüşdür.

Qaraçaylarda:Aliyev Umar Caçuyev*viç*Tokov Nana Xasanov*viç*...**Tuvalarda:**

Oyun Mira Viktorovna

Ondar Biçen Kırçısovna...

Yakutlarda:Baraxov İsidor Nikiforov*viç*Safronov Anempodist İvanov*viç*...**Başqırdlarda:**Bilalov Mecid Masaqutov*viç*Manatov Şarif Axmedov*viç* və s.

Müasir zamanın imkan və tələblərinə uyğun olaraq yalnız *-ov*viç*/-ovna* ünsürlərindən deyil, əcnəbi mənşəli şəxs adlarından da elliklə təmizlənməyin vaxtı çatmışdır.

Yeniləşmə–zənginləşmə istiqaməti. 1990-cı illəri səciyyələndirən ən başlıca amillərdən biri yeni-yeni leksik vahidlərin yaranmasıdır. Müstəqilliyin verdiyi imkanlar əsasında türk xalqlarında bir çox yeni söz və ifadə meydana çıxmış və davam edən lingvistik proses milli dillərin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinə, inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Başqa türk dillərində olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbi dilində də *aşkarlıq, açıqlama, legitim, önəm, çözüm, yaşantı, silgəc, açıqca, özəllik* və sair bu kimi

yeni sözlər vətəndaşlıq hüququ qazanaraq geniş istifadə dairəsinə daxil olmuşdur.

Dildə leksik yeniləşmə müxtəlif üsullarla baş verir. Bəzi leksik vahidlər az müddət ərzində özünə ədəbi dildə yer tapır. Lakin digər qrup söz – terminlər isə bir neçə variant əsasında tədricən formalaşır. Ədəbi dilimizdə fəal işlənən “yetərsay” ümumməqbul sayılaraq geniş işlənməkdədir. Hazırda formalaşma mərhələsi keçən terminlərdən biri yazılı sənədin üzünü çıxarmaq anlayışını ifadə etmək üçün *surətçıxaran, surətartıran, surətçoxaldan; üzçıxaran, üzartıran, üzçoxaldan; nüsxəçıxaran, nüsxəartıran, nüsxəçoxaldan* leksik vahidlərindən birinin münasib bilinib müəyyənləşdirilməsidir.

Apelyativ ünsürlərlə bərabər türk dillərində bir çox yeni onomastik vahidlər də meydana gəlmiş və gəlməkdədir.

4.3.4. Yeni-yeni milli şəxs adlarının yaranması

Şəxs adları hər bir xalqın həyat şəraitinin, dünyagörüşünün, mənəvi inkişafının formalaşma dərəcəsini əks etdirir. Buna görə də xalqın həyat tərzində baş verən ictimai-siyasi amillərlə bağlı antroponimik sistemdə də dəyişiklik özünü göstərir. Müasir yeniləşmə, millətlərarası sərbəst əlaqələr, xarici gediş-gəliş, şübhəsiz ki, ad məsələsinə də öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

1990-cı illərdə türk xalqlarında antroponimik yeniləşmə və inkişafın iki yolla olduğu müşahidə edilir:

1. *Hər bir türk xalqının öz dili əsasında şəxs adları yaratması.*

İndi türk xalqlarının hər biri öz zövqünə müvafiq istə-

diyi şəkildə ad yarada bilir. Müasir türk xalqlarında adyratma prosesində iki üsul mövcuddur:

a) Qədim adları seçib yenidən işlətmək. Qədim türk adlarının bir qismi tamamilə unudulmayaraq dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bunlara yeni həyat vermək milli baxımdan çox əhəmiyyətli və gərəkliidir.

Başqa türklər kim, müasir qırğızlar da qədim və tarixi adların yenidən antroponimik tərkibdə fəal işlədilməsinə xüsusi meyil göstərirlər. Müəyyən məna daşıyan qırğız şəxs adları Manas (qüvvətli, böyük strateg); Bakay (ağıllı, tədbirli); Almambeq (sadiq, bacarıqlı), Sırqak (cəsur, dözümlü) hazırda fəal işlənmə sahəsinə daxil olmuşdur. Bu proses – qədim adları seçib işlətmək yakutlar arasında daha geniş şəkildə yayılmaqdadır.

b) Öz dillərində təzə ad düzəltmək. Bu üsuldən bütün türk xalqlarında istifadə olunaraq onlarca yeni-yeni adlar yaradılmaqdadır. Müasir yakutlarda aşağıdakı yeni adlar meydana çıxmışdır. Qız-qadın şəxs adları: Türkana, Ayta, Tuyara, Sardana; oğlan-kişi adları: Ayal, Ayan, Aldan, Dolan, Küstür və s.

Ümumiyyətlə, başqa dillərin güclü antroponimik təsirində olan türk xalqları öz söz köklərinə qayıdaraq milli şəxs adları yaratmaq, ondan geniş istifadə etməyə xüsusi əhəmiyyət vermək istiqamətindədirlər.

2. *Başqa türk dillərindən şəxs adı götürülməsi.* Bu antroponimik proses türk xalqları arasında başlıca olaraq mədəni əlaqələrin artması və möhkəmlənməsi əsasında meydana çıxmışdır.

Qohum dildən adgötürmə prosesi həm Şərq, həm də Qərbi türkləri arasında mövcuddur. Keçmiş Sovetlər tərkibi

bində olan türklərin bir-birindən aldıkları şəxs adlarının miqdarı bir o qədər çoxluq təşkil etmir. Lakin bu sahədə bir mənbə kimi müasir türk (osmanlı) dili əvəzsizdir. Aytam, Ayşen/Ayşən, Aysel, Aygül, Aybəniz, Aynur, Aysu, Aydan, Aytəkin, Günel, Günay, Gülay, Nuray və sair şəxs adları müasir türk dillərinin hər birində özünə maraqlı yer tutmuşdur.

4.3.5. Türk təməlli poetik adlara geniş yer verilməsi

Ümumtürk adlar sisteminin tərkibi məzmun, forma və kəmiyyətə görə olduqca rəngarəng və zəngindir. Uzun tarix boyu formalaşmış ümumtürk antroponimikasını qısa və sadə adlara bərabər, uzun və mürəkkəb quruluşu şəxs adları təşkil edir.

Ümumtürk şəxs adları heca miqdarına görə tək və coxhecalı olmaqla iki cürdür:

Təkhecalı şəxs adları. Təkhecalı şəxs adları türk dillərində geniş yayılmışdır. Belə adlara bəzi dillərdə rast gəlmək olur.

Özbək dilində – Bek, Dil, Mir, Ramz, Xol, Xon, Çor, El, Eş (oğlan adı): Akl, Menq, Moş, Mox, Xuş, Şams, Şod, Kand, (qız adı)¹.

Tatar dilində – Dan, Dil, Can, Zəy, İl, Nil, Nur, Nux, Rev, Rif, Tan (Dan yeri), Xak, Xan, Xut, Xor, Şan, Şat (oğlan adı)².

¹ E. Maqmatov. Uzbek ismlari. Taşkent, 1991.

² Qomer Səttarov. İsmen matur, kemner kuyqan? Kazan, 1989.

Başqa türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində Beys, Qeys, Zal, Huh, Rza (oğlan adı); Altaylarda Çot, Eş (oğlan adı); başqırdlarda Xəy (oğlan adı); Som (qız adı); xakaslarda Lup, Sat (oğlan adı); Kla, Klis, Ktanq, Panq (qız adı) işlənmişdir.

Çoxhecalı şəxs adları. Türk dillərinin hamısında iki, üç, dördhecalı şəxs adları mövcuddur. Bunlar dillərdə müxtəlif dərəcədədir. Türk dillərindəki lüğətlərdən götürülmüş 50 söz üzərində müşahidələr bunu aydın göstərir.

Nö	Dillər	İkihecalı	Üçhecalı	Dördhecalı	Cəmi
1.	Qazax	28	18	4	50*
2.	Türkmən	29	10	11	50**
3.	Azərbaycan	37	11	5	50***
4.	Qumuq	22	11	17	50****

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, ümumtürk antroponimik prosesdə xoşa gəlməyən bir cəhət yenə də davam etməkdədir. Bu, oğlan və qız müştərək adlarının olmasıdır. Bəzi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində Hilal, Şövkət, İntizar, Məhəbbət və s. həm qız, həm də oğlan adı kimi işlənmişdir.

* T. Çanuzakov. Esminiz kim? Alma-Ata, 1989, səh. 20-25.

** S. Ataniyazov. Adın name? Aşqabat, 1978, səh. 36-37.

*** Azərbaycanlı şəxs adları. Bakı. 1987, səh. 6-7.

**** Справочник личных имен народов РСФСР. Москва, 1965, səh. 122-123.

Müştərək adlardan uzaqlaşmaq yüksək antroponimik mədəniyyət tələbidir. Lakin təəssüflə deməliyik ki, hazırda çox dəbdə olan *Günay* adı müasir türk dillərində həm qız (Türkiyədə qız adı – Günay Karaağac), həm də oğlan (Azərbaycanda oğlan adı – Günay Əhmədli) adı kimi işlədilir. Belə adların istifadə olunma sahəsinin müəyyənləşdirilməsi, müştərəkliyin qarşısının alınması çox vacib onomastik məsələlərdən biridir.

* * *

Ümumtürk antroponimləri üzərində aparılmış müşahidə və təhlillərdən aşağıdakı başlıca elmi nəticələr aydın olur:

1. Ümumtürk antroponimləri türk dünyasının tarixi ilə əlaqəli geniş və mənalı inkişaf yolu keçmişdir.
2. Ümumtürk adları tərkibində təbii olaraq ta qədimdən başlamış hazırkı zamana qədər artma – zənginləşmə prosesi aramsız şəkildə davam etmişdir.
3. Dövlər üzrə ümumtürk antroponimikasının tərkibi milli mənşəcə aşağıdakı kimi olmuşdur:

I dövrdə	II dövrdə	III dövrdə	IV dövrdə
1. <i>Türk</i>	1. <i>Türk</i>	1. <i>Türk</i>	1. <i>Türk</i>
	2. <i>Ərəb</i>	2. <i>Ərəb</i>	2. <i>Ərəb</i>
	3. <i>Arami</i>	3. <i>Arami</i>	3. <i>Arami</i>
	4. <i>Monqol</i>	4. <i>Monqol</i>	4. <i>Monqol</i>
	5. <i>Fars</i>	5. <i>Fars</i>	5. <i>Fars</i>
	6. <i>Slavyan</i>	6. <i>Slavyan</i>	6. <i>Slavyan</i>
		7. <i>Avropa</i>	7. <i>Avropa</i>

3. Hazırda ümumtürk antroponimikasının tərkibi üç laydan ibarətdir:

1) Ümumtürk antroponimləri layı;

2) Xüsusi lay – hər xalqın özünəməxsus antroponimlər layı;

3) Alınma – keçmə antroponimlər layı.

Müasir ümumtürk antroponimik sistemlər zəngin türk mənəvi mədəniyyəti tarixində xüsusi mövqeyə malikdir.

V BÖLMƏ

TÜRK XALQLARINDA ADVERMƏ ƏNƏNƏLƏRİ

Ömrünü elmə sərf edən insan heç vaxt ölmür!
Məhəmməd Peyğəmbər

Qədim və müasir türk xalqlarında advermə proseslərinin tarixi istiqamətdə tədqiqi hazırda türkoloji dilçiliyin təxirəsalınmaz problemlərindəndir. Şəxs adlarına dair zəngin ümumtürk təcrübə və ənənələri, şübhəsiz ki, ümumtürk mədəniyyəti tarixinin geniş və obyektiv şəkildə yaradılması üçün başlıca mötəbər mənbələrdəndir.

Advermə bəşəri hadisələrdəndir. Buna görə də problemin mahiyyətini əsaslı şəkildə açıqlamaq məqsədilə, ümumən cəmiyyətdə advermənin bəzi məsələlərinin qoyulusuna ötəri də olsa nəzər salmaq zəruridir.

5.1. CƏMİYYƏT VƏ ADVERMƏ

İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə dair minlərcə nəzəri və əməli proses mövcuddur ki, bunlardan biri də cəmiyyətə yeni daxil olan üzvlərə ad verməkdir. Advermə prosesi ən qədim dövrlərdən başlayaraq dünyanın bütün xalqlarında özünə yer tapmışdır.

5.1.1. Cəmiyyətdə advermənin əhəmiyyəti və onun milliliyi

Uşağa ad vermək ən zəruri ictimai hadisələrdəndir. *Normal advermə tələblərinə* müvafiq olaraq insana bir dəfə ad verilir. Bu ad onu ömür boyu müşayiət edir.

Cəmiyyətdə şəxs adı başlıca olaraq *iki vəzifə* yerinə yetirir: bunlardan biri insanı fərqləndirmək, digəri isə şəxsiyyətləri yaddaşlarda yaşatmaqdan ibarətdir.

Dildəki hər bir xüsusi ad fərqləndirici əlamətə malikdir. Bütün dünya xalqlarında, o cümlədən, türk dünyasında şəxs adlarının birinci vəzifəsi cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirməkdir. Cəmiyyətdə, insan kütləsində, kollektivdə, ailədə... ancaq şəxs adının köməyi ilə insanların birini digərindən seçmək olur. Ad olmasa, cəmiyyətdə dolaşıqlıq, qatma-qarışıqlıq yarana bilər və belə bir hal cəmiyyətin də formalaşmasına əngəllər törəldi. Ümumən bəşəriyyət tarixində adsız insan olmamış, indi də yoxdur və gələcəkdə də ola bilməyəcəkdir.

Cəmiyyətin minilliklərlə bağlı tarixi təcrübəsindən məlum olur ki, insan – sayılan, seçilən alim, yazıçı, şair, bəstəkar, rəssam və sair şəxslər dünyasını dəyişdikdən sonra da şəxs adı onu yaddaşlarda, yazılı abidələrdə, salnamələrdə, ensiklopediyalarda yaşadır.

Ümumtürk filologiyasının bahadırı Mahmud Qaşqarlı (XI əsr), görkəmli alim Nəsirəddin Tusi (XIII əsr); şair Nizami Gəncəvi (XII əsr), İmadəddin Nəsimi (XIV əsr), Şah İsmayıl Xətai (XV əsr), Məhəmməd Füzuli (XVI əsr), Molla Pənah Vəqif (XVIII əsr); yazıçı Mirzə Fətəli Axundov (XIX əsr) və başqaları öz adları vasitəsilə yaddaşlarda yer tutub yaşayırlar və bundan sonra da daima yaşayacaqlar.

Türk xalqlarının tarixində həmişə **ada**, **advermə ənənələrinə** böyük əhəmiyyət verilmişdir. Çox hallarda, xüsusən Oğuz qrupu xalqlarında ada bağlılıq güclü olmuş, *ad şəxsi hesab edilmiş* və “ad mənimdir”, “ad bizimdir” – deyərək başqasının o adı öz övladı üçün özbaşına işlətməsinə razı olmamışlar. Belə hallarda icazə almaq üçün qonşu qonşuya elçi göndərmiş, “ad elçisi”nin əldə etdiyi nəticəyə uyğun antroponimik iş aparılmışdır. Bu qayda XX əsrin ortalarına kimi davam etmişdir.

Müsəlman aləmində belə bir məşhur deyim vardır ki, övlad bütün ömrü boyu ata-ana qarşısında borcludur. Lakin valideynin isə övladla bağlı üç vacib borcu vardır:

1. Uşağa münasib ad vermək;
2. Oxudub, təhsilə çatdırmaq;
3. Evləndirib, ev sahibi etmək.

Cəmiyyətdə advermə prosesi çətin və məsuliyyətlidir. Advermənin əsas çətinliklərindən biri hər hansı xalqın üzvlərinin miqdarı ilə onun adlarının kəmiyyət nisbətindən irəli gəlir. Belə ki, dünyada elə bir xalqa, millətə rast gəlmək olmur ki, onun üzvlərinin sayı qədər şəxs adı olsun. Bu, heç cür və heç bir zaman mümkün olan da deyildir.

Dünya xalqlarında əhalinin sayı çox, adların miqdarı isə qat-qat az olur. Çin əhalisi 1 milyard 250 milyon keçib, lakin məlumatlara görə, orada bir neçə yüz şəxs adından istifadə olunur. Dünyanın 87 ölkəsində yaşayan azərbaycanlıların sayı 45 milyondur. Ancaq işlədilən şəxs adları-

nın sayı 5 mindən çox deyildir. Belə bir ciddi qeyri-uyğunluq az da olsa advermədə çətinlik törədir.

Uşağa advermə ənənələri milli koloritə malikdir. Dünyada hər xalq öz adət-ənənəsinə, dünyagörüşünə, arzu və istəyinə uyğun şəxs adı işlədir. Bunun nəticəsidir ki, dünya xalqlarının adları, advermə prosesləri ilk baxışdan seçilir. Çin adını eşidən şəxs ilk andaca onun çinlilərə məxsus olduğunu müəyyən edir. Advermə ənənələrindəki millilik yalnız uzaq, müxtəlif sistemli dillər arasında deyil, hətta qohum dillərdə də belə fərqli əlamətlərin olduğu müşahidə edilir. Məsələn, oğuz türklərinin advermə ənənələri bulqar və qarlıq dillərində danışan türklərindən xeyli fərqlənir. Burada məkan, şərait və digər amillərin xüsusi rol oynadığı müşahidə olunur.

5.1.2. Ad mədəniyyətinin ümummənəvi mədəniyyət tərkibində mövqeyi

Mənəvi mədəniyyət xalqın tarix boyu əldə etdiyi mənəvi keyfiyyətlərin məcmusudur. Cəmiyyətin ümummənəvi problemləri icərisində antroponimik mədəniyyət də əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

Antroponimik mədəniyyətin bir komponentini təşkil edən şəxs adı onu daşıyana ən yaxın sözdür. Hər bir insana öz adından əziz və səmimi söz ola bilməz. Ona görə də müdrik türk xalq kəlamlarında deyilir: “Ad insanın bəzəyidir”.

Hər kəsin adı onu daşıyan üçün unudulmazdır. İnsan ən çətin məqamlarda hər şeyi unutsa belə, öz adını heç vaxt yaddan çıxarmır. Bu keyfiyyət adla insanın ülvəi vəhdət təşkil etdiyini göstərir.

Şəxs adı nitqdə ən çox dilə gətirilən sözdür. Başqa nitq ünsürlərinə nisbətən şəxs adı çox tez-tez təkrar olunur. Elə gün ola bilməz ki, ictimai-siyasi təşkilatlarda, müəssisələrdə, məişətdə – ailə daxilində müəyyən şəxsin adı səslənməsin. Bütün müraciətlər ancaq adla mümkün olur. İnsanların tanışlığı da addan başlanır. Bu proses insanların bir-birinə əl uzadıb, öz adlarını aydın tələffüz etməklə həyata keçir.

Tanışlıq prosesində öz **mədəni adını** dilə gətirən hər bir şəxs gözəl hislər keçirir. Lakin xoşa gəlməyən ad sahibi belə hallarda ancaq xəcalət çəkir. Dünya təcrübəsindən məlum olur ki, uşağa qeyri-mədəni ad vermək sonralar faciə ilə nəticələnə bilər.

XX əsrin sonunda Yaponiyada 40 yaşlı kişi əsəbiləşərək ona qeyri-mədəni ad vermiş atasını qətlə yetirmişdi. Dünyada bu, yeganə hadisə deyildir.

5.1.3. Cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə antroponimik mədəniyyətin əlaqəsi

Hər bir mənəvi mədəniyyət komponenti mənsub olduğu xalqın digər mənəvi nailiyyətləri ilə əlaqəli olub, xalqın inkişaf tarixi əsasında meydana çıxaraq təkmilləşmə yolu keçir. Bu keyfiyyət antroponimik mədəniyyət üçün də səciyyəvidir.

Advermə mədəniyyətinin cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə bağlı olması türk xalqlarının da keçib gəldiyi mənalı inkişaf yollarında aydın görünür. Tarixən türk xalqlarında uşağa ad vermək mədəni ənənələri hazırkı şəkildə olmamış, bu proses ictimai tarixi inkişaf ilə bağlı zaman-zaman məzmun və quruluşca dəyişərək get-gedə formalaşmışdır. Türk xalqları tarix boyu olduqca zəngin advermə təcrübəsi

qazanmışlar. Bunun da nəticəsində əvəzsiz **türk adları xəzinəsi** yaranmışdır.

Dünya xalqlarında adların tərkibi, təbii olaraq, miqdar və digər cəhətdən bir-birinin eyni olmayıb, fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu və ya başqa dilin tərkibini bir neçə yüz, digərininkini isə minlərə şəxs adı təşkil edir. Belə qeyri-bərabərlik birinci növbədə əhalinin miqdarı və müxtəlif xalqların şəxs adı yaratmaq təcrübə və bacarığının mədəni səviyyəsi ilə bağlıdır.

Şəxs adları *lüğətinin qeyri-bərabərliyi* bir dil qrupuna məxsus olan türk xalqlarında da mövcuddur. Oğuz türklərindən Kiçik Asiya türklərində – **Osmanlı türklərində**, qıpçaq türklərindən **qazaxlarda**, bulqar türklərindən **tatarlarda**, qarlıq türklərindən **özbəklərdə**, tükuy yarımqrupunda **tuvalarda** şəxs adlarının miqdarı daha çoxdur.

Dünya türklərində mədəni advermə ənənələri əsrlər boyu dəyişmiş, yeniləri yaranmışdır. Türklərdə bu proses mədəni xarakterli olaraq yeniləşmə – zənginləşmə meyil və istiqamətlərində olmuşdur. Bütün bu proseslər əsasında advermə ənənələri **qədim** və **müasir** türklərdə fərqlənmişdir.

5.2. QƏDİM TÜRKLERDƏ ADVERMƏ ƏNƏNƏLƏRİ

Türklər planetimizin ən qədim xalqlarındandır. Dünyaya tarixinin lap uzaq keçmişindən başlayaraq çoxminli türk qəbilələri yer üzünün müxtəlif ərazilərinə yayılıb, məskunlaşaraq mənalı həyat yolu sürmüşlər.

Qədim türklərin dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı daima ətraf-dakıların, hətta lap uzaqda olan xalqların diqqətini cəlb etmişdir. Ən qədim və qədim dövrlərdə – XV–XVIII əsrlərdə ümumtürk mədəniyyətinin əvəzsiz inciləri dünya mədəniyyəti xəzinəsinin dərinləşməsi və genişlənməsində xüsusi rol oynamışdır.

Türk təfəkküründə kainata, onun hər bir varlığına məhəbbətin xüsusi mövqeyi olmuşdur. Lakin türkün övladada məhəbbəti hər şeydən üstün və güclü idi. Türk övladı sevdiyi kimi, onun *adlandırılmasına* da xüsusi ehtiyat və ehtiramla yanaşmışdır.

Ümumtürk antroponimikası tarixində ad məsələsinin yaranma və inkişaf proseslərində müxtəlif yolların olduğu müşahidə edilir.

5.2.1. Qədim türklərdə apelyativ advermə

Türk xalqları müasir mədəni antroponimik nailiyyətlərə birdən-birə nail olmamışdır. Lap uzaq qərinalərdə türklər şəxs adı vəzifəsində apelyativ vahidlərdən istifadə etmişlər.

Qədim türklərdə körpə dünyaya gəldikdən sonra ilk anlarda uşağı ümumi sözlə – *apelyativlə* çağırmışlar. Məsələn, oğlan uşağına “Oğlan”, qız uşağına “Qız” deyə müraciət etmişlər. Bu kimi sözlərlə yanaşı get-gedə heyvan balasının, göy cisimlərinin adını bildirən, bitki, yer-yurd anlayışı ifadə edən sözlər də ad kimi işlənmişdir.

İstifadə olunan apelyativlər, əsasən, isim, sifət, saylardan ibarət idi.

Oğlan sözündən – Ool (xakas), Oolak (tuva), uolan (yakut)...

Qız sözündən	– Qız (tatar), Kizi (qaquz), Quccuqız (Kiçikqız–kumuq), Qızbacı (türkmən)...
Uruq sözündən	– Uruq (uşaq), Akuruq, Karauruq (tuva)..
Bala sözündən	– Bala, Qarabala (Azərb.), Ulbala (Oğulbala – qazax)...
Ağ sözündən	– Akküz (Ağgöz), Akbas, Akçöç (Ağsaç), Akkaş (tatar)...
Qara sözündən	– Qara, Qaraca (Azərb.), Karabaş, Karakaş (tatar)...
Sıra bildirən sözlərdən	– Soncil (Altay), Seftiya (ilkin– qaqauz)...
Heyvan anlayışı bildirən sözlərdən	– Kuzı, Toğlu, Boya (tatar), Koçek (küçük), Kolin (at balası– tatar), Ayu (yakut), Bars (pələng) ¹ . Aslan, Oslan (tatar)...
Bitki anlayışı bildirən sözlərdən	– Kamış, Arpa, (tatar)...

Kainatın müxtəlif varlıqlarının adlarının antroponim kimi işlənməsi bəzi tarixi əsərlərdə də qeyd olunmuşdur. Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində deyilir:

Oğuzun “Altı oğlundan ən böyüyünü adı **Gün** idi, yəni **Günəş**, ikincisinin adı **Ay**, yəni ay (mah), üçüncüsünün adı **Yulduz**, yəni **ulduz** (setarə), dördüncüsünün adı

¹ Вах: Древнетюрский словарь, Л., 1969.

Gök, yəni göy (aseman), beşincisinin adı **Taq** – yəni dağ (kuh) və altıncısının adı **Dəniz**, yəni dəniz (dərya) idi¹.

Qədim türklərdə şəxs adı kimi işlənilmiş apelyativlərin çoxu indi də real rəsmi ad şəklində istifadə olunmaqdadır.

5.2.2. Qədim türklərdə onomastik advermə

Türk xalqlarında onomastik advermənin tarixi qədim dövrlərlə səsləsir. Tarix boyu türklərin advermə adət-ənənələrində dəyişikliklər olmuş, xalqların mədəni inkişafı əsasında yeni-yeni advermə yolları, qaydaları, prinsipləri təşəkkül tapmış, zəngin ümumtürk advermə sistemi formalaşmışdır.

Uzaq keçmişdən başlayaraq türk xalqlarında mövcud olmuş advermə ənənələrini, təxminən, aşağıdakı kimi bir neçə əsas qrupda ümumiləşdirmək olur*.

1. Uşağa müsbət arzular əsasında ad vermək ənənəsi.

Türk xalqları öz *oğlan övladının* igid, müdrik, cəsarətli, şücaətli, güclü, dözümlü, dövlətli, ağıllı, etibarlı, əməksevər, dost-pərəst; *qız övladını* isə gözəl, incə, zərif, təmiz, nazlı, mehriban, vəfalı, xoşbəxt... görmək arzusunda olmuşlar². Bu yüksək insani keyfiyyətlərə uyğun da körpələrə ad vermişlər.

1) *Körpənin uzun ömür sürməsi arzusu ilə verilən adlar.*

Hər bir valideyn öz balasının uzun yaşamasını daima

¹ Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 1992, səh. 25.

* Türk xalqlarında advermə problemlərinə dair bir çox qiymətli tədqiqat işi aparılmışdır. Həmin əsərlərdə külli miqdarda şəxs adları verilmişdir. Burada yeri gəldikcə onlardan istifadə olunmuşdur.

Вах: Атаниязов. Адын нәме? Аптабат, 1978; И.В.Дрон, С.С.Курогло. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, 1987; Г. Саттаров. Исмен матур, Кемнәр куйган? Казань, 1989; Т.Джанузаков. Есминиз ким? Алма-Ата, 1989; Э.Бегматов. Узбек исмлары. Тошкент, 1991.

² Türk xalqlarının əksəriyyətində arzu sözü şəxs adı kimi işlənilir. Arzu (Azərbay.), Arzi (qaqauz), Orzi, Orzijen, Orzilik, Orzimat... (özbək)...

arzulayır. Bu istəyin reallaşması, həqiqətə çevrilməsi üçün körpələrə aşağıdakı növ adlar vermişlər. Canuzak, Qomerozak, Ömürzak, Səksənbək, Tuksanbay, Yözmət, Yözmöxəm, Mınyaşar (tatar), Uzok, Uzokjov, Uzokmurod (özbək), Otırzak, Otirbek (noqay).

- 2) *Övladın sağlam və gümrah olması arzusu ilə verilən adlar.* Övladın həyatda sağlam yaşaması insanın sevincinə sevinc gətirir. Türk düşüncəsində bu sevincə xidmət edən vasitələrdən biri ad hesab olunmuşdur. Həmin məqsədlə türk xalqlarında aşağıdakı növ adlar işlənir: Gümrah, Salamat (Azərb.), Salomat (özbək), Alman (qazax) və s.
- 3) *Övladın möhkəm və dözümlü olması arzusu ilə verilən adlar.* Uşağın möhkəm bədən və dönməz iradə sahibi olması valideynin əsas arzularındandır. Türk xalqlarının hər birində bu fikri ifadə edən mənalı və maraqlı şəxs adları işlənir. Belə adlarda polad, dəmir, daş və sair bərk cisim bildirən apelyativlərdən istifadə olunur. Polad (türkmən, Azərb.), Bulat, Bulatxan, Bulatcan, Nurbulat, Cımbulat, İrbulat, İlbulat, Aybulat, Akbulat, Taşbulat, Temirbulat (tatar), Temir//Dəmir//Timir, (tatar, türkmən, Azərb., xakas), Timerbay, Temurta, Timerta, Temri, Timəş, Timəy, Baytemer, Çintemir (tatar), Temir (türk), Demirool, Dasool (tuva), Daşdəmir, Aydəmir (Azərb.), Taşlı, Taşayaq, Taşbay, Tasbulat, Taşkaban, Taşkay, Taskal, Aslıtaş, Aktaş, Karatas, Demirtaş (tatar), Temir, Tastemir, Tasbolat, Janbolat, Jantemir, Bekpolat, Bolatbek və s. Qazaxlarda bu arzu ilə Berki (bərk), Bekey, dözümlü mənasında Sırım sözləri də şəxs adı kimi işlənir.

- 4) *Övladın güclü və igid olması arzusu ilə verilən adlar.* Oğlan üçün güclü olmaq, hər yerdə igidlik göstərmək onun ad-sanı üçün çox gərəkliidir. Tarixdə qalanların bir çoxu, bəlkə də əksəriyyəti fəaliyyət göstərdiyi sahənin güclü insanlarıdır. Çox yaxşı deyilib: İgid ölər, adı qalar. Bir çox türk valideyni övlada bu məqsədlə ad vermişdir. Qəhrəman, Qüdrət, Pəhlivan (Azərb.), Alp, Alparslan, Türkalp, Alpak, Alpağan, Alpata, Alphan, Alptekin (türk), Barlas (pəhlivan), Karaman (qüvvətli adam), Kaharman, Kuat, Basıb, Erman (güclü adam), Erden (güc), Ertuğan (qazax)...
- 5) *Övladın cəsarətli və "kəsərli" olması arzusu ilə verilən adlar.* Oğlan uşağı üçün cəsarətliklik, tutduğı yoldan dönməzlik vacib keyfiyyətlərdəndir. Öladında bu müsbət əlaməti görmək arzusu ilə bir çox türk xalqlarında aşağıdakı növ şəxs adları işlənməkdədir. Battal (cəsarətli), Battalxan (qazax). Qazax onomoloqu T.Canuzakov yazır ki, qazaxlarda uşağa Balta adı verilir. Bu ad uşağın cəsarətli olması ilə bağlıdır¹. Balta, Başbalta, Baltakay, Baltabay, Baltan, Baltık, Baltakol, Kılıc, Baykılıc (tatar). Qaqauzlarda cəsarətli olmaq üçün Sert adı, türklərdə Topuz, Yay adları da işlənilir.
- 6) *Övladın oxumuş və ağıllı olması arzusu ilə verilən adlar.* Türk xalqlarında elmə və elm xadimlərinə qədimdən böyük hörmət bəslənilmişdir. Hər bir türk övladının ziyalı olmasını arzu etmiş və bu məqsədlə övlada maraqlı adlar vermişdir: Alim, Alimə (türk, Azərb.),

¹ T.Djanuzakov. Esminiz kim? Alma-Ata, 1989, səh. 47.

Alimxan, Aqıl, Vaqif, Maarif, Nurələn (Azərb.), Qalim (alim), Qalimbək, Qalimbay, Qalimxuca, Mullaqalim, Nurqalam, Bibiqalimə (tatar), Olim (alim), Olimjon, Olimnazar, Olintoy, Olimxon, Olimxuja (özbək), Akılbay, Akilbek, Əkim, (ağıllı), Əkimbek, Əkimjan, Əkimxoja, Əkimnur, Əkimtay, Əlim (alim), Əlimgül, Əlimxan (özbək), Bilim, Bilqir (bilikli), Qalim (alim), Qalimbek, Qalimjan, Esjan (ağıllı adam), Danes (bilik), Dayıspan (mütəfəkkir), Nurqalim (qazax).

- 7) *Övladın dövlətli və zəngin olması arzusu ilə verilən adlar.* Türk xalqları bu məqsədlə övlada aşağıdakı adları münasib bilmişlər. Dövlət, Dövlətli (Azərb.), Daulet, Dauletsa (Dövlətsah), Dualetkeldi, Bekbay (zəngin), Barlıbay (varlı), Dauletbay (qazax), Dəület, Dəületbay, Dəületnur, Dəületxan, Dəületyar, Dəületgöl, Xəzinə, Xəzinəbanu (tatar)...
- 8) *Övladın zərif və gözəl olması arzusu ilə verilən adlar.* Hər bir valideyn öz övladını gözəl görmək istəyir. Bunun nəticəsidir ki, türk xalqlarında gözəllik, zəriflik anlayışları ilə bağlı adlar bol-bol işlənir. Beyaz, Yahsi, Zarif, Zarife, Ziyinet, Tansu (türk), Gözəl, Əntiqə (Azərb.), Qüzəl (başqırd), Qüzərbikə, Qüzəlcan, Cansılı, Baysılı, Sılunaz, Aysılı, Minsılı (tatar), Qülbike, Qülqız (qumuq), Caraşool (gözəl oğlan – tuva), Zərif, qiymətli və gözəl anlayışları ilə bağlı qiymətli daş-qaş adlarından da geniş istifadə olunur. Kımıs (gümüş), Kızıl (Altay), Altın, Gümüş, Merjen, İnce (qaqauz), Kömeş, Altın, Altınbay, Aitınbikə, Altınçəç (Altınsaç), Altınay (tatar), Almas (tatar, başqırd, Azərb).

- 9) *Övladın təmiz və nazlı olması arzusu ilə verilən adlar.* İnsan üçün zəruri olan təmizlik, saflıq keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi türklərdə adlarla da əlaqələndirilmişdir. Nazlı, Nazənin, Fərəh (Azərb.), Aynabek, Akbay (qazax), Pak (türk, qaqauz), Pakize (türk, Azərb.), Paksu, Paksüt, Arifə, Arı (təmiz), Arıcan, Aytemiz, Sehernaz, Jınık (nazlı), Arak, Pekak, Naz, Nazlan, Nazifə, Nazan, Nazhanım, Nazıdil (türk).
- 10) *Övladın dost və mehriban olması arzusu ilə verilən adlar.* Tarixən türk qəbilələri, xalqları daxili – ailə-məişət və xarici – başqa xalqlarla dostluğu, mehribanlıqı çox keyfiyyətdən üstün tutmuşlar. Bu mülahizələrlə bağlı dost, yoldaş, məhriban və sair sözləri şəxs adına çevirmişdir: Dostu, Dostəli, Dostəmi, Mehriban, Məhəbbət (Azərb), Ənisə (dost – Azərb., qazax), Dus (dost), Dusay, Dusbi, Dusi, Duslit, Dusım, Yuldaş, Yuldaşbay, Yuldaşbikə (tatar), Dos, Dosan, Dosəlan, Doskey, Dosbay, Dosbol, Dosmat, Dosimbek, Joldas, Joldasbay, Joldasxan, Baktiyar, Baktıbay, Bakıtjan, Bakıtkeldiq; qazaxlarda bu adlarla yanaşı, Tatubay (tatu – dost), Bayan (xoşbəxt), Esjan (es – dost, can dostu), Asxat (ən xoşbəxt) və Kürmet (hörmət), Jaksılık (yaxşılıq) adları da işlənir.
- 11) *Övladın şirin və xoşbəxt olması arzusu ilə verilən adlar.* Övlada münasibət, istək, türklərdə hər zaman hərarətli olmuşdur. Bala baldan şirindir demişlər. Bala istəyi, xoşbəxtliyi ilə bağlı aşağıdakı kimi adlar ümumtürk antroponimikasında az deyildir: Balaca, Baldan, Balım, Tatlı (dadlı), Kutlu, Mutlu (türk), Ballı, Şəkər, Şəkərxanım, Nabat, Şirin, Bəxtiyar (Azərb.), Şarbat, Balbala, Balgöl,

Bayday, Balım, Balşeker (qazax), Balqız (qaraçay-balkar), Balbək, Balbikə, Balkay, Ballıbikə, Ballıbay, Balıbək, Kotlıtimir (kutlu – xoşbəxt), Kotlızaman, Kotlıbikə (tatar), Kotlokilde, Kotlobay (başqırd) və s.

2. Xatirə advermə ənənəsi. Baba–nənə, ata–ana şərəfinə ad vermək türk xalqları arasında çox geniş yayılmış ənənələrdəndir. Bu cür adlar dünyasını dəyişmiş qohumlann xatirəsini daima yad etmək, onların ruhunu yaşatmaq məqsədi daşıyır. Lakin bəzən babalar, nənələr sağ ikən öz adlarını nəvələrinə vermək halları da olur. **Bayram baba** öz adını nəvəsinə vermiş, indi ailədə baba da, nəvə də Bayram adını daşıyır. Belə adətlər tədricən ənənə xarakteri almaqdadır.

Validəyə hörmət kimi uşağa babanın, nənənin adını vermək gözəl adət olub, böyük və təsirli tərbiyə vasitəsidir. Lakin bu ənənənin mənfi cəhəti də vardır. Belə ki, bəzən tayfa, nəsil işlətdiyi bir qrup addan kənara çıxmır. Babanın, nənənin, əminin, dayının, xalanın, bibinin adı nəvəyə, nəticəyə, kölükcəyə verilir, təkrar edilir. Həmin nəsil “öz adlarından” başqa əlavə ad işlətmədikdə, ümumiyyətlə, xalqın adlar sisteminin inkişafına xidmət etmir. Əslində, hər nəsil “öz adlarına” yeni-yeni adlar gətirməklə ümumxalq adlar sistemini zənginləşdirməkdə borcludur¹.

Xatirə advermə ənənəsi indi də yaşamaqdadır. S. Ataniyazov yazır: “Türkmənlərdə təzə dünyaya gələn körpəyə ata-anaların, baba və mamaların (nənələrin) adının verilməsi adəti bu vaxta qədər saxlanmaqdadır”².

¹ A. Qurbanov. Ad və insan. Bakı, 2002, səh. 29.

² S. Ataniyazov. Adın nəmə. Asqabat, 1978, səh. 10.

“Xatirə” sözü əsasında Azərbaycan dilində **Xatirə** adlı qız adları işlənməkdədir.

3. Körpəyə tarixi şəxsiyyətlərin adını vermək ənənəsi. Türk xalqları öz görkəmli oğul və qızlarının qədir-qıymətini bilib, onları daima xatırlamaq, övladlarını onlara oxşatmaq kimi çox gözəl keyfiyyətlərə malikdirlər. Bunun nəticəsində əsrlər boyu yaranmış məşhur korifeylərin, söz ustalarının şəxsi ad və təxəllüsü, tarixi şəxsiyyətlərin, dövlət xadimlərinin adları minlərlə körpəyə verilmişdir¹. Əlişir, Füzuli, Xətai, Vaqif, Maktumkuli, Babək, Qorqud, Cəmbul, Nəriman və sair bu cür adlardandır.

Azərbaycanlı adları sistemində **Tarix** adı da mövcuddur.

4. Övlada etnonimik ad vermək ənənəsi. Türk xalqları daima qonşularla, digər etnik qruplarla iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrdə olmuşlar. Türklər ətrafdakı xalqlara olan müsbət münasibətin nəticəsi olaraq həmin xalq adlarını öz övladları üçün xüsusi ad kimi işlətmişlər. Məsələn: Arap (ərəb-xakas), Tolış (Altay), Oyrot, Özbək (qazax, başqırd), Əfqan, Azər (Azərb.), Apan (yapon-qaraçay-balkar), Noqay (qaraçay-balkar), Cəçən, Cəçənbay, Yakut, özbək (tatar, özbək, uyğur (türk))...

Etonimik ad ümumtürk antroponimikasında çox geniş yer almışdır.

5. Uşağa toponimik adlar vermək ənənəsi. Türk xalqlarında coğrafi obyekt, yer-yurd adlarından şəxs adı kimi

¹ A.Qurbanov. Ad və insan. Bakı, 2002, səh. 29.

istifadə etmək məişətdə müsbət yer tutmuşdur. Bu qayda türk xalqlarında bir neçə formada özünü göstərir:

- 1) Ümumi torpaq, vətən, yer-yurd anlayışı bildirən sözlərdən istifadə: Orxan (or-yer), Orlanool (Torpaqoğlu – tuva), Tay, Tayjan (qazax), Təpə (qaraçay-balkar), Özyurd, Sahil, Yurdal (türk), Tala (xakas), Şaxar, Şaxarbay (qazax), Vətən (Azərb.), Otap (vətən), Diyar, Diyarbay (qazax).
- 2) Böyük coğrafi obyektlərin adından istifadə: Dağıstan (Azərb.), Altay (türk, Azərb., özbək, qazax, uyğur, şor); Elbrus (qumuq, noqay, qaraçay-balkar, Azərb.); Arafat (türk), Himalay (Azərb.), Kazbek (Azərb., qumuq, qaraçay-balkar); Qırخان, Colxan, Dajxan, Cöli (türkmən);
- 3) ölkə adından istifadə: Orınbay, Ölkəbay (qazax), İran, İranə (Azərb.), Balkana (qaqauz);
- 4) Şəhər adından istifadə: Mədinə (türk, tatar, qazax, Azərb., başqırd); Məkkə (noqay), Buxara (qazax), Taşkent (türk), Təbriz, Tehran, Tehranə, Fərqanə, Lənkəran (Azərb.).

6. Körpəyə hidronimik ad vermək ənənəsi. Dünyanın müxtəlif ərazilərində məskunlaşmış türklərin nəzərindən heç şey kənarda qalmamışdır. Onlarda su anlamı və su obyektləri də şəxs adı üçün bir mənbə olmuşdur. Sılu (tatar), Hılıu (sulu), Tanhılıu (Dansuyu – başqırd), Dənqizbek, Dinqizbay, Dənqizbikə, (tatar), Deniz, Derya, Okyanus, Nehr, İrmaq, Pinar (bulaq), Zemzem, Şelale, Baykal (türk), Araz, Amur (Azərb.), Tuna, Turla, Nil (türk), Aral, Aralbay, Gölbay, Edil (Volqa – Azərb., qazax), Edilbay, Edilbek, Ediltay, Ediljan, Bulakbay (qazax)...

Hidronimik adların işlənilməsi, əsasən, məkanla bağlıdır.

7. Kosmik və meteoroloji anlayışlarla bağlı advermə ənənəsi. Ümumtürk antroponimikasının tərkibini təşkil edən onomalar sırasında astronomik şəxs adları xüsusi yer tutur. Bunlar iki qrup təşkil edir: kosmik adlar və meteoroloji vəziyyət adları.

1. *Kosmik adlar.* Günəş (qaqauz), Gündoqdi, Günxan, Aynoqay, Azərb., türk), Ayyıldız (tatar), Günay (türk), Kamar (Azərb., türk), Ayyıldız (tatar), Günay (türk), Kamar (Qəmər), Kökbay, Kunay, Şəms (qazax), Zöhrə, Sitarə, Ülkər (Azərb.). Ay komponentli adlar türk dillərində kosmik adlar içərisində çoxluq təşkil edir.
2. *Meteoroloji vəziyyətə bağlı adlar.* Bu növ adlarda aşağıdakı sözlər təməl təşkil edir:

DANQ* (şəfəq)	– Danqa (qaqauz), Danqatar, Danqqeldi (türkmən), Tansu (türk), Tanq, Tanqayar, Tanqatmış, Tanqkilde, Tanqnur, Tanqbikə, Tanqgül, Tanqnura (tatar), Tanq bikə, Tanqsultan, Tanqhılıu (başqırd).
QAR	– Qarlı, Qarbibi (türkmən), Qaryağdı (Azərb., türkmən, Karlı, Karlıbikə, Karlıxan (tatar).
DUMAN	– Toman, Tomanxan, Tomanbay, Tomanbəy.
BORAN	– Boran (türkmən, qazax), Boranbek (qazax), Buranbay (başqırd).

* NQ sağır nun işarəsidir.

AYAZ	– Ayaz (Azərbay., tatar, türkmən), Qayaz, Qayazxan, Qayascan (tatar).
YAĞMUR	– Yağmur (türk), Yağmır (türkmən), – Yamqur, Yanqırçı (tatar).
DAMCI	– Tamçı, Tamçıxan, Tamçıbek, Tamçısılu (tatar).
İLDIRIM	– İldırım (türk, Azərbaycan.), ildırımxan (türk)...
İQLİM	– iqlimə (Azərbay.), İqlim (türk).
YEL	– Yelli (türkmən), Meltem (külək adı – türk).
BUZ	– Buzlu (türkmən).
LEYSAN	– Leysən, Ləyənə, Ləysəniya (tatar).
DAŞQIN	– Daşqın (Azərbay.), Taşqın (tatar).

8. Uşağa zoonimik ad vermək ənənəsi. Türk xalqlarında körpəyə heyvan məfhumu ilə bağlı ad vermək ənənəsinin tarixi də qədimdir. Məşğuliyyətlə bağlı olaraq bu növ zoonimlər ümumtürk antroponimləri cərgəsinə yol tapmışdır. Zoonimik adlar məzmunca iki qrup təşkil edir:

- 1. Heyvan adları.** Ad məqsədi ilə türk xalqları həm çöl, həm də ev heyvanlarının adından istifadə etmişlər. Çöl heyvanlarına aid *aslan*, *şir*, *bars* (*pələng*), *ayı*, *bori*, *qurd* sözləri ilə daha çox şəxs adı meydana gəlmişdir. Aslan/Arslan (Azərbay., türk, noqay, tatar, qaqauz, qaraçay-balkar), Aslanlı, Aslanbek, Aslanmırza, Aslanuk (qaraçay-balkar), Arslan, Arsay, Arsuk, Arıy, Aslay, Ars (tatar), Kurt (qurd), Kurti (qaqauz), Şir, Qurt, Bori, Elbars Mojek (türkmən), Kaplan (noqay),

Ayuxan (başqırd), Ayu, Ayubay, Ayukay, Ayutas, Ayuxan, Aybala, Bars, Taybars (tatar), Ayu (yakut) Barsuk (tatar), Porsu, Qunduz (qazax), Maral, Akmaral, Keyik, Küren, Buqra, Qoçqar (qoç kimi), Tovşan (türkmən), Ceyran (Azərb., türkmən), Buqa (tatar, türkmən), Qoç (qaqauz, türkmən), Sığır, Sarıteke (altay), Tıdır (xakas), Boya; Boyagöz, Toqlı (tatar).

Türk xalqlarında heyvan balalarının adını bildirən sözlərdən də şəxs adı kimi istifadə olunmuşdur. Küçük (it balası), Kuzı, Kuzıbək, Kuzıqol, Kuzıkilde (tatar), Çebşək (dovşan balası – türkmən), Anay (keçi balası – tuva)...

2. **Quş adları.** Ad məqsədi üçün müxtəlif quş adından istifadə olunmuşdur. Akkuş (qaraçay), Sanduqaş (bülbül – qazax), Ördək (özbək), Tarlan, Qumru, Sona, Bülbül, Tavus, (türkmən, Azərb.), Tutu, Göyərçin, Laçın, Turac, Durna, Ququş (Azərb.), Şonqar, Hodhod, Bayquş, Yapalaq, Karlıqaş, (qaranquş), Karlıqaçbanu, Şahin, Karlıqaçbikə, Karlıkaçılu (tatar), Karqa, Karlaqas, Toyuq (altay), Kanat, Tokan, (Qartal), Totı (Tutu), Karlıqaş, Büldirşin (qazax)...

9. Uşağa fitonimik ad vermək ənənəsi. Türklər təbiəti sevmiş, onun zəngin guşələrində məskunlaşmışlar. Onlar gördükləri gözəl, maraqlı bitkilərin adlarından övlad üçün ad kimi istifadə etmişlər. Bu növ adlar məzmununa görə aşağıdakı formada istifadə olunmuşdur:

- 1) *Ot-çəmən adından istifadə:* Otool (otoğul – tuva), Çəmənəzər (Azərb.), Çemen (türkmən); Ritraq, Sarmaşiq, Bənövşə, Yosun, Yarpız (türk);

- 2) *Gül-çiçək adından istifadə*: Gül (türkmən), Çiçək (türk, qazax, altay, Azərb.), Yasəmən (Azərb.), Lalə (qaqauz, Azərb.), Erquvan (yasəmən – qaqauz), Ceçək (tuva), Nərgiz (Azərb.), Qərənfil (qaqauz, Azərb.), Qızılgül, Gültəkin və s. “Gül” komponentli onlarca türk adı mövcuddur. Bu komponentə bütün türk dillərində şəxs adlarında rast gəlmək olur;
- 3) *Mədəni bitki və onun hissələrinin adından istifadə*: Günəbaxan, Mısır (qarğıdalı – türk), Arpa, Noqıt, Sönhel, Sonbelə (tatar), Pamık (türkmən), Dafina, Çovdar (qaqauz); Şambıl (türk), Zeytun (qazax); Yarpaq, Tumurcuq, Püren (Pöhrən), Fidan, Buta;
- 4) *Məşə-ağac anlayışını bildirən sözlərdən istifadə*: Orman (qaqauz), Ormançı, Ormanbay (qazax), Çinar-Çinar-Şınar (Azərb., qazax, türkmən), Meşya (palıd-qaqauz), Çalı (akasiya – türkmən), Budak (Azərb., tatar);
- 5) *Meyvə-tərəvəz adı bildirən sözlərdən istifadə*: Xurma (Azərb., türkmən, tatar), Badam (Azərb., tatar), Yemişək, Alma (qazax), Alma, Almakay, Alman, Almanbikə, Almabanu, Almagül, Almagöz (tatar), Almabikə (başqırd), Reyhan (Azərb., tatar), Şamama (Azərb.), Nar (qaqauz), Nargilə (Azərb.), Anar (nar), Anarbay, (qazax).

10. Uşağa anatomik əlamətinə görə advermə ənənəsi. Körpələr doğularkən müxtəlif əlamətlər müşahidə olunur ki, türk xalqlarında bunlara uyğun şəxs adları verilir. Uşağın anormal halda altı barmağı olduq-

da ona **Altıbarmaq** adı verilmişdir. Tatarlar belə uşaqları Altıbay, Altıkay, Altıy adlandırmışlar. Türkmənlər altıbarmaqlı körpəyə **Altıbarmaq**, bənliyə **Menqi**, xalılıya **Xalı**, qırmızı xalı olana **Narı**, saçlı dogulana **Saçlı**, pərdəli anadan olana **Perdeli**, **Tuvaq** adını vermişlər¹. Noqaylarda şaşlı (Saçlı), bənli (Menlixan) adları işlənir. Azərbaycanda da Saçlı, Telli adları uşağın əlamətinə görə verilmişdir.

11. Uşağın zahiri əlamətinə uyğun advermə ənənəsi.

Qədim türklərdən başlayaraq bu ənənə davam etmişdir. Belə adlarda ağ, qara, göy, mavi, sarı, ala sifətlərindən istifadə olunur.

- Ağ.** Ağca (Azərb.), Apax (ağappaq – xakas), Akbaş, Akbala, Akküz, Akçəç (ağsaç), Akkaş (tatar), Akkis, Akkol (Ağoğlan – tuva), Ak-suyta) (Süd kimi ağ – qaqaüz)... Türk xalqlarında “ağ” komponentli şəxs adı çoxdur.
- Qara.** Qara, Qaraca, Qarakişi, Qaraqız, (Azərb.), Kara, Karabala, Karaküz, Karabaş, Karakaş, Karaçəç (tatar), Kara, Karabaş, Karakis, Karabala (altay), Karakis, Karaol (tuva)...²
- Göy/Mavi.** Göyüş, Göycə (Azərb.), Mavi (türk), Kükkülz (göygöz – tatar), Göygöz (qaraçay-balkar)...
- Sarı.** Sarıbaş, Sarıküz, Sarısaç (tatar), Sarıbala, Sarıkız, Sarıbas (altay), Sarı (türkmən, altay)...

¹ S. Ataniyazov. Göstərilən əsəri, səh. 18.

² Бах: Тувинские имена. Справочник личных имен народов РСФСР. М., 1965, səh. 174–175.

Ala. Alakuez (qaraçay-balkar), Alaküz, Alabaş;
Alabay...

Qırmızı. Türkmənlərdə Qırmızı sözü qız adı kimi işlənir.

12. Uşağın doğulduğu zamanla bağlı advermə ənənəsi. Türk xalqlarında ilin fəsilərində, fəslin aylarında, həftənin günlərində, dünyaya gələn uşağa həmin vaxtlarla əlaqədar ad vermək ənənəsi qədimdən başlayaraq çox geniş yayılmışdır.

Həftənin günlərində. Türk xalqlarında “Adna” və “Cümə” gün adları xüsusi olaraq seçilmiş və qiymətləndirilmişdir. Adna gün adı ilə bağlı türk dillərində onlarca şəxs adı meydana gəlməmişdir. Adna (türk); bu söz assimilyasiyaya uğrayaraq Orta Asiya türklərində **Anna** formasında işlənir, Annadurdu, (türkmən), Anna, Annaali, Annaaxmad, Annaberdi, Annakeldi, Annamamat, Annamat, Anamurod, Annanazar (özbək)¹...

Türk dilində “**Cümə**” sözü əsasında Cümə (Azərb.), Juma, (türkmən), Juma, Jumabay, Jumatay, Jumabek, Jumaqül, Jumaqazı, Jumaqeldi (qazax)², Juma, Jumaalı, Jumadurdu, Jumakeldi, Jumanazar, Jumaxan, Jumaturdu, Jumaxuya, Jumakiliç, Jumakuzi (özbək) şəxs adları işlənilməkdədir.

Türkmən dilinə farsa məxsus gün adı yekşənbedə doğulana – Eqşem, duşənbedə dünyaya gələnlərə Duşem, Duşi, Tuşi, qazaxlarda du+senbi sözlərindən Duysen

¹ Bax: E.Beqmatov. Adıçəkilən əsəri, səh. 26–27.

² T.Djanuzakov. Göstərilən əsəri, səh. 85.

(həftənin II günü) adı meydana gəlir. Bazer (Bazar) kişi adı türkmənlərdə, noqay və qazaxlarda (Bazar, Bazarbay, Bazaralı)¹ müşahidə olunur.

İlin aylarında. May ayında doğulan oğlanlara Mayıs (Azərb.) adı verilmişdir. Rəcəb ayında dünyaya gələnlər Rəcəb (Azərb., türkmən), Rajab, Rajabalı, Racabxali; Rajabnazar, Rajabkuli... (özbək) adlandırılmışdır. Ramazan ayında doğulan oğlanlara Ramazan adı verilmişdir (Azərb., tatar, qazax...); qazaxlarda Bozay adı da işlənir. Türklərdə Eylul (sentyabr) ad kimi işlənir.

İlin fəsilələrində. Türk xalqlarında ilin 4 fəslində doğulanların çoxuna fəslin adı ilə bağlı ad vermişlər.

Yazda – Yazgül, Bahar, Gülbahar, (Azərb.), Yazberdi, Aybaxar (türkmən), Yazbay, Yazbək, Yazbaktı (özbək), İlkbahar (türk)...

Yayda – Yayloobay (qırğız).

Payızda – Payızgül (noqay), Güz (payız), Güzay, Küzün (türk)...

Qışda – Kıştoobay (qırğız), Kışbikə, Kışbaktı (qazax)...

Türk xalqlarında vaxt anlayışı ilə bağlı Zaman (Azərb.), Devran (türk), Dövrən (türkmən), Daurem, Daurembek, Zamanbek (qazax) adları da işlənir.

13. Səfər anlayışlı ad vermək ənənəsi. Türk qəbilələri müəyyən vaxt köçəri həyat sürmüşlər. Bununla yanaşı, türklər bəzi məqsədlərlə bağlı dünyanın bir çox ərazisinə səfərlər etmişlər. Bu hadisələrlə bağlı ümumtürk antropo-

¹ E.Beqmatov. Göstərilən əsəri, səh. 46–47.

nimikasına bir sıra ad daxil olmuşdur. Bu növ adlar iki sözün vasitəsilə formalaşmışdır.

1. **Yol sözü.** Türk xalqları yolda-izdə dünyaya gələn körpəyə yol anlayışı ilə bağlı ad vermişlər. Oğlan üçün – Yolçu (Azərbay.), Yulbirde, Yultay, Yulçibay, Yulçubək (tatar), qız üçün – Yulbikə (tatar)...
2. **Səfər sözü.** Türklərdə səfər sözü ilə əlaqədar aşağıdakı adlar işlənir: Səfər, Səfərəli, Səfərmirzə, Səfərnur (Azərbay.), Saparmurat (türkmən), oğlan üçün – Səfər, Səfərbəy, Səfərxuca, Səfərcan, qız üçün – Səfərbikə, Səfəriyyə (tatar), Saparali (noqay)...

14. Uşağa ailədəki sırasına görə advermə ənənəsi. Bu ənənənin tarixi daha qədimlərə gedir. Türk xalqlarında belə ənənə, demək olar ki, əsasən, hələ ad üçün xüsusiləşməmiş apelyativlərdən istifadə olunarkən formalaşmışdır. Birinci mənasında *İlkin* (Azərbay., türkmən), *Sefta*, *Seftiya* (qaqauz), ikinci mənasında *Taylı* (türkmən), *Sani* (Azərbay.), *Carı* (dördüncü), *Beşim* (beşinci), *Pənqli* (beşinci), *Altı* (altıncı), *On* (onuncu), *Soycıl* (altay) sözləri şəxs adı kimi işlənilməkdədir.

15. Övlada “xəbərdarlıqlı” ad vermək ənənəsi. Türk xalqlarında adın böyük təsir qüvvəsinə malik olduğu, hər cür qüvvəyə qarşı çıxma biləcəyi inamı qəlblərə möhkəm daxil olmuşdur. Odur ki, doğulub tez də dünyasını dəyişən uşaqların qarşısını almaq üçün əmr, təkid məzmunlu adlar verilmişdir. Dursun (Azərbay.), Tursın, Duraq (türk, qazax), Torson (tatar), Tursun, Turdu, Turdubek, Turquşbek (qırğız), Durdı, Oqulursun, Oquldurdu, Toqta, Toqda-

mıs (türkmən), Tokta, Tuqtar, Tuqdabikə, Tuktabay, Tuk-tamış, Tuqtaqan, Tuqtariş, Tuktarxan, Tuktarşa//Toktarşa, Üllisbəy, Üllisbək, Üllisbikə (tatar), Kalsın (qazax), Torhon (qoy yaşasın – başqırd), Elmes, (olmaz – qazax), Ulmas (tatar), Ulmasbay (başqırd), Oyandur, Dayandur, Dönməz, Solmaz, (Azərb., türkmən).

16. Uşağa “etiraz” bildirən ad vermək ənənəsi. Qədimdən başlayaraq türk xalqlarında oğlan övlada meyil daha üstün olmuşdur. Bu düşüncə xalq ifadələrində də öz əksini tapmışdır.

*Anam, bacım, qız gəlin,
Əl-ayağı düz gəlin.
Yeddi oğul istəram,
Bircə dənə qız gəlin!*

Ailəyə dalbadal qız gələndə etiraz hisləri baş qaldırmış və uşağa – qızlara qəzəbli adlar vermişlər. Doydıq, Besser, Döndi, Yanıl, Qızsonı, Oqulqerek (türkmən), Bəsti, Tamam, Qıztamam, Qızıyetər, Qızbəs, Kifayət (Azərb.), Kayıt (qaraçay-balkar).

Türk xalqlarının əksəriyyətində bu növ adlara təsadüf edilir.

17. Övlada “qoruyucu” ad vermək ənənəsi. Türk xalqları adın gücünə, təsirinə çox inanmış, körpənin taleyində onun başlıca rolu olduğunu təsəvvür etmişlər. Buna görə də körpəsi yaşamayan ailələrə kömək məqsədi ilə

Əzraili aldatmaq üçün müxtəlif yollara əl atmışlar. Bunlardan aşağıdakılar geniş yayılmışdır:

- 1) **Körpəyə xoşagəlməz ad vermək adəti.** Türk xalqlarında şər qüvvələri azdırmaq üçün körpələrə pis və acı mənalı adlar vermişlər. İtləməz, Kirli, Dəli, Tikan, Sarımsaq (tatar, türkmən), Tezek, Sirkə, İytqulaq (altay), Etteymes (İtdəyməz – başqırd), İtbay, Kusikbay (qazax), Enqəç (xərçəng), Kurum (qurum, his), Barqan (bağır-aqan), Beşaret (qaqauz), Burqas, Maytruk (yakutlarda xüsusi it adlarıdır), Dilənçi, (Azərbay.), Baqayol (pis oğlan – tuva),... Bu adətlə verilən adların bəzisi real ad kimi antroponimik sistemdə qalmaqdadır. Tatar alimi Q.Sattarov yazır: “*Qədim və müasir tatar dilində İtbay, İtkol, İtkoçek, İtyemez, İnkene və s. adlar işlənməkdədir*”¹.
- 2) **Körpəni “satıb-almaq” adəti.** Türk xalqlarının əksəriyyətində uşağın tez-tez ölməsinin qarşısını almaq üçün uşağın “satılıb-alınması” adəti yaranmışdır. Bu adəti qırğız alimi K.Kalilov belə şərh edir: “Qırğız ailəsində dalbadal körpə dünyasını dəyişdikdə doğulan sonuncu uşağı həmin anda başqasına verər və o qadın onu oğulluğa götürərmiş. Belə uşaqlar **Kebek-bay** (kebek – yumşaq ət) adlanardı. Uşağı götürən qadın ona müxtəlif rəngli təzə-köhnə parçadan paltar tikərmiş və uşağın sağ qulağına sırğa asarlarmış. Göz dəyməsin deyər paltarının bir-iki yerindən gözmuncuğu tikərlərmiş”.²

¹ Q.Sattarov. İsemen natur, Kemnər, Kuyqan?, Kazan, 1989, səh. 18.

² Вах: К.Калилов. Имя наречие у киргизов в прошлом и настоящем. Ономастика Средней Азии. Фрунзе, 1980, səh. 93.

Müəyyən vaxtdan sonra körpəni öz anası “satın almış”. Bu zaman körpə tərəzinin bir gözüne, o biri gözüne də yumşaq ət qoyub çəkərlərmiş. Uşağı saxlayan qadına pal-paltar, qoyun və sair hədiyyələr verərmişlər. Bu adətlə bağlı qırğızlarda *satıbaldı* (Satıbaldı) şəxs adı formalaşmışdır. Bu adət tatarlarda, başqırdlarda da geniş yayılmışdır. Başqırd alimi T.Kusimova yazır ki, əgər ailədə uşaq tez-tez ölürdüsa, onda başqırdlar “satıb-almaq” adətindən istifadə edirdilər. Adətə görə uşağı pəncərədən sağlam olan kəsə verərlərmiş. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra valideyn öz uşağını satın almış. Belə uşaqlara Natıbal, Natıbaldı adı verilmiş. Adətlə bağlı aşağıdakı adlardan istifadə edilmişdir: Satu, Satlıq (altay), Satıbaldı (özbək), Satıl, Satlıq (türkmən), Satıldı, Satmay, Satlak, Satbikə, Satu, Satış, Satmay (tatar), Satır, Satay (noqay). Azərbaycanın Qazax rayonunda Satılmışlar nəsil adı işlənməkdədir.

3) *Körpəni “atıb-tapmaq” adəti.* Körpəni şər qüvvələrdən “qorumaq” üçün türk xalqlarında yenicə doğulmuş uşağı anası evin ətrafında – ot, saman, küləş arasına “atmış” və sonradan qohum-əqrəba ilə birlikdə uşağı axtarıb tapmışlar. Uşağı evə gətirəndə, guya zibilxanadan, natəmiz yerdən gətirmişlər ki, Əzrail eşidib murdarlanmış körpəni aparmasın.

Bu adət əsasında türk xalqlarında aşağıdakı şəxs adları istifadə olunmuşdur. Tapdıq (Azərb.), Buluntu, Bulmaq (qaqauz)¹, Taabaldı – qırğız), Tabılqan (qazax).

¹ И.В.Дрон, С.С.Курогло. Современная тагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, 1968, səh. 105.

Türk xalqlarında bunlara bənzər daha bir çox adətlər də vardır.

* * *

Türk xalqlarında advermə ənənələri son dərəcə müxtəlifdir. Bunların bəzisi bütün türklər üçün eyni formadadır. Lakin bəzi ənənələr daha çox bu və ya digər bir xalqa məxsusdur. Oğuz türklərindən türkmənlərdə ölənlə uşağından sonra gələn oğlan – körpəyə iki sözlə Ovez (Əvəz) və Ode (ödəmək) kəlmələri ilə ad verirlər.

Ovez. – Bu sözlə adlanan oğlanlar özündən əvvəl ölənlə uşağın tanrı tərəfindən verilmiş əvəzi hesab olunur: Ovez, Ovezqeldi, Ovezberdi, Ovezdurdı...¹

Ode – ölənlə uşağın əvəzini verdiyi kimi, guya dünyasını dəyişənin əvəzini də ödəyir. Bu məqsədlə Ode-murad, Odeniyaz, Odedurdı və s. adlar işlənir.

5.2.3. Türk xalqlarında advermə motivləri

Türk xalqları tarixində bu məsələ çox maraqlı şəkildə olmuşdur. Tarixi faktlardan məlum olur ki, dünya türkləri qədim dövrlərdə uşağa *15–16 yaşlarınadək* rəsmi ad verməyərək bu məqsədlə apelyativ sözlər işlənməşlər.

Ümumtürk məişət tarixində 16 yaşadək ad verməmək qədim türk yazılı abidələrində qeyd edilmişdir². Türkə məxsus onlarca etnoqrafik materialda advermə probleminin müxtəlif məsələləri əks olunmuşdur. Qədim türklər

¹ Azərbaycanın bəzi yerlərində də Əvəz adı işlənir.

² С.Г.Клястормый. По поводу интерпретации уланкомской надписи, Сов. археология, №4, 1963.

şəxs adını yeniyetmə oğlan uşağına onun qüvvət və şücaət qabiliyyətlərinə görə vermişlər. Cavan oğlanlar qəhrəmanlıq göstərməsə, ad ala bilməmişlər. Bu məsələ *Qorqud Dədənin* rəvayətlərində çox aydınca ifadə olunmuşdur. Orada deyilir ki, Baybörə bəyin **15 yaşlı** oğlu Oğuz ölkəsinə qayıdandan sonra Qorqud dədə Baybörənin oğluna Bamsı Beyrək, eləcə də Dirsə xanın 15 yaşlı oğluna Boğac (Buğac) adını vermişdir. Bu adət çoxsaylı türk xalqlarından olan al taylarda yaxın keçmişə qədər davam etmişdir. Deməli, türk dünyasında **ad almaq** bacarıqla, qüvvətlə bağlı olmuşdur.

Ad almaq, adlandırmaq prosesinin zamanı, müddəti get-gedə qısalmağa doğru istiqamətlənmişdir. Qədim türk yazılı abidələrindən *Gül-Teqinin* şəərəfinə olan yazıda göstərilir ki, Gül-Teqin daşıdığı adı 10 yaşında almışdır¹.

Cavanlara başqa keyfiyyətlərə görə də ad verilmişdir. Tuvalarda həddi-buluğa çatan oğlan uşağı *at alıb* onu *bəzədikdən* sonra, yəni kişi kimi müstəqil iş görməyi bacardıqdan sonra ad almış. Həmin xalqın “Xan Buuday” dastasının qəhrəmanlarından biri atla *ova çıxaraq* şücaət göstərдіkdən sonra ad almışdır².

Orta əsrlərdə türk xalqlarında uşağa yaş yarımında və ya 1 yaşında ad vermək motivləri geniş yayılmışdır. Belə bir qayda Oğuzxan haqqındakı əfsanədə də mövcuddur. Bu barədə deyilir ki, Oğuz xanın atası Qara xan öz bəylərini toplayır və onlara müraciət edib deyir: “Bizim bu oğlumuzun 1 yaşı tamam olub, ona siz hansı adı verirsiniz?”³

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М., Л., 1951.

² Сказания о богатырях, Тувинский героический эпос. Кызыл, 1960, с. 26–27.

³ А.Н.Кононов. Родословная туркмен. Сочинение Абдул-Гази хана Хивинского. М., Л., 1958, с. 185.

Qədimdən başlayaraq türk xalqlarında uşağa ad verməklə əlaqədar iki zəruri motiv həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur:

- 1) Advermənin təşkili;
- 2) Uşağa kimlərin ad verməsi.

Türklərdə advermənin təşkili. Türk aləmində uşağa advermə mərasimi çox yüksək qiymətləndirilib, əziz tutulurdu. Ad gününün keçirilməsi ailənin imkanı daxilində ziyafətlərlə, şənliklərlə, toy-büsatla müşayiət olunurdu. Bu cür ənənələrə dair fikirlərə bütün türk xalqlarının şifahi bədii yaradıcılığında – nağıl, dastan və sair bədii nümunələrdə rast gəlinir. Qırğız türklərinə məxsus “Er-Tyoştyuk” adlı əsərdə deyilir ki, bu əsərin qəhrəmanlarından biri *şənlik təşkil edərək*, həddi-buluğa çatmış oğluna ad vermək üçün insanlara müraciət edir.

Advermə mərasiminin şən keçirilməsi türk dünyasında unudulmaz şəkildə ənənələşmişdir.

Uşağa kimlərin ad verməsi. Türk xalqlarında bu məsələyə ciddi yanaşılmış, onun məsuliyyəti daima diqqət önündə olmuşdur. Buna görə də türk aləmində kimlərin uşağa ad verə biləcəyi ilə bağlı müxtəlif görüş və versiyalar meydana çıxmışdır. Bunları, əsasən, aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olur:

- 1) Körpəyə göbək kəsən qadın;
- 2) Qəbilə böyükləri;
- 3) Kənd–məhal ağsaqqalı;
- 4) Qohum-əqraba;
- 5) Qonum-qonşu;

- 6) Dost-tanış;
- 7) Təsadüfi gəlmiş qonaq;
- 8) Din xadimləri;
- 9) Baba-nənə;
- 10) Ata-ana ad vermişdir.

Bu motivlər türk xalqlarının ictimai quruluşu, iqtisadi şəraiti və mədəni yüksəlişi ilə əlaqədar olmuşdur. Bunların hər birinin müəyyən tarixçəsi mövcuddur.

Körpəyə göbəkkəsən qadının ad verməsi. Tarixən türk xalqlarında uşağın göbəyini kütlə içərisində seçilən, sayılan xüsusi hörmət sahibi olan bacarıqlı qadınlar kəsərmiş. Belə bir məsuliyyətli prosesin icraçısı olan xanımlar bəzi türk xalqlarında körpəyə ad vermək kimi şərəfli işi də öz üzərlərinə götürmüşlər.

Başqırdların tarixi antroponimiyasından aydın olur ki, göbəkkəsən başqırd qadını körpəni bələdikdən sonra bir əlində uşağı tutub, o biri əli ilə ipək sapı bələyə sarıya-raq *uşağa ad qoyarmış*. Bu sapın simvolik mənası şər qüvvələrə nifrət etmək əlamətini bildirirdi¹.

Göbəkkəsən qadının verdiyi şəxs adı antroponimiya-da “ilk ad”, “göbək adı” kimi adlanır. Körpələrə verilən həmin adların bir qrupu əbədiləşdiyi kimi, digəri dəyişdirilib, başqası ilə əvəz olunurdu.

Bu şəkildə ad vermək ənənəsi altay, şor, yakut və s. xalqlarda son zamanlara qədər davam etmişdir.

Qəbilə-tayfa böyüklərinin ad verməsi. Türkün antroponimik tarixində qəbilə, tayfa başçıları, böyükləri uşağa

¹ Вах: Т.Х.Кусимова. Из истории личных имен у башкир. Личные им. в пр., М., 1970, с. 242.

advermə işində yaxından iştirak etmişlər. Uşağa qəbilə başçısının verdiyi ad öz mahiyyətinə görə rəsmi olurdu. Buna görə də belə adlar antroponimik nəzəriyyədə “rəsmi ad” adlanır.

Uşağa kənd-mahal ağsaqqalının ad verməsi. Şərq və Qərb türklərinin məskunlaşdıqları ərazilərdə kənd, aul ağsaqqalı uşağa ad verməklə məşğul olmuşdur. Türk təfəkküründə böyüyə, ağsaqqala hörmət, izzət həmişə güclü olmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, ailələr hörmətli ağsaqqalı adverməyə dəvət edərək, öz balalarının adlandırılmasında onlara inanmış və dediklərini qəbul etmişlər.

Qohum-əqrəbanın uşağa ad verməsi. Belə bir proses türk xalqlarında çox yayılmış ənənə olmuşdur. Bunun başlıca səbəbi türk xalqlarında mehribanlıq keyfiyyətinin yüksək səviyyədə olması ilə səciyyələnmişdir. Qohumluq mehribanlığı həmişə və hər yerdə onları birləşdirmiş, xeyir-şər tədbirlərinin yüksək keyfiyyətdə keçirilməsində yardımçı olmuşdur.

Qohum-əqrəbanın körpəyə ad verməsi ənənəsi barədə türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatında onlarca maraqlı material və fikirlər vardır.

Tuva xalqının məşhur “Alday Buuçu” dastanında deyilir: “Alday-Buuçu özünün *yaxın və uzaq qohumlarını* toplayıb onlara elan etdi:

– Bu gün gözəl günün aydın səhəridir. Bayram edin, araq için, mahnı oxuyun və mənim oğluma ad verin. Kim yaxşı ad desə, idarə edə biləcək miqdarda mal-qara, apara biləcək qədər var-dövlət mükafat alacaqdır.

Bir ay keçdi – otuz gecə-gündüz, iki ay keçdi – altmış gecə-gündüz, üç ay keçdi – doxsan gecə-gündüz, lakin məşhur bahadırın oğluna ad verən adam tapılmadı.

Bu zaman təntənəli mərasimə 999 yaşlı ağsaçlı qoca bir qadın gəldi. O, artıq özünün son günlərini gözləyirdi.

O dedi:

— Madam sizin oğlunuza ad verə bilən adam tapılmadı, mən ona ad verərəm.

— Nə olsun, rica edirəm, ad verin.

Qarı dedi:

— Mən sadə xalq adamıyam, xana sadıqəm. Əgər sizin oğlunuza pis ad versəm, mənim başımı vurun... Əgər yaxşı ad versəm, mənə çox mal-qara, heç bir var-dövlət lazım deyildir, çünki mən onları saxlaya bilmərəm...”

Sonra qarı öz arzusunu bildirir və oqlana *Xan-Buuday* adını elan edir¹.

Türk xalqlarının çoxunda indi də uşağa qohum-əqrəbanın ad verməsi davam etməkdədir.

Qohum-qonşunun uşağa ad verməsi. Bir sıra türk xalqlarında bu ənənə geniş yer almışdır. Türk xalqlarında qonşu haqda gözəl kəlamlar vardır. Türk dünyasında belə bir fikir söylənilir: “Qonşun pisdır, köç qurtar”.

Türk öz həyatında bəd qonşuluğu deyil, səmimi qonşuluğu üstün tutmuş və buna görə də övlada ad vermək kimi şərəfli işi də onun ixtiyarına vermişdir. Türk xalqlarından bir çoxunda, o cümlədən Şərqi türklərdə qonşu münasibətləri əsasında bu ənənəyə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Uyğur, Tuva, Xakas və başqa türklərdə çox hallarda uşağa *yaxşı qonşu* ad vermişdir. Qonşunun ad verməsi ənənəsi türk xalqlarında indi də müşahidə olunmaqdadır.

¹ Сказания о богатырях. Тувинский героический эпос. Кызыл, 1960, с. 27-28.

Dost-tanışın uşağa ad verməsi. Dost anlamı türk təfəkküründə çox erkən dövrlərdən müsbət mənada yer almışdır.

Türk dosta dost olmağı mərhələlərlə əldə etmişdir. Müdrik türk xalq ifadəsində deyilir:

*Bir görüşdük, tanış olduq,
İki görüşdük, dost olduq,
Üç görüşdük, qardaş olduq.*

Türk dostluğu ciddi inam və qarşılıqlı etibarlılıq üzərində qurulur. Bu dostluğun əsas meyarı belədir: "Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək".

Türk etibarlı dosta, tanışa həmişə inanmış və onu özünə, ailəsinə yaxın hesab etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq öz əziz övladına ad vermək kimi hörmətli işi ona etibar etmişdir. Bu ənənə bütün türk xalqlarında olmuş və hazırda da müxtəlif hallarda davamı görünür.

Təsadüfən gəlmiş qonağın uşağa ad verməsi. Türk xalqlarında qonaqpərvərlik ən yüksək insani keyfiyyətlərdəndir. Türkün istər dünənki, istər bugünkü qonaqpərvərliyinə bütün dünya xalqları həmişə həsəd aparmışlar.

Orta əsrlərdə türk dünyasını səyahət edən ərəb səyyahlarının onlarca yazısında *türk qonaqpərvərliyinin* çox obyektiv şəkildə xarakterizə edildiyinə rast gəlmək olur. Səyyahların birinin yazısında bu məsələ haqqında deyilir ki, tanımadığın hər hansı bir türk icmasına, ailəsinə *təsadüfən qonaq* getsən, səni yüksək səviyyədə qəbul edib, hər cür yardım da göstərirlər. Hətta yol getmək üçün dəvəyə

ehtiyacın olsa dəvə, ərzaq, pul-para arzulasan, qida maddələri və axça ilə səni təmin edirlər.

Qonağa, hətta təsadüfi gəlmiş qonağa belə böyük qayğı və yüksək hörmətlə yanaşan türklər həmin anda uşağa ad vermək məsələsi olduqda onu da qonağa ümid emişlər. Belə şərəfli işin təsadüfi qonaqların icrasına verilməsi dünya türklərinin əksəriyyətində olmuşdur. Tuva, özbək, türkmənlərdə bu kimi ənənəyə müəyyən yer verildiyi elmi ədəbiyyatlarda xüsusi vurğulanmışdır.

Din xadimlərinin uşağa ad verməsi. Müəyyən ictimai-siyasi problemlərlə üzləşmiş türk dünyasının çoxsaylı xalqları tarixin müxtəlif dövrlərindən başlayaraq bir sıra dinlərə xidmət etmək məcburiyyətində olmuşlar. Türk xalqları dini istiqamətdə parçalanaraq iuda, budda, xristian və İslam dininə xidmət etmişlər.

Türk xalqlarının çoxu İslam dinini qəbul etmişdir. İslam dininin fəal təbliğatçıları olan *axund*, *molla* və *imamlar* bir sıra türk xalqlarında adverməni öz əllərinə alaraq uşaqlara ad verməklə məşğul olmuşlar. Onların verdikləri adlar, əsasən, dini və ya ərəb adları idi. XIX əsrdə tatarlarda, özbəklərdə, qazaxlarda, başqırdlarda dindarların uşağa ad verməsi çox fəal şəkildə müşahidə olunurdu. Bu məsələ *uyğurlarda* da geniş yayılmışdı. “Uyğurlarda uşaq doğulduqdan 3 gün sonra ailənin yaşlı kişisi ona təxmini ad verir. Uşağın qırxı çıxandan sonra “ad toyu” təşkil edilir. Bu ziyafətə *imam* dəvət olunur. Uşağın əsl adını imam qoyur. Ad verilərkən uşağın üzünə duvaq örtürlər. İmam örtüyün altında uşağın qulağına azan oxuyur və seçilmiş adı 3 dəfə onun qulağına (pıçıldayır) deyir. Sonra uşağın üzündən ör-

tük götürülür. Deyilənə görə, uşağın üzündəki örtük onun həyasız olmaması üçündür¹.

Baba-nənənin nəvəyə ad verməsi. Türk xalqlarında nəvə, nəticə, kötükçə ...hər bir ailənin arzusu, sevincidir. Nəvə ... kökün-nəslin davamçısıdır. Hər bir baba-nənə kök və nəslin davamçısını səbirsizliklə gözləyir və böyük sevincə qarşılayır.

Dəbə-babalar davamçılardan nəvə haqqında çox gözəl deyiblər:

*Dövlətdə dəvə,
Övladda nəvə.*

Baba-nənənin ilk sevinci olan nəvənin onlar tərəfin-dən adlandırılması bütün türk xalqları arasında yayılmış ənənədir.

Ata-ananın körpəsinə ad verməsi. Son zamanlara qədər türk xalqlarında ata-ananın öz övladına ad verməsi etikaya uyğun hesab edilmirdi. Türk gəncləri evləndikdən sonra da valideynlərinə yüksək məhəbbət, ehtiram bəsləmiş və onların önündə özlərini ailənin kiçik üzvləri kimi hiss etmişlər. Ata-oğul arasındakı mədəni pərdə oğulun öz uşağına ad verilməsinə imkan verməmişdir. Türk xalqlarında bu ənənə müəyyən dərəcədə yenə də davam etməkdədir. Lakin son illərdə ata-ananın öz körpəsinə ad verməsi qaydası daha çox ənənəviləşməkdədir.

¹ Afat Qurbanov. Ad və insan. Bakı, 2002, səh. 28.

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə türk xalqlarında adverb məotivləri də olmuşdur. Həmin motiflər çox rəngarəng və müxtəlif səciyyəli şəkildə özünü göstərmişdir. Məsələn, son illərə kimi türkmənlər “təsadüfi eşidilən söz” əsasında adqoyma qaydasından istifadə etmişlər. Bir nəfər qapı önündə dayanıb, eşitdiyi ilk sözü körpənin yanındakına çatdırmış və həmin söz antroponim şəkildə işlənmişdir. Türkmən dilindəki Qurdgəldi, Qurdbasdı... kimi şəxs adları bu yolla meydana çıxmışdır.

* * *

Bütün türk cəmiyyətində “ad günü” *ailə bayramına* çevrilərək xüsusi qeyd olunur. Ad gününün keçirilməsi hər bir uşağın başlanılmış *ömr tarixinin* ilk və unudulmaz səhifəsidir. Ad günü türk ailələrində geniş və təntənəli ziyafətlərdə qeyd olunur. Bu əziz gün münasibətilə şairlər onlarca gözəl şeirlər yazmış, bəstəkarlar mahnılar qoşmuşlar. Ad gününə həsr edilmiş şeir və mahnılara bütün türk xalqlarının ədəbiyyat və incəsənətində rast gəlmək olur.

Türk xalqlarında uşağa adın nə vaxt verilməsinə baxmayaraq, “ad günü” uşağın doğulduğu gündə, yaş günündə keçirilir.

5.3. MÜASİR TÜRK XALQLARINDA ADVERMƏ ƏNƏNƏLƏRİ

Qədim bünövrəli müasir türk adverb ənənələri XIX və XX əsrlərdə xüsusi olaraq geniş təkmilləşmə yolu keç-

mişdir. Həmin zamanlarda ümumtürk mədəni inkişafının məşmun və surəti antroponimika – şəxs adları sahəsində də öz əksini tapmışdır.

5.3.1. Müasir türk xalqlarının adlar xəzinəsi

Türk dünyası şəxs adları sahəsində olduqca rəngarəng və zəngin xəzinəyə malikdir. Qədim çağlardan başlayaraq türk xalqlarında şəxs adlarının tərkibi miqdarca zaman-zaman dəyişilərək, bəzi adlar köhnəlmiş, bir çox yeni ad meydana çıxmış və çoxalma istiqamətində inkişaf etmişdir.

Hazırda ümumtürk antroponimik lüğətini on minlərlə milli şəxs adı təşkil edir. Bu adlar təkcə kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə də diqqəti cəlb edir. *Sadə, ahəngdar, gözəl poetik, mədəni* şəxs adları ümumtürk antroponimikasını səciyyələndirən cəhətlərdir.

Hər il minlərlə türk övladı işıqlı dünyaya göz açır. İndi onların adlandırılmasında heç bir antroponimik problem yaranmır. Ümumtürk cəmiyyəti antroponimik ictimai məsələləri dövrün tələblərinə uyğun yüksək səviyyədə həll edə bilmişdir. Bu əvəzsiz onomastik fəaliyyətə müasir dünyanın bir çox xalqı həsəd aparmaqda tamamilə haqlıdır.

Böyük antroponimik nailiyyətlərə malik olan müasir türk xalqlarının qarşısında duran ən zəruri məsələ bu sahədə fəaliyyəti dayandırmadan xoşagələn yeni-yeni milli şəxs adları yaratmaqdan ibarət olmalıdır. “Yeni ad problemi” yazıçı və şairlərin, alimlərin, jurnalistlərin, ümumiyyətlə, bütün ziyalı təbəqələrinin fəaliyyət dairəsində xüsusi mövqe tutmalıdır.

5.3.2. Müasir türk xalqlarında adseçmə zövqü

Adseçmə olduqca çətin və məsuliyyətli işdir. Bu sahədə türk xalqları əsrlər boyu böyük təcrübə əldə etmişlər.

Zövqlə seçilən hər bir ad cəmiyyətdə maraqla qarşılanır. Belə adlar valideynin estetik zövqə, filoloji bacarığa və məharətə malik olduğunu göstərir. Adseçmə prosesində cəmiyyətin müasir ictimai tələbləri, mədəni səviyyəsi nəzərə alınmalı olur. Çünki başqa sahələrdə olduğu kimi, zövq də zamanla, mədəni tərəqqi ilə bağlı formalaşır¹.

Türk xalqlarında ad seçmək, əsasən, sərbəst olmuşdur. Valideyn istədiyi adı seçib övladını arzusuna müvafiq adlandıra bilmişdir. Lakin advermədə dinlə, təriqətlərlə bağlı məhdudiyyətlər də hökm sürmüşdür. Ərəb istilaları ilə bağlı orta əsrlərdən başlayaraq, əksər türk xalqlarında uşaqlara dindarlar ad vermişlər. Advermədə ailə hüququ qaqaüz türklərində sərbəst olmamışdır. Qaqauzlarda advermə məhdudiyyətləri xristianlıqla – kilsə təqvimini adlarının verilmə tələbləri ilə əlaqədar meydana gəlmişdir.

Adseçmə sahəsində əvəzsiz nailiyyətləri, gözəl zövqü olan türk xalqlarının antroponimik inkişaf tarixində müasir tələblərə müvafiq gəlməyən hallar da vardır.

- 1) *Türk xalqlarının bəzi ailələrinin “nadir ad” axtarışına geniş sövq edilməsi.* Uşağa heç bir ailədə müşahidə olunmayan orijinal ad seçmək mahiyyətə müsbət antroponimik keyfiyyətdir. Lakin bu yenilikçilik son dərəcə ciddi ehtiyat tələb edən antroponimik yoldur. Belə prosesdə buraxılmış səhvlər nəticəsində “əcaib ad” “qəribə ad”,

¹ A.Qurbanov, Ad və insan, Bakı, 2002, səh, 25–26.

“təsadüfi ad”, “xoşagəlməz ad” meydana gəlir ki, bunların ömrü az olsa da, xalqın antroponimik mədəniyyətinin inkişafına müəyyən dərəcədə əngəl törədə bilər.

Bu cür antroponimik prosesin və onun mənfi nəticələrinin əksər türk xalqlarının ziyahıları tərəfindən mənfi hal kimi qiymətləndirilməsinə rast gəlmək olur. Türkmən alimi yazır: “Türkmənistanın bir sıra rayonlarında Maşın, Traktor, hətta Ferma, Doxod, Lampa kimi adlara rast gəlmək olurdu. Bu kimi adların çoxu uzun yaşaya bilmirdi, çünki uşaq böyüyəndən sonra özünün gülünc adından xəcalətlənirdi”¹.

Türk xalqlarında işlənilmiş bu növ adlar milli ümumtürk adseçmə ənənələrinə tamamilə uyğun deyildir.

- 2) *Əcnəbi adların işlənilməsinə meyil göstərilməsi.* Türk xalqlarının dillərində çoxlu miqdarda əcnəbi ad istifadə edilməkdədir: Flora, Roza, İzolda, Mariya, Ofelya, Eleonora, Svetlana, Natella, Tinatin, Tamara və s. Volqaboyu və Sibir türklərində, özbəklərdə onlarca Marsel, Kim, Rinat, Marks kimi əcnəbi kişi adları da işlənməkdədir.

Dilə əcnəbi adların yerli-yersiz yol tapması *milli adlar* tərkibinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərir. Milli adlara üstünlük vermək ümumtürk tələbi olmalıdır.

- 3) *Gələcəyi düşünülməyən adlar işlədilməsi.* İnsan adları dogma sözlərdən olur. Lakin dildəki hər söz şəxs adı statusuna uyğun gəlmir. Ad seçiləndə onun mənasına və zamanla bağlı necə səslənəcəyinə, uşağın yaş mərhələlərinə nə dərəcədə uyğun ola biləcəyinə də fikir

¹ S. Ataniyazov. Adın nəmə? Aşqabat, 1978, səh. 34.

verilməlidir. Oğuz yarımqrupu türk dillərindən Azərbaycan dilində işlənən Cavan, Balacaxanım, Kiçikxanım, Balacabəy; türk dilində Qeң (Gənc), Kiçi (Kiçik); türkmən dilində Kiçiqul (Kiçikqul), Körpe (Körpə), Bəbək (Babək) və bu kimi şəxs adları aptroponimik tələblərə müvafiq deyildir. “Körpə” şəxs adına nəzər yetirək. Bu adı daşıyan insan orta yaşlarında və ya qocalanda ona “Körpə” deyə müraciət olunduqca gülüş doğurmazmı?! Bu adlar cəmiyyətdə həmişə mənfi emosianın yaranmasına səbəb ola bilər.

Antroponimik nəzəriyyəyə əsasən, hər dövrün özünə-məxsus advermə şərtləri, meyar və tələbləri olur. Müasir türk xalqlarında adseçmə prosesində üç başlıca cəhət (məna, səslənmə, quruluş) diqqət mərkəzində durur.

1. *Adın təməli mənası.* Türk xalqlarında ad seçərkən hər bir apelyativin leksik-təməli mənasına xüsusi nəzər yetirilir. Hazırda türk xalqlarında aydın və müsbət mənalı sözlərdən ad seçmək meyarına daha geniş yer verilir. Müasir türklərdə müsbət, xeyirxah niyyət bildirməyən sözlərdən ad məqsədi ilə istifadə faizi, demək olar ki, yox dərəcəsindədir.
2. *Adın səslənməsi.* Türk mədəni zövqünə uyğun olaraq adseçmədə adın ahəngdarlığı və poetikliyi əsas meyar və şərtlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bunun nəticəsində müasir ümumtürk antroponimləri sırasını qulağa ağır gəlməyən—gözəl, poetik, ədəbi, mədəni, ritmik, ahəngdar adlar səciyyələndirir.
3. *Adın quruluşu.* Müasir türk xalqlarında başlıca antroponimik tələb və meyarlardan biri də şəxs adlarının sa-

dələşdirilməsinə diqqət verilməsidir. Qədim türklərdə mürəkkəb adlar üstünlük təşkil edirdisə, müasir türklərdə bu ənənə dəyişərək sadə şəxs adları antroponimik tərkibin əsas hissəsini əhatə edir. Hazırda ümumtürk ad seçmə bacarığı və zövqü əsasında adlar cəminin, təxminən, 80–90 faizi ikihecalı adlardan ibarətdir. Bu əlamət digər zəruri antroponimik keyfiyyətlərin – şəxs adlarının yüngül tələffüz olunmasına və asan yazılmasının formalaşmasına şərait və imkan yaratmışdır.

Uşağa xüsusi zövqlə xoşagələn ad seçmək məsuliyyəti, əsasən, ata və ana üzərinə düşür. Ümumtürk ad mədəniyyəti tarixində təşəkkül tapmış mövcüd tələb və şərtlərin qorunub saxlanması, yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi, onların daha da inkişaf etdirilib təkmilləşdirilməsi hər bir valideynin qarşısında duran milli vətəndaşlıq borcu olmalıdır.

5.3.3. Müasir türk xalqlarında adların qafiyələndirilməsi ənənəsi

Türk xalqlarında advermə adətlərindən biri ahəngdar, ritmik adların qafiyələndirilməsidir. Bu ənənə türk xalqlarında hələ uzaq keçmişdə təşəkkül tapmışdır. Qədim türk dastanlarında, abidələrdə belə maraqlı antroponimik hadisəyə rast gəlmək olur. Tədqiqatçıların məlumatlarına görə, XIV əsrdə başqırdlar bu ənənədən istifadə etmişlər¹.

Şəxs adlarının qafiyələndirilməsində böyük təcrübə qazanmış türk xalqları bu ənənədən mənəvi ləzzət almış-

¹ Р.З.Шакуров. Рифмование имен у башкир. Ономастика Востока. М., 1980.

lar. Adların qafiyələndirilməsi bütün türk xalqları üçün xarakterik olub, geniş yayılmışdır.

Türk xalqlarında müxtəlif qohumluq xətti üzrə şəxs adlarının qafiyələndirilməsinin bir çox növləri müşahidə edilir.

1. Ata ilə oğulun adının qafiyələndirilməsi:

Ata Mahir – oğlu Zahir.

Ata Vəli – oğlu Əli (Azərb.).

Ata Adnay – oğlu Adıbay.
– oğlu Oçıbay (altay)¹.

2. Ata ilə qızın adının qafiyələndirilməsi:

Ata Ramin – qızı Pərvin.

Ata Fərhad – qızı Gülşad (Azərb.).

Ata Çaçaş – qızı Çaylaş (altay).

3. Ana ilə oğulun adının qafiyələndirilməsi:

Ana Mandaş – oğlu Çaçaş (altay).

Ana Zümrüd – oğlu Maqsud.

Ana Həcər – oğlu Əsgər (Azərb.).

4. Ana ilə qızın adının qafiyələndirilməsi:

Ana Elfi – qızı Zülfi (başqırd)².

Ana Fidan – qızı Türkan.

Ana Natavan – qızı Mahitavan (Azərb.).

¹ Н.И.Шатинова. Рифмование личных имен у алтайцев. Ономастика Востока, М., 1980.

² Р.З.Шакуров. Рифмование имен у башкир. Ономастика Востока. М., 1980.

5. Qardaşların adlarının qafiyələndirilməsi:

Azər	– Xəzər.
Sadiq	– Namiq – Zamiq (Azərb.).
Raul	– Nail.
Rafik	– Taufik (başqırd).
Salamçı	– Kudaçı.
Sarışman	– Markitan (altay).
Rustam	– İstam – Axtam – Uktam
Neqmat	– Nurmat – Sermat – Ermat ¹ .
Kuvandik	– Sogindik (özbək).

6. Bacıların adlarının qafiyələndirilməsi:

Zilo	– Lilo (başqırd).
Ramilə	– Zamirə – Tahirə.
Azərin	– Nərmin (Azərb).
Kaznak	– Şaltarak (altay).
Muxabbat	– Nazokat – Sanoat.
Salima	– Xalima – Raxima
Xabiba	– Maxbuba (özbək).

7. Qardaşla bacı adlarının qafiyələndirilməsi:

Türkel – Aysel – Günel

qardaş bacı qardaş

İkrom – İlham – Oysalam

qardaş bacı qardaş

¹ Л.И.Райзензон. А.Бобоходжаев. Антропонимические серии у узбеков Нурты (Самаркандская область) в Ономастика Средней Азии. М., 1978.

Kunay – Tukay – Baltay
qardaş bacı qardaş

Şəxs adlarının xoş səsləndirilməsinin digər formaları da vardır. Başqırdlarda bu məqsədlə adların ilk hecasının ahənginə uyğun adseçməyə geniş yer verilir.

Ata İldus – oğlu İlqar.
Qardaş İşbirqə – qardaş İşkilde.

Bu növ adlarda “il” və “iş” ünsürləri xoş ahəngə, gözəl səsləndirməyə kömək edir.

Şəxs adlarının qafiyələndirilməsi, xoş səsləndirilməsi ənənəsi Orta Asiya türk ailələrində çox yayılmışdır. Səmərqənd vilayətində 500 ailə üzərində tədqiqat aparılmış və müəyyən olmuşdur ki, bu ailələrdən 425-də qafiyə xüsusi fikir verilmişdir¹.

Şəxs adlarının qafiyələndirilməsi türk dünyası üçün müsbət ənənədir. Qafiyəli ad ailəni bəzəyir, onu daha da gözəlləşdirir. Bu qədim ənənə türk xalqlarında fəal şəkildə davam etməkdədir. Ad mədəniyyətinin yüksək inkişafı nəminə bu ənənə qorunub saxlanılmalı və inkişaf etdirilməlidir.

¹ И.В.Дрон, С.С.Курогло. Современная тагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, 1986.

5.3.4. Müasir türk xalqlarında əkizlərə advermə ənənəsi

Əkiz övladların adlandırılması türk xalqlarında maraqlı antroponimik hadisədir. Əkiz körpələr üçün türk xalqlarında “Əkiz” sözündən şəxs adı kimi istifadə olunmuşdur. Müasir qaqaüz (İkiz)¹ və qırğız² antroponimləri sistemində “Əkiz” şəxs adı işlənməkdədir.

Ümumtürk antroponimik mədəniyyəti tarixində əkiz sözü ilə əlaqədar qazax və başqa türklərdə oğlana Eqizbek//İqezbek, Eqizbay//İqezbay, qıza Eqizbibisi, Eqizkan adları verilmişdir³. Türk xalqlarında əkizlərə advermə adəti geniş təkmilləşmə yolu keçmişdir.

Qırğız tədqiqatçılarının müşahidələrinə görə, “İslam qəbul edildikdən sonra əkizlər üçün Həsən, Hüseyn, Fatma, Zuura adları işlənmiş və bu məqsədlə Apal, Upel adlarından da istifadə olunmuşdur⁴.”

Müasir dövrdə bütün türk xalqlarında əkizlər üçün ahəngdar və poetik adlar işlədilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bunun nəticəsində əkizlərə advermə adəti türk aləmində yüksək mədəni antroponimik ənənəyə çevrilmişdir.

Ümumtürk adətinə görə, əkizlərin adları bir-birinə yaxın və xoş səslənən olmalıdır.

Əkizlərin adlandırılmasında iki növ advermə müşahidə olunur. Bunlardan biri xoş avaz yaradan ünsürün adın önündə, digəri isə sonunda olmasıdır.

¹ И.В.Дрон, С.С.Курогло. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, 1986.

² Л.И.Ройзонзон, А.Бобоходжаев. Антропонимические серии у узбеков Нурты (Самаркандская область) в Ономастике Средней Азии. М., 1978.

³ Ш.Шапаров. Имена близнецов. Ономастика Средней Азии, 2, Фрунзе, 1980.

⁴ Т.Джанузак. Eciminiz kim. Alma-Ata, 1989.

Şəxs adının önündə

Şəxs adının sonunda

Çolponqul }
Çolpanbek }

Aynaş }
Çınaş }

Qulmira }
Qulnara }

Nurlan } (qırğız)
Mirlan }

Elvaris }
Elvüsal }

Əzəl } (Azərb.)
Gözəl }

Məlum olduğu kimi, əkilər iki qardaş, iki bacı, qardaş-bacı və s. formada olur. Müşahidələr göstərir ki, türk xalqlarında advermə prosesində bu cinsi fərqlər nəzərə alınır. Əkilərin adlandırılmasında həm eyni, həm də fərqli səslərlə başlayan adlardan istifadə olunur. Eyni səslə başlayan Ceyhun–Ceyhunə (Azərb.), Aqıl–Amil (Azərb.), Cəpar–Cıpar, Zəmirək–Zəynulbək (qırğız) kimi əkil adları qüsurludur. Çünki yazı zamanı – siyahı tərtibində bu adların ixtisar forması, baş hərfləri dolaşılığa səbəb ola bilər. Təcrübədən aydın olur ki, əkilər adlandırılarkən onların adlarının birinci səsinin fərqli olması antroponimik tələbi prinsiplərə daha müvafiq gəlir. Məsələn:

Anara – Çanara.

Aynura – Gülnora (qırğız).

Mahir – Zahir

Fidan – Aydan (Azərb.).

XX əsrin 60-cı illərində ahəngdar əkiz adlar Azərbaycanda da az olmamışdır. Bu antroponimik proses əcnəbi alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. V.Nikonov¹ əkiz adlardan bəhs edərkən 1968-ci ildə Bakıda doğulmuş əkiz oğlanlara Namik və Natiq adlarının verildiyini qeyd etmişdir. 1960-cı illərdə Ağdam rayonunda əkiz qızlara Zahidə–Zahirə, Nəsibə–Naqibə adları verilmişdir.

XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda əkiz uşaqlara gözəl və ahəngdar adların verildiyinə rast gəlmək olur. 1983-cü ildə Bərdədə dünyaya gəlmiş əkiz qızlara Günel və Günay adları verilmişdir. 1984-cü ildə Lənkəranda əkiz oğlanlar üçün Samur və Teymur adlarından istifadə olunmuşdur.

Əkiz övladlara ahəngdar şəxs adları verilməsi ənənəsinin daha da inkişaf etdirilməsi müasir türk dünyasının ən zəruri vəzifələrindəndir.

5.3.5. Müasir türk xalqlarında ikiadlılıq adəti

Türk xalqlarında ikiadlılıq qədimdən gələn hadisədir. Bu antroponimik ənənənin meydana çıxmasının bir neçə səbəbi olmuşdur:

1. Türk xalqlarında ikiadlılığın meydana gəlmə səbəblərindən biri ada olan güclü inamdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türklərdə ad insanın mühüm komponenti hesab olunmuş və insanın taleyində onun xüsusi rolunun olduğuna dair möhkəm inam formalaşmışdır. “Qədim türklər Əzraili aldatmaq üçün körpələrə 2–3 ad vermişlər. Körpənin həqiqi, çin adı el-obadan gizli saxlanılmış”². Ailədə,

¹ В.А.Никонов. Имя и общество. М., 1974, стр. 133.

² S.Ataniyazov. Adın nəmə, Aşqabat, 1978, səh. 11.

məişətdə uşağı yalan adı ilə çağırmışlar. Buna görə Əzrail uşağı “tapa” bilməmişdir.

2. Müəyyən hallarda ikiadlılıq dinlə əlaqədar yaranmışdır. Türk xalqları tarix boyu bir neçə dindən istifadə etmişlər. Hazırda da İslam dinindən əlavə iuda və xristian dinlərinə qulluq edən türklər vardır. Müasir qaqauzlarda xristian dinindən istifadə olunur.

Xristianlığın antroponimik tələblərinə görə, uşağa kilsədə dindar tərəfindən ad müəyyən edilirdi. Pravoslav kilsə təqvimində hər gün 3 ad göstərilir. Uşağın doğulduğu günə təsadüf edilən adlardan biri ona verilirdi. Ad seçdikdə valideynin arzusu qəti nəzərə alınmırdı. Bu məqsədlə mübahisə və şikayətlər olur, hətta məsələ məhkəməyə qaldırılırdı.

Kilsə adı ilə yanaşı, qaqauz valideyn övladına arzu etdiyi məişət adı vermiş və bununla da ikiadlılıq yaranmışdır. Qaqauzlarda üçadlılıq da mövcuddur. Bu barədə S.Kuruqlo yazır: “Qadınlarda üçadlılıq maraq doğurur. Məişət və kilsə adından başqa bəzi qaqauz kəndlərində qızlar ərə getdikdən sonra üçüncü ad alırlar. Məsələn, bir qız doğulduqdan sonra Neda çağırmışlar, kilsə sənədlərində Nadejda yazmışlar. Altparmağa ərə getdikdən sonra isə Kolitsa adını vermişlər”¹.

3. Türk xalqlarında ünsiyyət mühiti də ikiadlılığın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. XX əsrin 2-ci rübündən başlayaraq Sovetlər birliyindəki türklərin əksəriyyəti fəal rus ünsiyyəti mühitində olmuşlar. Belə şəraitdə rus antroponimikası türk adlarına güclü təsir göstərmiş və müəyyən dərəcədə təsadüfi ikiadlılıq meydana gəlmiş

¹ С.С.Куроголо. Личные имена у гагаузов. Историческая ономастика. М., 1977.

dir. Altay tədqiqatçısı N.İ.Satinova yazır: “Müasir altay adlarının çoxu rus adıdır. İkiadlılığa təsadüfi rast olunur, məsələn, Nikolay-Mılçıy, Vladimir-Buxabay.

Məktəbdə, texnikumda, institutda və sair yerlərdə, adətən, rus adından istifadə olunur, kənddə, öz ailəsində, məişətdə milli ad işlənir”¹. Başqırd türklərində də ünsiyyət mühiti ilə bağlı ikiadlılıq baş vermişdir. Bu məsələ ilə bağlı yazılarda deyilir: “Ruslarla gündəlik ünsiyyət şəraitində başqırdlarda adamları iki adla – başqırd və rus adları ilə çağırmaq adəti meydana çıxmışdır”².

4. Türk xalqlarında ikiadlılığın yaranmasına “ailə nəvazişi” də olmuşdur. Bəzi ailələrdə uşağın rəsmi adı ilə yanaşı, ailə üzvləri əzizləmə xarakterli əlavə adlardan da istifadə edirlər. Bunun nəticəsində ikiadlılıq yaranır. Uşağın rəsmi adı sənədlərdə, əlavə adı məişətdə işlənir. Məsələn, Cavad-Şumma, İlham-Pərviz və s. Hazırda İsveçdə yaşayan bir azərbaycanlının 3 övladının 6 adı vardır. Böyük oğlunun rəsmi adı Səməd, qeyri-rəsmi adı Ulduz; qızının adı Maral-Azər; kiçik oğlunun adı Aydın-Baycandır. İkiadlılıq müasir türk xalqlarında geniş yayılmışdır. Bu antroponimik adətə başqa xalqlarda da rast gəlmək olur.

5.3.6. Müasir türk xalqlarında müştərək adların işlənilməsinə münasibətin dəyişilməsi

Müasir türk xalqlarının adlar sistemində bir qrup şəxs adının həm oğlan, həm də qız üçün müştərək işləndiyi

¹ Н.И.Шатинова. Алтайцы. Системы личных имен у народов мира. М., 1986, стр. 25.

² А.Н.Мироскавская. Русские календарные имена у башкир. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем, М., 1970.

müşahidə olunur: Səməndər, İzzət, Qəmər, Arzu, Məhəbbət, Hilal, Qismət, Səxavət, Səadət, Həsərət, Çərkəz, Eltac, Şövkət, Həqiqət, Qənimət, Hənifə, Lütfü, Könül, Qüdrət, Xoşbəxt, İffət, Ədalət, Gülşad, Vilayət, Bahar, Yadigar... (Azərb.); Tursun, Omon, Erson, Oçul, Soat, Şirin, Yursin, Turdi, Ulmas (Almaz), Sulton (özbək);¹ Dadar, Sarıq, Deçe, Sevek, Dokpak, Süçder, Coçay, Sapmak, Namçıl, Norbu, Örcə, Karbı, Kara... (tuva);² Sabir, Umut, Sayat, Maksat, Novruz, Azat, Niyaz, Nazlı, Covxer... (türkmən)³. Türk xalqlarının bəzisində bu təcrübə daha geniş yayılmışdır. Məsələn, Altaylarda oğlan və qız adlarının sərhədi müəyyən deyildir. Mövcud hər hansı bir ad hər iki cinsə verilir. Altaylarda daş-qaş adlarından daha çox qadın, bərk cisimlərin adından isə kişi adı kimi istifadə olunur.

Oğlan və qızlara müştərək ad vermək hadisəsi türk xalqlarında çoxdan başlamışdır. Dildə şəxs adlarının müştərək işlədilməsi ad mədəniyyətində xoşagəlməz haldır. Eyni adın həm kişi, həm də qadın üçün istifadə olunması ünsiyyət prosesində çəşqınlıq yaradır. Bu hadisə ilə bağlı qadınlara nisbətən kişilər daha çox sıxıntı çəkirlər.

Türk xalqlarının müasir mədəni tarixində bu hadisəyə münasibət dəyişməkdədir. Cinsə görə ad verilərkən mənə və məzmunə əsaslanaraq oğlan üçün ən çox igidlik, qəhrəmanlıq, məğrurluq, müdriklik, cəsarətlik, şücaətlik; qızlar üçün gözəllik, nazlılıq, qiymətlik, zəriflik, vəfalılıq,

¹ Э. Бегматов. Узбек исмлари. Тошкент, 1991.

² Тувинские имена. Имена, употребляющиеся и как женские, и как мужские. Справочник личных имен народов РСФСР, М., 1965, стр. 192–193.

³ Э. Бегматов. Узбек исмлари. Тошкент, 1991.

incəlik başlıca meyar kimi götürülür. Hazırda əksər türk xalqlarında bu prinsiplərə əsasən oğlan və qız adları seçilib istifadə olunur.

5.3.7. Müasir türk xalqlarında sadə adlara meylin güclənməsi

Ümumtürk antroponimikasının inkişaf dövrlərindən aydın olduğu kimi, lap qədimdən iki-üç hecalı şəxs adlarından daha çox istifadə edən türk xalqları İslam dinini qəbul etdikdən sənra mürəkkəb, bir neçə komponentli lap mürəkkəb adlardan istifadə etmək məcburiyyətində olmuşlar. Antroponimik sistemdə mürəkkəb adların geniş yer alması ad mədəniyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən birinə çevrilmişdir.

Mürəkkəb adlardan istifadə etmək adətləri türk aləmində həmişə müsbət qarşılanmış, zaman-zaman müqavimətlərlə üz-üzə gəlmişdir. Türk xalqlarının mədəni inkişafı ilə bağlı, xüsusi olaraq XX əsrin II yarısından antroponimik proseslərdə sadələşməyə doğru meyillər daha da çoxalmışdır. Tatar antroponimləri problemləri ilə məşğul olan onomoloqlar bu prosesi aydın müşahidə etmişlər. Yazıların birində deyilir: "Hazırda şəhər və kəndlərdə uşağa daha sadə, asan tələffüz olunan adlar verilir, bununla da Axmetxan, Abdulbari, Muxammetrasix, Fetfəfadir və başqa bu tip uzun adlar çox azalır"¹. Digər türk xalqlarının tədqiqatçıları da sadələşmə prosesini müsbət hadisə kimi qiymətləndirmişlər. Qazax alimi O.A.Sultanyayev

¹ Л.П.Большакова. Образование отчет от татарских имен. Антропонимика. М., 1970, стр. 81.

sadə adlara doğru olan meyli belə ifadə etmişdir. “Hazırda qazaxlar arasında uşağa müəyyən mənalı və çətin tələffüz olunmayan Alma, Saule, Nur, Askar, Erkin və sair təktər-kibli adların verilməsinə dair bir sıra ənənələr müşahidə olunur.

Aparılmış antroponimik axtarışların nəticəsi olaraq, demək olar ki, XIX–XX əsrlərdə Şərqi türklərində şəxs adlarının sadələşdirilməsi prosesinin dinamikası, təxminən, aşağıdakı kimi olmuşdur:

XIX əsrin sonunda 30%.

XX əsrin I yarısında 60%.

XX əsrin II yarısında 80%.

XXI əsrin əvvəllərində 90%.

Ümumtürk antroponimik tərkibdə 10% mürəkkəb adların qalması bir sıra ənənələrlə bağlıdır. Xüsusilə babanənələrin adlarının nəvə-nəticəyə verilməsi mürəkkəb adların saxlanılmasında başlıca səbəblərdən biridir.

Övlada sadə və gözəl ad vermək XXI əsrin zəruri antroponimik problemlərindəndir. Buna görə də hazırda bütün türk xalqları öz övladlarına ahəngdar, poetik və qəşəng adlar verməyə xüsusi maraq və səy göstərirlər. Mürəkkəb adların passivləşməsi və sadə adların sürətlə fəallaşması prosesi oğuz, qıpçaq, bulqar, qarlıq və tükuy türk dilləri qruplarına daxil olan hər bir dildə özünü göstərir.

VI BÖLMƏ

DÜNYADA
TÜRK ADLARI

Müasir ümumtürk antroponimiyasının bir çox həll olunmamış problemləri göz qarşısındadır. Ümumtürk tarixinin, mədəniyyətinin, dilinin öyrədilməsində həmin problemlərin aydınlaşdırılmasının əhəmiyyəti az deyildir. Aktualıq kəsb edən belə müasir problemlərdən biri türk mənşəli şəxs adlarının dünyaya yayılmasının ətraflı araşdırılması və linqvistik mövqedən tədqiqata cəlb olunmasıdır.

Məlumdur ki, apelyativ vahidlər kimi, onomastik ünsürlər də sözdür. Buna görə də bir dildən başqasına söz-keçmə prosesi həm apelyativ, həm də onomastik vahidlər üzrə paralel izləniləndə daha düzgün nəticələr əldə oluna bilər.

6.1. TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN BAŞQA SİSTEMLİ DÜNYA DİLLƏRİNƏ KEÇMƏSİ

Ekstralingvistik qanunlara görə, dillərin kontaktı təbii və faydalı bir prosesdir və bu proses hər zaman hərəkətini davam etdirir. Dillərin inkişafı üçün zəruri olan dillərarası əlaqə nəticəsində müxtəlif sistemli dillərin birindən digərinə onlarca söz və ifadə keçir. İnsanların müxtəlif sahəli əmək fəaliyyətləri ilə bağlı olan belə dil hadisəsi qədimdən başlayaraq türk dillərində də baş vermişdir.

Tarixin uzaq dövrlərindən başlayaraq dünyanın bir sıra xalqlarının dillərindən türk dillərinə, çoxsaylı türk dillərindən də dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən rus, belorus, bolqar, serb, hind, urdu, qaraçı, ərəb, fars, tacik, əfqan, osetin, türk, tat, talış, lahıc, erməni, gürcü, zan, svan, adıgey, ubıx, çeçen, inquş, avar, lak, dargin, tabasaran, ləzgi, saxur, aqul, rutul, udi¹, xınalıq, buduq, qırız, monqol, buryat, kalmıq, udmurt, komi, mari, mordov, mansı, xantı, eskimos, indonez, malay, çin, yapon, vyetnam və s. dillərə yüzlərlə türk mənşəli apelyativ və onomastik vahid keçmişdir.

Türk mənşəli apelyativ vahidlər – apelyativ türkizmlər insan fəaliyyətinin, məişətinin müxtəlif sahələrinə aiddir. Başqa dillərə keçmiş türk mənşəli sözlərin tematik qrupları olduqca zəngindir. Bunları məzmununa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qohumluq və dostluq bildirən sözlər;
2. Qida və yemək adlarını bildirən;
3. Geyim və parça adlarını bildirən;
4. Daş-qaş və zinət adlarını bildirən;
5. Ev və məişət əşyalarının adlarını bildirən;
6. Ev və çöl heyvanlarının adlarını bildirən,
7. Ağac və bitki adlarını bildirən;
8. Meyvə və tərəvəz adlarını bildirən;
9. İncəsənət və musiqi adlarını bildirən;
10. Sənət və peşə adlarını bildirən;

¹ Udica-azərbaycanca-rusca lüğət. Bakı, 1074. Bu lüğətdə 6 minə yaxın söz əhatə olunmuşdur. Bunların içərisində müxtəlif sahələrə dair çox sayda türkizmlər – türk mənşəli sözlər vardır: baba (ata mənasında), nənə (ana mənasında), göy (səma mənasında), alqış, aşiq, adda-budda, alaçıq, bəy, boz, qanad, qarmaq, kosa, kürk, kar, kasıb, küp (baltanın küpü), gen-bol, küyüm (qulplu mis qab) və s.

11. Hərbi rütbə və silah adlarını bildirən;
12. Vəzifə və müxtəlif rütbə adlarını bildirən;
13. Kənd təsərrüfatı və neft məhsulları adını bildirən;
14. İnşaat və abadlaşdırmağa aid sözlər,
15. Ölçü və çəki vahidlərinin adını bildirən;
16. Xəstəlik və dərman adlarını bildirən və eləcə də digər bir çox varlıqlara aid leksik vahidlər.

Yad dillərdəki türk mənşəli apelyativ ünsürlərin həmin dillərə keçməsinin müxtəlif tarixi vardır. Apelyativ türkiizmlər zaman-zaman həm qədim, həm də müasir dillərə daxil olmuşdur. Qədim türkiizmlərin tarixi XII əsrə məxsus qədim rus dili nümunəsi olan “İqor polku dastanı”nda çox bariz şəkildə görünür. S.Markov slavyan dillərindəki türkiizmlər haqqında obyektiv olaraq demişdir:

*Ulu “İqor dastanı”nda
sıx otlar kimi
Slavyan sətirlərində
bitmişdir qıpçaq sözləri.*

Türk mənşəli apelyativ ünsürlərin öyrənilməsi bəzi türkoloqların marağına səbəb olsa da, bu problem XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq geniş şəkildə elmi-tədqiqat mövzusuna çevrilmiş və bunun nəticəsində xeyli elmi əsər meydana çıxmışdır.¹

Türk dillərindən dünya dillərinə keçən sözlər sırasındakı onomastik türkiizmlərin – xüsusi adların da miqdarı az deyildir. Başqa dillərdəki türk mənşəli onomastik vahidlər də məzmunca müxtəlifdir. Bu növ xüsusi adlarda aşağıdakı qruplar müşahidə olunur.

1. Antroponimlər.
2. Etnonimlər.
3. Toponimlər.
4. Hidronimlər.
5. Kosmonimlər və s.

Yad dillərdə yüzlərlə türk mənşəli toponimin işləndiyi bəzi onomoloq-tədqiqatçılar tərəfindən aydınlaşdırılmışdır.² Həmin toponimlərin yaranıb formalaşmasının müxtəlif səbəb və məqsədi göstərilir. Bunların bir çoxunun azərbaycanlıların məskunlaşmaları ilə bağlı əmələ gəldiyi qeyd edilir. Müxtəlif ərazilərdə yaşayış məntəqəsi yaranan

¹ Н.К.Дмитриев. О тюркских элементах русского словаря. Лексикографический сборник. III, М., 1958; А.И.Журовский Лексикографическая обработка тюркизмов старобелорусского языка. Советская тюркология, № 5, 1970; И.Г.Добродомов. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по фонетике. Советская тюркология, № 5, 1970; Д.С.Сетаров. Тюркизмы в русских названиях птиц. Советская тюркология, № 2, 1970; Д.С.Сетаров. Тюркизмы в русских названиях животного мира, 1971; В.Д.Аракин. Тюркские лексические элементы в русских повестях и сказаниях. Советская тюркология, № 3, 1973; А.И.Журовский. Лексика тюркского происхождения в старобелорусском языке. Тюркизмы в восточнославянских языках. М., 1974; И.С.Козырев. К вопросу об изучении тюркизмов в русском языке. Тюркизмы в восточнославянских языках. М., 1974. В.Д.Аракин. Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода. Тюркизмы в восточнославянских языках. М., 1974; О.А.Жаримбетов, Тюркизмы в русских названиях фруктовых деревьев и кустарников, Советская тюркология, № 4, 1974; Тюркизмы в восточнославянских языках. М., 1974; Г.М.Чумбалова. Тюркские лексические элементы в языке романа Ивана Воево «Под игом», Советская тюркология. М., № 2, 1975; Е.Н.Шипова. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976; Н.А.Баскаков Тюркская лексика в «Слово о полку Игореве», М., 1985, З. М.Килметова. Тюркская лексика в русских текстах о Башкирии. М., 1985; М.А.Nuriyeva. Rus bədii nəsrində türk mənşəli geyim adları. ADPU-nun Xəbərləri, № 1, 1994; Б. Я. Владимирцов. Турецкие элементы в монгольском языке. ЗВРАО, т. XX, вып. 2-3, СПб., 1911; Г.Д.Санжеев. К вопросу о тюркских заимствованиях в монгольских языках. Лингвистический сборник. Ташкент, 1971; Г.Д.Санжеев. О тюркско-монгольских лингвистических параллелях Советская тюркология, № 6, 1973; А.İ.Zahidi. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, 1977; P.Makulu. Azərbaycan sözləri fars dilində. Azərbaycan E.A Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VI c., 1958; H.Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri, Bakı, 1962; Дж.Б.Логашова. Тюркские заимствования в языке пушту. Azərbaycan onomastikası problemləri, P, 1988; M. Məmmədov. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi. Yerevan, 1986.

² Mehmet Çovuş. Bolqarıstanda türkce yer və yerleşim adları. Türk dünyası Araştırmaları, № 67, 1990; R.Eyvazova. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. B., 1995; Ə.Hacıyeva. Fars dilində türkköklü onomastika. Azərbaycan onomastikası problemləri, V c., Bakı, 1995.

Azərbaycan əhalisi həmin yerə öz doğma dilində ad vermiş və bunun da nəticəsində türk mənşəli toponimlər yaranıb formalaşmışdır. Ölkə xaricində sabitləşmiş toponimlərin, demək olar ki, əksəriyyətinin tarixi bu şəkildə olmuşdur.

Yad dillərə külli miqdarda keçmiş türk mənşəli antroponimlərin tale yolu isə tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif formada şərh olunur.¹

Türk mənşəli şəxs adları başqa dillərə müxtəlif səbəblər əsasında yol tapmış və ayrı-ayrı dillərdə bunların miqdarı da təbii olaraq eyni deyildir. Belə ki, bəzi dillərdə iki-üç türk mənşəli şəxs adı işləndiyi halda, digərində bunların sayı yüzlərlədir. N.A.Baskakov 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türk mənşəli rus fəmiliaları” adlı kitabında rus dilində 350 türk mənşəli antroponim olduğunu göstərmişdir. A.H.Xalıqovun 1995-ci ildə Türkiyədə çapdan çıxmış “Rus tanınan 500 bulqar-tatar türk asıllı sülalə” adlı kitabında isə rus dilində

¹ H.A.Баскаков. Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1979; A.H.Halikov. Rus tanınan 500 bulqar-tatar, türk asıllı sülalə. İstanbul, 1995; M.Nuriyeva. Türk mənşəli rus ləqəbləri. Türk dünyası araşdırmaları, № 74, 1991; A.A.Qriqorjan. Azərbaycan və erməni dillərində müştərək şəxs adları. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları, I c., Bakı, 1987; F.S.Babayev. Erməni dilinin antropoloji leksikasının formalaşmasında Azərbaycan dilinin rolu (fəmilialar), Azərbaycan onomastikası problemləri, IV c., Bakı, 1993; Ş.Kərimov. Erməni dilində işlənən Azərbaycan (türk) mənşəli antroponimlər. Azərbaycan onomastikası problemləri, IV c., Bakı, 1993; A.A.Kuranyan. Türk antroponimləri udin antroponimikası sistemində. Avtoreferat, Bakı, 1984; C.Çikiya. Türk mənşəli antroponimlər gürcü dilində (gürcüce). Şərq filologiyası, t. 3: Tbilisi, 1973; F.Əliyeva. Türk mənşəli gürcü şəxs adları. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları, I c., Bakı, 1987; T.Qarayev. Türk mənşəli gürcü şəxs adları və fəmiliaları. Azərbaycan onomastikası problemləri, 11 c., B., 1988; N.B.Məmmədov. Nart eposlarında monqol və türk mənşəli antroponimlər. Azərbaycan onomastikası problemləri, III c., B., 1990; İ.X.Əbdullaev. Некоторые вопросы Дагестанской антропониими. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем, М., 1970; Э.Сафаралиева. Тюркские личные имена в лезгинском мненнике. АОП, I, Б., 1987; Y.A.Менланова. Влияние азербайджанского языка на антропониимическую систему будухцев и крызов. АОП, II, Б., 1988; H.Нəсəнов. Azərbaycan antroponimləri Qafqaz xalqlarının adlar sistemində. АОП, II, Bakı, 1988; Hüseynzadə. Orta əsr ərəbdilli mənbələrdə türk mənşəli antroponimlər. FDA, Bakı, 1988; Ç.Hüseynzadə. Orta əsr ərəbdilli mənbələrdə türk mənşəli antroponimlər. Avtoreferat, Bakı, 1988.

500 antroponimin türk mənşəli olduğu şərh edilir. Ətraflı tədqiqatlar aparılsa, bu rəqəmlərin miqdarı daha da arta bilər.

Dünyada hər bir xalq təşəkkül tapdığı andan onun antroponimlər sistemi də yaranır, xalqın dünyagörüşünə uyğun formalaşmış nəsilərin malına çevrilir. Meydana gəlmiş hər bir milli ad mənsub olduğu insan qruplarının təfəkkürü, adət-ənənəsi ilə bağlı olduğundan onları fərqləndirmək çətin olmur. *Qorxmaz, Solmaz, Aygün, Aysel* dedikdə bunların türklərə, *Vu, Van, Xu, Qo, Ru* dedikdə həmin adların çin xalqına məxsus olduğu həmin andaca təəvvürlərdə canlanır.

Ad yaratmaq mədəni amillərlə bağlıdır. Buna görə də meydana gəlmiş antroponimik mədəniyyət xalqın ümum-mənəvi mədəniyyətinin başlıca bir sahəsinə təşkil edir. Ad mədəniyyəti xalqlar, millətlər arasında hər şeydən öncə diqqəti cəlb edir. Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin bir-biri ilə tanışlığı da ilk olaraq adla başlanır.

Tarix boyu türklərin yaratdıqları çeşidli şəxs adları ümumtürk mənəvi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olub, dünya mədəniyyəti üçün əvəzolunmaz xəzinədir. Bu, dünya antroponimikası arenasının ön cərgəsində xüsusi mövqeyə malikdir. Türk şəxs adları yüksək estetik və poetik əlamətləri ilə hər zaman yaxın və uzaq ölkə xalqlarının diqqətini özünə cəkməmiş, bir çox türk mənşəli şəxs adı başqa xalqların antroponimik sistemində də özünə yer tapmışdır.

Xüsusi şəxs adları ünsiyyət prosesində ən çox işlənən dil vahidləridir. Mövzu və məqsədindən asılı olmayaraq hər cür dapişiqda şəxs adına müraciət olunur, hətta bunlar dəfələrlə təkrar da edilir. Şəxs adlarının belə işləkliyi və digər əlamətləri onların bir çoxunun qeyri-millətlər arasında

yayılmasına səbəb olur. Yad dillərə keçib, orada işlənmək hüququ qazanan şəxs adları “gəzən” adlardır.

Dünya dillərindəki çoxsaylı türk mənşəli şəxs adlarının yayılma arealı, işlənmə formaları və digər əlamətlərinə görə qruplaşdırılması elmi cəhətdən olduqca maraqlıdır.

6.2. TÜRK MƏNŞƏLİ ŞƏXS ADLARININ YAYILMA AREALI

Türk mənşəli antroponimlərin dünya xalqlarına yayılma arealı ilə bağlı bu prosesin yayılma tarixinə və yayılma səbəblərinə nəzər yetirmək məsələnin aydınlaşdırılmasının da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

- 1) *Yayılma tarixi.* Türk mənşəli bəzi xüsusi adların başqa xalqlar tərəfindən istifadə olunmasının tarixi çox qədimdir. Bunu qonşularımızın antroponimlər sistemində daha əyani görmək olur. Məlum faktlara görə, hələ orta əsrlərdə, dəqiq desək, XII əsrdə gürcü şahının vəzirlərindən birinin adı türk mənşəli Qutlu Arslan olmuşdur. Diqqətlə izlənilərək araşdırmalar aparılsa, şübhəsiz ki, türk adlarının özgə dillərə keçmə, yayılma tarixi daha uzaqlara gedib çıxa bilər.
- 2) *Yayılma səbəbi.* Türk mənşəli şəxs adlarının dünya xalqları arasında yayılmasının bir çox səbəbi vardır. Lakin bunlardan üçü daha çox diqqəti cəlb edir:

Birincisi – türk qəbilə və tayfalarının başqa xalqlara nisbətən yer üzünə daha geniş yayılmasıdır. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq türk adını daşıyan insan qrupları dünyanın müxtəlif məkanlarında həyat sürmüş, yaşayış

məntəqələri yaratmış, cəmiyyətin mədəni inkişaf tarixinə öz əvəzsiz töhfələrini vermişlər. Bu səbəbdən də bəzi türk adları ətraf xalqların dillərinə keçmişdir.

İkincisi – türklərin müxtəlif ölkələrdə dövlətlər yaratmasıdır. Məlum faktlara görə, dünyada türklərin 160-dan çox dövləti olmuşdur ki, bu, antroponimika sahəsinə də öz təsirini göstərmişdir.

Üçüncüsü – türklərin yaratdığı adların poetikliyi, ahəngdarlığı, cəlbediciliyi və gözəlliyidir. Bu keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən türk mənşəli şəxs adları qonşu xalqların marağından yayınmamış və bunun nəticəsində türk adları başqa sistemli dillərə daxil olmuşdur.

3) ***Yayılmanın coğrafiyası.*** Türk adlarının yayılma coğrafiyası olduqca genişdir. Poetik türk adları dünyanın hər yerinə yayılmışdır. Şərqdən qərbə, şimaldan cənuba – planetimizin hər tərəfində, hər qitəsində türk şəxs adına rast gəlmək olur. Bu faktlar aşağıdakı mövzularda tədqiqatların aparılmasını tələb edir:

1. Asiyada türk adları.
2. Avropada türk adları.
3. Afrikada türk adları.
4. Avstraliyada türk adları.
5. Amerikada türk adları.

6.3. TÜRK MƏNŞƏLİ ŞƏXS ADLARI MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏ

Geniş areala malik olan türk mənşəli müasir şəxs adları dünyanın bir çox dil ailə və qruplarında səslənir. Geniş

tədqiqata ehtiyac duyulan bu məsələnin ilk araşdırılması nəticəsində aşağıdakılar müəyyənləşdirilmişdir:

6.3.1. Türk mənşəli şəxs adları hind-Avropa dillərində

Genealoji təsnifə görə, hind, iran, slavyan, baltik, german, roman, kelt dil qrupları, yunan, alban və erməni dili hind-Avropa dilləri ailəsinin tərkibini təşkil edir.

Hind dilləri qrupuna daxil olan hindi, urdu, benqal, bixari, maratxi, pəncab və sair dillərdə türk mənşəli şəxs adlarına təsadüf olunur. Yeni hind dillərinə aid olan qaraçı dilində isə türk adları daha çoxdur. Kırım vilayətində yaşayan qaraçıların dilində müsəlman adlarından, o cümlədən türk mənşəli şəxs adlarından geniş istifadə olunur. Şeker (şəkər), Kemal (Kamal), İbrahim və s. adlara tez-tez təsadüf olunur.

Qaraçılarda “bəy” sözü ilə düzələn adlar az deyildir: Kazımbey, Qadərbey, Xüseynbey və s.

“Oğul” sözü ilə familiya düzəltmək də qaraçılarda ənənə halına keçmişdir: Adil Kərim oğlu, Badal Bilal oğlu və s. Bu antroponimik proses tədqiqatçılar tərəfindən geniş şəkildə aydınlaşdırılmışdır¹.

İran dilləri qrupuna məxsus fars, tacik, əfqan, osetin, kürd, tat, talış və s. dillərə onlarca türk mənşəli şəxs adı daxil olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk dillərindən fars dilinə yüzlərlə apelyativ vahid keçmişdir. Bu vahidlərlə bərabər şəxs adları da həmin dilə daxil olmuşdur.

¹ Н.Г.Деметр. Цыгане. Системы личных имен у народов мира. М., 1986, сәһ. 335.

Tacik xalqının türklərə xüsusi rəğbəti olduğundan türk mənşəli adlardan geniş istifadə etmişdir. Bu proses indi də davam etməkdədir. Tacik antroponimik sisteminə Sulton, Sultonbek, Sultonbaxt, Baxtsulton, Racabbibi, Mukaddasxon, Bekmuxammed və sair oğlan və qız adları özünə möhkəm yer tapmışdır.

Əfqan dilində türk mənşəli adlarla tez-tez rastlaşmaq olur. Əfqan antroponimlərinin tədqiqi ilə məşğul olan V.N.Kislyakov əfqan adları sırasında bir çox türk mənşəli ad olduğunu meydana çıxarmışdır. O yazır: “Əfqan antroponimləri korpusunun xüsusi faizini ərəb, fars, tacik və türk adları təşkil edir”¹. Əfqan dilində Sultan adına “a” ünsürü artırılaraq Sultana adı da yaradılmış və bunun hər ikisi geniş işlənməkdədir. Türk mənşəli “bibı” sözünün köməyi ilə də bəzi adlar yaradılmışdır: Şaxbibı, Mahbibı və s. İran dilləri qrupunda xüsusi mövqeyi olan osetin dilində çoxlu miqdarda türk mənşəli söz və ifadə vardır. Bu dildə *dada* (*dədə*), *baba* sözləri valideynin atası mənasında işlənir. Həmin dildə *nənə* bizim dildəki *nənə*, *cici* isə *ana* mənasını bildirir.

Osetin dilində türk mənşəli şəxs adları olduqca çoxdur. Aslan, Abas, Bibi, Xan, Beq (Bəy), Solsan, Efendi (Əfəndi), Babay, Elbay, İnal, Denqiz, Temır (Dəmir), Uzbek (Özbək), Xaraman, Xıjlbeq, Badı və s.

Kürd antroponimləri sisteminə türk mənşəli adlar çox geniş yer tutur. Həmin dildə türk mənşəli adlardan iki istiqamətdə istifadə olunduğu müşahidə edilir:

¹ В.Н.Кисляков. Афганцы. Системы личных имен у народов мира. М., 1986, сәһ. 62.

Birincisi – türk mənşəli adlar eyni ilə kürd dilində işlənilir. Saçlı, Ağgöl, Gülbahar, Aybəniz, Sona, Anabacı və s.

İkincisi – türk mənşəli və digər müsəlman adları ixtisar edilib, sonuna “o” səsi əlavə edilərək istifadə olunur:

Nazlı	– Nazo	Qəzənfər	– Qazo
Qara	– Qaro	Azad	– Azo
Sarı	– Saro	Cəmil	– Cəmo
Zəhra	– Zəro	Mahmud	– Maho
Həsən	– Haso	Şamil	– Şamo və s.

Yazıçı S.Rəhimov yazılarının birində “Şamom” – “Şamilim mənim” deyə oğlunu xatırlayır.

Azərbaycan dilinin antroponimik sistemi respublika daxilindəki xalqların adlar sisteminin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Türk mənşəli adlar başqa sistemli tat, talış və sair dillərdə çox geniş işlənməkdədir. Qorxmaz, Solmaz, Dönməz, Əvəz, Təzəxan, Xanəli, Çiçək, Güllü, Aybəniz, Yasəmən, Ülkər, Qaraxan və s. yüzlərlə türk adı tat və talış dillərində istifadə olunmaqdadır.

Slavyan dilləri qrupunu rus, belorus, malorus (Ukrayna), polyak, çex, bolqar, serb və sair dillər təşkil edir. Bu dillərin daşıyıcıları tarixən türkdilli xalqlarla daha çox mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqədə olmuşlar. Slavyan dillərinin əksəriyyətində az-çox türk mənşəli şəxs adına rast gəlmək olur. Serb xalqının antroponimlər sistemində bir sıra türk mənşəli ad işlənməkdədir. Lakin bunlardan Qaranfila (Qərənfil) adı daha geniş yayılmışdır.

Slavyan dillərinin onomastik sistemində yüzlərlə türk mənşəli şəxs adı mövcuddur. Slavyan antroponimik tərkibin-

də olan 600-dən çox ad familiyaların yaradılması ilə bağlıdır. Bunların əksəriyyəti rus dilində işlənir. Kantemirov, Malikov, Karavayev, Adaşev, Alabişev, Ardaşov, Uşakov, Balabolkin, Başmakov, Aksakov (axsaq – çolaq), Karaulov, Tumanskiy, Asmanov (Osman), Barsukov (Porsuk), Başev (baş), Bulatov (Polad), Dedenov (Dədə), Kuçukov (kiçik), Kutuzov (quduz), Suvorov (süvari), Alaşayev (alaşa), Urmanov (orman), Ulanov (igit), Tokmakov (toxmaq), Temirov (dəmir), Karamzin (qara+mirzə), Temiryazov (temir-dəmir+niyaz), Kuratov (Kır at), Şeremetov (Şir Məhəmməd), Daşkov (daşmaq), Qodunov (gödən), Kaçalov (keçəl), Kurakin (quraqlıq), Taptikov (tapmaq), Bulanov (bulmaq), Balaşev (Balaş) və s.

Türk adları toponimlərə də keçmişdir. Saratov vilayətində **Balaş adlı şəhər** vardır.

Slavyan dillərinə türk antroponimlərinin daxil olması tarixi çox qədimdir. Hələ XVIII əsrdə rus dilində İlya **Araslanov** adlı şəxs olmuşdur.

Türk mənşəli antroponimlərə roman dillərinin bir çoxunda da rast gəlmək olur. Roman dilləri qrupuna italyan, fransız, ispan, rumın, moldav və s. dillər daxildir. Moldav dilində **Kantmir** şəxs adı geniş işlənməkdədir.

Türk mənşəli antroponimlər ən çox **erməni dilinə** keçmişdir. Erməni dilçisi P.Açaryanın tərtib etdiyi beşcildlik “Erməni şəxs adları lüğəti”ndə toplanmış 5285 şəxs adının 60 faizi türk mənşəli şəxs adlarından ibarətdir¹. Ağacan, Susan, Narqiz, Şamam, Çiçək, Gulnaz, Dursun, Donmaz, Beqlar, Aqalar, Xanlar, Aqaxan, Saruxan, Atabek, Elçibek,

¹ R.Açaryan. Erməni şəxs adları lüğəti (ermənicə), I–V cildlər. Yerevan, 1942–1962.

Balabek, Qarabek, Aydamur, Çolaq, Calal, Gumuş, Damuraş, Baba, Goyarçin və s:

Tarixi faktlar göstərir ki, hələ XIV əsrdə erməni dilində Sevil, Yaşar kimi türk mənşəli şəxs adları işlənmişdir. Erməni antroponimləri içərisindəki Arşak adı Arsak olmuş, sonradan “s” səsini “ş” əvəz etmişdir. “Ar” sözü qədim türk dilində “mərd”, “igid” mənasını bildirir. “Sak” sözü isə məşhur sakların adındandır.

Türk mənşəli familiyalar da erməni dilində olduqca çoxdur.

Ağacanyan, Amircanyan, Babacanyan, Lalayan, Gülmüyan, Gülbekyan, Koçaryan, Koçinyan, Şkaryan, Yüzbaşyan, Bağıryan, Balayan, Calalyan, Cigərxanyan, Əlixanyan, Sarıxanyan (Saruxanyan), Qaraxanyan, Xanzadəyan, Beqleryan, Ağabekyan, Atabekyan, Gülbükyan, Aqayan, Şahnazaryan, Aslanyan, Ayvazyan, Serdaryan, Zohrabyan (Zorabyan), Arzumanyan, Muxtaryan, Mixitaryan, Baqramyan, Əmiryan, Cahangiryan, Barxudaryan, Hastaryan, Muradyan, Mirzoyan, Daşçıyan, Çilingəryan, Çəkicyan, Mixçıyan, Dəlləkyan, Nalbəndyan, Ozanyan (Andranikin familiyasıdır), Verdiyan, Açaryan və sair.

6.3.2. Türk mənşəli şəxs adları Altay dillərində

Altay dilləri ailəsini türk, monqol, tunqus, mancur dil qrupları, Koreya və yapon dili təşkil edir. Monqol dilləri qrupu türk dillərinə daha yaxındır. Bu dil qrupu monqol, buryat və kalmık dilindən ibarətdir. Bunların hər üçündə türk mənşəli antroponim vardır. Kalmık antroponimlərinin etnoqrafik mövqedən tədqiqi məsələsindən bəhs edən V.P.Darbakova bu adların mənşə mənsubluğuna da toxun-

muşdur. Tədqiqatçı yazır ki, dil nöqteyi-nəzərindən antroponimlər (kalmık antroponimləri) tibet, sanskrit, kalmık, türk, rus və Qərbi Avropa sözləri ilə ifadə olunmuşdur¹.

Altay dilləri ailəsinin digər üzvləri olan dillərin bir çoxunda da türk mənşəli adlar işlənmişdir.

6.3.3. Türk mənşəli şəxs adları Qafqaz dillərində

Qafqaz dillər ailəsini kartvel (iber), abxaz-adıgey, nax, Dağıstan dilləri qrupları təşkil edir.

Qafqaz regionu çoxmillətli bir ərazidir. Burada 40-a qədər dildən istifadə olunur. Türk mənşəli şəxs adları Qafqazda yaşayan əksər xalqların antroponimik sisteminə bu və ya digər miqdarda daxil olunmuşdur.

Kartvel (iber) dilləri qrupunu gürcü, zan və svan dilləri təşkil edir. Bu dil qrupunda xüsusi mövqeyə malik olan gürcü dilinə onlarca türk mənşəli ad və həm də bizim dildəki ərəb-fars mənşəli şəxs adları keçmişdir. Axan (Ayxan), Baaba (Baba), Tamaşa, Aslan, Çinara (Çinar), Beka//Beqi (Bəy), Timuri/Temuri (Teymur) Altuna, Ata, Atabeq, Başiaçuqi, Durmuşxan, Aina (Ayna), Eliyase (İlyas), Butia (Buta), Abaz (Abbas), Abduli (Əbdül), Abid, Alxazi (Alxas), Amiran (İmran), Amiraslani (Əmiraslan), Asrati (Həsərət), Asati (Əsəd), Badur (Bədir), Baani (Banu), Bekuri (Bəkir), Eldari (Eldar), Elişaxu (Elşah), Eteri (Yətər), Veliqo (Vəli), Tuti (Tutu), İdrisi (İdris), İmamverdi (İmamverdi), İsmaxan (İsmixan) və s.

¹ Вах: В.Л.Дарбакова. Этнический аспект изучения антропонимов калмыков. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, с. 238.

Gürcü dilində türk mənşəli sözlərlə yaradılmış fəmi-
liylar da az deyildir. Buğadze (buğa), Kuçukaşvili (kiçik),
Poladaşvili (polad), Beqlaraşvili (bəylər)¹ və s.

Zan dilinin laz dialektində danışan Türkiyə vətəndaş-
larının əksəriyyətinin adı türk antroponimlər sisteminin
təsirində formalaşmışdır.

Abxaz-adıgey dilləri qrupunun adıgey yarımqrupu-
na adıgey, kabarda (çərkəz) və ubıx dilləri daxildir. Türk
antroponimləri sistemi Türkiyədə məskunlaşmış ubıxların
adlar sisteminə öz güclü təsirini göstərmişdir. Ubıxlarda
yüzlərcə türk mənşəli ad və soyaddan istifadə olunur.

Türk mənşəli antroponimlər adıgey adlar sisteminə,
əsasən, keçən əsrdən yol tapmışdır. Tarixi araşdırmalardan
aydın olur ki, adıgey antroponimlərinin tərkibini xalis adı-
gey adları ilə yanaşı, türk, monqol, ərəb, fars və rus adları
təşkil edir. “Hazırda Şərq mənşəli adlar (ərəb, fars, türk və
b.) adıgey antroponimləri tərkibində 40% təşkil edir. Ən
çox işlənən kişi adları – Aslan, Asker (Əsgər), Adam, Az-
met (Əzəmət), Yusif, Yunus, Maxmud, Maqamet (Məhəmə-
mə), Murat, Mecid (Məcid), İbrahim, Rəşid, Xəzret (Həz-
rət), Xasan (Həsən) və s. Qadın adlarından geniş istifadə
olunanlar: Fatimet, Asiet, Aminet, Mariet, Nuriyet, Merem,
Safiet, Xadjet və b.”²

Nax dilləri qrupunu iki dil — çeçen və inquş dilləri təş-
kil edir. Bu dillərdə türk mənşəli adlar çox işlənir. Beqhan,
Aslan, Şirin və s. Çeçen dilində “bəy” və “xan” kommo-
nentləri ilə olan adlar daha geniş yayılmışdır. Aslanbek,

¹ А.А.Глонти. Картвельские собственные имена (gürcü dilində). Тбилиси, 1986.

² З.У.Блягоз. Адыгэйтты. Системы личных имен у народов мира. М., 1986, səh. 13-14.

Şirimbek, Salambek, Hasanbek, Zaurbek, Muarbek, Ruslanbek (Rusanbek), Rusbek, Alixan, Visxan, Omarxan və s.

Dağıstan dilləri qrupu avar, lak-dargin, ləzgi-tabasaran, Şahdağ yarımqruplarından ibarətdir. Çoxdilli Dağıstan dillərinin, demək olar ki, hər birində türk mənşəli ad işlənməkdədir. Türk mənşəli adlar Dağıstan dillərinə olduqca geniş nüfuz etmişdir. Cənubi Dağıstan xalqlarına Azərbaycan dili vasitəsilə aşağıdakı adlar keçmişdir:

Kişi adları: Aqa (Ağa), Bekağa (Bəyağa), Alaverdi (Allahverdi), Aydemir (Aydəmir), Kara (Qara), Atakişi (Atakişi), Aslan, Xan, Bayram və sair.

Qadın adları: Aybike (Aybikə), Bike (Bikə), Bequm (Bəyim), Xanum (Xanım)¹ və s. Dağıstan dillərinin bəzi yarımqrupunun, o cümlədən Şahdağ yarımqrupu dillərinin antroponimik sisteminin əksər hissəsini türk mənşəli antroponimlər təşkil edir.

6.3.4. Türk mənşəli şəxs adları Ural dillərində

Ural dilləri fin, uqor və samodi dillər qrupundan ibarətdir. Ural-Altay ərazisindəki xalqların mədəni, siyasi və digər əlaqələri nəticəsində türk mənşəli adlar həmin sahələrdə geniş yayılmışdır.

Fin dilləri qrupunu fin, eston, karel, udmurt, komi, mari, mordov və saam dilləri təşkil edir.

Ümumtürk antroponimlər sistemi keçmişdən başlayaraq udmurt adlar sisteminə təsir etmişdir. “Xristianlığın qəbul edilməsinə qədər udmurtlarda öz milli şəxs adlarından

¹ И.Х.Абдуллаев. Некоторые вопросы Дагестанской антропонимики. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, с. 137.

istifadə olunurdu. Bundan əlavə, udmurt antroponimləri sistemində türk mənşəli şəxs adları da xüsusi yer tuturdu¹.

Türk antroponimləri udmurtların ad sisteminə get-gedə geniş nüfuz göstərmişdir. Hazırda udmurt antroponimləri mənşə və dil mənsubluğuna görə üç qrupa bölünür:

- 1) xüsusi udmurt adları;
- 2) türk mənşəli adlar;
- 3) türk və udmurt sözlərindən əmələ gələn hibrid adlar².

Udmurtlara tatar dili vasitəsilə aşağıdakı şəxs adları keçmişdir. Qadın adı – Patima (Fatima), Şaripa (Şarifa) ...kişi adı – Şarip (Şarif), Tutar, Kanay, Sagey, Abide, Mezit³, Kızay, Karay, Kebeney (kəpənək), Bebey (babək), Aday, Bibi, İşbay (iş), Akbay, Balas, İbraş, İbray, Keldibay (gəldibay), Bayseit və s.

Türk mənşəli adlar mari xalqının antroponimik sisteminə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Mari xalqı orta əsrlərdə (V–XIII) Bulqar dövlətinin, sonralar Kazan xanlığının tərkibində olmuşdur. Həmçinin mari xalqı çoxəsrlik bir dövrdə türklərdən tatar və çuvaşlarla qonşu kimi yaşamışlar. Həmin illərdən başlayaraq bu xalqlar arasında müxtəlif sahələr üzrə əlaqələr yaranmış və bunun da nəticəsində türk mənşəli adlardan mari xalqının üzvləri geniş istifadə etmişlər.

XIX əsrin sonlarında mari dilində daha çox türk şəxs adı işlənilmişdi. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə,

¹ С.К.Бушмакин. Лексико-семантический анализ древнеудмуртских антропонимов. Антропонимика, М., 1970, с. 267.

² С. К.Бушмакин. Дохристианские личные имена удмуртов. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970. с. 263.

³ Т.И.Тепляшина. Двойные имена удмуртов. Личные; имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, сәһ. 164.

1872-ci ildə 438 mari adından 68%-i türk adı, 18%-i mari və 14%-i rus mənşəli ad olmuşdur¹.

Müasir marişünas F.İ.Qordeyev mari antroponimlərinin tərkibindən bəhs edərkən yazır: “Mari ad sistemini bir neçə laya bölmək olur:

1. Xüsusi mari adları.
2. İran mənşəli adlar.
3. Türk mənşəli adlar.
4. Rus dilindən alınmış adlar².

Elmi ədəbiyyatda türk mənşəli adların mari antroponimikasına iki türk dili vasitəsilə keçdiyi göstərilir. Bunlardan biri çuvaş, digəri tatar dilidir³.

Çuvaş dilindən Azamat (Əzəmət), Boltuş, Yaruska, Yarus adlarının mari dilinə keçdiyini qeyd edən F.Qordeyev onların etimologiyasını açmağa da səy göstərmişdir. Çuvaşşünas alimlərdən V.K.Maqnitski və N.İ.Aşmarin də bir çox adların çuvaş dilindən mari dilinə keçdiyini bildirmişlər.

Mari dilinə ən çox tatar dili vasitəsilə türk mənşəli şəxs adları keçmişdir. Məsələn: Arslan (Aslan), Timır (Dəmir), Karlıqaç (qaranquş), Sanduqas (Bülbül), Ayplat (Aypolad), Akpatır (Ağbatır), Akpars (Ağbars), Payqele (tatar dilində “bay” sözü zəngin, varlı mənasını bildirir. Bu ad Baygələ formasında olub, zəngin, varlı gələ deməkdir).

¹ Ф.И.Гордеев. О личных именах марийцев. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, сәһ. 261.

² Orada, sәһ. 261.

³ Ф.И.Гордеев. О личных именах марийцев. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, сәһ. 206.

Hazırda mari dilində onlarca türk mənşəli ad fəal şəkildə işlənməkdədir. “Yoltaş” (yol+daş) antroponimi marilərin ən çox sevdikləri adlardanıdır.

Türk mənşəli şəxs adları mordva xalqının antroponimik sistemində də daxil olmuşdur.

Mordva xalqı XVI əsrin II yarısından başlamış XVIII əsrin ortalarına kimi xristianlaşma prosesi keçirmişdir. Xristianlığın qələbəbindən sonra təqvim – xristian adları mordva antroponimləri sisteminə təsir göstərmişdir.

Xristianlığa qədər bu xalq öz yaratdığı adları işlətməş bununla yanaşı slavyan, türk mənşəli adlardan da istifadə etmişdir¹.

Uqor dilləri qrupu macar, mansi və xantı dillərindən ibarətdir. Şimal xalqlarından olan xantı və mansi xalqlarının dilində türk mənşəli adlar az deyildir. Həmin dillərdə “Sultanko” şəxs adı geniş yayılmışdır.

6.3.5. Türk mənşəli şəxs adları Paleoazi dillərində

Paleoazi – qədim azi dillərə çukot-kamçat və eskimosaleut dilləri qrupu daxildir.

Bunlardan eskimos dili daha geniş yayılmışdır. Bunlar Sibirdə, Kanadada, Daniyada və ABŞ-da məskunlaşmışlar. Bu xalqın dilində xeyli türk sözü mövcuddur. “Ata” sözü onlarda da valideyn mənasını bildirir. Atata (ata+ta) həmin dildə əmi deməkdir. Eskimoslarda qədim türk adlarına rast gəlmək olur. Məsələn: Altun, Arqu, Tonqal və s.

¹ Н.Ф.Мокшин. Мордва. Системы личных имен у народов мира. М., 1986, сәһ, 216.

6.3.6. Türk mənşəli şəxs adları sami-hami dillərində

Sami dillər qrupuna ərəb, yəhudi və amxar dili aiddir. Türk mənşəli şəxs adları bu dillərin bəzi antroponimlər sisteminə xüsusi təsir göstərmişdir.

Türklər hələ İslamdan çox-çox əvvəl ərəblərlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr yaratmışlar. İslamın yaranması və yayılması nəticəsində türk-ərəb əlaqələri orta əsrlərdə daha da genişlənmişdir. Xüsusilə XI–XII əsrlərdə türk-ərəb əlaqələri daha geniş miqyasda olmuşdur. Orta əsrlərdə diqqəti çəkən məsələlərdən biri də dil əlaqələrinin özünə yer tapması idi. Türklərin adət-ənənələrinin öyrənilməsi, onların dillərinin zənginliyi, poetikliyi ərəb ictimaiyyətinin diqqətindən yayınmamış, tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, yüzlərlə leksik vahid ərəb dillərinə daxil olmuşdur. Bunların içərisində türkdilli antroponimlər də az deyildir¹. Qədim dövrlərdə yazılmış ərəbdilli əsərlərdə, səyyahların xatirə qeydlərində, salnamələrdə onlarca türk mənşəli antroponimə rast gəlmək olur. Ərəb antroponimlər sisteminə türk mənşəli şəxs adları müxtəlif yollarla keçmişdir.

Ərəb xalqları dillərindəki türk mənşəli şəxs adlarının müəyyən qrupu müxtəlif mənəli apelyativlərdən yaradılmışdır. Şəxs adlarının əsasını təşkil edən apelyativlər əşya, bitki, alət, silah, peşə, hadisə, səma cismi, müəyyən obyekt və sair anlayışları bildirən leksik vahidlərdir.

Türk mənşəli ərəb adları, əsasən, isim, sifət və feildən düzəldilmişdir:

¹ Ç. Hüseynzadə. Orta əsr ərəbdilli mənbələrdə türk mənşəli antroponimlər. Avtoreferat, Bakı, 1988.

- *İsimdən düzələn* – Bulaq, Göbək, Təmir/Dəmir, Buran, Buğac, Buğrac, Damğac, Sunqurca və s.
- *Sifətdən düzələn* – Ağca, Qaraca, Göycə və s.
- *Feildən düzələn* – Doğdu, Tuğac və s.

Türk mənşəli mürəkkəb ərəb adlarının müxtəlif üsullarla yaradıldığı müşahidə olunur:

İsim+isim – Altuntac, Subaşı, Təmirdaş; sifət+isim – Qarabaş, Ağbaş, Göybori, Göytaş, Bozoba, Aqsunqur; isim + feil – Gündoğdu, Gündoğuş, Aydoğdu, Aydoğmuş, Aydoldu və s.

Qədim ərəb antroponimikasında “Sabur” şəxs adı da işlənmişdir: Bu ad sabir türk etnonimindən əmələ gəlmişdir.

Müasir ərəb xalqları antroponimlərinin tərkibini təşkil edən laylardan biri türk adlarıdır. Arslan, Tuman, Urxan bir çox ərəbin şəxs adıdır¹. Türk antroponimlərinin ərəb adlarına təsiri məsələsi ilə bağlı “Dünya xalqlarında şəxs adları sistemləri” adlı kitabda deyilir: “Misir adlarına türk antroponimikasının da təsiri olmuşdur. Məsələn, Teymur (türkcə timur “dəmir”), Qülfidan (farsca – türkcə “puçur”). Türk təsirində söz birləşməsi tipli ikikomponentli adlar əmələ gəlmişdir: Muxammed-Ali, Munir-Faxmi, Samir-Xusni, Nasma-Lütfi”².

İrak ərəblərinin adları tərkibində türk adlarının xüsusi yeri vardır. “Dünya xalqlarında şəxs adları sistemləri” kitabında bu barədə deyilir: “İraqda türk dövlətinin qurulması ilə əlaqədar (belə ki, dörd əsr davam etmişdir) İraq-ərəb adları sırasına türk adları daxil olmağa başlamışdır. Semantik, morfoloji və fonetik cəhətdən türk adları,

¹ Я.П.Сикстулис və др. Арабы. Системы личных имен у народов мира. М., 1986, səh. 46.²

² Yəni orada, səh. 51.

məsələn, Sabri, Nuri, Şaker Xusbak, Sidki az-Zaxavi, Razic, Kamil Çadarçi, Fədıl al-Camalı və b. ərəb adlarından fərqlənir. Türk antroponimlərindən alınmış adlara *-çi (-ci)*, *-bek (-bak)*, başqa morfoloji ünsürlərlə yaradılan adlar da aid edilir. Türk müraciət sözü “əfəndi” (savadlı adam) ilə birləşmə təşkil etmiş ərəb adlarına tez-tez təsadüf olunur. Məsələn: Abbas əfəndi, Hamid əfəndi”¹.

6.3.7. Türk mənşəli şəxs adları Avstronez dillərində

Avstronez dillərini indonez, polinez, melanez və mikronez dillər qrupu təşkil edir.

İndonez dillər qrupu malay, indonez, sunda, madura, taqal və s. dillərdən ibarətdir. İndoneziya dilinə türk antroponimikasının təsiri müşahidə olunur. Bu dildə Sarı, Qapa, Sultan şəxs adları geniş işlənməkdədir.

6.3.8. Türk mənşəli şəxs adları Amerika dillərində

Son tədqiqatlardan aydın olur ki, çoxdilli Amerika hindularının dilində türk mənşəli söz və ifadələr az deyildir. Bu sahədə axtarışlar aparan alimlər həmin dillərdə türk şəxs adlarının da olduğunu bildirirlər. Bu problem türkoloqlarımızın ən ümdə işi olmalı və çoxsaylı türk dillərinin qüvvət və qüdrəti faktlarla aydınlaşdırılmalıdır.

6.3.9. Türk mənşəli şəxs adları Avstraliya dillərində

Avstraliya qitəsində, son məlumatlara görə, 60 min türk yaşayır. İqtisadi, mədəni əlaqələr nəticəsində yerli Avstrali-

¹ Yəni orada, səh. 53.

ya əhalisinin dillərinə bir sıra ahəngdar, poetik türk mənşəli adlar daxil olmuşdur. Məsələn: Elçin, Aysel, Sevil və s.

Avstraliya dillərindəki türk şəxs adlarının öyrənilməsi də ümumtürk antroponimiyası problemlərinin vacib sahəsi kimi diqqət mərkəzində olmalıdır.

6.4. TÜRK ANTROPONİMLƏRİNDƏN BAŞQA DİLLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNMA FORMALARI

Məlumdur ki, hər bir dilin ümumi cəhətləri ilə yanaşı, özünəməxsus əlamətləri də vardır. Bu fərqli əlamətlər məhz ayrı-ayrı dillərin müstəqilliyini göstərir. Başqa dillərdən bu və ya digər dilə keçən hər bir ünsür milli dillərin əlamət və xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır. Bu baxımdan antroponimlər də keçdiyi dilin qayda-qanunlarına müvafiq olaraq işlənir. Deyilənlər nəzərə alındıqda antroponimlərin yad dillərdə işlənilməsində bir neçə cəhət diqqəti cəlb edir.

6.4.1. Türk mənşəli antroponimlərin şəxs adı kimi işlənilməsi

Başqa dillərdə türk şəxs adlarının iki formada işləndiyinə təsadüf olunur. Bunlardan biri şəxs adında heç bir dəyişiklik etmədən adın işlədilməsi, digəri isə müəyyən dəyişikliyə uğradılaraq addan istifadə olunmasıdır.

a) Yad dillərdə eyni ilə işlənən türk mənşəli adlar. Mənşə dillə şəxs adının keçdiyi yad dilin fonetik sistemində müəyyən imkan və uyğunluq olduqda adın səs tərkibində heç bir dəyişiklik edilmədən istifadə olunur: udmurt dilin-

də – Elbay, Qara və sair; gürcü dilində – Aslan, Eldar, Teymur, Baba¹ və s.; ləzgi dilində – Ağalar, Atakişi, Ağavər-di, Dadaş, Balaqardaş, Bağdagül, Gülbahar, Gümüş, Durna, Maral, Tamam² və s.; erməni dilində Şahin, Azad³, Yaşar, Dursun, Baba Aslan və s.; udi dilində – Tarxan, Aslan, Dursun, Baba⁴ və s.; adıgey dilində – Aslan, Murad və s.

b) Yad dillərdə dəyişiklik edilərək istifadə olunan türk mənşəli adlar. Dillərin fonetik qanunlarına, tələblərinə uyğun olaraq bir qrup şəxs adının tərkibində müəyyən fonetik dəyişiklik – səs əvəzləşməsi, səsartımı, səsdüşümü edilərək istifadə olunur: udmurt dilində – Adnabay (Adnabəy), Baybulat (Baypolad) və s.; mari dilində – Timır (Dəmir), Arslan (Aslan) və s.; gürcü dilində – Tarxan (Tərxan), Çınara (Çinar), Tuti (Tutu), Aivazi (Evaz), Çapari – Cəfər, Tenqiz (Dəniz) və s.; xantı dilində – Sultanko (Sultan) və s.; tacik dilində – Sulton (Sultan), Muqaddasxon (Müqəddəsxan) və s.; mari dilində – Ayplad (Aypolad), Atnaqul (Adnagül), Payramqul (Bayramgül) və s.; ləzgi dilində – Xanum (Xanım), Bik (Bikə) və s.; qaraçı dilində – Şeker (Şəkər) və s.; erməni dilində – Nşan (Nişan), Çiçək (Çiçək), Gumuş (Gümüş), Nargiz (Nərgiz), Şamam (Şamama), Avaz (Əvəz) və s.; serb dilində – Qaranfila; əfqan dilində – Soltana (Soltan) və s.

¹ Бах: З.Çумбурудзе. Сөнин адын нәдир? (гүрцүцә), Тбилиси, 1975; А.А.Қлonti. Kartvel xüsusi adları (gürcüce), Тбилиси, 1986.

² Э.Сафаралиева. Тюркские личные имена в лезгинском нмениике. Azərbaycan onomastikasına dair konfransın materialları, Bakı, 1987, səh 59.

³ А.А.Қригорян. Azərbaycan və erməни дилләрində мүштерәк şəxs adları. Konfransın materialları, 1987, səh. 71.

⁴ А.А.Куряной. Türk antroponimləri udin antroponimik sistemində.1 (rusca). NDA, Bakı, 1984.

6.4.2. Türk mənşəli antroponimlərin familiya kimi işlənilməsi

Familiya, soyad kimi türk mənşəli antroponim işlətmək rus, erməni və gürcülər arasında qədimdən başlayaraq çox geniş yayılmışdır. Yad dillərdəki türk mənşəli fəmilialar tarixi və etnik cəhətdən çox məsələlərin açılmasında açar rolunu oynaya bilər. Şəxs adı başqa dilə asanlıqla keçə bilər, lakin fəmiliala, soyad, nəsil adı mürəkkəb məsələlərlə bağlı olur və bunların arxasında tarixin açılmamış sirli izləri gizli olaraq qalır.

Yad dillərdəki türk mənşəli fəmilialar məzmunca olduqca rəngarəngdir.

1. *Etnonim əsaslı fəmilialar:* Müasir gürcü antroponimlər sistemində hun adından yaranmış Xundadze (Hundadze), Xəzər sözündən formalaşmış Xazaradze (Xəzəradze), tatar xalq adından əmələ gəlmiş Tatarişvili etnonim əsaslı fəmilialar fəal şəkildə işlənməkdədir.

Erməni antroponimik (sistemindəki Hunyan hun, Avşaryan avşar, Xalaçyan xalaç, Azaryan Azər entonimindən əmələ gəlmişdir.

Rus antroponimlərindəki Tatarenko, Tatarin, Tatarskiy fəmiliaları tatar, Saburov fəmiliası Sabir etnoniminə formalaşmış və geniş yayılmışdır.

2. *Antroponim əsaslı fəmilialar:* Şəxs adından düzələn fəmilialarda həm kişi, həm də qadın adı ilə bağlı fəmilialar vardır:

a) Kişi şəxs adı təməlli fəmilialar:

Gürcü dilində – Polad–Poladaşvili, Beqi–Beqiaşvili, Alixan–Alixanaşvili və s.

Erməni dilində – Baba–Babayan, Amir–Amiryan, Ağacan–Ağacanyan, Bala–Balayan və s.

b) Qadın şəxs adı təməlli familiyalar:

Erməni dilində – Xatın–Xatunyan, Saritel–Saritelyan, Sona–Sonayan, Lala–Lalayan, Mərcan–Mərcanyan və s.

6.4.3. Türk mənşəli antroponimlərin həm şəxs adı, həm də familiya kimi işlənilməsi

Başqa dillərə keçmiş türk mənşəli antroponimlərin bir qrupunun həm şəxs adı, həm də familiya kimi işləndiyi müşahidə olunur. Türk mənşəli antroponimlərdən bu formada daha çox erməni və gürcü dillərində istifadə olunmuşdur.

Gürcü dilində:

<i>şəxs adı</i>	<i>familiya</i>
Aslan	Aslanaşvili
Beq (bəy)	Beqadze və s.

Erməni dilində:

<i>şəxs adı</i>	<i>familiya</i>
Baba	Babayan
Atabek	Atabekyan
Qarabek	Qarabekyan
Aqaxan	Aqaxanyan
Aqacan	Aqacanyan
Calal	Calalyan
Qorqod	Qorqodyan və s.

Erməni adlar sistemindəki **Qorqod** və **Qorqodyan** antroponimlərinin Dədə Qorquddan götürüldüyü aydınca görünür.

6.5. TÜRK MƏNŞƏLİ LÜĞƏVİ VAHİDLƏRDƏN YAD DİLLƏRDƏ YENİ ANTROPONİMLƏRİN YARADILMASI

Müxtəlif sistemli dünya dillərində mövcud türk antroponimlərindən hazır şəkildə istifadə etməklə yanaşı, təzə adların da yaradılması ənənəsi meydana gəlmişdir. Bu yolla yüzlərlə türk mənşəli antroponim formalaşmış, başqa dillərin antroponimik sisteminin zənginləşməsində xüsusi rola malikdir.

Yad dillərdə türk təməlli yeni antroponimlərin yaradılması prosesi iki istiqamətdə özünü göstərir: şəxs adı yaratmaq və familiya düzəltmək istiqaməti.

6.5.1. Türk təməlli şəxs adlarının yaradılması

Başqa sistemli dillərdə türk təməlli yüzlərlə yeni şəxs adı yaradılıb istifadə olunmaqdadır. Bu formada düzəldilən adlar iki yolla əmələ gətirilmişdir.

- 1) Mövcud türk mənşəli antroponimlərdən yeni şəxs adı düzəldilməsi. Erməni antroponimikasında türk mənşəli mövcud adlardan yaranmış onlarca şəxs adı vardır¹. Müasir erməni adlar sistemində işlənən Verjik və Verjin şəxs adları Alaverdi (Allahverdi) adının ikinci komponentindən əmələ gətirilmişdir. Udmurt dilində Sultan-

¹ Bax: R. Açıryan. Erməni şəxs adları lüğəti (ermənicə), I–V cildlər. Yerevan, 1942–1962.

bek, Beksultan adları Sultan antroponimindən düzəldilmişdir. Müasir türk – osmanlı dilində Dəniz şəxs adı kimi geniş yayılmışdır. Gürcü dilindəki Tengiz şəxs adı da həmin antroponimdən düzəldilmişdir. Gürcü dilindəki Durmuşxan kişi adı “Dursun” və “xan” adlarından yaradılmışdır. Şəxs adından şəxs adı yaratmaq formulu – təcrübəsi dünya antroponimikasında da yayılmışdır.

- 2) Türk mənşəli apelyativlərdən yeni şəxs adı yaradılması. Dünya miqyasında bu, ən maraqlı antroponimik hadisədir. Belə ki, zəngin və ahəngdar dillərin lüğət tərkibi, onun apelyativ ünsürləri başqa xalqların diqqətini çəkir, bunun əsasında onlarca maraqlı şəxs adı yaradılıb istifadə olunur. Türk mənşəli apelyativ leksik vahidlərdən düzəldilmiş yüzlərlə şəxs adı dünya xalqlarının antroponimik sistemində xüsusi mövqeyə malikdir.

Apelyativ vahidlər əsasında əmələ gətirilmiş şəxs adları iki formada mövcuddur: sırf türk – apelyativ əsasda yaradılmış adlar və hibrid adlar.

a) Sırf türk – apelyativ təməldə əmələ gətirilmiş adlar.

Bu növ istər sadə, istərsə də mürəkkəb adlarda ancaq türk mənşəli sözlər iştirak edir. *Ərəb dilində* – Tamğac, Altundağ, Subaşı, Bozoba, Türəkş, Bəktaş, Göktaş, Köbək, Bulaq və s.; *Udmurt dilində* – İşbay¹, Bebey (bəbək), Beqeney (Kəpənək), Mazit (mazut); *gürcü dilində* – Doqmaz (Doğmaz), Kavtar, Baxalı (Bahalı), Carçı (carçı), Beka, Beqi (bəy), Çaplan (qaplan); *udi dilində* Qızlar; *mari dilində* – Ayqeldi (ay+gəldi),

¹ “Bay” qədim türk dilində var, dövlət, zənginlik, çoxluq mənalarını bildirir. İşbay – işi çox deməkdir. Udmurt dilində “bay” ünsürü ilə onlarca şəxs adı yaradılmışdır: Bayvaxt, Bayterek, Baybulat, Baydal (budaq), Akbay, Kutlubay, Adnabay, Bekbay, Baybek və s.

Akpars (Ağ+bars), Bayqeldi (Baygəldi), Altınças (altın+saç), Karaças (qara+saç), Qulanças (qulan+saç); *erməni dilində* – Dilaçar və s.

b) Hibrid adlar. Bu qrup adlar da maraqlı doğurur. İki-komponentli hibrid şəxs adlarının bir tərəfi türk mənşəli sözlərdən ibarət olur. *Udmurt dilində* – Kultobey (udmurt+türk), Şudbek (udmurt+türk), Bayxuzya (türk+udmurt), Elxozya (türk+udmurt) və s. Gürcü dilində Mzexatun (Günəşxatun=gürcü+türk) və s.

6.5.2. Türk mənşəli familiyaların yaradılması

Dünya dillərində həm türklərə məxsus hazır familiyalar-dan, həm də başqa xalqların özlərinin yaratdıqları türk təməl-li familiyalardan geniş istifadə edildiyi müşahidə olunur¹.

Başqa dillərdə istifadə olunan türk mənşəli familiya-lar quruluşca sadə və mürəkkəbdir.

Sadə familiyalar. Müxtəlif dillərdə işlənən türk mənşəli sadə familiyaların əsasını təşkil edən sözlər leksik-se-mantik cəhətdən olduqca rəngarəngdir.

1. Sənət-peşə bildirən sözlərdən yaranmış familiyalar.

Erməni dilində – Demirçiyan, Çekmeçiyan, Dallakyan, Aşçıyan, Çaxmaxçıyan, Qaltaxçıyan, Çilingqaryan, Daşçıyan, Mixçiyan, Nalbandyan, Ozanyan və s.

2. Əşya, geyim və qida anlayışlarını bildirən sözlərdən yaranmış familiyalar.

Rus dilində – Çırakov (çırak), *erməni dilində* – Çəkuçyan, Yapunçuyan, Açıryan, Şakaryan və s.

¹ Н.А.Баскаков. Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1979.

3. **Qohumluq bildirən sözlərdən əmələ gəlmiş familiyalar.** *Rus dilində* – Babayev, Kartaşev (qardaş), Uşakov (uşaq); *erməni dilində* – Babayan, Atayan, Qardaşyan, Balayan, Torunyan. “Torun” sözü qədim türk dilində nəvə deməkdir.
4. **Dini anlayışlarla bağlı sözlərdən yaranmış familiyalar.** *Erməni dilində* – Axverdiyan//Axverdov (Haqverdi), Alaverdiyan (Allahverdi), Tarverdiyan (Tanrıverdi), İmamevrđiyan və s.
5. **Ağac, bitki bildirən sözlərdən yaranmış familiyalar.** *Erməni dilində* – Lalayan (lalə), Gülümyan (gül), Budaqov; *gürcü dilində* – Zambaxidze və s.
6. **Əlamət, keyfiyyət anlayışlarını bildirən sözlərdən əmələ gəlmiş familiyalar.** *Rus dilində* – Aksakov (axsaq), Kaçalov (keçəl), Kutuzov (quduz); *erməni dilində* – Uzunyan, İgidyan, Gözəlyan, Saroyan (sarı), Topalyan, Bekaryan, Ulumyan; *gürcü dilində* – Çopuraşvili (çopur), Kuçukaşvili (kiçik) və s.
7. **Vəzifə, rütbə anlayışı bildirən sözlərdən yaranmış familiyalar.** *Erməni dilində* – Xanyan (xan), Ağayan (ağa), Beqlaryan (beq); *gürcü dilində* – Beqadze (beq, bəy), Beqişvili (beq), Beqaşvili (beq), Belqaraşvili (beq) və s.
8. **Heyvan və quş anlayışı ifadə edən sözlərdən yaranmış familiyalar.** *Rus dilində* – Laçinov, Alaşayev, Koduxov; *gürcü dilində* – Aslanidze//Aslanadze, Buğadze (buğa). Gürcü antroponimikasında “**buğa**” sözünün familiya kimi işlənilməsi Dədə Qorqudla səsləşir. Bu məsələni araşdırmağa xüsusi ehtiyac hiss olunur.

Göstərilən qruplardan əlavə başqa sistemli dillərdə daha bir sıra müxtəlif mənalı türk mənşəli sözlərdən sadə familiyalar düzəldilmişdir. *Rus dilində*—Tapdıqov (tapdıq), Bulanov

(bulmaq), Butayev (buta), Boldırev (baldır), Şişov (şiş), Barışov (barış) və s.; erməni dilində Verdiyan (vermək), Çaparyan (çaparı), Bağıryan (bağır), Yeqanyan (yığan), Qazaryan (qazmaq), Sarıyan (sarı), Ayriyan (ayrı), Tumanyan (duman), Temuryan (dəmir) və s.

Mürəkkəb familiyalar. Müxtəlif dillərdə iki kökdən ibarət olan mürəkkəb familiyalar da az deyildir. *Rus dilində* Alabişev (ala+baş+ev); *erməni dilində* – Ulubabayan (ulu+baba+yan), Şahnazaryan (şah+nəzər+yan) və s.

Mürəkkəb familiyaların meydana gəlməsində bir qrup söz daha fəal iştirak edir:

1. “Xan” komponentinin iştirakı ilə yaranmış mürəkkəb familiyalar. Cigərxanyan, Əlixanyan, İsxanyan//İshanyan (erməni dilində) və s.
2. “Bəy” komponentli familiyalar. Atabekyan, Atambekyan, Aqanbekyan, Gülbekyan, Gülümbekyan, Nurbekyan, Adambekyan, Balabekyan, Elçibekyan (erməni dilində) və s.
3. “Ağa” komponentli familiyalar: Ağaxanyan, Ağabekyan (erməni dilində) və s.
4. “Can” komponentli familiyalar. Ağacanyan, Gülümcanyan, Babacanyan (erməni dilində) və s.
5. “Qara” komponentli familiyalar. Qaraxanyan, Qarabekyan, Qaraqaşyan, Qaragözyan (erməni dilində) və s.
6. “Sarı” komponentli familiyalar. Sarıxanyan//Saruxanyan (erməni dilində) və s.
7. “Baş” komponentli familiyalar. Yüzbaşyan, Bazarbaşyan.

Türk mənşəli familiyaların düzəldilib işlədilməsi, şübhəsiz ki, bir sıra tarixi amillərlə bağlıdır. Bu prosesi heç də təsadüfi hesab etmək olmaz!

VII BÖLMƏ

QƏDİM TÜRK ADLARI

Dilin antroponimlərdən ibarət olan leksik layı hər bir dil və ya dil qrupunda inkişaf edən sistemlərdəndir. Dildəki şəxs adları sistemi təşəkkül tapdığı zamandan başlayaraq onun tərkibində tədricən dəyişikliklər olur, yeniləşmə, çoxalma, zənginləşmə prosesi baş verir. Türk xalqlarının antroponimik sistemlərində də bu qanunauyğunluq hakim olmuş və onlarda antroponim yaratma prosesi indi də davam etməkdədir.

Türk xalqları antroponimlərinin inkişaf yolları çox müxtəlif olmuşdur. Bu müxtəliflik ayrı-ayrı türk xalqları antroponimlərinin inkişaf tarixinin mərhələ və dövrlərində aydın görünməkdədir.

Antroponimlər sisteminin inkişaf prosesləri tədqiq edilərkən bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur. Bunlar aşağıdakılardır: birincisi, mənbə və məxəzlərin dəqiq araşdırılması, faktların məqsədə müvafiq qruplaşdırılması; ikincisi, antroponimik sistemin inkişaf prosesinin dövrləşdirilməsi üçün elmi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi; üçüncüsü, müəyyən olunmuş başlıca dövrlərin düzgün faktlar əsasında səciyyələndirilməsi; dördüncüsü, hər bir sistemin tərkibini təşkil edən antroponimik vahidlərin ətraflı leksik-semantik, struktur-funksional təhlilinin verilməsi; beşincisi, antroponimik sistemin inkişaf dinamikasının real qiymətləndirilməsi.

Uzaq keçmişdən tutmuş çoxsaylı türk xalqlarının iradə və adət-ənənələrinə və zəngin təcrübələrinə uyğun

təşəkkül tapıb, əsrlər boyu istifadə olunan antroponimik sistemlərin formalaşma və inkişaf tarixi baxımından onları dörd dövrünü müəyənləşdirmək olur:

1. Qədim türk dövrü.
2. İslam dininin yayıldığı dövr.
3. İslam dininin məhdudlaşdırıldığı dövr.
4. Milli türk antroponimlərinin vüsəti dövrü.

Bu dövrlərin hər birinə dair səciyyəvi əlamət və xüsusiyyətlər mövcuddur.

Qədim türk dövrü

(Eramızdan əvvəl – eramızın VII əsrinə qədər)

Bu dövrdə ümumtürk tarixinin uzaq qərinələrdən – ən qədimlərdən başlamış eramızın VII əsrinin II yarısına qədər olan illər nəzərdə tutulur.

Bəzi elmi-filoloji ədəbiyyatda bu dövrün “İslamaqə-dərki dövr” adlandırıldığına da təsadüf olunur.

Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, hələ ibtidai icma dövründə belə hər bir icmanın, qəbilənin, tayfanın şəxs adları, onun üzvlərinin özünəməxsus adları olmuşdur. Başqa qəbilə, tayfa digərinin yaratdığı addan istifadə edə bilməmiş. Buna görə də qədim dövrlərdə ayrı-ayrı icmalara məxsus adların miqdarı son dərəcə məhdud imiş. Cəmiyyətin tərəqqisi ilə bağlı olaraq dünyada get-gedə şəxs adları çoxalmış, ad mədəniyyəti geniş inkişaf yolu keçmişdir. Çoxsaylı türk qəbilə və tayfaları da öz tarixləri boyu bu ənənədən, bu onomastik yoldan kənarda qalmamışlar.

Türklərin formalaşdıqları dövrdən başlayaraq onların milli xüsusiyyətli külli miqdarda şəxs adları meydana gəlmişdir:

Arsuğ, Aruq, Altun, Bars, Anqas, Alp, Altuğa, Böri, Bilge, Bindir, Qutluğ, Buqay, Bölen, Erdem, İmol, İstemi, Erkin, İnal, Küre, Çikşin.

Qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinən¹ bu kimi qədim şəxs adları İslam meydana gələnə qədər türklərin yeganə antroponimik sistem vahidləri olmuş və onların zəruri onomastik tələblərini layiqincə yerinə yetirə bilmişdir.

7.1. BƏNZƏRSİZ QƏDİM ÜMUMTÜRK ŞƏXS ADLARI

Qədim dövr türk şəxs adları öz bənzərsizliyi ilə seçilmiş və başqa xalqların diqqətini daima cəlb etmişdir. Həmin dövrün adlar sistemi ulu türk mənəviyyatı və dünya-görüşü tələblərinə uyğun təşəkkül taparaq milliliyi, yüksək estetik keyfiyyətləri ilə səciyyələnirdi.

Eren, Kütlük, Şanun, Tüzmiş, Uğraç, Sağu, Yaşaq, Qapağan, Soğur, Tekeş, Laçın, Bağatur, Udun, Sucur, Qara, Yatığma, Ərən, İsik, Inal, Eltəris.

Bu adlar qədim dövrlərdə ancaq türk dünyasına məxsus olmuş və bütün aləmdə digər antroponimik qruplardan seçilmişdir. Qədim türk xaqan-xanlarının və digər rütbəli şəxslərin adları, titulları çox ahəngdar, poetik səslənmişdir.

Amrak, Tobo, Abo, Boke, Nişu, Kube, Kuşu, Kuşrak, Tolis, Ozmuş, Mocur, Tuzluk, Tanu, Muqan, Dulu və s.²

¹ Hüseyn Namiq Orkun. Eski türk yazıtları, Ankara, 1987.

² Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. Москва, 1993.

Poetik qədim türk adları tarixi sənədlərdə, bədii ədəbiyyat nümunələrində yüzlərlədir. Bunlar türk dünyasının zəngin mədəni xəzinəsinin bir hissəsidir.

7.2. YAŞINA GÖRƏ ÜMUMTÜRK ŞƏXS ADLARI

Uzaq keçmişdən başlayaraq zaman-zaman meydana gəlmiş türk antroponimlərini yaranma, formalaşma, işlənmə tarixi baxımından üç yerə bölmək olur:

- 1) Ən qədim türk adları.
- 2) Qədim türk adları.
- 3) Müasir türk adları.

Ən qədim türk antroponimləri. Bu qəbildən olan şəxs adları eradan əvvəl meydana çıxmış antroponimlərdir:

Cansı, Çəkül, Amaş, Uqraç, Şoğur, Tağlığ, İrkin, Çişkin.

Ən qədim türk adları kəmiyyətinə, məzmun və formasına görə çox geniş və zəngin olmuşdur. Qədim dövrlərə məxsus yazılı abidələr, tarixi sənədlər bunu aydın göstərir.

Qədim türk antroponimləri. Bu qrup adlar eramızın əvvəlləri və əsasən, orta əsrlərdə formalaşmış antroponimlərdir. Qədim türk adları türk xalqlarına məxsus şifahi ədəbiyyat nümunələrində, yazılı abidələrdə, tarixi sənəd əsərlərində, yazılı ədəbiyyatda bugünümüzə qədər mühafizə olunmaqdadır.

Bəzi türk xalqlarının tarixinin VI–IX əsrlərdə cərəyan edən hadisələrini özündə əks etdirən türk dünyasının ən möhtəşəm dastanı “Dədə Qorqud”da onlarca qədim türk şəxs adı yaşamaqdadır.

Dirsə, Qazan, Uruz, Ulaş, Əgrək, Səgrək, Domrul, Baybi-can, Uffan, Üreydə, Qamğan, Bayındır, Buğac, Dondar, Qarçar, Əmən, İlalmış, Binar, Mumaq, Əmran və s.

Qırğızların keçib gəldiyi qədim tarixi, onların həyat tərzini, adət-ənənələrini özündə əks etdirən məşhur “Manas” dastanında işlənilmiş çox miqdarda adlar qədim türk antroponimlərinin tərkib hissəsini təşkil edən onomastik vahidlərdəndir. Dastanın ancaq bircə bölməsində 120-dən çox maraqlı şəxs adı işlənilmişdir:

*Bakay, Sırqak, Çubak, Almambet, Manas, Kataqan, Muzburcak, Qulayım, Kökçə, Koketay, Neskara, Bekmurun, Joloy, Koşoy, Oronçu, Janaydar, Konurbay, Bozuul, Kırqılçal, Tazmajmat*¹ və s.

Dastanda qadın adlarına da rast gəlmək olur. *Kanık, Kanıkay* və s. Qədim türk yazılı abidələrində türklərə məxsus onlarca çeşidli, ahəngdar, gözəl ad mövcuddur.

V–VIII əsrlərə aid Orxon-Yenisey abidələrindəki və eləcə də digər abidələrdəki şəxs adları türk təfəkkürünün məhsuludur.

*Altuğa, Bucur, Buluq, Bəgni, Tacam, Bumin, Bərt, Çur; Bayna, Təkəş, Tonra, Tənsi, Turnn, Jamı, Ulun, Yabaş*² və s.

XI əsrin görkəmli filoloqu Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət it-türk” adlı məşhur əsərində aşağıdakı qədim türk adlarına rast gəlirik:

Güctekin – güclü adam.

Buqraxan – “buqra” ikiillik düyə.

Tonaxan – “tona” – Hindistan pələngi.

Çakırbek – “Çakır” – laçın.

¹ Kırqız sovet ensiklopediyası. Frunze, 1982.

² Hüseyn Namiq Orkun. Eski türk yazıtları. Ankara, 1987.

Qılıçxan – qılmc.

Bektir – bəydir.

Qutluq – xoşbəxtlik¹ və s.

XII əsrdə qırğız antroponimləri sistemində yer almış Getbuka qədim türk adıdır. Ən qədimdən tutmuş XIII əsrə qədərki ərəbdilli bəzi yazılarda da onlarca qədim türk adı əks olunmuşdur:

Bəktaş, Türkəş, Göktaş, Yaruqtaş, Temirtaş, Otamuş, Ərtegin, Aytegin, Güntegin² və s.

XV–XVI əsrlərə məxsus mənbələrdəki qədim türk adları öz antroponimik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. XV əsrdə qırğızlar Asankayqı, Yaraş, Bilaş, Qazaxlar, Urun, Çorun, Esin, Barux və sair qədim adlardan istifadə etmişlər.

XV–XVII əsrlərdə Türküstanda istifadə olunan adların bir qrupu “Baburnamə”də öz əksini tapmışdır³. Sultan Zahirəddin Məhəmməd Babur XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində yaşamışdır. O, tarixçi kimi dövrünün çox məşhur adamı olmuşdur. “Qeydlər”ində Özbəkistandan bəhs edən alim qadın barəsində də ətraflı məlumatlar vermişdir. Onun haqqında bəhs etdiyi qadınların adları belədir:

Ak bekim, Qarağöz bekim Kıs kan, Sultan Baxt bekim, Apağ bekim, Rabia Sultan bekim və s.

¹ Mahmud Kaşğarlı. *Divanü lüğat it-türk*. Ankara, 1992.

² Ç.Hüseynzadə. Orta əsr ərəbdilli mənbələrdə türk mənşəli antroponimlər. *Avtoreferat*. Bakı, 1988.

³ “Baburnamə, yaxud Sultan Baburun qeydləri”, Kazan, 1857; “Baburnamə. Zapiska Babura”. Taşkent, 1958.

XVIII əsrdə Xivə xanı Əbdülqazinin “Türkmən şəcərəsi” əsərində görkəmli insanların – bəylərin, sərkərdələrin adları verilmişdir:

Bayat, Tüver, Çovdur, Salır, İqdır, Eymir və s.

Əbdülqazinin bu əsərində səma cisimləri və coğrafi obyekt adlarından yaranmış antroponimlər də mövcuddur:

Ayxan, Künxan, Göyxan, Ulduzxan, Dənizxan, Dağxan, Qırxan (çöl).

XIX əsr qaqauzşünası V.A.Moşkov aşağıdakı şəxs adlarını qaqauz türklərinin qədim antroponimləri hesab edir:

Kurti, Pariş, Xisay, Karyak, Balasa, Çanka, Dyali, Dyanku, Vyalçu, Balik, Jeku, Yoşçu.

Bəzi tədqiqatçılar qədim türk antroponimləri arasında qadın adlarının işlənməməsini, yaxud da çox az hallarda olduğunu qeyd etmişlər. Lakin bildirməliyik ki, həqiqətən, müəyyən səbəblərdən qadın adları geniş halda mənbələrə düşməmişdir. Amma bununla belə, qədim türk qadın adlarına mənbələrdə təsadüf olunur¹. Türk dünyasına dair mənbə və qaynaqlar araşdırıldıqca yüzlərlə qədim türk kişi və qadın adını müəyyənləşdirmək olar. Bu, olduqca böyük tədqiqat mövzudur.

Müasir türk antroponimləri. Bu növ şəxs adları hazırda işlənən ümumtürk antroponimləridir. Türklər başqa xalqların, o cümlədən, ərəb və farsların qəsbkarlıqlarına

¹ Г.Ф.Благова. Тюркские средневековые женские личные имена (по материалам “Ба-бур-наме”). Личные имена прошлым, настоящим, будущим. М., 1970, сәh. 252-258.

məruz qalmalarına baxmayaraq, öz adlar sistemini qoruyub saxlamışlar və bunun da nəticəsində Azərbaycan, türk, türkmən, özbək, qazax, qırğız və başqa türk xalqlarının antroponimik leksikasının əsas layını tarixən yaranıb müasir dövrə çatmış və hazırda formalaşmış türk mənşəli adlar təşkil edir. Bu barədə ayrıca bəhs olunacaqdır.

7.3. QƏDİM ÜMUMTÜRK ANTROPONİMLƏRİNİN STRUKTUR ƏLAMƏTLƏRİ

Qədim türk adları öz quruluşlarına görə də diqqəti cəlb edir. Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, qədim türk antroponimləri sistemindəki adlar da quruluşca iki formadadır: a) sadə, b) mürəkkəb adlar.

a) Sadə quruluşlu qədim türk antroponimləri. Bu qəbildən olan türk şəxs adları hecaların miqdarına görə özünü aşağıdakı kimi göstərir:

Birhecalı adlar:

Alp, Çur, Bək, Toq, Güc, Ut, Uz, Ur və s.

İkihecalı adlar:

Salğur, Tuğac, Tuqaq, Varuş, Tuqan, Tuver, Sariç, Sağu, Yamı, Tişel, Tona, Turan, Cansi, Əlçu, Donçe, Tənsi, Ayzi, Tacam, Ağca, Aquş və s.

Ümumtürk antroponimik tərkibinin böyük hissəsini ikihecalı adlar təşkil edir.

b) Mürəkkəb quruluşlu qədim türk antroponimləri.

Qədim türk antroponimikasında bu qrup adlar komponentlərin miqdarına görə müxtəlifdir. Burada bir neçə növ müşahidə olunur.

İkikomponentli antroponimlər. Bu qəbildən olan şəxs adlarının nitq hissələrinin iştirakına görə aşağıdakı növləri vardır:

İsim+isim – Altundağ, Subaşı, Elbars, Temirtaş, Qılıçxan, Gündag.

İsim+feil – Aydoğdu, Aydoğmuş, Gündoğdu, Gündoğmuş.

Sifət+isim – Ağbaş, Qarabaş, Bozoba, Köktaş, Gökbori, Bəktaş (bərk).

İkikomponentli adların bir çoxunun ləqəb, titul və s. anlayışları bildirən sözlərin işlənilməsi ilə meydana gəldiyi müşahidə olunur:

Bars, Urnu, Bilgə, Taçam, İsaq, Sanun, Qara Bars, Qara Çur, Ağ Arslan, Dirsə xan, Bamsı Beyrək, Sarı Qulmaş, m bey, Sol tarxan, Xatlu Bars, Bilgə xaqan, Er kyokçe, Er Tyüştük, Dəli Dondar, Baybura bəy və s.

Çoxkomponentli antroponimlər. Bu qrup adlar qədim ad sistemində müəyyən yer tutur.

*Ər Anqas töşək, Ədçu Sanun Tirə, Kud Aruq bək, Tay Bilgə Tutuq, Tinsə oğlu Yatığma, Qutluq Bağa Tarçan, İşbara Bilgə Küri Çur*¹ və s.

Göründüyü kimi, bu adlar birləşmə səciyyəli antroponimlərdir.

¹ Hüseyn Namiq Orkun. Eski türk yazıtları. Ankara, 1987.

7.4. BƏZİ QƏDİM TÜRK ŞƏXS ADLARININ ETİMOLOGİYASINA DAİR

Ümumtürk antroponimləri sisteminin onoma tərkibini təşkil edən hər bir lüğəvi vahid bu və ya digər forma və yollarla əmələ gəlmişdir. Burada bir neçəsini xatırlamaq, şübhəsiz ki, yerinə düşərdi.

Açça şəxs adının etimologiyası

Azərbaycan dilində istifadə olunan Açça qadın adı türk dillərində bir neçə variantda işlənir: Açça/Açca/Eçce/Aça/Aca.

Mövcud elmi mənbə və qaynaqlardan aydın olur ki, bu antroponim ulu türk dilində aç – “ana” mənasını bildirən apelyativ ünsür olmuşdur. Onun antroponimlər sırasına keçməsinin tarixi də qədim zamanlarla bağlıdır.

Türk dillərinin qarlıq yarımqrupuna aid olan müasir özbək dilində “Aça” sözü qadın adı kimi işlənməkdədir.

Həmin dildə bu antroponimdən bir sıra yeni qadın adı da yaradılmışdır¹:

Açabibi – Anabibi

Açasanam – Anasənəm

Açaqul – Anagül

Açaxan – Anaxan

Açajon – Anacan

Açakiz – Anaqız

Açaniso – Ananisə

*Açakizlar – Anaqızlar*²

Açaoy – Anaoy

¹ Е.Бегматов. Узбек исмлары. Тошкент, 1991, səh. 130-131.

² Е.Бегматов. Узбек исмлары. Тошкент, 1991, səh. 130-131.

Türk dilləri qrupunun tukyuy yarımqrupuna məxsus olan tuva və xakas dillərinin antroponimik sistemində də Aça//Aca şəxs adı mövcuddur. Digər türk dillərindən fərqli olaraq, bu dillərdə Aça//Aca kişi adıdır¹. Müasir türk-osmanlı dilində “Aça” qadın adı kimi fəal işlənilməkdədir².

Faktlardan məlum olur ki, bu leksik vahidin qədim variantı türk dillərində üç fonem tərkibli ana lekseminə uyğun, yaxın formada işlənilmiş, sonradan tərkibə samit fonem artırılaraq onun şəkli dəyişdirilmişdir. Bu proses təxminən aşağıdakı kimi olmuşdur.

Aça/Aca-Açça/Açca.

Kedeykan şəxs adının etimologiyası

Qırğız dilində indi də işlənən bu qədim şəxs adı iki müstəqil söz-komponentdən (kede+kan) ibarətdir. Kede/Kedey dilimizdəki “gədə” sözü ilə bir kökdəndir. “Kan” isə səs fərqli (k/x) “xan” sözüdür. Qırğız dilində bu mürəkkəb şəxs adının mənası “kasıblardan olan xan” deməkdir.

Azərbaycan dilindəki “Gədəbəy” toponimi də həmin quruluşda və eyni prinsiplə düzəlmiş onomastik vahiddir. Yəqin ki, Gədəbəy sözü də “kasıblardan olan bəy” mənasını bildirərək meydana gəlmişdir.

Orxan şəxs adının etimologiyası

Türk dillərinin əksəriyyətində işlənən “Orxan” adı iki-komponentli (or+xan) antroponimdir. Bu şəxs adını təşkil

¹ Хакаские имена. Справочник личных имен народов РСФСР, М., 1965, səh. 56; Русско-тувинский словарь. М., 1980.

² Adviye Aysan, Selma Tuncay. Türkiyədə kadın-erkek adları sözlüğü. Ankara, 1993, səh. 13.

edən sözlərin hər ikisi xalis türk mənşəlidir. Orxan şəxs adının ümumtürk antroponimləri sistemində daxil olmasının tarixi keçmiş əsrlərlə bağlıdır. Bu şəxs adına qədim türk tayfalarından bəhs edən XIV əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin əsərində rast gəlmək olur. Tarixçi öz təsvirində yazır: “O, çox böyük və adlı-sanlı xan idi. Onun dörd hörmətli və adı bəlli oğlu vardı: Qara xan, **Or xan**, Kür xan və Küz xan”¹. Bu cərgədəki Or xan antroponimi məşhur Oğuzun əmilərindən birinin adıdır.

“**Or**” leksemi qədim türk dilində müstəqil söz kimi “yer” mənasını ifadə etmişdir. Sonralar bu söz həm də yerin uçurum hissəsi, dərə, yaşayış yeri – kənd, şəhər və həm də qala mənalarında işlənilmişdir.

Müasir türk dillərindəki “yer” sözünün etimologiyası da maraqlı olmuşdur. Belə ki, müəyyən zamandan sonra “**Or**” sözünün əvvəlinə “y” artırılmış (*üz-yüz, il-yıl, ulduz-yıldız* sözlərində olduğu kimi) və “yor” leksemindəki “o” səsi “e” ilə əvəz olunmuş, nəticədə “yer” sözü formalaşmışdır:

Or-y+or-o-e-yer

“**Xan**” sözü isə **xaqan** leksik vahidindən yaranmış “rəhbər, idarə edən” mənalarını bildirmişdir. Bütövlükdə “Or xan” sözü “yer xaqanı”, “yer üzünün rəhbəri” mənasını ifadə etmişdir.

Orxan antroponimi türk dillərindəki **Göyxan**, **Ayxan**, **Günxan** şəxs adlarının yaranma prinsipinə uyğun meydana gəlmişdir.

Müasir ümumtürk antroponimikasında **Or** *ünsürü* şəxs adı kimi Türkiyədə işlənilməkdədir. Bu sözlə bağlı

¹ Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 1992, səh. 10.

² E.Beqmatov. Uzbek ismləri. Toşkent, 1991, s. 76.

türk xalqlarında xeyli şəxs adı vardır: Orbeka, Orbey, Orbay, Orgün, Oray, Orğuş, Orcan və s.

* * *

Ümumtürk antroponimikası inkişafının birinci dövrü – qədim türk adları dövrü bir sıra xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

Onlar aşağıdakılardır:

1. Qədim türk dövrünə məxsus antroponimik sistemlərin tərkibini bütövlükdə xalis türk mənşəli şəxs adları təşkil edir.
2. Bu dövrə aid antroponimlər maraqlı struktural əlamətlərinə görə seçilir. Burada həm sadə, həm də mürəkkəb adlar sistemi müəyyən antroponimik qaydalara, ənənələrə əsaslanır.
3. Qədim türk adlarını təşkil edən hər bir ünsür elmi maraq doğuran etimologiyaya, yaranma və təkmilləşmə tarixinə malikdir.
4. Qədim türk qadın adları tarixi abidələrdə, sənədlərdə öz geniş əksini tapmamışdır. Keçmişdə qadına münasibət, cəmiyyətdə onların yeri və rolu ilə bağlı olaraq bu növ şəxs adlarına, nisbətə götürüldükdə, çox az təsadüf olunur. Belə bir cəhət qədim türk qadın adlarına dair tam fikir söyləməyə imkan vermir.

Qədim türk antroponimlərinin bütün mənbələrdən toplanılması, lüğət halına gətirilməsi, linqvistik təhlil olunması müasir türkoloji dilçiliyin – onun onomalogiyasının ən zəruri problemi kimi qarşıda durmaqdadır.

VIII BÖLMƏ

ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ

8.1. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ ZƏRURİLİYİ

XX əsrin 90-cı illərində türkdilli xalqların ictimai-siyasi həyatında baş verən çox böyük tarixi dəyişikliklər, bütövlükdə türk dünyasının daha da yaxınlaşması və milli təməl uğrunda birləşməsi yeni-yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, indiyə kimi türk dilləri, əsasən, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilir və tədris edilirdi. Lakin hazırda türkoloji dilçiliyi ayrı-ayrı türk dillərinə dair məsələlərlə yanaşı, bütün türkdilli xalqların vahid ünsiyyəti üçün ümumi olan problemlər daha çox maraqlandırır. Bunlardan biri ortaq türk ədəbi dili problemidir.

Qohum xalqlar üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi yaratmaq onların inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ortaq ədəbi dil elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranıb genişlənməsində əvəzsiz vasitədir. Cəmiyyət tarixində qohum xalqların öz ana dili ilə yanaşı ortaq dildən istifadə etməsi təcrübəsi çoxdan məlumdur. Dünya xalqlarının bəziləri, o cümlədən ərəblər ortaq ədəbi dil yaradaraq ondan müxtəlif sahələrdə geniş istifadə etməkdədirlər.

Başqa xalqlar kimi, türk dünyasını təşkil edən hər bir xalqın da tarixən öz doğma, zəngin ədəbi dili yaranıb formalaşmışdır. Bu çoxsaylı türk ədəbi dilləri, təbii olaraq,

bir-birindən az-çox fərqlənir. Həmin fərqlər dillərin bütün komponentlərində və ən çox lüğət tərkibini təşkil edən vahidlərində özünü daha qabarıq göstərir.

Türk dilləri arasındakı fərqlər müasir türk dünyasının inkişafına, onun xalqlarının daha da yaxınlaşmasına müəyyən mənada maneçilik törədir. İndiki dövrdə belə dil baryerini aradan götürüb soy kökləri eyni olan türk xalqları üçün ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Ortaq dil yaratmaq zamanın tələbi-dir. Çünki ortaq türk ədəbi dili vasitəsilə türk xalqlarının əlaqələri möhkəmləndikcə onlar iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən yüksək inkişafa nail olmaq imkanı əldə edə biləcəklər.

Ortaq türk ədəbi dili yaratmağın başlıca iki yolu vardır.

Birincisi – türk dillərinin ümumi cəhətlərini özündə daha çox əks etdirən konkret bir türk dilini seçib işlətmək.

İkincisi – bütün türk dilləri əsasında ortaq türk ədəbi dili formalaşdırmaq.

Bizcə, ikinci yol – “ulu türk dili” modeli əsasında ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması daha münasibdir. Çünki bu prinsiplə yaradılan ortaq dil bütün türk dillərinin yaxşı cəhətlərini özündə cəmləşdirdiyi üçün zəngin və təsirli dil ola bilər.

Müasir dövrdə ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması bir sıra vacib linqvistik və ekstralinqvistik məsələlərin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bunların ən ümdələri aşağıdakı problemlərdir.

8.2. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ MƏRKƏZİ YARATMAQ MƏSƏLƏSİ

Türk dünyası üçün “ortaqlıq dil” yaratmaq ideyası XX əsrin 80-ci illərində yenidən bir daha meydana çıxmışdır. Bu fikir müxtəlif dil problemlərinə dair Türkiyə, Azərbaycan və Özbəkistanda təşkil olunan konqreslərdə, konfranslarda müasir zəruri ekstralingvistik problem kimi diqqəti çox cəlb etmişdir.

Konfrans iştirakçıları

Ortaqlıq dil məsələsi 1992-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən Ankarada keçirilən konfransda daha genişliyi ilə müzakirə obyektinə olmuş və bunu digər türkdilli xalqların da nümayəndələri rəğbətlə qarşılayıb müdafiə etmişlər.

Ortaqlıq ədəbi dil probleminə dair türk dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının mətbuat və nəşriyyatlarında xeyli material dərc olunmuşdur.¹

Bu tipli materiallarda ortaqlıq dilin əhəmiyyəti və yaradılması prinsiplərinə dair fikirlər, mülahizələr söylənilmişdir.

Bu proses davam edir. Lakin prosesin vahid mərkəzdən idarə olunub istiqamətləndirilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur. Əgər dil mərkəzi yaradılsa, ortaqlıq ədəbi dilin formalaşmasına böyük təsiri olar. Belə bir mərkəzin hazırda geniş maddi və digər imkanları olan Türkiyə ölkəsində yaradılması məqsədəuyğun gəlir.

¹ A.Qurbanov. Aktual türkoloji problemlər. “Həyat” q., 20 iyun 1992; Ümumtürk ədəbi dili. Bax: A.Qurbanov. “Dil və norma”, Bakı, 1992; Ümumtürk ədəbi dilinin zəruriliyi. A.Qurbanov. “Türkoloji dilçilik”. Bakı, 1993; Ümumtürk ədəbi dili məsələsi. A.Qurbanov. “Ümumi dilçilik”, II c.,1993; A.Qurbanov. Ortaqlıq ədəbi dil üçün ümumtürk lüğəti və onun tərtibi prinsipləri. Müasir dil fənlərinin tədrisi problemləri. Bakı, 1995.

Dil Mərkəzinin başlıca məqsəd və vəzifələrini aşağıdakılar təşkil etməlidir.

Konfrans və simpoziumlar keçirmək

Ortaq ədəbi dil probleminə həsr olunmuş konfrans, konqres və simpoziumların məqsədi elmi və əməli məsələləri müzakirə etməkdən ibarət olub, istiqamətverici, tənzimləyici tövsiyələr hazırlamaqla işin müsbət həllinə kömək etməlidir. 1998-ci il dekabrın 28-də N.Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetindəki Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının təşəbbüsü ilə “Ortaq türk ədəbi dili zəruriliyi” mövzusunda geniş elmi-nəzəri konfrans keçirilmiş və orada ortaqların problemlərinin bir çoxuna toxunulmuş, əhəmiyyətli təkliflər irəli sürülmüş, tövsiyələr müəyyən edilmişdir. Bu növ tədbirlər vaxtaşırı planlı və ardıcıl keçirildə öz faydasını göstərir. Təşkil olunan hər bir tədbirdə ortaqların ədəbi dil problemlərindən ümumi yox, konkret şəkildə bəhs olunaraq, onun düzgün həlli yolları dəqiq və aydın müəyyən edilmişdir.

Ortaq ədəbi dil problemlərinin müzakirə və həlli üçün konfrans və simpoziumlarla məhdudlaşmayıb, geniş proqramlı və əhatəli qurultaylar da çağırmaq məqsədmüvafiq olar. İstər konfranslarda və istərsə də dil qurultayında bütün türkdilli xalqların nümayəndələrinin iştirakının təmin olunması zəruridir. Çünki belə olduqda qəbul edilən hər bir mülahizə və ya tövsiyə türk ölkələrinə, xalqlara daha tez və canlı şəkildə yayıla bilər və məsələnin həllinə öz təsirini göstərir.

Dərnək və kurslar yaratmaq

Ortaq ədəbi dilin formalaşdırılması üçün dil kursları təşkil etmək əsas tədbirlərdəndir. Belə kurslarda yüksəkix-tisaslı dilçi kadrların köməyi ilə türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə nail olmaq mümkündür. Bununla yanaşı, dil dərnəkləri yaradıb, orada da türk dillərinin fərqləri və ümumi cəhətlərini aydınlaşdırmaq olar. Bu tədbirlər orta q türk dilinə rəğbət və məhəbbət aşılamaqda xüsusi rol oynaya bilər.

Seriya kitablar nəşr etdirmək

Məlumdur ki, müasir müstəqil türk sistemli dilləri bir-birindən fərqləndirən bir sıra səciyyəvi cəhətlər vardır. Bu səciyyəvi cəhətləri və eləcə də ümumi orta q əlamətləri aşkar etmək ümumədəbi dilin yaranmasmda xüsusi rola malikdir. Bu məqsədlə “Türk dilini öyrənək”, “Türkmən dilini öyrənək”, “Azərbaycan dilini öyrənək”, “Qırğız dilini öyrənək”, “Özbək dilini öyrənək”, “Qazax dilini öyrənək”... adlı latın əlifbası ilə kiçikhəcmli seriya kitablar nəşr etdirmək gərəkdir. Belə kitabları müasir türk dövlətlərinə sifariş verib hazırlatmaq olar.

Jurnal və qəzet buraxmaq

Türk dilləri üçün orta q ədəbi dilin hər hansı bir məsələsinin yayılması mətbuatla bağlıdır. Buna görə də “Orta q ədəbi dil” adlı jurnal və həmin adda qəzet də nəşr etmək lazımdır.

“Orta q ədəbi dil” jurnal və qəzetində türksistemli dillərin xüsusiyyətlərinə dair vacib materiallar əsas yer tut

malı, bunların hər biri ümumi ədəbi dilin yaradılmasına, formalaşmasına və təkmilləşməsinə xidmət etməlidir.

Qəzet və jurnal ortaq dilin əvəzsiz təbliğatçısıdır. Buna görə də çap olunan jurnal və qəzet nüsxələri bütün türkdilli ölkələrdə geniş ziyalı kütləsinə çatdırılmalı və onların bu vasitələrdən istifadə etmələrinə imkanlar yaradılmalıdır.

Radio və televiziya verilişləri təşkil etmək

Ədəbi dillərin təkmilləşməsi, zənginləşməsi və yaradılmasında radio və televiziya verilişləri əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Bu vasitələr ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında da az əhəmiyyətli deyildir. Buna görə də türk dövlətlərinin radio və televiziya proqramlarında məqsədli linqvistik verilişlərin təşkili robleminə xüsusi yer verilməlidir. Belə verilişlərin hər biri məzmunca maraqlı olub, linqvistik baxımdan isə yaxınlaşdırıcı, fərqlərin aradan qaldırılmasına kömək edə bilən xarakterdə olmalıdır.

Bütün bu deyilənlərin həyata keçirilməsi ortaq ədəbi dilin düzgün qurulmasına, onun inkişafına və sürətlə formalaşmasına kömək edə bilər.

8.3. ORTAQ TÜRK ƏLİFBASI

Hər bir ədəbi dilin inkişafında əlifba əvəzsiz rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, dünya xalqlarının yazılı ədəbi dilləri əlifba vasitəsilə öz yüksək tərəqqi səviyyəsinə ucala bilmişdir. Şübhəsiz ki, yaradılacaq ümumtürk ədəbi dilinin formalaşması və inkişafında da türk xalqları üçün ortaq əlifba xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Latın qrafikası əsasında ortaq əlifbanın yaradılması ortaq türk ədəbi dilinin meydana gəlməsini reallaşdıracaq və onun formalaşma sürətini artıracaqdır. Ortaq əlifba türkdilli xalqların tarixini, ədəbiyyat və mədəniyyətini, folklorunu, adət-ənənələrini öyrənməkdə, təbliğ etməkdə böyük rol oynaya biləcəkdir.

Türk dünyası üçün son dərəcə zəruri olan bu problemin həlli bütün ziyalıların, o cümlədən xüsusi olaraq türkoloqların qarşısında təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi durmaqdadır.

İlk təşəbbüs olaraq 1993-cü ilin mart ayında Türkiyənin Ankara şəhərində 6 türk dövlətinin – Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistanın nümayəndələrinin iştirakı ilə ortaq əlifba layihəsi hazırlanaraq, geniş müzakirə olunub, istifadə edilməsi üçün tövsiyə edildi.¹

Ortaq türk əlifbası probleminə həsr olunmuş konfransda aşağıdakılar qərara alınmışdır.

¹ A.Qurbanov. Türk dilləri əlifbası. "Xalq qəzeti", 6 aprel 1993-cü il.

TÜRK XALQLARI ÜÇÜN ORTAQ ƏLİFBA

Nö	Çap şəkli	Əl yazısı şəkli	Adı	Nö	Çap şəkli	Əl yazısı şəkli	Adı
1	A a	A a	a	18	L l	L l	le
2	B b	B b	be	19	M m	M m	me
3	C c	C c	ce	20	N n	N n	ne
4	Ç ç	Ç ç	çe	21	Ñ ñ	Ñ ñ	ñe
5	D d	D d	de	22	O o	O o	o
6	E e	E e	e	23	Ö ö	Ö ö	ö
7	Ə ə	Ə ə	ə	24	P p	P p	pe
8	F f	F f	fe	25	R r	R r	re
9	G g	G g	ge	26	S s	S s	se
10	Ğ ğ	Ğ ğ	ğa	27	Ş ş	Ş ş	şe
11	H h	H h	he	28	T t	T t	te
12	X x	X x	xa	29	U u	U u	u
13	ı ı	ı ı	ı	30	Ü ü	Ü ü	ü
14	i i	i i	i	31	V v	V v	ve
15	J j	J j	je	32	W w	W w	we
16	K k	K k	ke	33	Y y	Y y	ye
17	Q q	Q q	ka	34	Z z	Z z	ze

Türkiyədə müzakirə edilərək təsdiq olunmuşdur. Prof. Afət Qurbanov

1. Türk Cumhuriyetleri sahip oldukları soy, dil, tarih ve kültür ortaklıklarının tabii sonucu olarak iletişim, bilim, kültür, sanat, edebiyat, ekonomi, teknoloji, sağlık gibi hemen her alanda işbirliğine girmektedir. Ancaq Türk Dünyası bugün çok yazı dilli ve çok alfabeli bir dönemi yaşamaktadır. Bu da Türk halkları, ona göre de bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında arzu edilmeyen bir iletişim eksikliğini ortaya çıkarmaktadır.

Konferans, Türk devletleri arasında her alanda arzu-lanan kardeşlik ve iş birliğinin sağlam, kalıcı ve sürekli olmasını kuvvetlendirmek için farklı alfabelere sahip olmanın yarattığı güçlüğü gidermenin gerekti-gine işaret eder ve Türk yazı dillerinin ortak unsurla-rının canlandırılması ve Türk yazı dillerinin birbirine yakınlaştırılması işinin önemini vurgular.

2. Konferans, bu duygu ve düşüncelerle iletişimdeki bu eksikliğin giderilmesinde atılacak ilk addımın Türk Cumhuriyetlerinin, hem Türk dilinin yapısına uy-ğunluğu hem de modern dünyayı daha yakından ve kolay olarak takip edip yararlanmak ve modern dün-yada hak edilen yeri almak için Latin esasında kuru-lacak aşağıdaki alfabeyi Ortak Türk Alfabesi olarak kabul eder:

ORTAK TÜRK ALFABESİ

	Aa	(le)	Ll
(be)	Bb	(me)	Mm
(ce)	Cc	(ne)	Nn
(çe)	Çç	(ne)	Nn
(de)	Dd		Oo
	Ee		Öö
	Əə	(pe)	Pp
(fe)	Ff	(re)	Rr
(ge)	Gg	(se)	Ss
(ğa)	ğ	(şe)	Şş
(he)	Hh	(te)	Tt
(ha)	Xx		Uu
	ıı		Üü
	İi	(ve)	Vv
(je)	Jj	(we)	Ww
(ke)	Kk	(ye)	Yy
(ka)	Qq	(ze)	Zz

- Her Türk Cümhuriyeti ve topluluğunun kendi alfabesini düzenlerken, bir ses için bir harif prensibinden hareketle yukarıdaki 34 harften istifade etmesi tavsiye edilir.
- Yeni alfabeler kabul edilirken, Türkler arasında ortak olan sesler için aynı işaretlerden istifade edilmesi tavsiye edilir.
- Konferans, seçilecek alfabelerle bugünkü Türk yazı dillerinin imlasında karşılaşılabilecek sıkıntıları çözmek, bunları ortak yazı dilinin imlasına yaklaştırmak ve

imla kılavuzlar hazırlama çalışmaları yapmak üzere TİKA'nın koordinasyonu ile sürekli çalışacak ve belli aralıklarla bir araya gelerek alınan neticeleri değerlendirecek ve bu Çalışma Qrubunun yapılacak ilk Türk Devletleri Cumhurbaşkanları Zirvesinin onayına sunulmasını karar altına alır.

6. Konferans, Türk Cumhuriyetlerinin alfabeye geçiş süreçlerinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi için alfabe-ye bağlı teknik alt yapının da ona göre olması gerektiğini önemle bildirir ve bu noktada ihtiyacı duyulan teknik alt yapının ve basım işlerinin karşılanması için karşılıklı yardımlaşma şeklinde ilgili cumhuriyetlerin yetkililerinin harekete geçirilmesini özenle belirtir.
7. Konferansa katılan temsilçiler, kabul ettikleri alfabenin Türk Devlet ve Hükümet Başkanları nezdinde onayı için gerekli girişimleri yapar.

İşbu bildiri 10 Mart 1993 tarihinde Ankarada Türkiye Türkçesinde 6 (altı) nüsha olarak imzalanmıştır.

**Azerbaycan
Cumhuriyeti**

Azerbeycan Bilimler
Akademisinin mühabir üyesi,
Prof. Dr. Afat Qurbanov
Prof. Dr. Alifset Abdullayev
Prof. Dr. Kemal Abdullayev

**Kazakistan
Cumhuriyeti**

Saylav Batırsaoğlu
Prof. Dr. Abduali Haydarov
Prof. Dr. Erden Hacibekov

**Kırqız
Cumhuriyeti**

Prof. Dr. Abdıqani Erkebayev
Prof. Dr. Salıcan Yigitov

**Özbekistan
Cumhuriyeti**

Dos. Dr. Enver Cabbarov
Prof. Dr. İristay Kuçkartayev
Prof. Dr. Azim Hacıyev
Doç. Dr. Habibullah Bekdemirov

**Türkiye
Cumhuriyeti**

Prof. Dr. Zeyner Korkmaz
Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun
Prof. Dr. Tuncer Gülensoy
Prof. Dr. Dursun Yıldırım
Prof. Dr. Mustafa Canpolat
Dos. Dr. Firdevs Güneş
Büyükelçi Dr. Bilal Şimşir
Prof. Dr. Mehmet Saray
Doç. Dr. Sema Barutçu

**Türkmenistan
Cumhuriyeti**

Annaqulı Nurmuhammedov
Dos. Dr. Cebbar Göklenov

Konfrans iştirakçılarının qənaətinə görə, hər xalq öz dilinin fonem sisteminə uyğun olaraq bu əlifbadakı hərf-lərdən seçib özü üçün əlifba yarada bilər. Ortaq əlifbada 34 hərf olmasına baxmayaraq, milli əlifbalarda müxtəlif miq-darda hərf işlənə bilər. Məsələn, Azərbaycan əlifbasında 32, türk əlifbasında 29 hərf olduğu kimi.

Fikrimizcə, tövsiyə olunan orta q əlifbanın gələcəkdə müəyyən dərəcədə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Belə ki, əlifbanın yaradılması prinsiplərində vaxtı ilə bu-raxılmış nöqsanlar gələcəkdə aradan götürülməlidir. Belə qüsurlardan biri məxrəcə bir-birinə yaxın olan fonemləri bildirən hərflərin bəzisinin əlifbada yanaşı (c, ç), bəziləri-nin isə ayrı (d, t) verilməsidir.

Məxrəcə yaxın səsləri bildirən hərfləri əlifbada ya-naşı vermək prinsipinə əməl olunduqda əlifba asan mə-nimsənilir və bununla tədris işi müəyyən dərəcədə yün-gülləşdirilə bilər. Bu baxımdan əlifbada hərflərin aşağıdakı qaydada düzülüşünü daha məqsədəmüvafiq hesab edirik:

Hərflər – adları

1. A – a
2. Ə – ə
3. B – be
4. R – re
5. C – ce
6. Ç – çe
7. D – de
8. T – te
9. E – e
10. V – v
11. W – vva²
12. F – fe
13. Q – qe
14. K – ke
15. G – ga
16. Ğ – ğa
17. X – xa

Hərflər – adları

18. H – he
19. I – ı
20. İ – i
21. L – le
22. M – me
23. N – ne
24. N̂ – n̂e¹
25. R – re
26. O – o
27. Ö – ö
28. Z – ze
29. S – se
30. J – je
31. Ş – şe
32. U – u
33. Ü – ü
34. Y – Ye

¹ Sağır ne (nun), burun fonemi.

² Qoşa ve.

Yeri gəlmişkən xatırlatmalıyıq ki, paziqrafiya problemi – universal əlifba, ümumi əlifba, beynəlxalq əlifba yaratmaq məsələləri cəmiyyətin çoxdankı arzusudur. Dünyada mövcud olan müxtəlif növ və quruluşlu əlifbalar, bunlardan törəmiş onlarca yeni-yeni əlifbalar xalqların bir-birini başa düşmələrinə, mədəni əlaqələrinə maneçilik törədir. Belə yazı baryerini aradan götürmək məsələsi dünya mütəfəkkirlərini az düşündürməmişdir. Bu barədə meydana gələn ideyanın tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələ eramızın II əsrində (130-cu ildə) Klavdi Qalen ümumi yazı sisteminin zəruriliyini bildirmişdir. XIII əsrdə Raymond Lull, XVII əsrdə Keyv Bek və başqaları hamını yazıda eyni işarələrdən istifadə etməyə çağırmışdır.

Türkdilli xalqlar üçün hazırlanmış ortaq əlifba bütün dünyanın marağına səbəb olan universal əlifba probleminin həllində irəliyə atılan addım kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki bu addım ümumi yazıya doğru gedən yolun təcrübə və ənənəsini genişləndirib, onun mümkün ola biləcəyinin reallaşmasına xidmət edir.

8.4. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ LÜĞƏTİ

Müasir dövrdə ortaq ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün başqa zəruri vasitələrlə yanaşı, hazırkı türk dillərinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini özündə əks etdirən bilən fundamental ümumi lüğətin tərtib olunması başlıca şərtlərdəndir. Məlumdur ki, hazırkı türk dillərinin lüğət tərkibində məna və formaca fərqlənən yüzlərcə söz və ifa-

də işlənir. Məsələn, müasir türk ədəbi dilindəki *egitim* (*təhsil*), *okul* (*məktəb*), *oğretmen* (*müəllim*), *zil* (*zəng*), *anıt* (*abidə*), *cetvəl* (*xətkəş*), *bilinc* (*şüur*), *bilim* (*elm*), *bildiri* (*məlumat*), *yönetem* (*üsul*), *dergi* (*jurnal*), *körev* (*vəzifə*), *bakan* (*nazir*), *başkan* (*sədr*), *batı* (*qərb*), *doğu* (*şərq*), *sokak* (*küçə*), *cadda* (*prospekt*), *doğa* (*təbiət*), *doğal* (*təbii*), *bozkır* (*çöl*), *durum* (*vəziyyət*), *kalite* (*keyfiyyət*), *önem* (*əhəmiyyət*), *genel* (*ümumi*), *eş* (*həyat yoldaşı*), *damat* (*kürəkən*), *ilişki* (*münasibət*), *ilgili* (*əlaqədar*), *kilo almaq* (*kökəlmək*), *kilo vermek* (*arıqlamaq*), *köy* (*kənd*), *bakır* (*mis*), *çelik* (*polad*), *çivi* (*mismar*), *fide* (*şitil*), *mısır* (*qarğıdalı*), *pirinc* (*düyü*), *çalı* (*kol*), *çiftçi* (*əkinçi*), *pilic* (*cücə*), *züppe* (*modabaz*), *çatal* (*çəngəl*), *arac* (*vasitə*), *hür* (*azad*), *özel* (*şəxsi*), *boyut* (*ölçü*), *buçuk* (*yarım*), *ufaq* (*kiçik*), *tren* (*qatar*), *tuzak* (*tələ*), *tokat* (*şapallaq*, *şillə*), *omuz* (*çiyin*), *sakat* (*şikəst*), *hırsız* (*oğru*), *çabuk* (*tez*), *çağdaş* (*müasir*), *kolay* (*asan*), *badava* (*havayı*), *mutlu* (*xoşbəxt*) və s. leksik vahidlərin ifadə etdiyi mənalər Azərbaycan oxucusuna aydın olmur. Eləcə də başqa türk dillərində ümumi anlaşmanı ağırlaşdıran bu kimi fərqli sözlər az deyildir. Məsələn, qazax dilində *sur* (*mavi*), *taksol* (*dayaq*), *uka* (*bəyənmək*), *uacü* (*əmzik*), *upat* (*dağılma*, *məhv olma*), *sepil* (*qala divarı*) və s. sözlər bu qəbildəndir.

Çoxcildli ümumtürk izahlı lüğətinin hazırlanması müasir türkoloji dilçiliyin indiki anda təxirəsalınmaz vəzifələri sırasında özünə xüsusi yer tutmalıdır. Çünki bu vacib linqvistik işin icrası, qeyd edildiyi kimi, ancaq və ancaq türk xalqlarının ümumi inkişaf mənafeyinə xidmət edə bilən problemin həllinə yönəldilmişdir. Ümumtürk lüğətinin tərtibi üçün bütün türk ölkələrində kifayət qədər lüğətçilik təcrübəsi əldə edilmiş və müxtəlif növ

lüğətlər yaradılıb nəşr edilmişdir. Məsələn, dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (I – 1966, II – 1980, III – 1983, IV – 1987); “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”, 1964; “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”, 1975; “Türkcə sözlük”, I və II cild, Ankara, 1988; “Rusca-türkcə sözlük”, M., 1972; “Türkmen dilinin sözlüqi”. Aşqabat, 1962; “Türk-mence-rusca sözlük”, Moskva, 1968; “Başkirsko-russkiy slovarı”. M., 1958; “Rusca-başkortca hüzlek”. M., 1964; “Orus-tıva slovarı”. M., 1980; “Uyqursko-russkiy slovar”. M., 1968; “Russko-karaçaevo-balkarskiy slovarı”. M., 1965; “Karaimsko-russko-polıskoy slovarı”. M., 1974.

Bu növ lüğətlər ümumtürk lüğətinin yaradılmasında mötəbər mənbə ola bilər. Qeyd olunan lüğətlərlə yanaşı, Mahmud Kaşğarının (Maxmut ibn al-Xüseyn ibn Muxammet al-Kaşqarı) “Divanü-lüğət it-türk” əsərindən (çevirən: Besim Atalay, Ankara, 1992); “Drevnetürkskiı slovarı”, L., 1969 və sair lüğətlərdən də geniş istifadə etmək olar.

Yaradılması zəruri olan ümumtürk lüğətinin başlıca məqsədi müasir türk dillərindəki fərqli sözləri özündə əks etdirmək, onların əsas mənalərini və məna çalarlarını düzgün, ətraflı açıqlamaqdan ibarət olmalıdır. Bu növ lüğət türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırmağa xidmət etməlidir. Hər bir elm sahəsində olduğu kimi, ümumtürk lüğətinin hazırlanmasında da onun metodunun və tərtibi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi ən zəruri məsələlərdəndir. Bu lüğət, əsasən, qarşılaşdırma metodu üzərində yaradıla bilər. Həmçinin burada müxtəlif türk dillərinin materialları seçilərkən qarşılaşdırma ilə yanaşı, bəzən müqayisəyə də müraciət etmək olar və lazımdır. Hansı sö-

zün ortaq dildə işlənilməsi müəyyənləşdirilərkən mütləq müqayisə köməyə gəlməlidir. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsipial cəhətlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

1. Lüğət tərtib olunarkən bütün müasir türk dillərinin – Azərbaycan, türk, türkmən, özbək, qazax, qırğız, qaqa-uz, altay, qaraqalpaq, noqay, başqırd, çuvaş, qaraçay-bal-kar, qumuq, karaim, tatar, salar, uyğur, xakas, şor, tofa, tuva və yakut dilinin materialları əhatə olunmalıdır. Bu dillərin bir qismi kənarda qalsa, ümumtürk lüğəti problemləri birtərəfli həll edilmiş olar ki, bu da ümumməqsədə çatmağa ciddi maneçilik törədə bilər.
2. Ümumtürk lüğəti hamının oxuya və istifadə edə biləcəyi qrafik sistemə uyğun yazılmalıdır. Belə yazı vasitəsi ancaq latın əlifbası ola bilər. Latın əsaslı əlifbadan istifadə edilərkən hər bir türk dilinin fonem sistemi nəzərə alınsa, şübhəsiz ki, daha böyük uğurlar qazanmaq olar.
3. Müasir türk dillərində forma və mənaca fərqlənməyən söz və ifadələr az deyildir. Məsələn, *at, arxa, ay, ayaz, bal, baş, başqa, bir, birlik, biz, boy, bulut, iş, iz, zalım* və s. Bu sözlər türk dillərində, əsasən, eyni formada səslənir və mənaları da bütün dillərdə tam uyğundur. Buna görə də belə sözlərin lüğətə salınması məqsədəuyğun deyildir.
4. Kiçik fonetik fərqlərlə seçilən sözlərin də lüğətdə verilməsi bir o qədər lüzumlu deyildir. Dilimizdəki iki sözü türk dillərində iki *eki/ikki*, on sözü *on/un*, boş sözü *boş/buş/bos*, *şad* sözü *şad/şat*, beş sözü *beş/biş, bes/baş* formalarında işlənir. Bu fərqlər bütün türk dillərində həmin sözlərin anlaşılmasına xələl gətirmir.

5. Lüğətdə forma və mənacə ciddi fərqlənən sözlər əhatə olunmalıdır. Məsələn:

Azərbaycan dili – təzyiq, cövüz, bəli, inək.

Qazax dili – kısım, jançak, iyə, sıyr.

Qırğız dili – zorduk, cancaq, öbə, uy.

Özbək dili – zülm, yancak, hə, sığır.

Türk dili – basqı, ceviz, evet, inek.

Türkmən dili – sütem, höz, hava, sığır...

6. Ortaq ədəbi dil üçün sözlərin məna eyniliyi, hər sözün eyni mənada anlaşılması olduqca zəruri hesab edilən cəhətlərdəndir. Məlumdur ki, müasir türk dillərindəki leksik vahidlərin hamısı eyni semantik quruluşa və məna yükünə malik deyildir. Bu dillərdə əksər sözlərin məna keyfiyyəti bir-birindən xeyli fərqlidir. Azərbaycan və türk dillərində işlənən aşağıdakı sözlərdə fərqlənmənin dərəcəsi çox aydın görünür.

Sözlər	DİLLƏR	
	Azərbaycan	Türk
Yapmaq	3 mənada	22 mənada
Düşmək	43 mənada	32 mənada
Almaq	26 mənada	40 mənada
Bilmək	13 mənada	12 mənada
Qurmaq	6 mənada ¹	17 mənada ²

¹ 1 Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, 1980. - Yapmaq (s.494); düşmək (s.182-185); I c., Bakı, 1966 - almaq (s.95-96); bilmək (s.271); qurmaq (s.580).

² Bax: Türkçe sözlük. Ankara, 1988. - yapmaq (II c., s.1595); düşmək (I c., s.422-423); almaq (I c., s.56-57); bilmək (I c., s.189-190); qurmaq (II c., s.931).

Yapmaq sözü türk dilində “yazmaq” – kitab yapmaq, “tikmək” – ev yapmaq, “görmək” – böyük iş yapmaq, “düzəltmək” – mobil yapmaq, “bişirmək” – ekmək yapmaq, “etmək” – iyilik (yaxşılıq) yapmaq, “bitirmək” – magistr yapmaq, “yetişdirmək”, öğretmen (müəllim) yapmaq və s. mənalarda işlənir. Bu mənalar digər türk dillərinin hamısında burada olduğu kimi anlaşılmır. Buna görə də bu növ sözlərin mənaları üzərində də seçmə əməliyyatı aparılaraq, türk xalqlarının hamısının başa düşə biləcəyi mənanı müəyyənləşdirib, onları ortaq ədəbi dilin semantik sistemində daxil etmək və sabitləşdirmək zərurəti unudulmamalıdır.

7. Ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət sahələrinin səciyyəvi leksik ünsürləri də lüğətdə öz yerini tapmalıdır. Bunlarsız mədəni əlaqələrin, ünsiyyətin yaranması qeyri-mümkün ola bilər.
8. Ortaq dilin geniş vüsət tapması üçün ailə-məişət və qohumluq bildirən sözlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Türk xalqları arasında qohumluq bildirən sözlərin bir çoxu qarışdırılıb, müxtəlif mənalarda istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “ana” sözü əvəzinə türkmən dilində “ece” işlənir. Bu söz qırğız dilində “xala” və “böyük bacı” (ece/eceke) mənalarını bildirir. Ümumiyyətlə, türk dillərində *ana* mənasını bildirmək üçün bir neçə leksik ünsürdən istifadə edilir: azərbaycanca – *ana*, başqırca – *asə/inəy*, qazaxca – *şeşe (ana)*, qırğızca – *ana*, özbəkca – *ana*, türkməncə – *ece*, türkcə – *annel/ana*.
9. Ümumi lüğətin tərkibində ən zəruri tələblərdən biri ortaq dil üçün bu və ya başqa sözün müəyyənləşdirilməsidir. Burada iki cəhətə xüsusi fikir verilməlidir. Birincisi eyni

mənanı bildirən müxtəlif sözlər bütün türk dilləri üzrə qarşılaşdırılarkən müəyyən sözün türk dillərində çox işlənilməsidir. Məsələn, “ağ” və “nəvə” mənalarını ifadə edən sözlərə nəzər yetirək. “Ağ” mənası bütün dillərdə “ağ”, yalnız türkcədə “bəyaz”, “nəvə” mənası isə, demək olar ki, bütün türk dillərində “nəvə” kəlməsi ilə türkcədə “torun” sözü ilə ifadə olunur. Belə hallarda çoxluğun, əksəriyyətin işlətdiyi söz və ifadə ümumi dil üçün göstərilməlidir. İkincisi, ümumi dil üçün söz seçilərkən müqayisə edilən sözlərdən hansının qədim və türk mənşəli olduğuna üstünlük verilməlidir. Belə bir cəhət həm də qədim türk dili ünsürlərinin mühafizəsinə, aktiv işlənilməsinə, geniş yayılmasına kömək edər ki, bu da ümumi tariximiz, ümumi mədəniyyətimiz üçün çox zəruridir.

10. Ortaq dildə işlənilməsi müəyyən edilən sözlər lüğətin səhifələrinin sonuncu qrafasında, qarşılaşdırılmış sözlərdən sonra yazılmalıdır. Bu prinsiplə hazırlanan lüğət ortaqların dilin öyrənilməsi və istifadə edilməsinə müəyyən formada istiqamət vermiş olar.

Müasir türkoloji leksikoqrafiyada ümumtürk lüğətinin tərkib hissəsi ola biləcək ikidilli lüğətlərin hazırlanmasına xüsusi yer verilməlidir. Bu sahədə aşağıdakı ad və məzmununda lüğətlərin yaradılması vəzifəsi Azərbaycan dilçiliyinin də qarşısında durur: azərbaycanca-türkcə lüğət, azərbaycanca-türkməncə lüğət, azərbaycanca-qaqauzca lüğət, azərbaycanca-altayca lüğət, azərbaycanca-qaraqalpaqca lüğət, azərbaycanca-qazaxca lüğət, azərbaycanca-qırğızca lüğət, azərbaycanca-noqayca lüğət, azərbaycanca-başqırdca lüğət, azərbaycanca-çuvaşca lüğət, azərbaycanca-qaraçay-balkar-

ca lüğət, azərbaycanca-tatarca lüğət, azərbaycanca-özbəkca lüğət, azərbaycanca-salarca lüğət, azərbaycanca-uyğurca lüğət, azərbaycanca-xakasca lüğət, azərbaycanca-şorca lüğət, azərbaycanca-tofalarca lüğət, azərbaycanca-tuvaca lüğət, azərbaycanca-yakutca lüğət. Həmin lüğətlərin əks-qarşılıq əsasında (məsələn, türkcə-azərbaycanca lüğət, türkməncə-azərbaycanca lüğət, qırğızca-azərbaycanca lüğət və s.) tərtibi də unudulmamalıdır.

Ümumtürk ortaq dilinin yaradılmasına az da olsa xidmət edə biləcək belə bir lüğət 1992-ci ildə Bakıda “Türkcə-azərbaycanca lüğət”¹ adında çap edilmişdir. Lüğətdə mənası anlaşılmayan türk sözləri verilir və onların qarşısında azərbaycanca mənalari izah edilir. Məsələn:

Dikey – şaquli

Dilekce – ərizə

Dinc – sağlam, möhkəm, gümrəh, canı bərk, qıvrəq.

Dinlenme – istirahət²

Bu lüğət dildə çox işlənən 2500 söz və ifadəni əhatə edir. Həcmnin kiçik olmasına baxmayaraq, bu sahədə ilk addım kimi qiymətlidir. Lüğət elmin müxtəlif sahələrinə dair bir sıra terminləri əhatə etsəydi, şübhəsiz ki, daha faydalı ola bilərdi.

Başqa türk xalqlarında da bu növ lüğətçilik işlərinin aparılması ümumtürk lüğətinin – ortaq ədəbi dilin yaradılmasında olduqca gərəklidir.

¹ Türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı, 1992.

² Göstərilən lüğət, səh.35.

Ortaq dil yaratmaq ideyası gücləndiyi son illərdə türk dövlətlərində ümumtürk lüğətinin hazırlanmasına meyil artmışdır. Türkiyədə prof. Əhməd Bican Ercilasunun rəhbərliyi ilə “Qarşılaşdırılmalı türk ləhcələri sözlüyü”¹ adlı iki cildədən ibarət lüğət nəşr edilmişdir. Lüğətin I cildində sözlük, II cildində isə indeks verilmişdir. Bu lüğətdə 9 türk dilində – Azərbaycan, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, türk, türkmən və uйğur dilində işlənən 7000 (yeddi min) söz əhatə olunur.

“Qarşılaşdırılmalı” lüğətdə sözlər müasir türk əlifbası əsasında sıralanmış, hər sözün qarşısında digər türk dillərində işlənən leksemlər verilmiş və son sütunda isə rus dilində qarşılığı göstərilmişdir. Məsələn:

Türkçə	Azərbaycanca	Başqırdca	Qazaxca	Qaqauzca
biber	bibər	boros	burış	murç
damar	damar	tamır	tamır	tamır
oda	otaq	bülmə	bölme	bölmö

Özbəkçə	Tatarca	Türkməncə	Uyğurca	Rusca
murç	barıç	burc	laza	perets
təmsir	tamır	damar	tomur	vena
hənə	bülmə	otağ	bölmə	komnata
			(öy)	

“Qarşılaşdırılmalı” lüğəti ilk addım kimi çox qiymətli-dir. Bu, başlanılmış böyük işin tarixində mənbə rolunu oynaya biləcəkdir.

¹ Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. I ve II cild, Ankara, 1991.

Ümumtürk lüğəti hazırlanarkən onun bütövlüyünə, tamlığına xüsusi diqqət yetirilməli və çap olunduqdan sonra onun bütün türk dövlətlərində əldə edilməsinə nail olmaq gərəkdir. Belə lüğətlər müxtəlif yollarla, vasitələrlə bütün türk dünyasının heç olmazsa ziyalılarının əsas hissəsinə çatdırılmalıdır. Məqsədə nail olmaq üçün bu, əsas şərtlərdəndir.

8.5. ORTAQ DİL VƏ TERMİN ÜMUMİLİYİ

Nəzərdə tutulan ortaq türk ədəbi dili milli əlaqələr, ədəbiyyat, mədəniyyət, iqtisadiyyat, təhsil və sair fəaliyyət sahələrinin dili olmaqla yanaşı, həm də elm dili rolunu oynayacaqdır. Məlumdur ki, hər bir elmin əsasını terminlər təşkil edir, terminsiz heç bir elm və bilik sahəsini təsəvvürə gətirmək mümkün deyildir. Elə buna görədir ki, termin elmin əlifbası hesab edilərək, dil vahidi kimi son dərəcə yüksək qiymətləndirilir.

Terminlər dildəki digər leksik vahidlərdən – adi sözlərdən semantik əlamət və keyfiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu qrup dil vahidləri – terminlər elmə, mədəniyyətə, siyasətə, texnikaya dair xüsusiləşmiş mənalı söz və ifadələrdir.

Hər bir ədəbi dildəki terminlərin hamısı eyni xüsusiyyətə malik olmayaraq, işlənmə dairəsinə görə ümumi və sahə terminləri kimi diqqəti cəlb edir. Ümumi terminlər hər yerdə işlənə bildiyi halda, sahə terminləri konkret elmlərlə bağlı, məhdud və ya nisbətən məhdud olaraq işlənir. Ortaq dil üçün terminlər müəyyənləşdirilərkən bunların hər iki növündən və eləcə də bütün elm sahələrinə – ictimai

elmlər, təbiət elmləri, texniki elmlərə məxsus ən ümdə terminoloji vahidlər nəzərə alınıb seçilməlidir. Belə qarşılaşdırma – seçmə prosesində “Ümumilik tələbi” əsas götürülməlidir. Ümumilik tələbinə görə, müəyyən termin bütün türk dillərində eyni mənada anlaşılmış və istifadə olunmalıdır. Termin ümumiliyi ortaq dil yaratmaqda ən zəruri və ən vacib şərtlərdəndir. Arzuolunan ədəbi dil üçün “termin ümumiliyi” məsələsini həll etməkdə terminoloji lüğətlərə əsaslanmaq, onlardan istifadə etmək olar və bu, son dərəcə vacibdir. Müasir türk dillərində hazırlanmış yüzlərlə belə lüğət mövcuddur: “Dilçilik terminləri lüğəti”, Bakı, 1957; “Elektrotexnika terminləri lüğəti”, Bakı, 1958; “Memarlıq, inşaat və təsviri incəsənət terminləri lüğəti”, Bakı, 1958; “Zoologiya terminləri lüğəti”, Bakı, 1961; “Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti”, Bakı, 1962; “Anatomiya, histologiya və embriologiya terminləri lüğəti”, Bakı, 1962; “Meşə terminləri lüğəti”, Bakı, 1965; “Fizika terminləri lüğəti”, Bakı, 1965; “Cərrahlıq terminləri lüğəti”, Bakı, 1966; “Qısa tibb terminləri lüğəti”, Bakı, 1969; “Histologiya terminləri lüğəti”, Bakı, 1970; “Coğrafiya terminləri lüğəti”, Bakı, 1972; “Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti”, Bakı, 1973; “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”, Bakı, 1978; “Riyaziyyat terminləri lüğəti”, Bakı, 1979; “Botanika terminləri və bitki adları lüğəti”, Bakı, 1980; “Kimya terminləri lüğəti”, Bakı, 1987; “Elektrotexnika terminləri lüğəti”, Bakı, 1987; “Astronomiya terminləri lüğəti”, Bakı, 1989; N.Seyidəliyev. Dini terminlər lüğəti”, Bakı, 1996; “Dilbilim terimleri sözlüğü”. Ankara, 1948; Vecihe Hatiboğlu. “Dil bilgisi terimleri sözlüğü”. Ankara, 1972; “Dilbilim və dil-

bilgisi terimleri sözlüğü". İstanbul, 1980; "Açıqlamalı dil-bilim terimleri sözlüğü". İstanbul, 1988; Ahmet Topaloğlu. "Dil bilgisi terimler sözlüğü". Ankara, 1992 və s.

Bu növ lüğətlərə, demək olar ki, hər bir türk dilində rast gəlmək olar. Hazırda ilk növbədə bunları toplamaq və onlardan məqsədəmüvafiq istifadə etmək, bəhrələnmək müasir dilçilik elminin əsas vəzifələrindəndir.

Mövcud terminoloji lüğətlər üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, türk dillərindəki terminlər heç də bir-birinin eyni deyildir. Bunların arasında müxtəliflik çoxdur. Terminlərin bir qismi əksər türk dillərində eyni məna və formada olduğu halda, bir çoxu isə az və ya çox dərəcədə fərqlənərək ancaq bir, yaxud bir neçə dil üçün anlaşıldır. Bu cür fərqlər hətta ən yaxın qohum dillərdə də özünü göstərir. Oğuz yarımqrupu dillərinə məxsus olan türk və Azərbaycan dili nümunəsində bunu aydın görmək olur.

AZƏRBAYCANCA

fonetika
fonem
lüğət tərkibi
semasiologiya
leksikoqrafiya
morfologiya
şəkilçi
əvəzlik
sintaksis
mübtəda
xəbər

TÜRKÇƏ

səsbilgisi
səslük
kelme dağarcığı
anlam bilgisi
lüğət bilgisi
yapı bilgisi
ek
zamir
sözdizimi
özne
üklem

tamamlıq	nesne
təyin	belirten
zərflik	dolaylı tütəç
cümlə üzvləri	cümlenin öceləri
nəqli cümlə	anlatılan cümlə
qrammatik vahid	qramatik birim
normativ qrammatika	ayarlayıcı qramer
dilçilik	dil bilgisi
ümumi dilçilik	genel dillər bilgisi
köksözlü dillər	ayrımli diller
aqlütinativ dillər	bitişimli diller
flektiv dillər	bükümlü diller...

Terminoloji lüğətlərdə təkmənalı terminlərlə yanaşı, onlarca çoxmənalı termin də yer almışdır. Bəzi anlayışların bir terminlə ifadə edilməsi ilə yanaşı, bir sıra anlayışlar bir neçə terminlə – sinonim terminlə bildirilir. Dilimizdəki “baş cümlə” termini müasir türk dilində üç sinonim terminlə – ana cümle, temel cümle, esas cümle terminləri ilə ifadə edilir.

Terminlərin quruluşca fərqləri də diqqəti cəlb edir. Lüğətlərdəki terminlər leksik tərkibinə görə bir sözdən, iki və daha artıq sözdən ibarətdir.

Ortaq dil üçün terminlər seçilib müəyyənləşdirilərkən üç cəhətə xüsusi əməl edilməsi gərəkdir:

- 1. Terminin təkmənalılığı.** Çoxmənalılığın əksinə olaraq təkmənalılıq termin üçün ən başlıca əlamətlərdəndir. Təkmənalı terminlər hər hansı bir məfhumu dəqiq ifadə edir. Belə terminlər işləndiyi mətndən, əhatə edildiyi sözlərdən asılı olmayaraq hər yerdə

eyni mənada dərk olunur. Termin çoxmənalı olduqda onun elmi dəyəri, qüvvəsi azalır, nəzərdə tutulan anlayışın əks olunmasında lazımi imkan yaranmır, fikirdə ağırlıq, bəzi halda dolaşıqlıq meydana gəlir.

2. **Terminin sinonimsizliyi.** Hər anlayışın bir terminlə əks olunması elmi terminlərin əsas keyfiyyətlərindəndir. Müəyyən anlayışın bir neçə terminlə verilməsi termindən istifadəni ağırlaşdırır, xüsusilə terminin təkmilləşməsi və sabitləşmə prosesinə ağırlıq gətirir. Dilimizdə müəyyən xüsusi mənanı bildirmək üçün “etimologiya” və “mənaşünaslıq” terminlərindən istifadə olunur. Bu terminlərin hər ikisi mənşəcə alınma sözlərdən düzəldilmişdir. Bunlardan birinin seçilib götürülməsi terminoloji tələb və lingvistik baxımdan daha müvafiq olar.

3. **Terminin qısalığı.** Terminin qısalığı, tək sözdən ibarət olması onun yaxşı əlamətlərindən biridir. Məlumdur ki, elmi anlayışlar bir sözlə ifadə olunduqda, onun mənimlənməsi, yadda saxlanması, tələffüzü daha asan olur. Buna görə də ortaq dil üçün termin seçilərkən onun yığcamlığına, təksözlülüyinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

Yuxarıda göstərilən bu cəhətlər lazımi dərəcədə nəzərə alınsa, şübhəsiz ki, ortaq ədəbi dili arzu edilən səviyyədə formalaşdırıb istifadəyə vermək olar.

8.6. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ QRAMMATİKASI

Nəzərdə tutulan ortaq ədəbi dilin yaradılmasında müasir türk dillərinin qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri

yətlərinə dair nəzəri bilikləri ümumiləşdirən əhatəli və sanballı bir əsərin hazırlanması da vacib məsələlərdəndir.

Ortaq dil üçün yaradılan qrammatika sinxron aspekt-də tərtib olunmalıdır. Müasir türk dillərinin qrammatik cəhətdən oxşar və fərqli əlamətləri müəyyən edilmədən ortaqlıq dili meydana gətirmək qeyri-mümkün olar. Belə fərqlər türk dillərinin həm morfoloji, həm də sintaktik sistemində mövcuddur. Lakin bunlardan morfoloji fərqlər daha çoxdur.

Hazırda türk dillərində nitq hissələrinin təsnifi və onların dəqiq linqvistik xarakteristikasının verilməsi sahəsində aydınlaşdırılması vacib olan bir sıra problem qarşıda durur. Qeyd olunan problemlərin həlli ilə yanaşı, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə dair vahidlərin ümumanlaqlı olmasını təmin etmək gərəkdir. Məlumdur ki, əvəzliliklər türk dillərində müxtəlif formalara malikdir. I şəxsin təki-ni bildirən "mən" əvəzliyi türk dilində "ben", "bu" işarə əvəzliyi "şu", "öz" qayıdış əvəzliyi "kendi" formasında işlənir. "Kendi kendisine konuşmaq" ifadəsi (öz-özünə danışmaq) yalnız Azərbaycan dilində deyil, bir sıra başqa türk mənşəli dillərdə də asanlıqla anlaşılmır.

Qrammatikanın yaradılmasında ən vacib məsələlərdən biri türk dillərinin zəngin şəkildən düzgün istifadə edilməsidir. Ortaq dil üçün ilk növbədə məhsuldar şəkildən seçilməli, bunların forma ümumiliyinə nəzər yetirilməlidir. Bir sözlə, tərtib edilən qrammatika türk dillərinin ən yaxşı cəhətlərini özündə əks etdirərək, bütün türk xalqlarının istifadə edə biləcəyi bir vasitəyə çevrilməlidir.

8.7. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNİN QARŞILIQLI ÖYRƏNİLMƏSİ PROBLEMİ

Ortaq türk ədəbi dilinin formalaşmasında hər bir türkdilli xalqın təhsil sistemində türk dillərinin qarşılıqlı tədrisinə geniş yer vermək mühüm rol oynaya bilər. Bunun üçün türk dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərindən “Türk dilləri” fənninin tədrisinə başlamaq vacibdir. Fənnin məzmununa ayrı-ayrı müasir türk dilləri haqqında məlumatlar, onların oxşar və səciyyəvi fonemləri, söz və ifadələri, morfoloji əlamətləri, orfoqrafik, orfoepik dil xüsusiyyətləri və s. məsələlərin daxil edilməsi məqsəduyğundur. Bu yolla Azərbaycan orta məktəbini bitirən hər bir vətəndaş türk dillərini müəyyən səviyyədə öyrənmiş olur.

Ali təhsil sistemində isə “Türk dillərinin müqayisəsi” adlı fənn daha dərindən və geniş öyrədilməlidir. Burada türk dillərinin tarixinə dair məlumat, müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, müqayisəli leksikasi və müqayisəli qrammatikasi, həmçinin digər zəruri məsələlər tədrisin məzmununu təşkil etməlidir.

Türk dillərinin səciyyəvi cəhətlərinin geniş açıqlanması ortaqlıq türk ədəbi dilinin yaradılmasına təkan verən vasitələrdən başlıcası ola bilər.

* * *

Ortaq türk ədəbi dili məsələsinə dair istər Türkiyə və istərsə də Azərbaycan dilçiliyində əhəmiyyətli dərəcədə xeyli nəzəri və əməli işlər görülmüşdür. İndi türkoloji dilçiliyin əsas vəzifəsi bu linqvistik prosesi zamanın tələblərinə müvafiq davam və inkişaf etdirməkdən, xalqımızı ümumtürk istək və məqsədinə çatdırmaqdan ibarətdir.

**TÜRKOLOJİ
DİLÇİLİYƏ DAİR
BİBLİOQRAFİYA**

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK BIBLIOQRAFİYASI

Hər hansı bir elm sahəsinə dair əsaslı biblioqrafiya yaratmaq tədqiqatçının köməyinə gələn və elmin inkişafına xidmət edən vasitələrdəndir. Dünya xalqlarının elmi fəaliyyətində bu problemlə əlaqədar görülmüş işlərin miqdarı az deyildir. İctimai və təbiət elmlərinin müxtəlif sahələrinə, bölmələrinə aid iri və xırda həcmli xeyli biblioqrafiya yaradılmışdır.

Biblioqrafiyanın indiyə kimi iki növü meydana gəlmişdir:

1. **Adi biblioqrafiya.** Bu növ biblioqrafiyada əsərin müəllifi, adı, çap olunduğu yer, il və səhifələrinin miqdarı göstərilir.
2. **Annotasiyalı biblioqrafiya.** Burada adi biblioqrafiyadakı qeydlərdən əlavə əsərin məzmununa dair yığcam məlumatlar verilir.

Mövcud fikirlərə görə, hazırda türkdilli xalqlar dünyanın 60-dan çox ölkəsində yaşayırlar. Müasir dövrdə türk xalqlarının dillərinin tədqiqi ilə türkdilli respublikalardan başqa bir sıra xarici ölkələrdə, o cümlədən Almaniyada, Fransada, İngiltərədə, Rusiyada, Rumıniyada, Finlandiyada, Çexoslovakiyada, Polşada, Danimarkada, Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Yaponiyada, Çində və başqa yerlərdə elmi işlər aparılmış və bu proses indi də davam etməkdədir. Türk dillərinin linqvistik xüsusiyyətlərinə və ekstra-

lingvistik məsələlərinə dair hər il yüzlərlə elmi ədəbiyyat dərc olunur, dil problemlərinə aid elmi qurultay və konqreslərdə, konfrans və seminarlarda külli miqdarda məruzə dinlənilir və onların tezisləri çap edilir. Müntəzəm olaraq çap olunan bütün bu elmi ədəbiyyatı toplayıb ondan istifadə edə bilmək hər bir tədqiqatçının imkanı xaricində olan məsələdir. Buna görə də türkoloji dilçilik sahəsində də biblioqrafiya yaratmağa meyil göstərilmiş və müəyyən işlər aparılmışdır. Türkoloji dilçiliyə dair adi biblioqrafiya, biblioqrafiya göstəricisi, elmi ədəbiyyat siyahısı və sair səciyyəli materiallar çap olunmuşdur. 1931-ci ildə V.Q.Yeqorovun çuvaş dilinə məxsus ədəbiyyatın biblioqrafik göstəricisi nəşr edilmişdir.

Türk dillərinin tədqiqinə aid ədəbiyyatların biblioqrafiyalarının hazırlanmasına 1950 və 1960-cı illərdə xüsusi yer və əhəmiyyət verilmişdir. Bu illərdə qazax, özbək, Azərbaycan, yakut, tatar, başqırd, tuva, uyğur, qırğız, türk və türkmən dilçiliyində biblioqrafiya işləri hazırlanıb çap olunmuşdur. Bunlardan 1958-ci ildə A.Q.Karimullimin tatar dilçiliyinə aid yaratdığı biblioqrafiya (Kazan); 1965-ci ildə Ş.Ş.Sarıbayevin qazax dilçiliyinə aid biblioqrafiyası (Alma-Ata); 1998-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycan onomalogiyasına dair biblioqrafiya I" (Bakı) adi dilçilik biblioqrafiyasının prinsiplərinə müvafiq hazırlanmışdır.

Türkdilli respublikalarda və eləcə də Türkiyədə aparılmış biblioqrafik işlər hələ də zamanın tələblərinə cavab vermir. Bu çətin və ağır işin lazımi səviyyədə yerinə yetirilməsi üçün böyük zəhmət, ciddi axtarışlar lazım gəlir.

Türkoloji dilçiliyə dair fundamental biblioqrafiya hazırlamaq üçün ilk növbədə türkdilli respublikaların birin-

də biblioqrafik mərkəz yaratmaq tələb olunur. Vaxtı çatmış bu zəruri problemin ancaq dövlət səviyyəsində həyata keçirilməsi mümkündür. Bu istiqamətdə aparılan işlər dünyada dilçiliyinin çoxəsrlik təcrübə və ənənələrinə əsaslanılsa, şübhəsiz ki, böyük müvəffəqiyyətlər qazanıla bilər.

Tədqiqatçılara təqdim edilən bu “Biblioqrafiya”ya imkan daxilində əldə olunmuş və kitab formasında çap edilmiş əsərlər və məqalələr daxil edilmişdir. Gələcəkdə biblioqrafiyanın genişləndirilməsi və çoxcildli şəkllə salınması qarşıda duran ümdə vəzifələrimizdəndir.

“Biblioqrafiya”dakı materiallar türkoloji dilçiliyin tədqiqat istiqamətləri problemləri üzrə qruplaşdırılmışdır.

AFAD QURBANOV,

Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü,

Azərbaycan EA-nın üzvü, professor

I. TÜRK DİLLƏRİNİN MÖVQEYİ VƏ TƏSNİFİNƏ DAİR NƏZƏRİYYƏ VƏ MÜLAHİZƏLƏR*

1. Исследования в области этимологии алтайских языков. Л., 1979.
2. Kotviç V. Altay dillərinə aid tədqiqatlar. 1962.
3. Проблема общности алтайских языков. Л., 1969.
4. Stralenberg F. Das Nord-und Osteiche Theil von Europa und Asla. (Stokholm. 1730).

* Biblioqrafiya prof. A.Qurbanovun “Türkoloji dilçiliyin tarixi” (Bakı, 2000) proqramı əsasında hazırlanmışdır.

5. Щербак А.М. Об алтайских гипотезе в языкознании. ВЯ., 1959, № 6, стр. 51-63.
6. Щербак А.М. Работы Дж. Клосона по алтайстике, – НАА, 1963. № 3, стр. 150-153.
7. Uriel Weinreich. Languages in Contact. № 4. 1953 с.. 11.

II. TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN VƏ TÜRKDİLLİ ƏLYAZMALARIN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Агманов Е.А. Именно-атрибутивное словосочетание в языке памятников древнетюркской письменности. АҚД, Алма-Ата, 1964, 23 стр.
2. Аманжалов А.С. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности. АҚД, М., 1963, 18 стр.
3. Асаналиев У., Амиралиев К. Языковые особенности памятника «Кутадку билиг». Фрунзе, 1965, 109 стр. (qırğız dilində).
4. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в. Алма-Ата, 1971.
5. Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге-хагана. Алма-Ата, 1966, 93 стр.
6. Бакоев М. Фонд восточных рукописей АН Таджикской ССР и его изучение. НАА, 1965, № 6, стр. 223-225.
7. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, 218 стр.
8. Батманов И.А. и Кунаа А.Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы., вып. II, Кызыл, 1963, 43 стр; вып. III, Кызыл, 1965, 32 стр.

9. Байрамов Ф.Р. Аналитические глаголы в письменных памятниках азербайджанского языка XIII-XVIII вв. АҚД, М., 1967.
10. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского темсира XII-XIII в., М., 1963, 367 ст.
11. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. В., 1999.
12. Дмитриева Л.В., Мугинов А.М. Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей института народов Азии, I. История. М., 1965, 258 стр.
13. Фетхи А. Описание рукописей Научной библиотеки им. Н.И.Лобачевского, ч. I, Казан, 1960, ч. II Казань, 1962.
14. Həməzə Vəli. Nüvədi kitabələri, Bakı. 1998.
15. Хамидов Х. Язык юридических документов XVIII-XIX-XX вв. и его отношение к современному каракалпакскому литературному языку. АҚД, Нукус, 1967, 24 стр.
16. Каджарова Э. Прошедшее-настоящее время на-ыб в письменных памятниках туркменского языке XVIII-XIX вв. Изв. АН ТССР, №4, 1961.
17. Каджарова Э. Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв., АҚД, Ашхабад, 1964, 19 стр.
18. Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу-билиг», АҚД, Ташкент, 1962, 26 стр.
19. Кондратьев В.Г. Очерк грамматического строя языка памятников тюркской рунической письменности VIII в. из Монголии. АҚД, Л., 1965, 17 стр.
20. Кызласов А.Р. Новый памятник енисейской письменности. Советская этнография, 1965, № 2, стр. 104-113.

21. Казымов И.Л. Рунические письменности евроазиатских степей. Москва, 1994.
22. Курышжанов А., Томонов М. История исследования и грамматический очерк орхон-енисейских письменности. Алма-Ата, 1964, 127 стр. (qazax dilində).
23. Гаррыев Б. Горкут ата-китабы. Известия АН ТССР, № 3, 4, 1946.
24. Qurbanov A. Qədim Cücəkənd yazılı abidələri. Bakı, 1996.
25. Грач. А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. По материалам исследований 1953-1960 гг., М., 1961.
26. Qumilyov M. Qədim türklər. Bakı, 1993.
27. Махмудов К. Фонетические и морфологические особенности языка «Хибатул хакаик». АҚД, Ташкент, 1964, 27 стр.
28. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951.
29. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.Л., 1959.
30. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.
31. Мамедов Г.Г. Деепричастития в письменных памятниках азербайджанского языка XIV–XIX веков. АҚД, Баку, 1967, 24 стр.
32. Мамедов Ю.К. Имя существительное в орхон-енисейских памятниках (в сравнении с азербайджанским языком). АҚД, Баку, 1967, 32 стр.
33. Məmmədov Y., Rəcəbov Ə. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
34. «Михри-хатун, Диван», Критический текст и вступительная статья Е.И.Маштаковой, М., 1967, «Памятники литературы народов Востока». Тексты, Малая серия, IX.

35. Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии. М., 1962, 207стр.
36. Муталлибов С.М. Категории глагола в письменных памятниках XI века. Ташкент, 1955 (özbək dilində).
37. Надеяев В.М. Проект универсальной унифицированной фонетической транскрипции. (УУФТ), М.-Л., 1960, 65 стр.
38. Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. АДД, М., 1965, 94 ст.
39. Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960, 87 стр.
40. Новые эпиграфические находки в Киргизии (1961 г), Фрунзе, 1962, 47 стр.
41. Памятники древнетюркской письменности Тувы. вып. 1, под ред. И.А.Батманов и А.И: Кунаа, Кызыл, 1963, 68 стр:
42. Sadıqov Qasımcan. Kadimgi Türkiy yazılar. Taşkent, 1995.
43. Щербак А.М. Памятники рунического письма енисейских тюрок. НАА, 1964, № 4, стр. 140-151.
44. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961, 204 стр.
45. Şükürov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993.
46. Тагирджанов А.Т. Список таджикских, персидских и тюркских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ (продолжение списков К.Г.Залемана и А.А.Ромасевича), М., 1967, 19 стр.
47. Тенишев Э.Р. Саларские тексты, М., 1964, 142 стр.
48. Турабова М.Н. Морфологические особенности языка «Шейбани-наме» Мухаммеда Салиха. АҚД, Ташкент, 1966 28 стр.

49. Умаров З.А. Старо узбекский язык. Хорезмийские памятники XTV века. АДД, Ташкент. 1967, 212 стр.
50. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, 1980.

III. TÜRK DİLLƏRİ TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Абдурахманов Г. Проблема развития национальных языков. Ташкент, 1962, (özbək dilində).
2. Абдурахманов Г.А. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век), М., 1967, 210 стр.
3. Abduraxmanov E., Şükürov Ş. Uzbek tiliniq tarixin qrammatikasi. Taşkent, 1973.
4. Adile Ayda Etruskler (Tursakalar) Türk idiler. Ankara, 92
5. Айдаров Г. Вопросы истории и диалектологии казахского языка, вып. 5, Алма-Ата, 1963, стр. 64-108.
6. Айдаров Г. Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965, стр. 25-41.
7. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. III cild, Bakı, 1982.
8. Байлиев С. Языковые особенности дестана «Саят и Хамра», АҚД, Ашхабад, 1965, 25 стр.
9. Чеченов А.А. Проблемы формирования и развития карачаевцев и балкарцев. Москва, 1996.
10. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 1947.
11. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, 1979.
12. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, 1962.
13. Дънийаров У., Йулдашев Б. Адабий тил ва бадиий стил. (Ədəbi dil və bədii üslub), Ташкент, 1988.

14. Есемуратова Р. Развитие каракалпакской лексики после Великой Октябрьской социалистической революции. АҚД, Ташкент, 1964, 17 стр.
15. Фазылов Э. Старо-узбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века, т. I, Ташкент, 1986, 649, +1 стр.
16. Фазылов Э. Историческая морфология узбекского языка, Ташкент, 1965, 171 стр. (özbək dilində).
17. Наси́ев Т. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
18. Наси́ев Т. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, 1986.
19. Хыдыров М.Н. Материалы по истории туркменского языка. Ашхабад, 1962, 365 стр. (türkmən dilində).
20. Хыдыров М.Н. Türkmen dilinin tarixindən materiallar. Aşgabat, 1962.
21. Худийев Н. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1987.
22. Ислами М. Словарь языка Довлет Мамеда Азади, АҚД, Ашхабад, 1966, 20 стр.
23. İsmayilov T. Azərbaycan dili tarixi. B., 1983 (K.Veliyevlə birlikdə).
24. Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965, 256 стр.
25. Kazax edebi tilinin tarixi gözderi. Almatı, 1989.
26. Координационное совещание по вопросам методов изучения истории тюркских языков. Тезисы докладов. 19-22 октября 1959 г. Ашхабад, 1959, 48стр.
27. Кызлаков Л.Р. История Тувы в средние века. АҚД, М., 1966, 32 стр.
28. Кордабаев П.Р. Вопросы исторического синтаксиса (казахского языка). На материале XV–XVIII вв. Алма-Ата, 1964. 243 стр (qazax dilində)

29. Курышжанов А. К истории и критике «Тюркско-арабского словаря XIII века, – «Исследования по истории казахского языка». Алма-Ата, 1965, стр. 5-24.
30. Gürer Gülsevin. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara, 1997.
31. Qaben A. Qədim türk dilinin qrammatikası (alman dilində).
32. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. Москва, 1973.
33. Горский С.П. Очерки по истории чувашского литературного языка дооктябрьского периода. Чебоксары, 1959, 272 səh.
34. Гуламов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффиксация, АДД, Ташкент, 1955.
35. Гузев В.Г. Староосманский язык. Москва, 1979.
36. Qurbanov A. Qədim Azərbaycan dili. Bakı, 2001.
37. Левитская Л.С. Историческая фонетика чувашского языка. АҚД, М., 1966, 28 стр.
38. Levitskaya L.S. Çuvaş dilinin tarixi morfologiyası. M., 1976 (rus dilində).
39. Магеррамова Р., Джангиров М. Материалы по историческому синтаксису азербайджанского языка. Баку, 1962, 260 səh. (azərb. dilində).
40. Мамедкулиев Д. Языковые особенности дестана «Шахсенем и Гариб», АҚД, Ашхабад, 1965, 22 стр.
41. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
42. Мирзазаде Х.И. Историческая морфология азербайджанского языка. Баку, 1962, 370 səh. (azərb dilində).

43. Мирзазаде Х.И. Историческая грамматика азербайджанского языка (служебные части речи). Баку, 1959, 77 səh. (azərbay. dilində).
 44. Муталлибов С.М. Краткий очерк истории морфологии и лексики. Ташкент, 1959, 240 səh. (özbək dilində).
 45. Насилов Д.М. Структура времени индикатива в древнеуйгурском языке. АҚД, М., 1963, 21 стр.
 46. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М., 1963 122 стр.
 47. Nemetov N. Özbək tili tarihiv fonetikasi. Taşkent, 1992.
 48. Нишанбаева Т. Поема Саяда «Тахир и Зухра», научно-критический текст, АҚД, Ташкент, 1965, 15 стр.
 49. Поливанов Е.Д. К вопросу долгих гласных в общетюркском праязыке. Л., 1927.
 50. Поцелуевский А.П. Происхождение личных и указательных местоимений. Ашхабад, 1947.
 51. Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишера Навои. Ташкент, 1965, 19 стр.
 52. Рагимов М.Ш. История формирования наклонений глагола в азербайджанском языке. Баку, 1965, 268 стр.
 53. Rassadin V.V. Tofalar dilinin morfologiyası (tarixi səpkidə). Moskva, 1979 (rus dilində).
 54. Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. Ташкент, 1966, 61 стр.
 55. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, 1995.
 56. Sadıqov B. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs. Bakı, 1977.
 57. Şaban Kuzgun. Hazar ve karay türkləri. Ankara, 1993.
 58. Şerbak A.M. Qədim özbək dilinin qrammatikası. M.-L., 1962:
-

59. Умаров З.А. Грамматика староузбекского языка. «Маба-ни ул-лугат» Мирзы Мехди-хана, АҚД, Ташкент, 1967, 27 стр.
60. Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад, 1961, 225 стр.
61. Заляй Л.З. Материалы по исторической фонетике татарского языка. Казань, 1954 (tatar dilində).
62. Zılıxa Muxammedova. XI-XIV asır türkmen dilinin tarixi boyonça dernevler. Aşqabad, 1969.

IV. TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

1. Абдурахманов Г. Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965, стр. 172-198 (özbək d.).
2. Ayşe İlker. Bati Krubu türk yazı dillerinde Fiil, Ankara, 1997.
3. Баскаков Н.А. О проекте единой фонетической транскрипции для тюркских языков. М., 1959, 31 səh.
4. Черкасский М.А: Очерки по исторической фонологии тюркских гласных. АҚД, М., 1963, 23 səh.
5. Джафар А. Из истории применения сравнительно исторического метода к изучению тюркских языков, - «Материалы I Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте. 1957 г.; Ташкент, 1958, səh. 856-862.
6. «Исследования по синтаксису тюркских языков», сб. статей. М., 1962, səh. 219.
7. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. II, Морфология, М., 1956, стр. 335.

8. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. III, Синтаксис, М., 1961, 232 səh.
9. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. IV, Лексика, М., 1962.
10. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». т. I, М., 1955; т. II, М., 1956; т. III, М., 1961; т. IV, М., 1962:
11. «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961, стр. 467.
12. Исмаилов И.А. Термины родства в тюркских языках, Ташкент, 1966, 149 səh. (özbək dilində).
13. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, 1986.
14. Калиев Б.К. Редукция узких гласных звуков в казахском и каракалпакском языках. АҚД, Алма-Ата, 1967, 16 səh.
15. Гарипов Т.М. Кыпчакские языки. Урало-Поволжья. М., 1974.
16. Quliyev H. Türk dillərində feillərin semantikasi. (rusca). Bakı, 1998.
17. Qurbanov A. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993, 117 səh.
18. Материалы по общей тюркологии и дунгановедению, Фрунзе, 1964, стр. 92-106.
19. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975.
20. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М., 1984.
21. Муталибов С.М. Краткий очерк истории морфологии и лексики (тюркских языков). Ташкент, 1959, 240 səh. (özbək dilində).
22. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi. Bakı, 1986.
23. Rizvan Öztürk. Uyğur və özbək türklərində feil. Ankara, 1997.

24. Сартбаев К.К. Сравнительная грамматика тюркских языков (по материалам киргизского, казахского и узбекского языков). ч. I, Фрунзе, 1962, 112 стр.
 25. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979.
 26. Серебренников Б.А. О некоторых спорных вопросах сравнительно исторической фонетики тюркских языков, ВЯ 1960, № 4, səh. 62-72.
 27. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1981.
 28. Щербак А.М. О тюркском вокализме.-«Тюркологические исследования, М.-Л., 1963, стр. 24-40.
 29. Щербак А.М. О тюркском консонантизме, ВЯ, 1964, № 5, səh. 16-35.
 30. Щербак А.М. О фонологической оппозиции гласных по признаку раствора в тюркских языках, НАА, 1966, № 1, səh. 121-128.
 31. Щербак А.М. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. М.-Л., 1981.
 32. Щербак А.М.: Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., «Наука», 1970.
 33. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası (rus dilində), Moskva, 1988.
 34. Убрятова Е.И. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов Якутской АССР. М., 1960.
 35. «Вопросы грамматики тюркских языков». Алма-Ата, 1958.
 36. Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. Москва, 1960.
-

37. Юлдашев А.А. К сравнительно-исторической грамматике тюркских языков. Т. 4. Лексика, Москва, 1981.
38. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965. 275 səh.
39. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.

V. MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNİN TƏDQIQI

1. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, 1975.
2. Абдуллаев А. К истории преподавания азербайджанского языка. Баку, 1958, 204 стр. (azərb. d.).
3. Абдуллаев А. Сложноподчиненное предложение в современном азербайджанском языке. АДД, Баку, 1963 стр. 6-39.
4. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə. Bakı, 1964.
5. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.
6. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
7. Abduraxmanov Q. Kuşma çap sintaksisi əsasları. Taşkent, 1958.
8. Абдурахманов Г. Синтаксис сложного предложения. Ташкент, 1964, 246 səh. (özbək d.).
9. Ачилова Г. Определения и определительные словосочетания в современном туркменском языке. Ашхабад, 1951.
10. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiası. Bakı, 1947.

11. Ahmet B. Ercilasun. Bugünkü türk alfabeleri anahtar kitap-çığı. Ankara, 1992.
12. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973.
13. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.
14. Актуальные вопросы якутской лексикологии и лексикографии. Якутск, 1980.
15. Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Автореферат. Л., 1953.
16. Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Л., 1953.
17. Aliev U.B. Karaçay tilin qrammatikasi. II k. Çerkassk, 1958.
18. Aliev U.B. Malkar tilni qrammatikasi. I k. Nalçik, 1958.
19. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. Москва, 1972.
20. Ализаде А.Дж. Категория числа в азербайджанском языке. АҚД, Баку, 1966, 24 стр.
21. Алтаев С.А. Эвфемизмы в туркменском языке. Ашхабад 1956.
22. Алтыев Н. Относительно некоторых выступлений о звукоподражательных словах. Ученые записки Ташаузского пединститута, вып. 2, Ташауз, 1959.
23. Аннаурдов М.Д. Терминология туркменского языка и задачи ее улучшения. Ашхабад, 1950, 1952 и 1954 (материалы 2-го лингвистического съезда, на турк. и русском языках).
24. Аннануров А. Дилин сөзлүк составы хақында. Ашхабад, 1961.
25. Аннануров А. Фонетика-бил билиминин бөлүмидир. Ашгабат, 1959.

26. Атаниязов С. Топонимика юго-восточного Туркменистана. АҚД, Ахшбад, 1966, 22 стр.
27. Атаева Х.А. Түркмен дилинин лексикасынын өз ички ресурсларынын хасабына өсүши. Чәржев, 1961.
28. Azərbaycan bədii dilinin üslubıyyatı, Bakı, 1970.
29. Azərbaycan onomastikası problemləri. VII buraxılış: Bakı: I c., 1986; II c., 1988; III c., 1990, IV c., 1993; V c., 1995; VI c., 1996; VII c., 1999.
30. Азымов П., Амажарыев И.С., Сарыев Г., Сопев Г., Хыдыров М., Ыбрайымов А. Хәзирки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960.
31. Азымов П. Хәзирки заман түркмен дили. Гириш. Лексика. Ашгабат, 1959.
32. Азымов П., Сарыев Г. и др. Хәзирки заман түркмен дили. Синтаксис. Ашгабат, 1962.
33. Азымов П. Түркмен дили. (Сөзжайты гошулмалар). Ашгабат, 1950.
34. Азымов П. Түркмен дилинде халларын ясалышы. Ашгабат, 1944.
35. Азымов П. Түркмен дилинин хәзирки орфографиясына кәбир үйтгесимелер ве гошмачалар гиризмек хакында. Ашгабат, 1952.
36. Азымов П. Туркмен дилинин кәбир меселелери хакында. Ашгабат, 1953.
37. Азымов П. Түркмен дилинин орфографиясына гиризилийәк кәбир үйгенмелер ве гошмачалар хакында. Ашгабат, 1954.
38. Бабаев К. Идимы в туркменском языке. Ашгабад, 1962, 199 стр. (türkmən dilində).
40. Балакаев М., Кордабаев Т. Синтаксис современного казахского языка. Алма-Ата, 1966, 340 стр. (qazaх dilində).

41. Балакаев М.Б. Современный казахских язык. Алма-Ата, 1959.
42. Батманов З.З. Къумукъ тилге уыйретивню методикасы. Маъбачкъала, 1958.
43. Барашков П.П. Звуковой состав якутского языка. Якутск, 1953, 98 стр.
44. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, т. 1, М., 1951, стр. 283-286; 302.
45. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М. 1952.
46. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова:-ИСПТЯ, IV, стр. 69-100.
47. Баскаков Н.А. Огузский язык БСЭ, т. 30, 1954.
48. Баскаков Н.А. Туркменский язык. БСЭ, т. 43, 1956:
49. Батманов И.А. Современный киргизский язык, вып. 1. Фонетика, Фрунзе, 1963.
50. Байлыев Х. Хэзирки туркмен дилинин грамматикасынын гысга курсы. Ашгабат, 1948.
51. Байлыев Х. Сложные глаголы туркменского языка. Ашхабад, 1956.
52. Байлыев Х. Туркмен дилинде гошма ишликлер, Ашгабат, 1956.
53. Байрамкъулланы А.М. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Черкесск, 1961.
54. Бекджанова Р. Омонимы в киргизском языке. АҚД, Фрунзе, 30 стр.
55. Беляев И.А. Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1915.
56. Benzing J. Über die vebalformen in Türkienenischen Mitteilungen des seminars, für orientalische Sprachen, 42. Berlin, 1939, стр. 1-56.

-
57. Бердиев Д., Бабкин В. Вопросы орфографии и терминологии туркменского языка. Ашхабад, 1953.
 58. Бердиев Д. Хэзирки заман туркмен дилинде ишлик гөрнушлери. Чәржев, 1959.
 59. Бердиев Д. Категория глагольного вида в современном туркменском языке. Автореферат. Ашхабад, 1960.
 60. Бердиев Р. Хэзирки заман туркмен дилинде гошма сөзлер. Ашгабат, 1958.
 61. Бердиев Р. Сложные слова в современном туркменском языке. Автореферат. М., 1955.
 62. Бейшекоев Н. Киргизский язык. 1929-1959 гг. Фрунзе, 1961, стр. 152.
 63. Биче-оол М.Д., Исаков Р.Г. Тыва дылдын грамматиказы. Фонетика болгаш морфология. Москва, 1949.
 64. Биче-оол М.Д., Пальмбах А.А., Чадамба Л.Б. Тыва дылдын өөредилге ному. Кызыл, 1958.
 65. Bilal N. Şimşir. Azerbaycanda türk alfabesi.
 66. Богданова М.М. Основные вопросы терминологической работы в Туркменистане. Ашхабад, 1936.
 67. Боржаков А. Туркмен дилинде гайдым чалышмасы. Известия АН ТССР. сер. общественных наук. № 2, 1962:
 68. Bohtlingk O. Über die Sprache der jakuten. Jakutische Grammatik. St-Petersbourg.
 69. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.
 70. Булгарова М.А. Ногайская географическая терминология. Проблемы истории карачаево-балкарского и ногайского языков. Черкесск, 1989.
 71. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1978.
-

72. Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982.
73. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vəhidlərin sırası. Bakı, 1977.
74. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958.
75. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
76. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 1982.
77. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
78. Чәннәев Я. Хәзирки заман түркмен дилинин лексикологиясы. Ашгабат, 1972.
79. Чанков Д.И. Согласные хакасского языка. 1957, 107 стр.
80. Чарыяров Б. Хәзирки заман түркмен дилинде ишлик дережелери. Ашгабат, 1957.
81. Чарыяров Б. Гүнорта-гүнбаттар түрки диллерде ишлик заманлары. II түрк диллеринин чәнуб-герб групунда фелин заманлары.//Ашгабат, 1969.
82. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, 1997.
83. Çobanzadə B. Türk qrameri. 1929.
84. Данийаров Х., Иулдашев Б. Адабий тил ва бадий стил. (ədəbi dil və bədii üslub). Тошкент, 1988.
85. Демирчизаде А.М. Фонетика современного азербайджанского языка. Баку, 1960, стр. 145.
86. Deny S. Grammaire de la langue turque Paris. 1951.
87. Дерьяев Х. Основные вопросы синтаксиса и пунктуации туркменского языка. (тезисы к докладу по 1-ом лингвистическом съезде ТССР). Ашхабад, 1936.
88. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları, Bakı, 1960.
89. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.

90. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Абакан, 1948.
91. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.-Л., 1940:
92. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л., 1941:
93. Джафаров С. Лексика современного азербайджанского языка. Баку, 1958, 168 стр.
94. Джанибекова С.А. Ногай тилинин грамматикасы. Черкесск, 1954.
95. Джанмавов Ю.Д. Диепричастия в кумыкском литературном языке. М., 1967, стр. 330.
96. Dmitriev N.K. Başqırd dilinin qrammatikası. Ufa, 1951 (başqırd dilində).
97. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948.
98. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940.
99. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962.
100. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М., 1960, 90 стр.
101. Доможаков Н.Г., Исаков Ф.Г. Хакас тилинин грамматикасы. Абакан, 1960:
102. Дулвзон А.П. Чулымские татары и их язык.-Ученые записки Томского государственного педагогического института. 1952, т. IX.
103. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995.
104. Əliyev V. Azərbaycan dilində feli birləşmələr. Bakı, 1989.
105. Əliyev V. Felin təsriflənməyəən formaları (məsdər). B., 1989.
106. Əsədov Ə: Türk dillərində termin yaradıcılığı. Bakı, 1997.

107. Фазылов Э. И. Категория залога в узбекском языке в сравнительно-историческом освещении. АҚД, Ташкент, 1961, стр. 16.
108. Фейзханов Г. Татар тәлигә кыскача гъулем сарыф (Tatar, dilinin müxtəsər morfologiyası). Казань, 1887.
109. Fuat Bozkurt. Türklerin dili, İstanbul, 1992.
110. Нәсəнов Н. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1978.
111. Нәсəнов Н. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1987.
112. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, 1983.
113. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.
114. Хакас дилинин qrammatikası. М., 1975 (rus dilində).
115. Халиков К. Глаголы движения в современном узбекском литературном языке. АҚД, Самарканд, 1967, 30 стр.
116. Хамзаев М., Куренов С. Об орфографии туркменского языка. — «Совет Туркменистаны» от 7 июля 1962 г.
117. Хамзаев М. Некоторые вопросы орфографии туркменского языка. — «Туркменская искра» от 14 октября, 1951 г.
118. Хамзаев М. Түркмен дилинде локал дүшүмлер. Диссертация. Ашгабат, 1948.
119. Хангильдин В. Татар теле грамматикасы. Казань, 1959.
120. Харитонов Л. Н. Формы глагольного вида в якутском языке. М. — Л., 1960, стр. 179.
121. Харитонов Л. Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. Якутск, 1947.
122. Харитонов Л. Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М. Л., 1954.
123. Харитонов Л. Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. М. Л., 1963, стр: 126:

124. Хәзірки заман түркмен дили. Аşqabat, 1960.
125. Хыдыров М.Н., Бегенджов К. Фонетика туркменского языка. Ашхабад, 1948; изд. 2. Ашхабад, 1956:
126. Хыдыров М.Н., Бегенджов К. Хәзірки заман туркмен дили. Фонетика. Ашгабат, 1960.
127. Хыдыров М.Н., Бегенджев К. Современный туркменский язык. Ашхабад, 1960.
128. Хыдыров М.Н. Түркмен дилинде овнук сөзлер. Ашгабат, Ашгабат, 1947:
129. Хыдыров М.Н. Туркмен дилинде комекчи сөзлер меселеси. Ашгабат, 1947.
130. Хыдыров М.Н. Туркмен дилинде овнук сөзлер. Ашгабат, 1947.
131. Хыдыров М.Н. Туркмен дилинде союзлар. Ашгабат, 1947.
132. Хыдыров М.Н. Орта Азиянын XII–XV асырлардан китап әдебиятынын дилини туркмен дилинин гатнашыгы. Ученые записки ТГУ т. 13, 1958.
133. Хыдыров М.Н. Туркмен дилиин кәбир якын Гундогар биллерине болан гатнашыгы. Ученые записки. ТГУ, т. 13, Ашхабад, 1958.
134. Хыдыров М.Н. Туркмен дилинин гадымы турки диллер билен болан арабагланышыгы. Ученые записки ТГУ, т. 13, Ашхабад, 1958.
135. Хожаев Б. Условная форма глагола в туркменском языке. Автореферат, Ашхабад, 1958.
136. Хосрови А.М. Деепричастия в туркменском языке. Автореферат, М., 1953.
137. Хосрови А.М. Туркмен дилинде хал ишликлер. Чәржев, 1957.

138. Хозирги замон узбак адабий тили. Тошкент, 1966.
139. Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. Монография. Ашхабад, 1962.
140. Худайкулиев М. Структурные типы подражательных слов и особенности этих типов. Труды Института языка и литературы. АНТССР, вып. 3. Ашхабад, 1959.
141. İbrahimov Q. Tatar sarıfı (tatar morfologiyası), Kazan, 1911.
142. Ибраимов А. Типы простых предложений в современном туркменском языке. Автореферат, Ашхабад, 1959.
143. Иллинский Н.И. Материалы к изучению киргизского языка. Казань, 1861.
144. Иманаев Ш. Татар теленен нәхус һәм сарыфы (tatar dilinin sintaksis və morfologiyası), Казань, 1980.
145. Иструкция для составления русско-туркменских терминологических словарей. Ашхабад, 1955.
146. Исенгельдина А. Сонорные согласные казахского языка. 1959, вып. 3, стр. 52-58.
147. Исхаков А.И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке. АДД, Алма-Ата, 1964.
148. Исхаков Ф.Г., Курманалиев М.К. Ногай тил. Грозный, 1951
149. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфологий. Москва, 1961.
150. Исхаков Ф.Г. Тувинский язык. М.—Л., 1957:
151. İsrafilov V. Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı. Bakı, 1998.
152. Ишбулатов И.Х. Хезерге башкорт теле. Уфа, 1962.
153. Иванов М. Татарская грамматика. Казань, 1842.
154. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Л., 1959, стр. 151:

155. Жанузаков Т. Собственные имена в казахском языке. Алма-Ата, 1965, 143 стр. (qazax dilində).
 156. Кабутари Х. Кыскача татарча сарыф (Müxtəsər tatar morfologiyası). Казань, 1913.
 157. Калякина Т.Г. Порядок слов в простом предложении гагаузского языка. М., 1955.
 158. Камал Ф. Узбек тили лексикасы. Ташкент, 1953.
 159. Карачаевцы (Историко-этнографический очерк). Черкесск, 1978.
 160. Кайдаров А., Садвакасов Г., Талипов Т. Һазырки заман уйғур тили. Алмута, 1963.
 161. Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата, 1969.
 162. Kazımov İ. Axısqa türklərinin dili. Bakı, 1999.
 163. Кенесбаев С.К., Ысаков А., Аханов К. Казак тілі грамматикасы. Алматы, 1961.
 164. Кiekбаев Дж.Г. Лексика и фразеология современного башкирского языка. Учебное пособие Уфа, 1966, 275 стр. (başqırd dilində).
 165. Кiekбаев Ж.Ф. Башкорт теленен фонетикаһы. Уфа, 1958.
 166. Кононов А.И. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. — Л., 1956:
 167. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. — Л., 1960, стр. 69-70, 197-198, 271, 423.
 168. Крымский А.Е. Тюркі их мови та літератури. I. Тюркські мови, вып. 2, Київ, 1930.
 169. Кудайбергенов С. Кыргыз тлинде мамиле категориясы. Фрунзе, 1959.
 170. Qabulov İslam bəy. Yeni tam tatar qrammatikası. Bakı, 1902.
-

171. Гаджиев Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. М., 1963, стр. 220.
172. Гафурова Х. Наречия в туркменском языке. Автореферат. Ашхабад, 1959.
173. Ганиев Р.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка. Казань, 1963, стр. 180.
174. Qaraçay-balkar dilinin grammatikası. Nalçık (rus dilində).
175. Гаррыев Б. Языковые средства Махтумкули. Известия Туркменского филиала АН СССР, № 1 и 2. Ашхабад, 1951.
176. Qasimov. M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı, 1968.
177. Qasimov. M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı, 1973.
178. Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. М., 1961.
179. Грамматика алтайского языка (составлена членами алтайской миссии). Казань, 1869.
180. Грамматика азербайджанского языка, ч. I. Морфология. Баку, 1960, стр. 334 (azərb. dilində), ч. II. Синтаксис. Баку, 1959, стр. 404.
181. Грамматика киргизского литературного языка. Т. I, Фрунзе, 1987.
182. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., 1956.
183. Грамматика татарского языка. Морфологий и синтаксис. Казань, 1959, стр. 642 (tatar dilində).
184. Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970.
185. Грамматика современного башкирского литературного языка. М., Наука, 1981.

186. Qulyamov A., Askarova M. Müasir özbək ədəbi dili. Daşkənd, 1965 (özbək dilində).
187. Гулямов А., Аскерова М. Современный узбекский литературный язык. Ташкент, 1965.
188. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1985.
189. Qurbanov A. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı, 1999.
190. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963.
191. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 1964, 39 səh.
192. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1964, 51 səh.
193. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin qrafika və orfoqrafiyası. Bakı, 1963.
194. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi. Bakı, 1963.
195. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi və danışq dili. Bakı, 1965.
196. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilində leksik kateqoriyalar. Bakı, 1966.
197. Махмудов А. Словинное ударение в узбекском языке. Ташкент, 1960, 120 стр.
198. Макка Х. Мохтасар яна сарыф төрки (Müxtəsər yeni türk morfologiyası). Казань, 1907.
199. Максудов А. Төрки нәхчә (türk sintaksisi), Казань, 1910.
200. Максудов А. Төрки сарыфы (türk morfologiyası). Казань, 1910.
201. Мескутов В. Синонимы в современном туркменском языке. Автореферат. Ашхабад, 1962.
202. Мəммədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, 1992.

203. Məşədiyev Q. Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin semantikasi. Bakı, 1998.
 204. Михайлов М. С. Исследования по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола. М., 1965, стр. 131.
 205. Millətlərarası çağdaş türk alfabeləri sempozyumu. İstanbul, 1992.
 206. Миртаджиев М. Возникновение лексических омонимов в узбекском языке, АҚД, Ташкент, 1964, 20 стр.
 207. Mirzə Məhəmməd Kazımbəy. Türk dili ümumi sərfi. 1846.
 208. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986.
 209. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. Bakı, 1959.
 210. Мурадов А. Некоторые вопросы туркменской орфоэпии. Автореферат. Ашхабад, 1956.
 211. Мусабаев Г.Г. Лексика современного казахского языка. АДД, Алма-Ата, 1960, 36 стр.
 212. Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык, ч. I. Лексика. Алма-Ата, 1959, 141 стр:
 213. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, стр. 344.
 214. Мустафа А. Төрки сарыф (türk morfologiyası). Казань, 1905.
 215. Мухамедова З.Б. Туркменский язык, В сб.: Младописьменные языки народов СССР. М.-Л., 1959, стр. 129-140.
 216. Müasir özbək ədəbi dili. Daşkənd, 1966 (özbək dilində).
 217. Müasir yakut ədəbi dilinin qrammatikasi. М., 1982 (rus dilində).
 218. Наджин Э.Н. Современный уйгурский язык. М., 1960, стр. 133.
-

219. Насыров К. Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах. Казань, 1860.
220. Nemetov N., Rasulov R. Özbek tili sistem leksikologiyasi esasları. Taşkent, 1995.
221. Новый туркменский алфавит. Ашхабад, 1927.
222. Нугайбек Г. Төрлек (грамматика). Казань, 1911.
223. О пунктуации туркменского языка. Ашхабад, 1952.
224. Орфография туркменского языка. Ашхабад, 1953.
225. Osman Q. Sertkaya. Güney Sibırya türkçesi. Dil dergisi. Ankara, 1992.
226. Пенжиев М. Хэзирки заман туркмен дилинде санлар. Чәржев, 1962.
227. Пенжиев М. Имена числительные в современном туркменском языке. Автореферат, Ашхабад, 1962.
228. Петров Н.Е. Якутский язык. Якутск, 1958, стр. 96.
229. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, 1964.
230. Померанцев Н.П. О единстве транскрипирования географических названий Туркменистана. Известия АН ТССР, № 3, 1951.
231. Поцелуевский А.П. Фонетика туркменского языка. Ашхабад, 1936.
232. Поцелуевский А.П. Туркменский язык. БСЭ, т. 55, 1947.
233. Поцелуевский А.П. К вопросу о происхождении формы настоящего времени в тюркских языках юго-западной группы. Ашхабад, 1948.
234. Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашхабад, 1943.
235. Поцелуевский А.П. Правила орфографии туркменского литературного языка. Ашхабад, 1937.

236. Поцелуевский А.П. Проект реформы орфографии туркменского литературного языка. Ашхабад, 1936.
237. Поцелуевский Е.А. Тюркский трехчлен. М., 1967, стр. 136.
238. Рахматуллаев Ш. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. АДД, Ташкент, 1966, 106 стр.
239. Рахматуллаев Ш. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Ташкент, 1966, 262 стр. (özbək dilində).
240. Рассадин В.И. Лексика современного тофаларекого языка. АҚД, Улан-Удэ, 1967, 42 стр.
241. Refik Özdek. Türklerin altın kitabı. I. c., İstanbul, 1990.
242. Решетков Б.В. Узбекский язык, ч. 1. Введение. Фонетика. Ташкент, 1959:
243. Садыхов С. Характеристика согласных фонем азербайджанского языка с экспериментальными данными. Баку, 1960, т. 13, стр. 30-53.
244. Сомтбатталов Г.Г. Синтаксис сложного предложения башкирского языка. АДД, Баку, 1963, стр. 58.
245. Сарыйев Г. Рус дилинден гирен сөзлерин язув дүзюүни хакында. Ашгабат, 1953.
246. Сартбайев К.К. Кыргыз тилиндеги кошма суйламдун синтаксиси. Фрунзе, 1957.
247. Сауранбайев Н. Казак тили. Алма-Ата, 1953.
248. Сайфулин Ч.Г. Уйгур имласинин асаслары. Алмута, 1957.
249. Сеидов Ю.М. Словосочетание в азербайджанском литературном языке- Баку, 1966, стр. 340 (azərbay. dilində).
250. Sema Barutçu. Türk dilinin bugünkü durumu. Dil dergisi. Ankara, 1992.
251. Серебренников Б.А. К истории звуков чувашского языка, Ученые записки Ниинялэ, Чебоксары, вып. XIV, 1956.

252. Сергалиев М. Синонимика глагольных словосочетаний в современном казахском языке. АҚД, Алма-Ата, 1967, 21 стр.
253. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1969.
254. Сиразетдин А. Төрки тел. (türk dili). Казань, 1902.
255. Сопьев Г. Орфография кадалары ве она дегимли гөнук-мелер. Ашгабат, 1959.
256. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962, стр. 453.
257. Современный туркменский язык. Ашхабад, 1960, стр. 552, (türkmən dilində).
258. Современный уйгурских язык, ч. II, Морфология и синтаксис. Алма-Ата, 1966, стр. 455.
259. Современный узбекский язык. Лексикология. Фонетика. Графика и орфография. Морфология, под ред. Ф. Кашалова. Ташкент, 1957, 526 стр. (özbək dilində).
260. Шамырадов К., Ыбрайымов А. Туркмен дилиние сыпатлар. Ашгабат, 1956.
261. Şemsettin Kutlu. Türk kadın ve erkek adları. Ankara, 1969.
262. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970.
263. Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке.//Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.
264. Шварцман В.М. Некоторые вопросы казахского вокализма в свете современных экспериментально-фонетических данных. 1960, вып. 2, стр. 42-54.
265. Тачмурадов Т. Категорий принадлежности в современном туркменском языке. Автореферат. Ашхабад, 1959.

266. Tahsin Banguoğlu. Türkçenin grameri, Ankara, 1986.
267. Татмуратов А. Термины технических культур в казахском языке. АҚД, Ташкент, 1966, 21 стр.
268. Talat Tekin. Orta Asya Türk dilleri. "Dil dergisi", Ankara, 1992.
269. Тауфик Т. Сарыф төрки (türk morfologiyası). Казань, 1900.
270. Тенишев Э.Р., Подаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. М., 1966, 84 стр.
271. Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1964.
272. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1984.
273. Трофимов М.И. К интерпретации уйгурского вокализма. сб. «Исследования по фонологии», М., 1966, стр. 350-360.
274. Тумашева Д. Көнбатым себер татарлары теле. Казан, 1961.
275. Türk dünyası qramer terimleri. Ankara, 1999.
276. Тюркская лексикология и лексикография, М., 1971.
277. Туркмен дилинин грамматикасы. II, Ашгабат, 1977.
278. Туркмен дилинии пунктуациясы хақында. Ашгабат, 1952.
279. Умидбарв М. Татар нәсхүсенен мохтәсәре (müxtəsər tatar sintaksisi). Уфа, 1901.
280. Усманов С. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке. АДД, Ташкент, 1964, стр. 151.
281. Володин А. Трухменская степь и трухмены. СМОМПК, вып. 38, Тифлис, 1908.
282. Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, 1958, стр. 252.
283. Вопросы орфографии, пунктуации и терминологии туркменского языка. Ашхабад, 1953 (М.Н. Хыңдыров, А.Аккакуров, Д.Бердыев, В.Бабкин, Н. Померанцев, М.Хамзаев).

284. Вопросы составления (писательных грамматик. М, 1961 стр. 211-232; 233-244; 280.
285. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. Москва, 1972:
286. Егоров В. Г. Современный чувашский литературный язык. ч. I. Чебоксары, 1954.
287. Юнусалиев Б. М: Киргизская лексикология, ч: I: Развития корневых слов, Фрунзе, 1959.
288. Закиев М. З. Современный татарских литературный язык. Синтаксис. Казань, 1966, стр. 288 (tatar dilində).
289. Зейналов Ф. Р. Принципы классификации именных частей речи. Баку, 1960, стр. 215.
290. Зейналов Ф. Р. Служебные части речи в современных тюркских языках. АДД, Баку, 1966, стр. 88.
291. Ziya K. Səhnə dili haqqında. Bakı, 1947.

VI. TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Абдуллаев Э., Мукамбаев Ж. Очерк киргизской диалектологии. Фрунзе, 1959 (qırğız d.).
2. Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров узбекского языка. Опыт сравнительно-исторического описания говоров, АДД, Ташкент, 1961, 58 стр.
3. Абдуллаев Ф.А. Хорезмские говоры узбекского языка. I. Соварь; II Классификация хорезмских говоров. Ташкент, 1961, 346 стр.
4. Ахатов Г.Х. Диалект западно сибирских татар. Уфа, 1963, стр. 197:

5. Aksoy O. Gaziantep ağzı. III. İstanbul, 1943.
6. Аманжалов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского ячыха, ч. I, Алма-Ата, 1959, стр. 452.
7. Амансарыев Ч. Түркмен диалектолокиясы. Ашгабат, 1970.
8. Амансарыев Дж. Северные говоры ёмурского диалекта туркменского языка. Автореферат, Ашхабад, 1959.
9. Атаджанов М. Туркмен диалектлеринин өвренилишин тарыхындан гыстача маглумат. Ашгабат, 1958.
10. Атаджанов М. Краткие сведения по истории изучения туркменских диалектов. Ашхабад, 1958, стр. 24 (на туркм. языке).
11. Атаджанов М. Салырский диалект туркменского языка. Ашхабад, 1959.
12. Атаджанов М. Туркмен дилинин салыр диалекти. Ашхабат, Мары, 1958.
13. Атаджанов М. Туркмен дилинин салыр шивесинин фонетикасынын кәбир айрынтыкылыклы. Учёные записки Туркменского гос. университета, вып. 13, Ашхабад, 1958.
14. Атаджанов М. Туркмен дилинин салыр диалектинде исимлерин морфологик айратындыклары: Труды Института языка и литературы АН ТССР, т. 3, Ашхабад, 1959.
15. Ашмарин Н.И. Общий обзор народных тюркских говоров города Нухи. Баку, 1926 г.
16. Azərbaycan dilini Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
17. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955.
18. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М., 1940.
19. Башкирский диалектологический сборник, Уфа 1959.
20. Батманов И.А. Вопросы диалектологии тюркских языков, т. III, Баку, 1963, стр. 116—123.

21. Благова Г.Ф., Данияров Х.Д. Говоры «тюрок» Узбекистана в их отношениях к языку староузбекской литературы» — ВЯ, 1966, № 6, стр. 92—106.
22. Данияров Х. Бахмалский говор узбекского языка. М., 1955.
23. Данияров Х. Бахмалский говор узбекского языка. М., 1995.
24. Джангидзе В.Т. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку, 1965.
25. Дуддымурадов Н. Диалект алили туркменского языка. Автореферат, Ашхабад, 1950.
26. Əhmədov Bayram. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı. Bakı, 1987.
27. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
28. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1958.
29. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1979.
30. Xıdırov M.H. Türkmen ədəbi dili və onun dialektləri. Aşqabat, 1958.
31. İbrahimov B. Naxçıvan şivələri qrupunun leksik xüsusiyyətləri. Bakı, 1960.
32. İbrahimov B. Naxçıvan şivələrinin leksikası. Bakı, 1964.
33. Ибрагимов С. Андижанский говор узбекского языка. Ташкент, 1967, стр. 258 (özbək d.).
34. Ибрагимов С. Профессиональная лексика ферганских говоров, т. I, Ташкент, 1956, стр. 144; т. II—III.
35. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968.
36. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, Elm, 1986.
37. Иванов С.А. Центральная группа говоров якутского языка. Новосибирск, 1993.
38. Катанов Н.Ф. Материалы к изучению казанско-татарского наречия. Казань, 1898.

39. IX конференция по диалектологии тюркских языков. Тезисы докладов и сообщений. Уфа, 1982.
40. Korxmaz Z. Güney – Batı Anadolu ağızları Ses bilgisi (fonetika). Ankara, 1955.
41. Куренев С. Особенности туркменского говора Северного Кавказа (Ставрополья). Автореферат, Ашхабад, 1959.
42. Куренев С. «Ставрополь туркменлеринин» хем-де оларын медени байлыгы. Ашгабат, 1962.
43. Гулманов Г. Некоторые особенности лексики геокленского диалекта туркменского языка. Известия АН ТССР, сер. общественных наук, № 2, 1960.
44. Гулманов Г. Геокленский диалект туркменского языка. Автореферат. Ашхабад, 1960.
45. Гулманов Г. Туркмен дилинин геоклен диалектинде исимлерин морфологик характеристикасы. Труды Института языка и литературы АН ТССР, т. 2, Ашхабад, 1957.
46. Гулманов Г. Түркмен дилинин геоклен диалектиндеки кәбир фонетики айратынлыклар. Труды Института языка и литературы АН ТССР, т. 1, Ашхабад, 1956.
47. Qurbanov A. Cücəkənd şivəsi. Bakı, 2001.
48. Лексика узбекских говоров. Ташкент, 1966, стр. 454.
49. Машков Х.А. Човдурский диалект туркменского языка. Ашхабад, 1949.
50. Машков Х.А. Туркмен дилинин човдур диалекти. Диссертация. Ашгабат, 1949.
51. Материалы по узбекской диалектологии, II. под ред. проф. В.В. Решеткова, Ташкент, 1960.
52. Мухыев Х. Нохур диалектинин чекимсиз сеслери. Труды Института языкознания АН ТССР, вып. 4, Ашхабад 1962.

53. Мухыев Х. Нохур диалектинде чекимлилер. Учёные записки Туркменского гос. университета, т. 13, Ашхабад, 1958.
54. Мухыев Х. Нохур диалектинин лексики айратынлыклары. Учёные записки Туркменского гос. университета, т. 15.
55. Мухыев Х. и Ершова Е.Н. Из наблюдений над нохурским диалектом туркменского языка. Учёные записки Туркменского гос. ниверситета, т. 14, Ашхабад, 1959.
56. Мухыев Х. Туркмен дилинин нохур диалектинин кәбир фонетик айратынлыгы. Труды Института языка и литературы АН ТССР, т. 3, Ашхабад, 1959.
57. Мухыев Х. Ноурский диалект туркменского языка. Автореферат. Ашхабад, 1959.
58. Муккалебаев М. Джергейальский говор Киргизского языка, Фрунзе, 1955.
59. Naхçıvan MSSR dialekt və şivələri. Bakı, 1962.
60. Нартыев Н. Туркмен дилинин сарык диалекти. Чәржев, 1959.
61. Нартыев Н. Сарыкский диалект туркменского языка. Автореферат. Ашхабад, 1960.
62. Нартыев Н. Диалект шертлеринде адеби дилин орфографиясыны өвретмек. «Мугаллымлар газети», от 5 января 1960 г.
63. Ожарбеков С. Мангышлакский говор казахского языка. Алма-Ата, 1960.
64. Özçelek Sadettin. Urfa Merkez ağzı. Ankara. 1997.
65. Поцелуевский А.П. Диалекты туркменского языка. 1936.
66. Поцелуевский А.П. Диалекты туркменского языка. Ашхабад, 1936 (ф. к. Menqes. Einqe Bemerkunqen rur verqiler chender qrammatik des Türkments, chen. Archiv orientalni, 1939, 5-7-34)

67. Поцелуевский А.П. Туркмен дили ве онун диалектлери. Ашгабат, 1943 (стеклографические издания на туркменском языке).
 68. Решетков В.В., Шаабдурахманов Ш., Гулямов Х. Узбекская диалектология. Ташкент, 1959.
 69. Решятков В.В., Шаабдурахманов Ш. Узбекская диалектология (фонетика, лексика, морфология). Ташкент, 1962, стр. 359 (на узбекском языке).
 70. Рустамов Р.А. Кубинский диалект, Баку, 1955, стр. 262.
 71. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965.
 72. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961.
 73. Sadettin Özçelik. Urfa Merkez ağzı. Ankara,
 74. Шаабдурахманов Ш. Узбек адобий тили ва узбек халг шевалари. Ташкент, 1962.
 75. Шамурадов К. Эрсаринский диалект туркменского языка. Ашхабад, 1972.
 76. Шамырадов К. Түркмен дилинин ёмут диалектинин гүнбатар генлешиги де чекимли фонемаларын айратынлыгы. Труды Института языка и литературы АН ТССР, вып. 2, Ашхабад, 1957.
 77. Шамырадов К. Ёмут диалектинин гүнбатар сеплешигинде чекимсиз сеслерин системасы (консонантизм). Труды Института языка и литературы АН ТССР, вып. 3, 1959.
 78. Шамырадов К. Некоторые морфологические особенности именных основ западных говоров ёмурского диалекта туркменского языка. Известия АН ТССР, № 6, 1959.
 79. Шамырадов К. Западные говоры ёмурского диалекта. Автореферат, Ашхабад, 1960.
-

80. Шамырадов К. Түркмен дилинин ёмут диалектинин гүнбатар геплешигинин кёбир лексики айратынлыклары. Труды Института языка и литературы АН ТССР вып. 1, Ашхабад, 1956.
81. Шимкевич И. Практическое руководства для ознакомления с наречием туркмен Закаспийской области. Ашхабад, 1899.
82. Ширалиев М.Ш. Бакинский диалект, изд. 2. Баку, 226 стр.
83. Ширалиев М.Ш. Основы азербайджанской диалектологии. Баку, 1962, стр. 423.
84. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, 1968.
85. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı, 1957.
86. Туркмен дилинин диалектлеринин очерки. Ашгабат, 1970.
87. Туряджанова М. Тулейкенский говор киргизского языка. Фрунзе, 1954.
88. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1975.
89. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı, 1960.
90. Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, т. I-1958, т. II-1960, т. III-1963, т. IV-1966.
91. Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1958.

VII. TÜRKÖLOJİ LÜĞƏTÇİLİYİN YARADILMASI VƏ İNKİŞAFI

1. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1985.
2. Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров узбекского языка. Ташкент, 1961.

3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, B., 1989.
4. Амансарыев Ж. Туркмен дилинин лингвистик терминлеринин дүзгүнө салмак хақында, Ашгабат, 1951.
5. Ахаллы С. Махмуд Кашгарынын сөзлүги ве туркмен дили. 1958, стр. 208.
6. Ахаллы С. Словарь Махмуда Кашжарского и туркменский язык. Ашхабад, 1958, 207 стр. (türkmən dilində).
7. Алиев В. ве Бөриев К. Орысча-туркменче сөзлүк. Ашгабат, 1929.
8. Аннакуров М. Д. Русско-туркменский терминологический словарь по физике. Ашхабад, 1950.
9. Ataniyazov S. Türkmenistanın toponimik sözleri. Aşqabat, 1970.
10. Ataniyazov S. Türkmenistanın toponimiyası. 1981.
11. Ataniyazov S. Türkmen dilinin qısqaça dialektolojik sözleri, 1977.
12. Азербайджанско-русский словарь. Баку, 1941.
13. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı. I c., 1966; II c. 1980; III c. 1983; IV c. 1987.
15. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1987.
16. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı 1955.
17. Дialectолочик сүзлек, II, Казань, 1953.
18. Азербайджанско-русский словарь. Баку, 1941 (Н. Hüseynov).
19. Азизбеков Х.А. Азербайджанско-русский словарь. Баку, 1965.
20. Азимов П. Орфография туркменского языка. Краткий справочник. Ашхабад, 1959.
21. Азымов П. ве Байлыев Х. Орфографик сөзлүк. Ашгабат, 1947.

22. Азымов П., Амаксарыев Ж., Байлыев Х., Гасанов М. Г.; Гурбанов А., Сарыев Г., Сопыев Г., Чөннаев Я. Туркмен дилинин орфографик сөзлүги. Ашгабат, 1957.
23. Баскаков Н.А. и др. Хакасско-русский словарь. Москва, 1953:
24. Батыров Ш. и Карпов Г.И. Русско-туркменский словарь, Ашхабад. 1948:
25. Байрамдурдыев Б. Ахалский говор текинского диалекта туркменского языка. Ашхабад, 1965.
26. Байлыев Х. ве Гаррыев В. Туркменче-русча сөзлук. Ашгабат, 1940.
27. Байриев Ч., Давлекалов М.Х. Латано-русско-туркменский словарь медицинских терминов. Ашхабад, 1962.
28. Беляев И.А. Русско-туркменский словарь. Ашхабад, 1913.
29. Беляев И.А. Краткий русско-туркменский словарь применительного к нуждам государственной статистики. Ашхабад, 1926.
30. Беркелиев М. Русско-туркменский словарь геологических терминов. Ашхабад, 1962.
31. Болгамбаев А. Словарь синонимов казахского языка. Алма-Ата, 1962, 455 стр. ,(газах д.).
32. Диалектический словарь татарского языка. Казань, 1969.
33. Древнетюркский словарь, Москва, 1969.
34. Джумаев О.М. Краткий русско-туркменский словарь сельскохозяйственных терминов. Ашхабад, 1959.
35. Диалектический словарь языка саха. Новосибирск, 1995.
36. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

37. Эсенов А. Русско-туркменский словарь строительных терминов. Ашхабад, 1956.
38. Hacıbəyov Ü. Rusi-türki və türki-rusi lüğət.
39. Hənçərlioğlu Orhan. Türk dili sözlüğü. İstanbul, 1992.
40. Həbibli R. Azərbaycan onomastik lüğətləri. Bakı, 2000.
41. Хамзин К.М., Махмудов М.И., Сайфулин Г.Ш. Арабско-татарско-русский словарь заимствований, (арабизмы и фарсизмы в языке татарской литературы), Казань, 1965, 854 стр.
42. Хамзайев М. Түркмен дилинин орфографик сөзлери. Ашхабад, 1963.
43. Хаджиев А. Краткий словарь синонимов узбекского языка. Ташкент, 1963, 262 стр. (özbək dilində).
44. Ижтимагы-сыясы терминлерин русча-туркменче гыста сөзлиги (с вводной статьей М. И. Богдановой), Ашхабад, 1936.
45. Кайчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.
46. Казак тилинин түсіндірме сөздігі. Алматы, 1959.
47. Казак тилинин қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966.
48. Краткий словарь арабских и персидских слов, употребляющихся в азербайджанском языке. Баку, 1960, 211 стр.
49. Калчаев К. Астрономия терминлеринин русча-туркменче сөзлүгі. Ашгабат, 1958.
50. Кербабаяв Б.Б. Ботаника терминлеринин русча-туркменче сөзлүгі. Ашгабат, 1960.
51. Краткий русско-туркменский словарь социально-политических терминов. Ашхабад, 1936 и изд. 2, 1937.
52. Краткий русско-туркменский словарь политических и социально-экономических терминов. Ашхабад, 1955.

53. Краткий этимологический словарь казахского языка, Алма-Ата, 1966, 240 стр. (qazax dilində).
 54. Киргиз сөзлүгү, чилт 1, 1998; чилт II, 1998, Анкара.
 55. Kursoy-Naskali Emine. Türk dünyası Qrameri Qerttleri Kuhavuzu. Ankara, 97.
 56. Габитов М.А. Адалгалар сөзлиги (физика, математика), Ашгабат, 1933.
 57. Гафурова Х., Амансарыев Ж., Ахаллы С. Лингвистик терминлеринин гысгача русча-түркменче сөзлүгү. Ашгабат, 1951.
 58. Quliyev Ə. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı, 1999.
 59. Qurbanov A. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı, 1962.
 60. Лавров Арк., Лавров Ал. Краткий русско-туркменский географический словарь-справочник. Ашхабад, 1954.
 61. Мамедбердыев А., Габитов М.А. Орысча-туркменче математика терминология сөзлүгү. Ашгабат, 1933, Дашкент, 1935.
 62. Майлиев Г. Краткий русско-туркменский геологический словарь. Ашхабад, 1936.
 63. Майлиев Г. Гысгача русча-туркменче геологики сөзлүк. Ашгабат, 1948.
 64. Мырадов М. Математики терминлерин русча-туркменче гысгача сөзлери. Ашгабат, 1948.
 65. Мирзоев М. Руслар учун гысгача русча-туркменче сөзлүк. Ашгабат, 1936.
 66. Муталлибов С. М. «Дивану-лутат ит-турк» Махмуда Кашкарского (перевод, комментарии, исследования), АДД, Ташкент, 1967, 75 стр.
 67. Насиров К. Полный русско-татарский словарь. Казань, 1892.
 68. Ногайско-русский словарь, под ред. Н.А. Баскакова, М., 1963.
-

69. Ныязов А.Н. Химия терминлеринин русча—түркменче сөзлери. Ашгабат, 1954.
70. Orucov Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətin nəzəri əsasları. Bakı, 1959.
71. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1905. т: 3, ч. 1-2.
72. Рахматуллаев Ш. Краткий фразеологический словарь узбекского языка. Ташкент, 1964, 212 стр. (özbək dilində).
73. Русско-алтайский словарь, под ред. Н.А. Баскакова, М., 1964.
74. Русско-туркменский терминологический словарь языка, литературы и искусства. Л. Ашхабад, 1948.
75. Русско-узбекский словарь. Ташкент, 1950.
76. Русско-туркменский словарь. М., 1956.
77. Русско-казахский словарь. Алма-Ата, 1946.
78. Русча-түркменче сөзлүг. Москва, 1956.
79. Sattarov G. I. Tatar ucemnəre süzlege. 1981.
80. Словари, изданные в СССР. Библиографических указатель. 1918-1962, М., 1966, стр. 129-162.
81. Тагиев Т. Краткий русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку, 1964.
82. Татарско-русский словарь. Москва, 1966 (38000 söz).
83. Туркмен дилинин сөзлүги. Ашгабад, 1962.
84. Туркмен дилинин фразеологик сөзлүги. Ашгабат 1976.
85. Туркмен дилинин орфографик сөзлери. Ашгабат, 1963.
86. Түркче сөзлүк. I və II чилд, Анкара, 1988.
87. Түркмен дилинин сөзлүги. Составители: Хамзаев М. Я., Алтаев С., Атаев К., Агилова Г., Маскутов В., Меретгелдыев А. Ашхабад, 1962.
88. Түркмен дилинин гысгача диалектологик сөзлүги. 1977.
89. Туркменче-русча жүби сөзлүги. Ашгабат, 1939.

90. Усманов А., Данияров Р. Толковый словарь русско-интернациональных заимствований в узбекском языке. Ташкент, 1965.
91. Велмырдаев Х. ве Ныязов А. Орысча-туркменче гошунчылык терминология сөзлиги. Баку-Ашгабат, 1934.
92. Уалпачык Г.С. Русско-караимский разговорник. Симферополь, 1993.
93. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1965.
94. Yunaleyeva R.A. Russko-fatarskuy u Tatarsko-russkuy slovar. Kazan, 197
95. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.

VIII. TÜRKDİLLİ BƏDİİ MƏTNLƏRİN LİŇQVİSTİK TƏDQİQİ

1. Бердиев Р. Художественные средства в произведениях Махтумкули. «Мугаллымлар газети» от 16 апреля, 1959.
2. Бердыев Р. Магтымгулынын дөредижилигинде чеперчилик серишделер. Труды Института литературы АН ТССР, т. 4, Ашгабат, 1960.
3. Бердиев Р. О некоторых изобразительно-выразительных средствах языка в произведениях Махтумкули. Известия АН ТССР, сер. общественных наук, № 1, 1962.
4. Бердиев Р. Язык и художественные средства Махтумкулл. «Мугаллымлар газети» от 2 февраля 1960.
5. Чарыев Н. А. Кекиловын эсерлеринин чепер дили хакда. Известия АН ТССР, № 4, 1960.
6. Чунгаев Я. Язык рассказов Агахама Дурдыева. Автореферат. Ашхабад, 1955.

7. Dəmirçizadə Ə.M. F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili. Bakı, 1941.
8. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959.
9. Həsənov Q.M. «Dahinamə»nin sintaksisi. Bakı, 1967.
10. Хыдыров М.Н. Магтумгулынын дили. «Совет әдебияты», № 8, 1959.
11. Хыдыров М.Н. Магтумгулу Пырагынын дили. «Магтумгулы», Ашгабат, 1959.
12. Каррыев Б. Махтумкули и его художественный язык. Ашхабад, 1948.
13. Каррыев Б. Языковые средства Махтумкули. — «Известия Туркменского филиала АН СССР». № 1 и 2. Ашхабат, 1954.
14. Каррыев К. О художественном языке ранних художественных произведений Б. Кербабоева. Известия АН ТССР, № 4, 1960.
15. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı,
16. Məhərrəmov R. Sabirin dili. Bakı, 1976.
17. Məmmədov M. Publisist sözün qüdrəti. Bakı, 1992.
18. Mirzəzadə H. Füzulinin dili. Bakı, 1965.
19. Sadıqov B. Bədii sözün qüdrəti. Bakı, 1977.
20. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı, 1979.
21. Seyidov Y. Nəsiminin dili. Bakı, 1996.
22. Səfərov M. Ə.Əbülhəsən nəsrinin dili, B., 1992.
23. Таш-Назаров. Язык туркменской художественной литературы. Ашхабад, 1936.
24. Тайымов А. Берди Кербабоевин «Айгытлы әдим» романынын дили догрусында. Труды Института языка и литературы АН ТССР, т. 1, Ашхабад, 1956.

IX. ÜMUMTÜRK ONOMASTİKASININ TƏDQIQI

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983.
2. Атанийзов С. Топонимика юго-восточного Туркменистана. АҚД, Ашхабад, 1966.
3. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair elmi konfransın materialları. I. Bakı, 1987, 328 s.
4. Azərbaycan onomastikası problemləri. II. Bakı, 1988, 333 s.
5. Azərbaycan onomastikası problemləri. III. Bakı, 1990, 312 s.
6. Azərbaycan onomastikası problemləri. IV. Bakı, 1993, 243 s.
7. Azərbaycan onomastikası problemləri. V. Bakı, 1995, 164 s.
8. Azərbaycan onomastikası problemləri. VI. Bakı, 1996, 151 s.
9. Azərbaycan onomastikası problemləri. VII. Bakı, 1999, 110 s.
10. Azərbaycan onomastikası problemləri. VIII. Bakı, 2000. 149 s.
11. Azərbaycan onomastikası problemləri. IX. 2000. 151 s.
12. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, 1994.
13. Bağırov A. Naxçıvanın hindronimləri. Bakı, 2000, 90 s.
14. Булгарова М. Ногайская топонимия. Ставрополь. 1999. 36.
15. Данияров Р. Заимствования русско-интернациональных личных имен узбекским языком. АҚД. Ташкент, 1967 29 стр.
16. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995.
17. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı, 1984.
18. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.
19. İsrailova R.D., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası, Bakı.
20. Hacıyev Allahverdi. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. Bakı, 1990.
11. Жанузаков Т. Собственные имена в казахском языке. Алма-Ата, 1965.

22. Концевич Л. Соповцания по топонимике стран Азии и Африки. НАА, 1961, № 4, стр. 249-252.
 23. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986, 116 s.
 24. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı, 1986.
 25. Qurbanov A.M. Poetik onomastika. Bakı, 1988.
 26. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988, 596 s.
 27. «Ономастика Узбекистана». Ташкент, 1989.
 28. «Топонимика Востока. — Новые исследования». М., 1964.
 29. «Всесоюзная конференция по топонимике СССР. 28 января, 2 февраля, 1965. Тезисы докладов и сообщений». Ленинград, 1965, 289 стр.
 30. Qurbanov A.M. Ümumtürk antroponimiyası tarixi. Bakı, 1999, 22 səh.
 31. Qurbanov A.M. Dünyada türk adları. Bakı, 2000.
 32. Qurbanov A.M. Qədim türk adları. Bakı, 2000.
 33. Qurbanov A.M. Ortaq müsəlman adları. Bakı, 2000.
 34. Qurbanov A.M. Türk antroponimlərinin inkişaf dövrləri. Bakı, 2000.
 35. Qurbanov A.M. Ad və insan. Bakı, 2001.
 36. Qurbanov A.M. Türk xalqları antroponimlərinin yaranma yolları. Bakı, 2001.
 37. Qurbanov A.M. 23 türk etnonimi. Bakı, 2001.
 38. Гурбанова Ф. Пути образования антропонимов в тюркских языках. Баку, 1997.
 39. Гурбанова Ф. Структурные особенности антропонимов. Баку, 1999.
 40. Tanrıverdiyev Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. Bakı, 1999.
-

Х. TÜRK DİLLƏRİNİN MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN TƏDQIQI

1. Абаев В.И. Общие элементы в языке осетин, балкарцев и карачаевцев «Язык и мышление», I. (1931), стр. 71-89.
2. Ахунзянов Э.М. Фонетическое освоение русских слов, заимствованных в татарский язык. «Известия Казанского филиала АН СССР», 1957, № 2, стр. 171-187.
3. Ахунзянов Э.М. Морфологическое освоение русских слов заимствованных в татарский язык (имена существительные) «Известия Казанского филиала АН СССР», 1955, № 1, стр. 67-76.
4. Ахунзянов Э.М. Русские лексические заимствования, вошедшие в основной словарный фонд и словарный состав татарского языка. М., 1955, 44 səh.
5. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. Казань, 1968.
6. Аннануров А. Вопросы синтаксиса в плане перевода с русского на туркменский язык. Ашхабад, 1956.
7. Азимов П., Хыдыров М., Гурбанов А. Роль русского языка в развитии туркменского языка. «Туркменская искра» 12 октабр, 1951.
8. Бажина И.Н. Русская лексика в современном литературном языке. АҚД, Фрунзе, 1954, стр. 14.
9. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1979:
10. Данияров Р. Заимствование русско-интернациональных личных имен узбекским языком. АҚД, Ташкент, 1967, 29 стр.
11. Джигадаев Н.С. Тюркизмы в Дагестанских языках (опыт историко-этимологического анализа). М., 1990.

12. Федотов М.Р. Исторические связи чувашского языка с языками угрофиннов Поволжья и Перми, ч. I, Чебоксары, 1965, 160 стр.
13. Һаликов А.Һ. Рус танынан 500 булгар-татар, түрк асыллы сүлалә. Истанбул, 1995.
14. Nuriye Süleymanoğlu. Yenisoy. Tarih boyunca slavtürk dil ilişkileri. Ankara, 1998.
15. Хамданов Ж. Из истории русских лексических заимствований в узбекском языке (вторая половина XIX в.). АҚД, Ташкент, 1963.
16. Хамзин К.М., Махмутов М.И., Сайфуллин Г.Ш. Арабско-татарско-русский словарь заимствований. Казан, 1965, 854 стр.
17. Хыдыров М.Н. Туркмен дилинин монгол дилине болан гатнашығы (1958).
18. Кекилов А. Туркмен дилинде совет-интернационал сөзлери. Ашхабат, 1942.
19. Корш Ф.Е. Турецкие элементы в языке «Слово о полку Игореве». Изв. ОРЯС АН, т. VIII, кн. 4, СПб, 1903.
20. «Краткий словарь арабских и персидских слов употребляющихся в азербайджанском языке». Баку, 1960.
21. Кулаковский А.Е. Русские слова, перенятые и усвоенные якутами.-сб. «Статьи и материалы по якутскому языку. Якутск, 1946, стр. 12-65.
22. Ганиев Ж.В. История фонетического освоения русских лексических заимствований в узбекском литературном языке. АҚД, М., 1963, 15 стр.
23. Горшков А.Е. Роль русского языка в развитии и обогащении чувашской лексики. Чебоксары, 1963, 215 стр.
24. Майзель С. Арабские и персидские элементы в турецком языке. М., 1945.

25. Мелиоранский П.М. Вторая статья о турецких элементах в языке «Слово о полку Игореве». Изв. ОРЯС АН, т. X, кн. 2, СПб., 1905.
26. Михайлова В. Реализация русских звуков и звукосочетаний в казахском языке. АҚД, Алма-Ата, 1952, 16 стр.
27. Муллина Р.М. К вопросу о русских и интернациональных заимствованиях путем калькирования в казахском языке. «Ученые записки Казахского гос. университета», Алма-Ата, № 19 (1955), стр. 135-142.
28. Новгородский В.И. Китайские элементы в уйгурском языке. М., 1951, 95 стр.
29. Nuriyev A. Gürcü dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1999.
30. Osman Nedim Tuna. Şumer ve türk dillerinin tarihi ilgisi ile türk dilinin yaşı meselesi. Ankara. 1997.
31. Работы Дж. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тутусоманьчжурских языков ВЯ, 1966, № 3, стр. 21-35.
32. Рассадин В.И. Монголо-бурятские заимствования в сибирско-тюркских языках. М., 1980.
33. Сарыбаев Ш.Ш. К вопросу о монгольско-казахских языковых связях. «Вопросы истории и диалектологии казахского языка», вып. 2, Алма-Ата, 1960, стр. 34-71.
34. Сарыев К. Роль русского языка в обогащении лексики туркменского литературного языка: Ашхабад, 1950.
35. Сарыев Г. Влияние русского языка на обогащение словарного состава туркменского языка. АҚД, Баку, 1954, 16 стр.
36. Селищев А.М. Русские говоры Казанского край и русский у чуваш и черемисов. «Ученые записки РАНИОН» 1 й 1927), стр. 36-72.

37. Серебрянников Б.А. К вопросу о связи башкирского языка с венгерским. Уфа, 1963, 23 стр.
38. Süleymanov O. «Az-Ya». Bakı, 1993.
39. Сулейманов Б.А. Некоторые вопросы русских лексических заимствований в казахском языке. Сб. «Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965, стр. 58-90.
40. Щербак А.М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков. ВЯ, 1966, № 3, стр. 21-35.
41. Щипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.
42. Тюркизмы в восточнославянских языках. М. 1974.
43. Вопросы тюркских Языков и взаимоотношения их с другими языками» məsmuəsi. Bakı, 1972.
44. Zahidi A.İ. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, 1977.
45. Zərinzadə H. Azərbaycan sözləri fars dilində. Bakı, 1962.

XI. TÜRK DİLLƏRİNİN QURULUŞUNUN BAŞQA SİSTEMLİ DİLLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Богородицкий В.А. Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных со многими рисунками и экскурсиями о татарской орфографии и произношении. Казань, 1930, 8+357 стр.
2. Богородицкий В.А. Характеристика звукового состава в казанском говоре татарского языка. в кн.: А. Богородицкий «Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками», изд. 2. Казань, 1953, стр. 37-72.

3. Хамзаев М., Мухиев Х., Кульманов Г., Курбанов М., Кекилова Д., Харланова М. С. «Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология». Ашхабад, 1963.
4. Хамзаев М. и др. Некоторые вопросы сопоставительной грамматики русского и туркменского языков. Ашхабад, 1961.
5. Харланова М.С. Некоторые значения падежей русского языка и способы передачи их на туркменский язык. «Учёные записки ТГУ, вып. 8, Ашхабад, 1956.
6. Клименко Н.Н. К вопросу об инфинитиве туркменского языка в сопоставлении с русским. Известия АН ТССР, стр. общественных наук, № 6, 1960.
7. Корнилова О.С. Гласные, фонемы якутского и франкоузского языков. АКД, М., 1961, 14 стр.
8. Махтумова Г. Сопоставительная характеристика приименного предложного, родительного падежа русского и туркменского языков. «Мугаллыма көмек», № 3. Ашхабад, 1958.
9. Махтумова Г. Значение предлогов, употребляемых с родительным падежом русского языка, способы передачи их на туркменский язык. Ученые записки ТГУ, вып. 14. Ашхабад, 1958.
10. Незифи М. Некоторые вопросы сопоставительной грамматики русского и туркменского языков. Ашхабад, 1961.
11. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. Ташкент, 1933, 182 стр.
12. «Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология». Ашхабад, 1964.

13. Шараф Г.Ш. Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русским. «Вестник Научного общества татароведения». Казань, № 7, 1927, стр. 65-102.
14. Ершова Е.Н. К вопросу о сопоставительном изучении вокализма в русском и туркменском языках. Учёные записки ТГУ, вып. 13, Ашхабад, 1958.
15. Ершова Е.Н. Строение слога в современном русском языке (в сопоставлении с туркменским языком). Известия АН ТССР, сер. общественных наук, № 6, 1960.

XII. ÜMUMİ DİLÇİLİK VƏ DİLÇİLİK TARİXİ PROBLEMLƏRİNİN TƏDQİQİ VƏ TƏBLİĞİ

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988.
2. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992.
3. Qurbanov Afat. Ümumi dilçilik. Bakı, I c., 1989; II c., 1993.
4. Qurbanov Afat. Dilçiliyin metodları. Bakı, 1978.
5. Qurbanov Afat. Dilçiliyin sistemi. Bakı, 1976.
6. Qurbanov Afat. Dünyanın dil ailələri. Bakı, 1994.
7. Qurbanov A.M. İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər. Bakı, 1967.
8. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik məsələləri. Bakı, 1972.
9. Qurbanov A.M. İnsan və dil. Bakı, 1973.
10. Qurbanov A.M. Dilçiliyin tarixi, Bakı, 1976.
11. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977.
12. Qurbanov A.M. Dilçilik, Bakı, 1980.
13. Qurbanov A.M. Dil və nitq. Bakı, 1991.
14. Qurbanov A.M. Dil və norma. Bakı, 1992.
15. Qurbanov A.M. Dil və üslub. Bakı, 1992.
16. Qurbanov A.M. Vəhşi heyvanlar arasında tapılmış insanlar və onlarda nitq. Bakı, 2000.

17. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980.
18. Məmmədov Nəsir. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961.
19. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988.

XIII. TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN İNKİŞAF TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Абдуллаев А. «К истории преподавания азербайджанского языка». Баку, 1958, 204 стр. (на азерб. яз).
2. Abdullayev Ə. «Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf perspektivləri». «Azərbaycan dilçiliyi məsələləri» məcmuəsi. ADU, Bakı, 1981.
3. Азимов П., Курбанов А. «Дискуссия о языке и первые шаги языковедов Туркмении». — «Туркменская искра» от 20 октября, 1950.
4. Азимов П., Курбанов А. Языковедческая работа в Туркменистане». Ученые записки ТГУ, вып. 13. Ашхабад, 1958.
5. Азимов П. Некоторые вопросы туркменского языкознания». «Туркменская искра» от 30 октября 1950.
6. Азимов П. «О развитии туркменского языка за годы Советской власти». Известия АН ТССР, № 5, 1957.
7. Азимов П. «Развитие туркменского языка в советскую эпоху». Тезисы докладов на сессии ТГУ. Ашхабад, 1954.
94. Atacanov M. Türkmən dilinin salır dialekti. Aşqabat-Marı, 1958.
96. Abdurrahmanov F. Kuşma çap sintaksisi assoslari. Toşkent, 1958.
97. Aliyev U.B. Karaçay tilni qrammatikası. 11 k. Çerkeçek, 1958.
98. Aliyev U.B. Malkar tilni qrammatikası. 1 k. Nalçık, 1958.

8. Babayev A. «Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf yolları». Bakı, 1996.
9. Багиров Г. «Неопубликованные документы из истории развития грамматической мысли в Азербайджане». «Советская тюркология». № 6, 1989.
10. Баскаков Н.А. «К истории изучения алтайского языка». «Ученые записки Горно-Алтайского НИИЯЛИ», 1958, вып. 2, стр. 24-38.
11. Баскаков Н.А. «К истории изучения хакасского языка». «Записки Хакасского НИИЯЛИ», Абакам, 1951, т. II, стр. 84-104.
12. Баскаков Н.А. «К истории изучения туркменского языка»,. Ашхабад, 1965, 35 стр.
13. Baskakov N.A. Leufude des langues iriontales en URSS. (1917–1957) “Studie et Aeta Crientalia”, 1957, I. стр. 281-316.
14. Баскаков Н.А. «Развитие языков и письменности народов СССР». В сб: «Вопросы языкознания», № 3 1952.
15. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание М., 1962, «Высшая школа», стр. 7-60.
16. Батманова Л.В. «История изучения киргизского языка». АКД, Фрунзе, 1952.
17. Байгура У.Ш. «К истории изучения фонетики казанско-татарского языка». 1959, т. 119, кн.5.
99. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.
18. Богородицкий В.А. «Введение в татарское языкознание Казань, 1934.
19. Богородицкий В.А. «Введение в татарское языкознание», в связи с другими языками», Казань, 1953:

100. Богородицкий В.А. Введение в тюркское языкознание в связи с другими тюркскими языками. 1934.
106. Beresin I. Recherches sur les dialects musulmans. I. Suste-me des dialects turcs. Kazan, 1848.
20. Боровков А.К. «Изучение тюркских языков в СССР». ВЯ, 1961, № 5, стр. 10-21.
21. Budaqova Z., Aslanov A., Əliyev V. «Qrammatika məsələlə-ri». «Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi» məcmuəsi. Bakı, 1969.
22. Cavadov Ə. «Azərbaycan sovet dilçiliyi 40 ildə». «Ədəbiy-yat və dilçilik» məcmuəsi, Bakı, 1960:
23. Демирчизаде А., Тагизаде З. Азербайджанское языко-знание за 40 лет (1920–1960). ВЯ, № 5, 1961, стр. 141-144.
24. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilçiliyi inqilab meyvəsidir. «Azərbaycan EA-nın Xəbərləri», Bakı, 1947.
25. Дмитриев Н.К. Труды русских ученых в области тюрко-логии, «Ученые записки МГУ», 1946, т. III, кн. II, вып. 107, стр. 63-70:
26. Хамзаев М., Ашыров Н. «Республикамызда филология ылымынын мундан бейлек-де осмеш угрунда». Труды Института языка и литературы, т. I, Ашхабад, 1956.
27. Xamzaev M., Çarıyarov B. Türkmen sovet dil biliminin ösü-şi. «Sovet Türkmenistanı», 2.XI.1957.
28. Хамзаев М. Туркменское языкознание за 40 лет. В сб.: «Материалы юбилейной сессии, посвященной соро-колетию Великой Октябрьской революции. Ашхабад, 1958.
29. Хамзаев М. Туркмен совет дил билиминин өсуш ёлы. В кн.: «Труды института языка и литературы», т. II, Ашха-бад, 1957.

30. Хамзаев М. За правильное освещение вопросов туркменского языка. Известия АН ТССР, № 4, 1952.
31. Хамзаев М. За творческое развитие туркменского языкознания. Журн.: «Коммунист Туркменистана», № 3, 1953.
32. Xəlilov R. Azərbaycan dilçiliyi son beş ildə (1962-1966-cı illər) «Azərbaycan dilçiliyi məsələləri» məcmuəsi, Bakı, 1967.
33. Каракеев К. «Развитие науки в Советском Киргизстане», Фрунзе, 1962, 124 стр.
34. Каррыев З.А. «Востоковедение в Туркменской ССР». Труды Московского института востоковедения. № 4, 1947.
35. Касумов М. «Азербайджанское языкознание». Баку, 1958.
36. Кайдаров А. Уйгурское языкознание за 40 лет. «Известия АН Каз. ССР». Алма-Ата, 1961, вып. 3 (19). стр. 23-33.
37. Кенесбаев С.К., Сарыбаев Ш.Ш. Казахское языкознание за 40 лет, 1957, стр. 55-66.
38. Кенесбаев С. Основные вехи изучение языка казахского народа. «Октябрь и наука Казахстана». Алма-Ата, 1967, стр. 527-551.
39. Кононов А.Н. Некоторые вопросы изучения истории отечественного востоковедения «XXV Международный конгресс востоковедов. Делегация СССР». М., 1960, 31 стр.
40. Kononov A.N. Son yıllarda SSCB inde türkoloji araştırmaları, «Türk dilli araştırmaları yıllığı». Ankara, 1964, səh. 134-129.
41. Кононов А.Н. «Тюркология в Ленинграде (1917–1957)». «Ученые записки Института востоковедения». М., 1960, т. XXV, стр. 278-290.
42. Кононов А.И. Тюркская филология в СССР, 1917–1967. М., 1968.

101. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Ленинград, 1972.
102. Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка Ленинград, 1976.
103. Корш Ф.Е. Классификация турецких племен по языкам. 1910.
43. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. Москва, 1962.
93. Şeynep Korkmaz. Orta Asya'daki yeni gelişmeler ve dillerimize düşen görevler. "Dil dergisi", Ankara, 1992.
44. Курбанов А.А. Наши ближайшие задачи в области языкознания. «Мугаллыма көмек», № 4. Ашгабад, 1950.
45. Курбанов А.А. Второй лингвистический съезд Туркменистана. ВЯ, № 2, 1955.
46. Курбанов А.А. Языковедческая работа в Туркменистане и ее значение для улучшения и совершенствования преподавания туркменского языка, Ашхабад, 1957.
47. Гаджиева Н.З. Азербайджанское языкознание за 40 лет. «Известия АН Аз.ССР» Баку, 1957, № 2, стр. 203-217.
48. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. М., Наука, 1975:
49. Ганчаев К.Е. Курс лекций по истории языкознания. Одесса, 1975.
50. Qurbanov A. Türkoloji dilçiliyin inkişaf dövrləri. Bakı, 2000.
51. Qurbanov A. Türkoloji dilçiliyin tarixi. Bakı, 2000.
52. МаксUTOва Н.Х. Языкознание в Башкирии. ВЯ, 1967. № 5, стр. 141-143.
53. Михайлов М.С. Об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии». «Вопросы языка и литературы стран Востока». М., 1958, сәһ. 275-320.

-
90. Mirağa Cəfərquliyev. Milli dil və məhkəmə icraatı. Bakı, 1992.
 92. Mehmet Saray. Azərbaycan Türkleri Tarihi. İstanbul, 1993.
 104. Мошков В.А. Материалы к изучению гагаузского наречия тюркского языка. «Известия ОАИ и Этнографии», т.13, Казан, 1895.
 54. Немет Ю. Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии. ВЯ, № 6, 1963.
 55. Первый Всесоюзный тюркологический съезд: 26 февраля – 6 марта (1926). Стенографический отчет. Баку, 1926, 154 стр.
 56. Поцелуевский А.П. История изучения туркменского языка. Материалы I конференции по изучению производительных сил Туркменской ССР. Ашхабад, 1933.
 57. Поцелуевский А.П. История языкознания. Изд. Ашхабадского пединститута, Ашхабад, 1946.
 58. Поцелуевский А.П. Итоги и задачи языковедной работы в Туркмении. Известия Туркменского филиала АН СССР, № 2-3, Ашхабад, 1944.
 59. Поцелуевский А.П. Итоги последних двух лет языковедной работы в Туркменистане. Известия Туркменского филиала АН СССР, № 5, 1946.
 60. Поцелуевский А.П. Проблемы туркменской филологии. Ашхабад, 1944.
 61. Поцелуевский А.П. Туркменское языкознание в дни Отечественной войны. Известия Туркменского филиала АН СССР, вып. I, Ашхабад, 1944.
 62. Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань, 1964, 282 стр.
 63. Рагимов М., Алекперов А. Современное состояние и перспективы развития азербайджанского языкознания. «Советская тюркология» журналы, № 5, 1970.
-

64. Резолюция 1-го туркменского лингвистического съезда. Ашхабад, 1937.
65. Резолюция 2-го лингвистического съезда ТССР. Ашхабад, 1954.
66. Рустамов Р., Будагова З. Азербайджанское языкознание за 20 лет. *Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri*. Bakı, № 4, 19.
105. Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петроград, 1922.
67. Самсонова Н.Г., Слепцов П.А., Черосов М.А. Языкознание в Якутии. ВЯ, 1967, № 3, стр. 128-130.
68. Seyidov Y. Azərbaycan dilçilik elmini yaradanlar və inkişaf etdirənlər. «Dil və ədəbiyyat» məcmuəsi, ADU, Bakı, №1-2, 1969.
70. *Sovietico-Turcica*. Budapest, 1960.
71. Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тез. докл. и сообщ. Алма-Ата, Наука, 1976.
72. Струве В.В. Советское востоковедение за сорок лет, «Ученые записки Института востоковедения». М., 1960, т. XXV, стр. 3-29.
73. Şirəliyev M. Böyük Oktyabr sosialist inqilabı və Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətləri. «Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi» məcmuəsi, Bakı, 1969.
74. Talat Tekin. Sovyet Rusyada savaştan sonra türkoloji çalışmaları, «Türk dili araştırmaları yıllığı Beleten. Ankara, 1959, səh. 39-408.
75. Томсен В. История языкознания до конца XIX в. М., 1938.
76. Тюркологический сборник: 1972, М., Наука, 1973.
77. Тюркское языкознание в СССР за 70 лет. «Советская тюркология» журналы, № 5, 1987.

78. Убрятова Е.И. Общие сведения о тюркских языках. Сб.: «Млд. дописьменные языков народов СССР», М Л., 1959.
79. Убрятова Е.И. Очерк истории изучений якутского языка. Якутск, 1945, 36 стр.
80. Вопросы татарского языкознания. Казань, 1965.
81. Вопросы тюркологии. Баку, Элм, 1971.
82. Вопросы тюркского языкознания. Казань, 1976.
83. Востоковедение в Советском Азербайджане. Баку, 1964. 47 стр.
84. Якутова Г.К. Языкознание в Татарии. ВЯ, 1966, № 4, стр. 166-169.
85. Языки народов ССР т. II. Тюркские языки. М., 1966.
86. Егоров В.Г. Чувашский язык и чувашское языкознание за 30 лет советской власти. Записки НИИЯЛИ Чув. АССР. Чебоксары, 1950, вып-5, сәһ. 65-89.
87. Есенов Х.М. «Языкознание в Казахстане (1958–1961)». ВЯ, 1962, № 2, стр. 122-124.
88. Юлдашев А.А., Мусаев К.М. Тюркское языкознание в Академии Наук Средней Азии и Казахстана. ВЯ, 1966, № 1 стр. 141-146.
89. Zeynalov F. Türkologiyaın əsasları. Bakı, Maarif. 1981.
91. Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 1988.
95. Xıdırov M.N. Türkmən dilinin tarixindən materiallar. Aşqabat, 1962.
107. Radloff W. Phonetik der nodlichen Turksprachen. Leipzig, 1882.
108. Schmidt W. Dil Spach familien und Sprachenkreise der Erde, 1932.

XIV. TÜRKOLOQ DİLÇİLƏRİN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Afat Qurbanov – 70. Bakı, 1999, 71 səh.
2. «Afat Qurbanov və onun onomastika məktəbi», Bakı, 1999.
3. Akademik Afat Qurbanov. Bakı, 1999.
4. «Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию», Сборник статей. М., 1953, 343 стр.
5. Ашнин Ф.Д. Александр Николаевич Самойлович (1880–1983). НАА, 1963, № 2, стр. 243-264.
6. Библиографический словарь отечественных тюркологов, (дооктябрьский период). Москва, 1974.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Biblioqrafiya. Bakı, 1970
8. Дмитриев Н. К. Феодор Евгеньевич Корш. М., 1962, 56 стр.
9. Хасанов Х. Махмуд Кашгари. Жизнь и географическое наследие. Ташкент, 1963, 83 стр. (özbək dilində).
10. Иванов С.Н. Николай Федорович Катанов (1862—1922). Очерк жизни и деятельности. М.—Л., 1962, 56 стр.
11. Кононов А.Н. Памяти А.П. Поцелуевского. Ученые записки Ашхабадского пед. института. № 4. Ашхабад 1951.
12. Курбанов А.А., Кузьмин О.Д., Поцелуевский А.П. и Байлиев Х.М. Ашхабад, 1962, 91 стр.
13. Qurbanov A.M. Biblioqrafiya, Bakı, 2000.
14. Qurbanov A., İbrahimov B. Azərbaycan dilçiləri. Bakı, 1970.
15. Мухыев Х., Куренов С. Туркмен дилчилери. Ашхабад, 1988.
16. Памяти В.А. Богородицкого. К столетию со дня рождения (1857–1957). Казань, 1961, 390 стр.
17. Пекарский Э.К. К столетию со дня рождения. Сборник статей. Якутск, 1958, 54 стр.

18. Pristak O. Nikolay Konstantinovic Dmitriev (1858–1954) -VAJ, 1955. XXXIII, № 3, стр. 231-241.
19. Рзаев А. Мирза Казем-бек. Баку, 1965, 147 стр:
20. Şirəliyev M.Ş. Biblioqrafiya. Bakı, 1963.
21. «Тюркологический сборник к шестидесятилетию А.Н. Кононова», М., 1966, 276 стр.
22. Убрятова Е.И. «Малов С. Е. К восьмидесятилетию с дня рождения». — «Проблема тюркологии и истории востоковедения». Казань, 1964, стр. 45-55.
23. Убрятова Е.И. О научной и общественной деятельности Сергея Ефимовича Малова. — «Тюркологический сборник». №1, М. Л., 1951, стр. 5-30.
24. Убрятова Е.И. Сергей Ефимович Малов. К 75-летию со дня рождения.-«Известия АН СССР», ОЛЯ, 1955, № 1, стр. 93-98.
25. Узakov X. «Узбекские лингвисты». Ташкент, 1965, 79 стр. (özbək dilində).
26. Егоров В.Г., Ашмарин Н.И. как исследователь чувашского языка. Чебоксары, 1948, 144 стр.

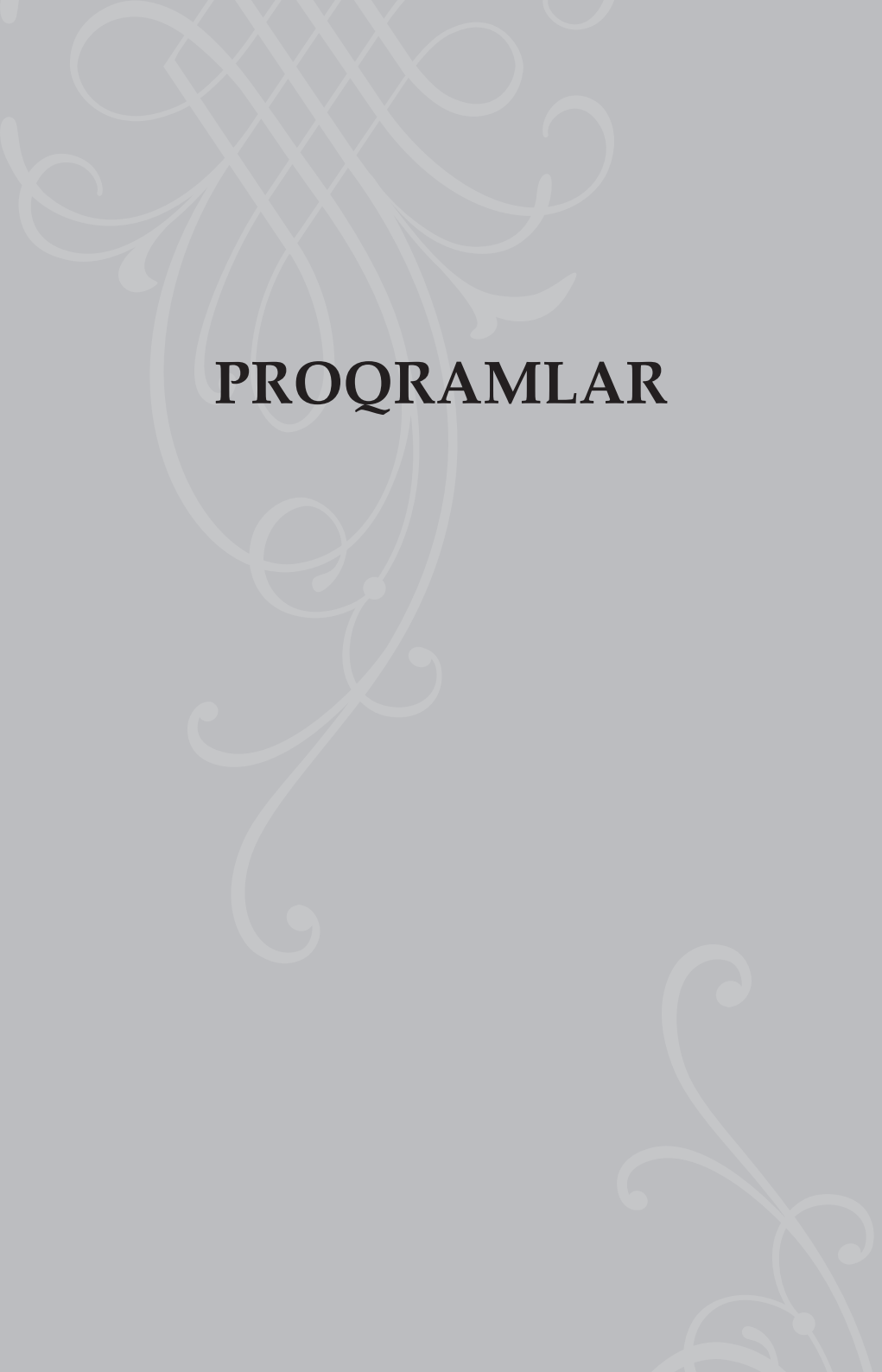
XV. TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN SAHƏ VƏ QOLLARINA DAİR BİBLİOQRAFİYALARIN HAZIRLANMASI

1. Azərbaycan onomalogiyasına dair biblioqrafiya. I. (Prof. A.Qurbanovun redaktorluğu ilə). Bakı, 1998, 110 səh.
 2. Azərbaycan onomalogiyasına dair biblioqrafiya. II. (Prof. A.Qurbanovun redaktorluğu ilə). Bakı, 2000, 50 səh.
 3. Benzing J. Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Türkologie. Wiesbaden, 1953, 107 стр.
-

4. Бейшекеев Н. «Киргизский язык» (библиографический указатель литературы). 1929–1959 гг. Фрунзе, 1961, 152 стр.
5. Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1924–1964 гг.), Ашхабад, 1966, 120 стр.
6. Библиографический указатель литературы по языкознанию, изданной в СССР с 1918 по 1957 гг., вып. I. Книги и сборники на русском языке изданные в СССР 1918–1955 гг. М., 1958, стр. 254–287.
7. Библиография по языкознанию. М., 1963, стр. 265–301. стр. 265–301.
8. Библиография изданий АН Каз. ССР 1932–1959: Алма-Ата, 1960, стр: 954–989:
9. Библиография изданий АН Уз.ССР. Книги и статьи за 1958–1960. Ташкент, 1963, 369 стр.
10. Библиография изданий АН Уз.ССР. Книги и статьи за 1961–1963 гг. Ташкент, 1967, 542 стр.
11. Библиография Турции 1713–1917 (филология, стр. 206–211).
12. Библиография Тувинской Автономной области (1774–1958). М., 1959 (языкознание 116–118).
13. Denis Sinor. “Introduction a l’etude de l’Euraste Centrale” Wiesbaden, 1963, 371 стр.
14. Дмитриев Н.К. Библиография по башкирскому языку и фольклору». Уфа, 1936, 12 стр (до 1917 г.).
15. “Handbuch der Orientalistik” Abt. Bd 5. Altaistik, Absch. 1. Türkologie. Leiden- Köln, 193.
16. “Index Islamicus 1906–1955. A.Catalogue of articles of Islamic subjects in periodicals and other collective publications”. Cambridge, 95 (тюркские языки, стр. 37–806).
17. “Index Islamicus Supplement. 1956–60...” Cambridge, 1962, XXVIII+36 (тюркские языки, № 6724–7085).

18. İsmail Eren. Türkiye Türkçesine dair Rusça neşriyat (1776–1963) üzerinde bibliyografya denemesi – “Türkiyam mecmu-esi”, cild XIX, 1964. İstanbul, 1965 seh 20-56.
19. Каримуллин А.Г. Татар тел белеме библиографиясе. Казань, 1958
20. Кайдаров А. Уйгурский язык и литература. Аннотированный библиографический указатель. Алма-Ата 1962, 140 стр.
21. Каюрова Р.А. Основные печатные работы профессорско-преподавательского состава (ТГУ) 1950–1962.
22. Библиографический указатель. Ашхабад, 1962, 51 стр.
23. Гарипов Т.М. Библиография по башкирскому языкознанию, вып. I !(до революции).
24. Loevenhal R. “The türkic lanquaques and literaturcs o, Central Asia. Bibliography. The Hague, 1957 (тюркские языки, стр. 95-114),
25. Mendes K.H. “The Türkic Languages and Peoples, An.Introduction to Türkic Studies, Wiesbaden, 1968.
26. Nicholas Poppe. «Intoduction to Altais Linguisties» Wiesbaden, 1965, 212. стр.
27. Pearson J.D. «Oriental and Asian Bibliography» London, 1966, 261 стр.
28. Pearson J.D. “Index Islamiucus, second snppetent. 1961-1966”. Cambridge, 967.
29. Петров Н.Е. Якутский язык (указатель литературы), Якутск, 1958, 98 стр.
30. Петров Н.П. Библиографический указатель литературы по фонетике чувашского языка, изданной на русском и чувашском языках (1756–1966).-«Учёные записки НИИ при СМ Чувашской АССР». 1966, вып. XXXII, стр. 209-235.

31. Саадиев Ш. Библиография литературы по азербайджанскому языкознанию. (Советский период). Баку, 1960, 144 стр.
32. Сарыбаев Ш.Ш. Библиографический указатель литературы по казахскому языку, ч. 1, изд. 2, Алма-Ата, 1965, 270 стр.
33. Сарыбаев Ш.Ш. Библиографический указатель литературы по Казахскому языкознанию (Qazax dilçilik ədəbiyyatına dair göstərici). Алма-Ата, 1994.
34. Saribaev Ş.Ş. «Kazak mil biliminin bibliografik görçemkimi» Almata, 1956.
35. Sovetiko-Turcica. Beitrage zur Bibliographie der tür kichen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion. 1917-1957, Budapest, 1960, 319 стр.
36. St. Worm. Türkic peoples of the USSR, their historicat background their languages and the development of sovie linguistic policy. London, 1954.
37. Сверчевская А.К., Черман Т.П. Библиография Турции. 1917-1958. М., 1959 (филология стр. 131 -150).
38. Якубсон Я. Указатель литературы о Туркмении. «Туркменоведение», № 10, 11, 12, Ашхабад, 1929 и № 1. Ашхабад, 1936.
39. Егоров В.Г. Библиографический указатель литературы по чувашскому языку. Чебоксары. 1931, 76 стр.

PROQRAMLAR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
TƏHSİL PROBLEMLƏRİ ÜZRƏ ELMİ-METODİK MƏRKƏZ

N.TUSİ ADINA
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

**PEDAQOJİ
UNİVERSİTET VƏ
İNSTITUTLARDA BAKALAVR
HAZIRLIĞI ÜÇÜN**

P R O Q R A M

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK

Filologiya fakültələri üçün

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının
26.09.98-ci il tarixli iclasının qərarına əsasən çap edilir (pr. № 3).

Tərtib edən: AFAT QURBANOV,
Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvü, professor

Redaktoru: VAQİF İSRAFİLOV,
Filologiya elmləri namizədi, dosent

BAKİ – 1999

BƏZİ QEYDLƏR

Müasir dövrdə filoloji təhsilin qarşısında bir sıra ciddi məsələlər durur. Bunlardan ən vacibi türkdilli auditoriyalarda ümumtürk milli mədəniyyətinin, dilinin dərinədən tədqiqi və təbliğidir. Bunun üçün yeni-yeni fənlərin yaranması zərurət kimi qarşıya çıxır. Belə zərurət nəticəsində meydana gələn linqvistik fənlərdən biri də “Türkoloji dilçilik”dir.

Dövrün tələblərinə əsasən meydana gəlmiş bu fəndə türkoloji dilçiliyin əsas problemləri əhatə olunur.

“Türkoloji dilçilik” proqramında göstərilən problemli məsələlərdən kurs və diplom işləri üçün mövzular seçmək olar. Həmin istiqamətdə aparılan işlər tələbələrin türkoloji dilçiliyə aid biliklərini daha da dərinləşdirə və genişləndirə bilər.

Bu proqram “Türkoloji dilçilik” fənninin tədrisi üçün başlıca sənəddir. Buna görə də universitetlərin humanitar fakültələrində bu fənnin təqdim olunan proqram əsasında öyrədilməsi məqsəduyğundur.

Proqramın sonunda yığcam ədəbiyyat siyahısı verilmişdir. Lazım gəlsə, zəruri hesab olunan və ya yeni dərc edilən əsərlərlə siyahını genişləndirmək olar.

GİRİŞ

1. “Türkoloji dilçilik” fənninin yeri və əhəmiyyəti

Linqvistik fənlər sistemində “Türkoloji dilçilik” xüsusi mövqeyə malikdir. Müəyyən elmi-metodiki sistem təşkil edən bütün dilçilik fənləri iki yerə ayrılır. Bunlardan biri ümumdilçilik fənləri, digəri isə xüsusi – milli dilçilik fənləridir.

Azərbaycan xüsusi dilçilik fənləri mövzu, məqsəd və vəzifəsinə görə dörd qrupa bölünür:

1) Tarixi-linqvistik fənlər:

- a) Qədim türk yazılı abidələrinin dili.
- b) Azərbaycan dilinin tarixi.
- c) Azərbaycan dilçiliyi tarixi.
- d) Türkoloji dilçilik.
- e) Türkoloji dilçiliyin tarixi.

2) Müasir dil fənləri:

- a) Müasir Azərbaycan ədəbi dili.
- b) Azərbaycan dialektologiyası.
- c) Azərbaycan dilinə dair praktikum.

3) Üslubi-linqvistik fənlər:

- a) Azərbaycan dilinin üslubiyyəti.
- b) Bədii mətnin linqvistik təhlili.

4) Ortoloji-linqvistik fənlər:

- a) Azərbaycan nitq mədəniyyəti.
- b) Natiqlik sənətinin əsasları.

Tarixi-linqvistik fənlər sırasına daxil olan “Türkoloji dilçilik” fənni filoloji təhsil sistemində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. “Türkoloji dilçilik” fənninin məqsəd və vəzifələri

Fənnin başlıca məqsədi ulu türk dili, türk dillərinin yaranması, ayrılma tarixi, onların fərqli, oxşar və ümumi cəhətləri haqqında ətraflı bilik verməkdən ibarətdir.

“Türkoloji dilçilik” fənninin əsas vəzifələrindən biri indiyə qədər türk dilləri barədə irəli sürülmüş elmi məlumatları, fikir və təsnifləri obyektiv halda təhlil edib tələbə kütləsinə çatdırmaqdır. Türk və türk dünyası haqqında bu fənn tam təsəvvür yaratmağa xidmət etməlidir.

3. “Türkoloji dilçilik” fənninin həcmi və quruluşu

Türkoloji dilçilik möhkəm təməli olan çoxsahəli və zəngin bir elm sahəsidir. Filoloji kadr hazırlığına dair tədrisin tələblərinə uyğun olaraq türkoloji dilçilik problemlərinin hamısı deyil, onun müəyyən hissəsi seçilib, normatik şəkildə tədrisə cəlb olunur.

“Türkoloji dilçilik” fənninin quruluşu da müəyyən elmi-metodiki prinsiplərə əsaslanır. Fənnin tədrisində əvvəlcə ümumi türkoloji problemlər, sonra isə konkret məsələlər, mövzular öyrənilir.

4. “Türkoloji dilçilik” fənninə dair tədris ədəbiyyatının xülasəsi

Türkoloji dilçiliyə aid yüzlərlə elmi və elmi-metodiki material meydana çıxmışdır.

a) *Nəzəri ədəbiyyat*. Keçmiş əsrlərdən başlayaraq türk dilləri tədqiqat obyektinə olmuşdur. Elmi maraq əsasında bu

dillərin səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşuna dair onlarca fundamental əsər yaradılmışdır.

- b) *Tədris ədəbiyyatı*. “Türkoloji dilçilik” fənninə dair bir neçə dərs vəsaiti və köməkçi material mövcuddur. Bunların qısa xülasəsindən aydın olur ki, dərslik və dərs vəsaitləri yaradılmasına hələ də böyük ehtiyac vardır.

“Türkoloji dilçilik” fənnində əhatə olunan başlıca problemləri, əsasən, aşağıdakılar təşkil edir.

I. TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK YƏ ONUN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ümumi türkologiya və dilçilik. Türkologiya bütün türk xalqlarının tarixini, yazılı ədəbiyyatını, folklorunu, etnoqrafiyasını, incəsənətini, mədəniyyətini, dilini ... öyrənən elm sahəsi kimi.

Türk dillərinin tədqiqi və təbliği ilə konkret olaraq məşğul olan elm sahəsinin isə “Türkoloji dilçilik” adlanması. Türkoloji dilçiliyin çoxsaylı nəzəri və əməli problemləri, bunlardan ilk növbədə həll olunması nəzərdə tutulanları.

Mövcud dünya dilçilikləri arasında “Türkoloji dilçiliyi”-in mövqeyi, onun başqa dilçiliklərlə elmi və elmi-metodiki əlaqəsi.

Türkoloji dilçiliyin sahələri: nəzəri türkoloji dilçilik; tətbiqi türkoloji dilçilik, bunların müasir vəzifələri.

II. TÜRK DİLLƏRİNİN DÜNYA DİLLƏRİ ARASINDA YERİ

Dünyanın dil mənzərəsi. Qitələrin, ölkələrin çeşidli dilləri, bunların miqdarı barədə mülahizələr.

Dünya dillərinin müxtəlif əlamət və prinsiplərə görə meydana gəlmiş təsnifləri. Onlardan coğrafi, tipoloji, stadial, funksional və genealoji təsniflər.

Genealoji təsnif əsasında dünyanın müəyyənləşdirilmiş dil ailələri.

III. TÜRK DÜNYASI VƏ ONUN DİLLƏRİ

Türk anlayışı və arealı. Türk dillərinin miqdarı. Ölü və canlı türk dilləri. Qədim və müasir türk dilləri. Türk dillərinin qohumluq dərəcəsi. Yaxın və uzaq qohum türk dilləri.

IV. TÜRK DİLLƏRİNİN MÖVQEYİNƏ DAİR NƏZƏRİYYƏLƏR

Ural-Altay nəzəriyyəsinə görə türk dillərinin mövqeyi məsələsi. Adıçəkilən nəzəriyyə ilə bağlı tənqidi fikirlər.

Altay nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq türk dillərinin yeri problemi. Bu nəzəriyyə ilə əlaqədar mülahizələr.

V. TÜRK DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ TARİXİ

XI əsrdə görkəmli türkoloq Mahmud Kaşğarlının türk dilləri və onların miqdarına dair mülahizələri.

XVIII əsrdə meydana çıxan mülahizələr. Türk dillərinə dair Filipp İohann Stralenberqin (Tabbertin) bölgü və mülahizələri.

XIX əsrdə irəli sürülmüş bölgülər. İ.N.Berezin, V.V.Radlovun bu barədəki görüşləri.

XX əsrdə formalaşan təsniflər. Bu barədə F.E.Korş, A.N.Samoyloviç, V.A.Boqoroditski, S.Y.Malov, N.A.Baskakov, İ.Benqsinq, T.Banquoğlu, F.Zeynalov, A.Qurbanov və başqalarının irəli sürdüləri bölgülər.

VI. TÜRK DİLLƏRİNİN YARIMQRUPLARI

Türk dillərinə dair söylənilmiş ailə, qrup və yarımqrup anlayışları. Bunlardan hansının həqiqətə uyğun gəldiyinin müəyyənləşdirilməsi. Hazırda türk dillərinin beş yarımqrupa bölünməsi (cədvəl) və bunların ümumi və fərqli əlamətləri.

VII. TÜRK DİLLƏRİNİN OĞUZ YARIMQRUPU

1. Azərbaycan dili. 2. Qaqauz dili. 3. Türk dili. 4. Türk-mən dili. Bunların hər birinə dair fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik əlamətlər.

VIII. TÜRK DİLLƏRİNİN QIPÇAQ YARIMQRUPU

1. Altay dili. 2. Qaraqalpaq dili. 3. Qazax dili. 4. Noqay dili. 5. Qırğız dili. Bu dillərə məxsus linqvistik xüsusiyyətlər.

IX. TÜRK DİLLƏRİNİN BULQAR YARIMQRUPU

1. Başqırd dili. 2. Çuvaş dili. 3. Qaraçay-balkar dili. 4. Qumuq dili. 5. Karaim dili. 6. Tatar dili. Bulqar yarımqrupuna aid dillərin səciyyəvi əlamətlərinin şərhı.

X. TÜRK DİLLƏRİNİN KARLUQ YARIMQRUPU

1. Özbək dili. 2. Salar dili. 3. Uyğur dili. Karluq dilləri yarımqrupunun əlamətdar cəhətlərinin aydınlaşdırılması.

XI. TÜRK DİLLƏRİNİN TUKYUY YARIMQRUPU

1. Xakas dili. 2. Şor dili. 3. Tofa dili. 4. Tuva dili. 5. Yaqut dili. Tukyuy dilləri yarımqrupunun fərqli və ümumi əlamətlərinin izah olunması.

XII. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ YARATMAQ ZƏRURƏTİ

Qohum xalqlar üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi yaratmağın xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi. Ortaq ədəbi dilin mədəni, elmi, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranıb genişlənməsində əvəzsiz vasitə olması. Türk dilləri arasındakı fərqlərin müasir türk dünyasının sürətlə inkişafına, onun xalqlarının daha da yaxınlaşmasına müəyyən mənada maneçilik törədir. Hazırda dil baryerini aradan götürüb ortaq türk ədəbi dili yaratmaq dövrün tələbidir. Bu tələbin həyata keçməsi üçün ortaq türk əlifbası yaradıb, türkdilli xalqların bundan istifadəsini təmin etmək. Ortaq dil üçün lüğət hazırlamaq, bunun prinsiplərini müəyyənləşdirmək zəruriliyi. Termin müxtəlifliyini aradan götürmək, ortaq dilin mükəmməl qrammatikasını yaratmaq və s.

Ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması və ondan geniş istifadə olunması XXI əsr türkoloji dilçiliyinin başlıca problemlərindəndir.

ƏDƏBİYYAT*

1. Afat QURBANOV. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993.
2. Afat QURBANOV. Dünyanın dil ailələri. Bakı, 1994.
3. Afat QURBANOV. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı, 1999.
4. Ağamusa AXUNDOV. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973.
5. Bayram ƏHMƏDOV. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə. Bakı, 1990.
6. Buludxan XƏLİLOV. Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı, 1999.
7. Buta SADIQOV. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs. Bakı, 1977.
8. Əbdüləzəl DƏMİRÇİZADƏ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
9. Əbülfəz RƏCƏBOV. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988.
10. Əliheydər ORUCOV. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, 1965.
11. Ələvsət ABDULLAYEV. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.
12. Əlisa ŞÜKÜRLÜ. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1991.
13. Əzizxan TANRIVERDİYEV. "Kitabi-Dədə Qorqud" da şəxs adları. Bakı, 1999.
14. Fərhad ZEYNALOV. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.
15. Hadi MİRZƏZADƏ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1959.
16. Həsən QULİYEV. Türk dillərində feillərin semantikasi (rusca), Bakı, 1998.
17. Həsən MİRZƏYEV. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 1986.
18. Həsərət HƏSƏNOV. Söz və ad. Bakı, 1984.

* Başqa türk dillərinə dair ədəbiyyatdan da istifadə etmək lazımdır.

19. İsmayıl MƏMMƏDOV. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı. 1992.
20. Kamal ABDULLAYEV. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
21. Qara MƏŞƏDİYEV. Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin semantikasi. Bakı, 1998.
22. Mədəd ÇOBANOV. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, 1997.
23. Məmməd QASIMOV. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
24. Məmmədağa ŞİRƏLİYEV. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
25. Muxtar HÜSEYNZADƏ. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.
26. Musa İSLAMOV. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, 1960.
27. Müseyib MƏMMƏDOV. Publisist sözün qüdrəti. Bakı, 1992.
28. Nadir MƏMMƏDOV. Azərbaycanın yer adları. Bakı, 1993.
29. Nizami CƏFƏROV. Eposdan kitaba. Bakı, 1999.
30. Nizami XUDİYEV. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1987.
31. Rəhilə MƏHƏRRƏMOVA. Sabirin dili. Bakı, 1976.
32. Roza EYVAZOVA. Əfqanıstanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 1995.
33. Səlim CƏFƏROV. Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 1958.
34. Səyyarə MOLLAZADƏ. Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 1973.
35. Tofiq HACİYEV. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
36. Vaqif İSRAFİLOV. Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı. Bakı, 1998.
37. Vilayət Əliyev. Azərbaycan dilində feili birləşmələr. Bakı, 1989.
38. Yusif SEYİDOV. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1969.
39. Zərifə BUDAQOVA. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.

PEDAQOJİ
UNİVERSİTET VƏ
İNSTITUTLARDA BAKALAVR
HAZIRLIĞI ÜÇÜN

P R O Q R A M

TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ
MORFOLOGİYASI

Filologiya fakültəsi üçün

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi EMŞ-nin
26.09.1998-ci il tarixli iclasının qərarına əsasən çap edilir (pr. № 3)

Tərtib edəni: Ə.V.Tanrıverdiyev
filologiya elmləri doktoru

Redaktoru: A.M.Qurbanov
*Azərbaycan EA-nın üzvü, Əməkdar elm xadimi,
Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor*

BAKİ – 1999

GİRİŞ

“Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası” fənninin mövzusu və məqsədi.

Dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi (XIX əsr). Bu metodun yaradıcılarından Frans Bopp, Rasmus Rask, Yakob Qrimm və Aleksandr Vostokovun müqayisəli qrammatika ilə bağlı nəzəri görüşləri.

Qohum və qohum olmayan dillərin müqayisəli morfologiyası. Qohum dillərin morfoloji sistemindəki oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsində müqayisəli morfolojiyanın rolu.

Morfoloji quruluş baxımından aqlütinativ (iltisəqi) dillər sieteminə daxil olan türk dillərinin amorf (kök), flektiv və inkorporlaşan dillərdən fərqi. Türk dillərinin morfoloji quruluşunda aqlütinativliyin səciyyəvi cəhətləri.

Müasir türk dilləri və onların bölgüsü. Türk dillərinin yarımqrupları: oğuz, qıpçaq, bulqar, qarluq və tukyuy dilləri.

Türk dillərinin morfoloji quruluşunun müqayisəli tədqiqi tarixindən. Türk dillərinin morfoloji quruluşu və leksika.

Türk dillərinin morfoloji quruluşu və onun inkişafının əsas xüsusiyyətləri.

Kök və şəkilçi morfemlərinin yaranması və inkişafı. Morfoloji əlamətlərdə fonetik deformasiyalar (dəyişmələr).

Türk dillərində əsas və köməkçi nitq hissələri. Türklərlə bağlı olan ən qədim mənbələrdə, xüsusilə “Orxon-Yenisey” abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, “Kutadqu bilik” (Yusif xas Hacib Balasaqunlu) və s. qaynaqlardakı əsas və köməkçi nitq hissələrinin ümumi vəziyyəti.

Onların müasir türk dilləri – Türkiyə türkcəsi, qaqaüz, Azərbaycan (türk) dili, türkmən, özbək, qazax, qırğız, tatar, başqırd və s. dillərlə müqayisəsi, oxşar və fərqli cəhətləri.

I. ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ

İsim

Türk dillərində isim. Arxaikləşən isimlər və onların türk dilləri üzrə qruplaşdırılması. Arxaikləşən isimlərin türk dillərinin dialektlərində mühafizəsi. İsmnin quruluşca növləri. Burada türk dillərinin qədim və müasir dil fiqurlarının müqayisəsi. İsimlərin, o cümlədən digər nitq hissələrinin quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olaraq üç yerə bölünməsinin şərtiliyi və onun dilin tarixi inkişaf prosesi ilə əlaqəsi. İsimlərin yaranmasında alınma və milli şəkilçilərin rolu.

İsmnin hal, mənsubiyyət, xəbərlilik və kəmiyyət kateqoriyalarının morfoloji göstəricilərinin ən qədim formaları və onların müasir türk dillərində müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənməsi.

Sifət

Sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu sifətlər. Düzəltmə sifətlərin yaranmasında iştirak edən şəkilçilərin türk dillərində fərqli fonetik variantlarda işlənməsi. Başqa dillərə məxsus sifət düzəldən şəkilçilərin türk dillərində işlənmə mövqeyi. Mürəkkəb quruluşlu sifətlərin yaranma yolları.

Ərəb, fars və Avropa mənşəli sifətlərin türk dillərində işlənmə tarixi. Alınma sifətlərin türk dillərində eynilə və ya müəyyən fonetik deformasiyalarla işlənməsi.

Arxaik və asemantik sifətlər. Arxaikləşən sifətlərin dialektlərdə mühafizəsi.

Sifətin adi, azaltma və çoxaltma dərəcəsi. Dərəcə şəkilçilərinin yaranması və inkişaf tarixi. Çoxaltma dərəcəsinin morfoloji və sintaktik yolla ifadəsi.

Sifətlərin atributivliyi və substantivləşməsi.

Say

Türk dillərində sayların qədimliyi və milliliyi. Türk dillərindəki sıfır, milyon, milyard kimi sayların son dövrlərdə alınması. Yazının yaranmasında sayların rolu.

Sayların quruluşca növləri: sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu saylar. Sayların mənacə növləri: miqdar (kəsr, qeyri-müəyyən) və sıra sayları.

Türk dillərində onluq say sistemi. Saylarda sakramentalıq (müqəddəslik). Bir, iki, üç, dörd, ..., on, iyirmi, otuz, qırx, altmış, yetmiş, səksən və doxsən saylarının etimologiyası. Həmin sayların türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənməsi. Sayların rəqəmlə ifadəsi: rum və ərəb rəqəmləri.

Sıra saylarının yaranmasında iştirak edən şəkilçilərin qədimliyi, həmin şəkilçilərin əksər türk dillərində müəyyən fonetik dəyişmələrlə, bəzilərinə isə eynilə işlənməsi.

Əvəzlik

Türk dillərində əvəzliliklərin yaranması və inkişafı. Əvəzliliklərdə sabitlik və qədimlik.

Əvəzliyin məna qrupları: şəxs əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, təyini əvəzliliklər, qeyri-müəyyən əvəzliliklər və qayıdış əvəzliyi. Qədim türk dilindəki əvəzliliklərin müasir türk dillərindəki qarşılığından fərqi. Arxaik əvəzliliklər və onların bəzilərinin dialektlərdə mühafizəsi. Əvəzliliklərin etimologiyası.

Mənsubiyyət və xəbərlik şəkilçilərinin şəxs əvəzlilikləri əsasında yaranması. Bu tip şəkilçilərin türk dillərində müxtəlif fonetik tərkiblərdə işlənməsi.

Feillərin milliliyi və qədimliyi. Arxaik və asemantik feillər. Arxaikləşən feillərin dialektlərdə izi. Türk dillərinin əksəriyyəti üçün arxaik hesab edilən feillərin bəzi türk dillərində yaşaması.

Feillərin sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu olması. Feil düzəltmədə iştirak edən məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərin türk dillərində fonetik variantları. Bu cür şəkilçilərin mənşəyinə dair fikirlər.

Mürəkkəb quruluşlu feillərin yaranma yolları.

Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası. Təsirli və təsirsiz feillər. Onların yaranmasında iştirak edən şəkilçi morfemləri.

Türk dillərində feillərə aid inkarın, növ, zaman, şəxs və digər kateqoriyaların morfoloji göstəricilərinin yaranması və inkişafı.

Feilin təsriflənməyən formaları sistemində məsdər, feili sifət və feili bağlamanın yeri. Məsdərin feilə və ismə, feili sifətin feilə və sifətə, feili bağlamanın feilə və zərfə aid xüsusiyyətləri. Feili sifət və feili bağlama şəkilçilərində deformasiyaya uğrama və arxaikləşmə.

Zərf

Türk dillərində zərfin yeri. Zərfi digər nitq hissələrinədən fərqləndirən səciyyəvi cəhətlər. Zərfin mənacə növləri (tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət və s). Zərfin quruluşca növləri. Zərflərin yaranmasında iştirak edən şəkilçilər. Tarixən düzəltmə quruluşlu, müasir dillərdə isə sadə quruluşlu hesab olunan zərflər. Mürəkkəb quruluşlu zərflər. Bir sıra sözlərin zərf kimi işlənmə bilməsi.

Türk dillərində zərfləşmə məsələləri.

II. KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

1. Qoşma. Qoşmanın tədqiqi tarixi. Qoşmaların ismin yiyəlik, yönülük və çıxışlıq halları ilə münasibəti. Qoşma və digər nitq hissələri kimi işlənmə vahidlər. Qoşmaların yaranması. Onların etimologiyası. Arxaikləşən qoşmaların dialektlərdə izi.

Qoşmaların türk dillərində işlənmə mövqeyi.

2. Bağlayıcı. Türk dillərində bağlayıcıların yaranma və inkişaf tarixi. Bağlayıcıların mənşəyi: türk mənşəli və alınma bağlayıcılar.

Tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarının mənacə növləri. Müasir türk dillərində arxaik bağlayıcılar.

3. Ədat. Qədim türk dilində işlənməş ədatların müasir türk dillərindəki qarşılığı, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.

Ədatın mənacə növləri: Müasir türk dillərində işlənməyən arxaikləşən ədatlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abduraxmanov Z., Şükürov Ş. Uzbek tilining tarixin qrammatikasi. Toşkent, 1973.
2. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. Казань, 1934.
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, I. Bakı, 1989.
4. Грамматика киргизского литературного языка, ч. I, Фрунзе, "Илим", 1987.
5. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı, 1979.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., 1948 г.
8. Əlizadə S.Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985.
9. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л., 1956.
11. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
12. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. М., 1964.
13. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979.
14. Tanrıverdiyev Ə.V. "Kitabi-Dədə Qorqud" da şəxs adları. Bakı, "Elm", 1999.
15. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. М., 1966.
16. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
17. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II, Bakı, 1986.
18. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, Bakı, "Maarif", 1983.
19. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, "Maarif" 1988.
20. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, 1993.
21. Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

**PEDAQOJİ
İNSTITUTLARDA
MAGİSTR
HAZIRLIĞI ÜÇÜN**

P R O Q R A M

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

(Filologiya fakültələri üçün)
(Təkrar nəşr)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının
26.09.98-ci il tarixli iclasının qərarına əsasən çap edilir (pr. № 3).

Tərtib edən: Afad Qurbanov
*Azərbaycan MEA-nın üzvü, Dövlət mükafatı laureatı,
filologiya elmləri doktoru, professor*

Redaktoru: Həsən Quliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

BAKİ – 2002

GİRİŞ

“Türkoloji dilçiliyin müasir problemləri” adlı fənnin filoloji təhsil sistemində mövqeyi. Bu fənnin məqsəd və vəzifələri.

XXI əsrdə türkoloji dilçiliyin qarşısında duran başlıca problemlər.

I. TÜRK XALQLARI ÜÇÜN ORTAQ ƏDƏBİ DİL YARATMAQ PROBLEMİ

Ortaq ədəbi dil anlayışı. Dünya xalqları arasında bu sahədə mövcud olan təcrübələr. Çoxmilyonlu türk xalqları üçün orta q ədəbi dilin əhəmiyyəti. Orta q dil yaratmağın başlıca məqsədi.

Orta q türk ədəbi dili ideyasının meydana gəlmə tarixi. İndiyə kimi bu məqsədlə görülmüş işlər: yaradılmış orta q əlifba, müqayisəli lüğətlər, hazırlanan qrammatika və s.

Orta q türk ədəbi dili yaratmaq üçün bütün türk dünyasının qarşısında duran ən zəruri və əməli işlər.

II. TÜRK DÜNYASINA MƏXSUS BÜTÜN YAZILI ABİDƏLƏRİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ VƏ EKSTRALİNGVİSTİK ARAŞDIRILMASI PROBLEMİ

Türklərin zəngin yazılı abidələrə malik olmaları barədə. Türkdilli yazılı abidə xəzinəsinin çoxsaylı olması və bunların Asiya və Avropada mövcudluğu. İndiyə kimi ta-

pılmış və ünvanı müəyyənləşmiş yazılı abidələr. Bu abidələrin dilinin öyrənilməsi sahəsindəki elmi tədqiqatlar, əldə olunmuş nailiyyətlər.

Hazırda digər abidələrin müəyyənləşdirilməsi sahəsində aparılan axtarışlar, tədbirlər, əməli işlər. Bu məqsədlə qarşıda duran zəruri vəzifələr.

III. TÜRK XALQLARI ÜÇÜN VAHİD ELMI TERMINLƏR SİSTEMİ YARADILMASI PROBLEMİ

Çoxsaylı müasir türk dillərinin hər birində müxtəlif elm sahələrinə dair kifayət qədər elmi terminlərin zaman-zaman yaranıb formalaşması. Müasir türk dillərində ümumi anlaşıqlı və az və ya çox dərəcədə anlaşılmayan fərqli terminlərin mövcudluğu. Belə fərqli terminlərin ümumtürk elminin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin inkişafına nənfi təsiri.

Bütün türk xalqları üçün eyni forma və mənada olan elmi terminlər yaradılması və işlədilməsi sahəsində qarşıda duran linqvistik vəzifələr.

IV. QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN ETİMOLOJİ TƏDQİQİ PROBLEMİ

Türk sözləri, onların kəmiyyət və məna zənginliyi. Türk sözlərinin arealı və s.

Qədim türk sözləri anlayışı. Ümumtürk ulu dilində işlənmiş və hazırda müasir dillərdəki qədim sözlərin məna və formasının elm üçün maraq doğurması.

Qədim sözlərin etimoloji tədqiqi ilə bir sıra leksikoloji nəzəri məsələlərin aydınlaşdırılması. Qədim türk sözlərinin tədqiqi sahəsində türkoloji dilçiliyin başlıca vəzifələri.

V. TÜRKOLOJİ ONOMASTİK TƏDQİQATLAR PROBLEMİ

Dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən onomastik vahidlərin – xüsusi adların əsaslı şəkildə tədqiqinə son zamanlar başlanmas. Bu sahədə elmi-tədqiqat nailiyyətləri, bunların dil tatixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti.

Onomastik tədqiqatların hazırda türk xalqları üzrə qeyri-bərabər olması, bunun səbəbləri.

Türkoloji onomastik tədqiqat sahəsində nəzəri və əməli vəzifələr.

VI. TÜRKOLOJİ LEKSİKOQRAFIYA PROBLEMLƏRİ

Türk dillərinə dair lüğətlərin yaradılması təcrübəsi tarixi. Türkoloji lüğətlərin növləri. İndiyə kimi ayrı-ayrı türk xalqlarında hazırlanmış lüğətlərin xülasəsi.

Ensiklopedik lüğətlərin hazırlanması sahəsində görüləcək işlər. Yaradılmış linqvistik tematik lüğətlərin genişləndirilməsi, yenilərinin yazılmasına dair tələblər.

Lüğətçilik sahəsində ümumiləşdirici lüğətlərin yaranması, ilk növbədə “Ümumtürk antroponimlərinin əsaslı lüğəti”nin yaradılması, bu sahədə görülməli nəzəri və tətbiqi məsələlər.

VII. TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYISƏLİ-TARİXİ İSTİQAMƏTDƏ TƏDQIQI PROBLEMİ

Coxsaylı türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi tarixi və bunun indiki vəziyyəti. Türk dillərinin qruplar üzrə, yaxın və uzaq qohumluq dərəcəsinə görə tarixi-müqayisəli aspektdə öyrədilməsinin vacibliyi. Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatların xülasəsi, əldə olunmuş nailiyyət və təcrübələr haqqında.

Türk dillərinin müqayisəli tarixi tədqiqi sahəsində türkoloji dilçiliyin vəzifələri.

VIII. TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN TARİXİNİN YAZILMASI PROBLEMLƏRİ

Elm tarixinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti. Türk dillərinə elmi və təcrübi marağın uzaq keçmişdə meydana çıxması. Bu dillərin öyrənilməsinə dair nəzəri və tətbiqi dilçilik baxımından aparılmış tədqiqatların qısa xülasəsi.

Türkoloji dilçiliyin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi. Bu sahədə dilçilik tədqiqatlarının istiqamətləri. Dilçiliyin inkişaf tarixi izlənərkən az toxunulmuş və ya heç işlənil-

məmiş sahələrin üzə çıxarılması və qarşıda duran vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi.

IX. TÜRKOLOQ DİLÇİLƏR ENSİKLOPEDIYASININ HAZIRLANMASI PROBLEMİ

Türkoloji dilçiliyin inkişafında mövqeyi olan dilçi alimlərin fəaliyyətinin aydınlaşdırılması və qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti. Bu sahədə meydana gəlmiş əsərlərin xülasəsi. Əldə olunmuş uzunillik təcrübənin daha da təkmilləşdirilməsi. Burada milli və həm də əcnəbi kadr-ların fəaliyyəti barədə məlumat verilməsi, bunun dilçilik tarixinin yaradılmasında nəzərə alınması.

Bu növ linqvistik ədəbiyyatın yetişməkdə olan kadr-lara müsbət təsiri məsələsi. Türkoloq dilçilər haqqında en-siklopediya hazırlamaq sahəsində müasir vəzifələr.

X. TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYƏ DAİR BİBLİOQRAFİYA YARATMAQ PROBLEMİ

Elmə dair bibliografiya yaratmağın əhəmiyyəti. Tür-koloji dilçilikdə bu məsələnin vəziyyəti. Ümumi türkoloji dilçiliyin milli qollarına dair hazırlanmış bibliografiyaların xülasəsi.

Müasir dövrdə türkoloji dilçiliyə dair əsaslı, geniş əhatəli bibliografiyaların hazırlanmasının qarşısında du-ran ən vacib vəzifələr.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Qurbanov, B.İbrahimov. Azərbaycan dilçiləri. Bakı, 1970.
2. A.Qurbanov. Türkoloji dilçiliyə dair bibliografiya. I, Bakı, 2000.
3. A.Qurbanov. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı, 1999.
4. A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. I cild, 1993.
5. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988.
6. A.Qurbanov. Dilçiliyin tarixi. Bakı, 1976.
7. A.Qurbanov. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993.
8. А.А.Юлдашев. К сравнительно-исторической грамматика тюркских языков, том 4, Лексика, М., 1981.
9. Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979.
10. Древнетюркский словарь. М., 1969.
11. Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993.
12. Həməzə Vəli. Nüvədi kitabələri. Bakı, 1998.
13. Г.Кулиев. Семантика глагола в тюркских языках, Баку, 1998.
14. И.Л.Кызласов. Рунические письменности Иевразиуский степей. М., 1994.
15. Г.Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в. Алма-Ата, 1981.
16. М.Г.Булахов. Восточнославянские языковеды, том I-II, Минск, 1977.
17. N.Qumilyov. Qədim türklər. Bakı, 1993.
18. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 1986.
19. С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М. Л., 1951.
20. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası (rusca), М., 1988.
21. Türk dünyası qramer terimleri kilavuzu. Ankara, 1999.
22. В.Г.Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
23. В.Г.Гузов. Староосманский язык. М., 1979.
24. В.М.Насимов. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960.
25. Y.Məmmədov, Ə.Rəcəbov, Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

**PEDAQOJİ UNİVERSİTET VƏ
İNSTITUTLARDA MAGİSTR
HAZİRLİGİ ÜÇÜN
P R O Q R A M**

**TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ
MORFOLOGİYASI**

(Təkrar nəşr)

Tərtib edən: B.P.Sadıqov, dosent
Redaktor: A.M.Qurbanov
*Azərbaycan EA-nın üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət
mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor*

BAKİ-2002

BİR NEÇƏ SÖZ

ADPU-da magistr hazırlığı üçün bu proqram tərtib edilmişdir. “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının məsləhəti ilə bu proqramın hazırlanması mənə həvalə olunmuşdur. İlk dəfə tərtib olunan bu proqramda qohum türk dillərinin morfoloji xüsusiyyətləri ətraflı surətdə şərh edilir.

Məlum olduğu üzrə, indiyə kimi pedaqoji universitetlərdə “Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası” tədris edilmirdi. Təhsil sistemində yaranmış yeniliklə əlaqədar olaraq belə bir fənnin magistraturada keçilməsi məqsədəmüvafiq hesab edilmişdir.

Məhz buna görə də həmin fənnə uyğun olaraq proqram yaradılmasının zəruriliyi meydana gəldi.

Proqramda, demək olar ki, eləcə də bu dillərin morfologiyası geniş şəkildə əks olunmuşdur. Bu məqsədlə də türk dillərinin müqayisəli morfologiyası məsələlərinə geniş yer verilmişdir.

GİRİŞ

“Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası” fənninin mövzu, məqsəd və vəzifəsi.

Bu fənnin digər fənlərlə əlaqəsi, türkologiyada türk dilləri morfologiyasının özünəməxsus əlamətdar cəhətləri.

“Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası” fənninə dair əsas və köməkçi elmi ədəbiyyatdan istifadə məsələsi.

Bu fənnə dair müxtəlif türk dillərinə dair folklor materiallarından da istifadə olunması.

I. TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYISƏLİ MORFOLOGİYASI HAQQINDA

Türkologiya və türkoloji dilçilik haqqında məlumat. Türkoloji dilçiliyin türkologiyanın tərkib hissəsi kimi mövcudluğu.

Türk dillərinin morfologiyası haqqında ümumi məlumat. Morfologiyanın tədqiqat obyekti haqqında.

Türk dillərində əsas və köməkçi nitq hissələri barədə.

II. NİTQ HİSSƏLƏRİ

Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası dedikdə, burada əksər türk dilləri, onların morfoloji quruluşu (oxşar və fərqli) cəhətləri nəzərdə tutulur.

Proqramda əsas nitq hissələri ilə yanaşı, köməkçi nitq hissələrinə də yer verilmişdir.

A) ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ

1. İsim. Bütün türk dillərində ismin digər nitq hissələri arasında mərkəzi mövqe tutması. Yaxud, digər nitq hissələri üçün bünövrə olması. Bu, o deməkdir ki, əgər isim mövcud deyildirsə, onun nə rəngindən, yə sayından (yəni miqdarından), nə də onun hərəkətindən danışmaq olar.

İsmə xas olan qrammatik əlamətləri ilə bağlı cəhətlər, hal kateqoriyasının qrammatik əlamətləri ilə bağlı cəhətlər, hal kateqoriyasının müasir türk dillərindəki vəziyyəti, qədim halların qrammatik əlamətlərinin türk dillərində qorunub saxlanması.

Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası haqqında yeni fikirlər. Mənsubiyyət kateqoriyasının yalnız türk dilləri ailəsinə mənsub olması, həmçinin isimlərdə xəbərlilik kateqoriyasının ifadəsi haqqında.

Türk dillərində dördvariantlı şəkilçilərin işlənməsi. Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında diqqəti cəlb edən cəhətlər.

Türk dillərində birgəlik-vasitəlik hal haqqında.

2. Sifət haqqında. Türk dillərində sifətlərin əlamətdar cəhətləri. Qədim sifətlər. Sifətin quruluşca və mənaca növləri haqqında. Türk dillərində sifətin dərəcələri. Bunların arasında oxşar və fərqli cəhətlər. Sifətlərin substantivləşməsi və sintaktik vəzifəsi.

3. Say haqqında. Türk dillərindəki qədim say formaları. Saylarda gəminasiya hadisəsi. Türk dillərində qədim

say formalarının indi də işlənməsi. Sayların substantivləşməsi və sintaktik vəzifəsi.

4. Əvəzlik haqqında. Türk dillərində əvəzliklər və bunların türk dillərindəki rəngarəng variantları. Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında nəzərə çarpan səciyyəvi cəhətlər (xüsusilə yönük halda müşahidə edilən *mana, sana, maüa, saüa, menaa, senqa, maa, saa* və s. formalar). Türk dillərində sual əvəzlilikləri haqqında (*nəmə, nəme, nemə* və s.) əvəzliliklərin sintaktik vəzifəsi.

5. Feil haqqında. Türk dillərində feil. Feilin mənaca və quruluşca növləri haqqında. Feilin zamanları, feilin şəkilləri, qədim səkillərin qramatik əlamətləri. Feillərdə dördvariantlı şəxs sonluqları (*im, -im, -um, -üm; -sin, -sın, -sun, -sün*) haqqında. Feillərdə inkarlıq kateqoriyasının yaranmasındakı səciyyəvi cəhətlər.

Dördvariantlı şəkilçinin Azərbaycan dilinin ayrım dialektində müşahidə edilməsi (*-im, -im, -üm, -sin, -sın, -sun, -sün*). Türk dillərində feilin təsriflənməyən formaları haqqında. Feili bağlamalar. Feili sifət, feili sifətə xas olan cəhətlər, feili sifətin substantivləşməsi. Feili sifətin sintaktik vəzifəsi. Məsdər haqqında. Məsdərlərin isim kimi hallanması.

6. Zərf haqqında. Türk dillərində zərf. Zərfin quruluşca və mənaca növləri. Zərfin feillərə aid olması.

B) KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ.

Türk dillərində köməkçi nitq hissələri haqqında ümumi məlumat. 1. Qoşmalar. Qoşmaların mənə növləri. 2. Bağlayıcıların mənə növləri. 3. Ədatlar. Ədatların mənə növləri.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973.
2. Ə.M.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959.
3. M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985.
4. M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 1964.
5. M.Qurbanov. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1988.
6. M.Qurbanov. Qafqaz ərazisində dillər. Bakı, 2000.
7. H.İ.Mirzəyev. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, 1988.
8. H.F.Mirzəyev. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasından xüsusi seminar (feili sifət). Bakı.
9. F.Z.Zeynalov. Türk dillərinin qrammatikası. Bakı, 1966.
10. F.Z.Zeynalov. Türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1967.
11. B.P.Sadiqov. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs. Bakı, 1977.
12. B.Ə.Xəlilov. I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı, 1999.
13. Ə.Xəlilov. Azərbaycan dilində ikihecalı feillərin fonosemantik inkişafı. Bakı, 1996.
14. Ə.Xəlilov. Azərbaycan dilində təkhəcalı feillərin fonosemantik inkişafı. Bakı, 1995.
15. Ə.Xəlilov. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, 1999.
16. Грамматика современного литературного языка. М., 1956.
17. Грамматика туркменского языка. Ашхабад. 1970.
18. Грамматика узбекского современного литературного языка. 1967.
19. А.М.Щербак. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. М., Л., 1981.
20. А.М.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1981.

21. Н.К.Димитриев. Грамматика кумыкского языка. М.,-Л., 1940.
22. Н.К.Димитриев. Строй тюркских языков. М., 1962.
23. V.H.Əliyev. Feilin təsriflənməyən formaları (məsdər). B., 1989.
24. Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджибекова. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979.
25. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1981.
26. A. von Qabain. Altürkische Grammatik. Leipzig, 1950.
27. Jelitschka. Türkische Konversations Grammatik. Beidelberg, verleg, 1895.
28. W.Radloff. Die Altürkische Inshriften der Mongolei. Spb. 1995.
29. Н.К.Димитриев. Башкорт теленень грамматикаһы. Өфә, 1950.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
I BÖLMƏ. TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK VƏ ONUN VƏZİFƏLƏRİ	7
1.1. Ümumi türkologiya və ya türkşünaslıq	8
1.2. Ümumi türkologiya və dilçilik	9
1.3. Türk dillərinin dünya dilləri arasında mövqeyi	14
1.4. Dünya dilləri və onların bölgüsü	14
1.5. Dünyanın dil mənzərəsi	14
1.6. Dünya dillərinin təsnifi	17
1.6.1. Dillərin coğrafi təsnifi	19
1.6.2. Dillərin tipoloji təsnifi	20
1.6.3. Dillərin stadial təsnifi	33
1.6.4. Dillərin funksional təsnifi	34
1.6.5. Dillərin genealoji təsnifi	36
1.7. Dil ailələri	40
1.8. Dillərin təsnifi vəziyyəti və müasir vəzifələr	43
1.9. Türk dünyası və onun dilləri	46
1.9.1. Türk anlayışı	44
1.9.2. Türk arealı	54
1.10. Türk dilləri və onların qohumluğu	66
1.10.1. Türk dillərinin miqdarı	67
1.10.2. Türk dillərinin qohumluq dərəcəsi	68
1.11. Türk dillərinin mövqeyinə dair nəzəriyyələr	70
1.11.1. Ural-Altay nəzəriyyəsi	71
1.11.2. Altay nəzəriyyəsi	73
1.12. Türk dillərinin təsnifi tarixi	76
1.12.1. XI əsrdə Mahmud Kaşğarlıının təsnifi	76
1.12.2. XVIII əsrdə meydana çıxan mülahizələr	80
1.12.3. XIX əsrdə irəli sürülən bölgülər	80
1.12.4. XX əsrdə formalaşan təsniflər	82
1.13. Türk dillərinin yarımqrupları	92
1.13.1. Türk dillərinin oğuz yarımqrupu	93

1.13.2. Türk dillərinin qıpçaq yarımqrupu	104
1.13.3. Türk dillərinin bulqar yarımqrupu	114
1.13.4. Türk dillərinin karluq yarımqrupu	123
1.13.5. Tukyuy dilləri yarımqrupu	127
1.14. Qədim türk yazılı abidələri və onların	
öyrənilməsi	133
1.14.1. Abidələr və tarix	133
1.14.2. Qədim türk yazılı abidələri	134
1.14.3. Qədim türk yazılı abidələrinin	
öyrənilməsi tarixi	135
1.14.4. Qədim türk yazılı abidələrinin	
dilinin tədqiqi sahəsində vəzifələr	137
1.15. Türkoloji dilçiliyin ən müasir problemləri	138
1.15.1. Ümumtürk ədəbi dilinin zəruriliyi	138
1.15.2. Ümumtürk dili mərkəzi yaratmaq	140
1.15.3. Ümumtürk lüğəti problemi	143
1.15.4. Ümumtürk əlifbası problemi	145
1.15.5. Türk dillərinin qarşılıqlı tədrisi problemi	149

II BÖLMƏ. TÜRKOLoji DİLÇİLİYİN İNKİŞAF DÖVRLƏRİ 149

2.1. Türkoloji dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsi	
problemi	150
2.2. I dövr – Türk dillərinə marağın artması və	
tətbiqi dilçilik rüşeymlərinin yaranması dövrü	
(ən qədimdən X əsrin sonuna qədər)	152
2.3. II dövr – Türkoloji dilçiliyə aid nəzəri	
müddəaların meydana gəldiyi dövr	
(XI–XVIII əsrlər)	154
2.4. III dövr – Türkoloji dilçiliyin xüsusi elm	
sahəsi kimi formalaşdığı dövr (XIX əsr)	157
2.5. IV dövr – Türkoloji dilçiliyin geniş şaxələndiyi	
və yüksək vüsət aldığı dövr (XX əsr)	161

III BÖLMƏ. ÜMUMTÜRK ANTROPONİMİYASI TARİXİ 169

- 3.1. XIX əsrdə ümumtürk antroponimlərinin
öyrənilməsi 173
- 3.2. XX əsrdə ümumtürk antroponimlərinin tədqiqi 175
 - 3.2.1. XX əsrin I yarısında ümumtürk
antroponimlərinin tədqiqi 176
 - 3.2.2. XX əsrin II yarısında ümumtürk
antroponimlərinin tədqiqi 180

IV BÖLMƏ. TÜRK ANTROPONİMLƏRİNİN İNKİŞAF

DÖVRLƏRİ 193

- 4.1. İslam dininin yayıldığı dövr
(VII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər) 194
 - 4.1.1. Din və ad 194
 - 4.1.2. Antroponimik tərkib 196
 - 4.1.3. Çoxkomponentli ümumtürk
modellərinin sadələşmə prosesi 210
 - 4.1.4. Dövrün antroponimik modelləri 211
 - 4.1.5. Ümumtürk antroponimikasının
inkişaf səviyyəsi 215
- 4.2. İslam dininin məhdudlaşdırıldığı dövr
(XX əsrin 20-ci illərindən 80-ci illərinin
sonuna qədər) 216
 - 4.2.1. Ad və siyasi quruluş 216
 - 4.2.2. Yeni adların meydana gəlməsi 217
 - 4.2.3. Ümumtürk antroponimikası tərkibinə
əcnebi mənşəli şəxs adlarının daxil olması 220
 - 4.2.4. Dini anlayışlarla bağlı adların azalması 221
 - 4.2.5. Mürəkkəb quruluşlu antroponimlərdən
tamamilə uzaqlaşma meyli 222
 - 4.2.6. Ad + ata adı + familiya antroponimik
modelinin geniş yayılması 224
 - 4.2.7. Şəxs adların slavyansayağı təhrif
olunması 235

4.2.8. Ümumtürk antroponimikasının inkişaf dinamikası	236
4.3. Milli türk antroponimlərinin vüsəti dövrü (XX əsrin 90-cı illərində)	238
4.3.1. Müstəqillik və ad	238
4.3.2. Əcnəbi şəxs adlarına münasibətin dəyişməsi	239
4.3.3. Üçkomponentli antroponimik modeldən uzaqlaşma	240
4.3.4. Yeni-yeni milli şəxs adlarının yaranması	243
4.3.5. Türk mənşəli poetik adlara geniş yer verilməsi	245

V BÖLMƏ. TÜRK XALQLARINDA ADVERMƏ

ƏNƏNƏLƏRİ	249
5.1. Cəmiyyət və advermə	250
5.1.1. Cəmiyyətdə advermənin əhəmiyyəti və onun milliliyi	251
5.1.2. Ad mədəniyyətinin ümummənəvi mədəniyyət tərkibində mövqeyi	253
5.1.3. Cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə antroponimik mədəniyyətin əlaqəsi	254
5.2. Qədim türklərdə advermə ənənələri	255
5.2.1. Qədim türklərdə apelyativ advermə	256
5.2.2. Qədim türklərdə onomastik advermə	258
5.2.3. Türk xalqlarında advermə motivləri	277
5.3. Müasir türk xalqlarında advermə ənənələri	286
5.3.1. Müasir türk xalqlarının adlar xəzinəsi	287
5.3.2. Müasir türk xalqlarında ad seçmə zövqü	288
5.3.3. Müasir türk xalqlarında adların qafiyələndirilməsi ənənəsi	291
5.3.4. Müasir türk xalqlarında əkizlərə advermə ənənəsi	295
5.3.5. Müasir türk xalqlarında ikiadlılıq adəti	297

5.3.6. Müasir türk xalqlarında müştərək adların işlənməsinə münasibətin dəyişilməsi	299
5.3.7. Müasir türk xalqlarında sadə adlara meylin güclənməsi	301
VI BÖLMƏ. DÜNYADA TÜRK ADLARI	303
6.1. Türk mənşəli sözlərin başqa sistemli dünya dillərinə keçməsi	304
6.2. Türk mənşəli şəxs adlarının yayılma arealı	310
6.3. Türk mənşəli şəxs adları müxtəlif dillərdə	311
6.3.1. Türk mənşəli şəxs adları hind–Avropa dillərində	312
6.3.2. Türk mənşəli şəxs adları Altay dillərində	316
6.3.3. Türk mənşəli şəxs adları Qafqaz dillərində	317
6.3.4. Türk mənşəli şəxs adları Ural dillərində	319
6.3.5. Türk mənşəli şəxs adları Paleoazi dillərində	322
6.3.6. Türk mənşəli şəxs adları sami–hami dillərində	323
6.3.7. Türk mənşəli şəxs adları Avstronez dillərində	325
6.3.8. Türk mənşəli şəxs adları Amerika dillərində	325
6.3.9. Türk mənşəli şəxs adları Avstraliya dillərində.....	325
6.4. Türk antroponimlərindən başqa dillərdə istifadə olunma formaları	326
6.4.1. Türk mənşəli antroponimlərin şəxs adı kimi işlənilməsi	326
6.4.2. Türk mənşəli antroponimlərin familiya kimi işlənilməsi	328

6.4.3. Türk mənşəli antroponimlərin həm şəxs adı, həm də fəmiyyə kimi işlənməsi	329
6.5. Türk mənşəli lüğəvi vahidlərdən yad dillərdə yeni antroponimlərin yaradılması	330
6.5.1. Türk təməlli şəxs adlarının yaradılması	330
6.5.2. Türk mənşəli fəmiyyələrin yaradılması	332
VII BÖLMƏ. QƏDİM TÜRK ADLARI	335
7.1. Bənzərsiz qədim ümumtürk şəxs adları	338
7.2. Yaşına görə ümumtürk şəxs adları	339
7.3. Qədim ümumtürk antroponimlərinin struktur əlamətləri	343
7.4. Bəzi qədim türk şəxs adlarının etimologiyasına dair	345
VIII BÖLMƏ. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ	349
8.1. Ortaq türk ədəbi dili zəruriliyi	350
8.2. Ortaq türk ədəbi dili mərkəzi yaratmaq məsələsi	352
8.3. Ortaq türk əlifbası	356
8.4. Ortaq türk ədəbi dili lüğəti	363
8.5. Ortaq dil və termin ümumiliyi	372
8.6. Ortaq türk ədəbi dili qrammatikası	376
8.7. Türk ədəbi dillərinin qarşılıqlı öyrənməsi problemi	378
TÜRKOLÖJİ DİLÇİLİYƏ DAİR BİBLİOQRAFIYA	379
Türkoloji dilçilik bibliografiyası	380
I. Türk dillərinin mövqeyi və təsnifinə dair nəzəriyyə və mülahizələr	382
II. Türk yazılı abidələrinin və türkdilli əlyazmaların öyrənməsi	383

III.	Türk dilləri tarixinin öyrənilməsi	387
IV.	Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi	391
V.	Müasir türk ədəbi dillərinin tədqiqi	394
VI.	Türk dillərinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi	412
VII.	Türkoloji lüğətçiliyin yaradılması və inkişafı	418
VIII.	Türkdilli bədii mətnlərin linqvistik tədqiqi	424
IX.	Ümumtürk onomastikasının tədqiqi	426
X.	Türk dillərinin müxtəlif sistemli dillərlə qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi	428
XI.	Türk dillərinin quruluşunun başqa sistemli dillərlə müqayisəli öyrənilməsi	431
XII.	Ümumi dilçilik və dilçilik tarixi problemlərinin tədqiqi və təbliği	433
XIII.	Türkoloji dilçiliyin inkişaf tarixinin öyrənilməsi	434
XIV.	Türkoloq dilçilərin həyat və fəaliyyətlərinin öyrənilməsi	442
XV.	Türkoloji dilçiliyin sahə və qollarına dair biblioqrafiyaların hazırlanması	443

PROQRAMLAR 447

PEDAQOJİ UNIVERSİTET VƏ İNSTİTUTLARDA BAKALAVR 448
HAZIRLIĞI ÜÇÜN PROQRAM

PEDAQOJİ UNIVERSİTET VƏ İNSTİTUTLARDA BAKALAVR 459
HAZIRLIĞI ÜÇÜN PROQRAM

PEDAQOJİ İNSTİTUTLARDA MAGİSTR HAZIRLIĞI 466
ÜÇÜN PROQRAM

PEDAQOJİ UNIVERSİTET VƏ İNSTİTUTLARDA MAGİSTR 473
HAZIRLIĞI ÜÇÜN PROQRAM

Afad Qurbanov
Türkoloji dilçilik

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova,
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 30.5 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab “İmak” (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

